

У. ТУРСУНОВ, А. МУХТОРОВ, Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ

ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИ

ОЛИИ УҚУВ ЮРТЛАРИ
ФИЛОЛОГИЯ ФАКУЛЬТЕТЛАРИ
ТАЛАБАЛАРИ УЧУН ДАРСЛИК

Қайта ишланган, тўлдирилган
учинчи наشري

ТОШКЕНТ
«ЎЗБЕКИСТОН»
1992

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслиги олий ўқув юртлари филология факультетларининг талабалари учун мўлжалланган. У «Кириш», «Фонетика ва фонология», «Графика ва орфография», «Орфоэпия», «Лексикология билан фразеология», «Морфемика», «Сўз ясалиши» ва «Морфология» бўлимларини ўз ичига олган.

Ўқув қўлланмасини қайта ишлаш жараёнида «Морфемика», «Сўз ясалиши» алоҳида бўлим сифатида ажратилди, мавжуд бўлимлар бирмунча тўлдирилди.

Ўзбек тили ҳодисаларини баён қилишда тилшуносликнинг кейинги ютуқлари ҳисобга олинди.

Ўқув қўлланмасининг «Кириш», «Фонетика ва фонология», «Графика ва орфография», «Орфоэпия», «Морфемика», «Сўз ясалиши» бўлимларини А. Мухторов, «Лексикология билан фразеология» бўлимларини Ш. Раҳматуллаев, «Морфология» бўлимини У. Турсунов ва А. Мухторовлар ёзган.

Масъул муҳаррир: филология фанлари доктори,
профессор Ш. РАҲМАТУЛЛАЕВ

Муҳаррир: З. Аҳмаджонова

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМАЛАР

А. Мух.— Асқад Мухтор	С. А.— Садриддин Айний
А. О.— Абдулла Орипов	С. Абд.— Собир Абдулла
А. Қ.— Абдулла Қаҳҳор	С. Аҳм.— Саид Аҳмад
А. Қод.— Абдулла Қодирий	«С. Ўзб.»— «Совет Ўзбекисто-
ни» газетаси
Б. П.— Борис Полевой	У.— Уйғун
З.— Зулфия	Ч. Айт.— Чингиз Айтматов
М. Ибр.— Мирза Иброҳимов	Ш.— Шўхрат
И. Р.— Иброҳим Раҳим	Э. В.— Эркин Воҳидов
М. Исм.— Мирзакалон Исмои-
лий	Я.— Комил Яшин
Мирм.— Мирмуҳсин	У. У.— Улмас Умарбеков
Мирт.— Миртемир	У. Усм.— Ўктам Усмонов
Н. С.— Назир Сафаров	Ғ. Ғ.— Ғафур Ғулом
О.— Ойбек	Ҳ. Н.— Ҳаким Назир
О. Е.— Одил Ғулов	Ҳ. О.— Ҳамид Олимжон
П. Т.— Парда Турсун	Ҳ. Ғ.— Ҳамид Ғулом
П. Қод.— Пиримқул Қодиров	Ҳ. Ҳ.— Ҳамза Ҳакимзода
Р. Ф.— Раҳмат Файзий	

ISBN 5-640-01266-8

Т $\frac{4602020400-88}{М 351 (04) 92}$ 12—92

© «ЎЗБЕКИСТОН» нашриёти, 1992 й.

ҚИРИШ

1-§. Ҳозирги ўзбек тили ўзбек миллатининг тили, ўзбек миллий маданиятининг кўзгусидир.

Ўзбек тили туркий тиллар гуруҳига киради. У лексик, фонетик ва грамматик хусусиятлари жиҳатидан бошқа туркий тиллар билан бир қатор ўхшашлик ва яқинликларга эга. Масалан, ўзбек тилидаги **кўз, бош, ота, она, кун, қариндош**; туркман тилидаги **гоз, баш, ата, ана**; озарбайжон тилидаги **гоз, баш, ата, ана, гардаш**; қумиқ тилидаги **баш, гоз, ата** каби сўзлар шаклан бир-бирига ўхшайди. Бундай ўхшашликларни ўзбек тили билан бошқа туркий тилларнинг фонетик системаси ва грамматик қурилишида, сўз ясалиши ва бир қатор грамматик категорияларида ҳамда уларнинг ифодаланиш шаклларида ҳам кўриш мумкин. Шунга қарамай, бу тилларнинг ҳар қайсиси уларни бир-биридан ажратадиган ўзига хос муҳим хусусиятларга ҳам эга. Бу фарқларни лексикада ҳам, фонетика ва грамматикада ҳам кўриш мумкин. Бу жиҳатдан айниқса туркий тилларнинг фонетик структураси муҳимдир. Жумладан, бир қатор туркий тилларда сингармонизм қонуни асосан сақланган бўлиб, уларнинг айримларида товушнинг қаттиқ-юмшоқ айтилиши билан боғлиқ бўлган танглай уйғунлиги ҳам, лабланганлик-лабланмаганлик ҳодисаси билан боғланган лаб уйғунлиги ҳам сақланган, сўзларнинг талаффузи ва орфографиясида ана шу ҳодисаларга риоя қилинади (қирғиз, бошқирд тиллари). Қозоқ, туркман, озарбайжон каби кўпгина туркий тилларда эса сингармонизмнинг ё лаб уйғунлиги, ё танглай уйғунлигининг сақлангани ҳолда, иккинчиси кучсизланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида эса сингармонизм ҳодисасига (танглай уйғунлигига, лаб уйғунлигига) риоя қилинмайди. Айрим ўзбек шеваларида унинг баъзи элементларини, қипчоқ ва ўғуз шевалари-

да эса сингармонизмнинг танглай уйғунлиги тўла сақланганлигини кўриш мумкин. Сўзнинг турли ўринларида ундош товушларнинг келиши (к-г, т-д, ш-с, ч-ш каби) нуқтаи назаридан ҳам ўзбек адабий тили бу тиллардан фарқ қилади.

2-§. Тилнинг уруғ тилидан миллий тилгача бўлган тараққиётининг турли босқичларида унинг функцияси ўзгаради ва кенгаяди. Ўзбек миллий тили тарихан таркиб топган ижтимоий ҳодиса бўлиб, ўзбек миллатига хос ҳамма тил воситаларини, шу жумладан барча ўзбек диалект ва шеваларини ҳам бирлаштиради. Маълумки, ўзбек тили таркибида қарлуқ-чигил-уйғур диалекти, қипчоқ диалекти, ўғуз диалекти мавжуд. Ўзбек миллий тили ана шу уч диалектни бирлаштирган жонли сўзлашув тили негизида ташкил топган.

Тарихий жиҳатдан қарлуқ-чигил-уйғур тил бирлиги билан боғланган диалект ва шевалар, айниқса Тошкент, Фарғона, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Қўқон ва кўпгина бошқа шаҳарларнинг шевалари ўзбек миллий адабий тилининг ривожланишида асосий манба бўлиб хизмат қилади. Ўзбек адабий тилининг луғат таркибини бойитишда ҳам, фонетик системасини ва талаффуз меъёрларини белгилашда ҳам, грамматик воситаларини аниқлаш ва ривожлантиришда ҳам бу шевалар муҳим роль ўйнайди. Шу билан бирга, ўзбек адабий тилининг лексик бойлиги, грамматик ва услубий воситаларини кенгайтиришда қипчоқ ва ўғуз диалектлари ҳам муҳим манба ҳисобланади. Қипчоқ ва ўғуз диалектига хос кўпгина сўз ва грамматик формаларнинг адабий тилга қабул қилинганлиги бунинг далилидир.

3-§. Умумхалқ тилининг юқори шакли адабий тил бўлиб, у тилнинг фонетик, лексик ва грамматик қурилишида мавжуд қонуниятларни маълум меъёрга солиб туради. Бу меъёр шу тилда сўзловчи барча кишилар учун умумий ва зарурий ҳисобланади. Улар дарсликларда, қўлланмалар ва барча турдаги луғатларда қайд қилинади. Умумхалқ тилининг қайта ишланиши негизида шаклланиб, маҳаллий диалектларнинг умумий хусусиятларини ўзига сингдира борган адабий тил аynи замонда миллий тилнинг ана шу кўринишларидан — умумхалқ сўзлашув нутқидан ҳам, маҳаллий диалект ва шевалардан ҳам, турлича жаргонлардан ҳам фарқланиб туради.

4-§. Ҳозирги ўзбек адабий тили муайян қолипга солинган, ўзбек халқининг маданий эҳтиёжи ва талабларини қондиришга хизмат қиладиган миллий адабий тилдир, фан ва техника, матбуот ва адабиёт, давлат идоралари ва ўқув юртлари, кино ва телевидение тилидир.

Адабий тилнинг муайян меъёрга солинганлиги шундан иборатки, унинг лугат таркиби маълум тартибга келтирилган бўлади, сўзларнинг маъноси ва ишлатилиши, талаффузи ва ёзилиши ҳамда грамматик шакл ясаилиши ягона муштарак меъёрга бўйсунди. Адабий норма тарихий категория ҳисобланади. У тилнинг тараққиёти билан боғлиқ равишда ўзгариб туради, унинг ички қонуниятларига бўйсунган ҳолда кишиларнинг талаб ва эҳтиёжларини қондиради. Шунинг учун адабий тил меъёри тилда доимо юз бериб турадиган ўзгаришларни акс эттирувчи кўринишларни инкор этмайди. Масалан, *Жўрабой — Жўравой, келар эди — келарди* каби от ва феълларнинг ҳар икки (талаффуз ва ёзув) шакли ҳам адабий ҳисобланади.

Адабий тил — умумхалқ тилининг ёзувчилар, сўз санъаткорлари томонидан сайқал берилган кўриниши. «Тилни адабий ва халқ тилига ажратиш фақат «хом» тил ва ёзувчилар томонидан ишланган тил борлигини кўрсатади»¹, — деган эди М. Горький. Адабий қайта ишлаш, одатда, умумхалқ тилида бўлган барча энг яхши жиҳатларни, тилнинг энг чиройли, ўткир ва ихчам ифода воситаларини танлаб олиш ва уларни усталик билан адабий тилга киритишдан иборат. Фақат ёзувчи ва шоирларгина эмас, балки олимлар, адабий танқидчилар, журналистлар, олий ва ўрта мактаб ўқитувчилари ва бошқа жуда кўп мутахассисликларнинг вакиллари ҳам бу жараёнда қатнашади.

5-§. Адабий тил ёзма ва оғзаки шаклларга эга. Булар идрок этишнинг икки тури, кўрув ва эшитув учун мўлжалланган бўлиб, улар лексик таркиб ва грамматик воситалардан фойдаланиши жиҳатидан ўзига хос бир қанча хусусиятларга эга. Адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шакллари орасидаги фарқ, аввало, гапнинг синтактик қурилишида очиқ кўринади. Содда гапларни, айниқса тўлиқсиз гапларни, қисман боғланган қўшма гапларни ишлатиш кўпроқ адабий тилнинг оғзаки шак-

¹ А. М. Горький. Адабиёт ҳақида. Тошкент. 1962, 96-бет.

ли учун хос. Албатта бунда оҳанг, имо-ишора ва нутқ вазияти каби воситалар муҳим роль ўйнайди. Адабий тилнинг ёзма шакли эса ўз синтактик қурилишининг бирмунча мураккаблиги билан ажралиб туради. Унда эргашган қўшма гаплар, кириш сўз ва кириш гаплар, киритма оборот ва конструкциялар, ажратилган бўлақлар ва уюшиқ бўлақли гаплар кўпроқ ва кенгроқ қўлланилади. Шунингдек, лексик жиҳатдан оғзаки адабий тилда оддий сўзлашувга хос сўзлар ишлатилса, ёзма адабий тилда китобий сўзлар, махсус терминлар ва русча-байналмилал сўзлар кўп ишлатилади.

Адабий тилнинг оғзаки шакли ўзаро суҳбатларда, унинг ёзма шакли эса фан-техника, адабиёт асарлари, расмий-иш ҳужжатларида ишлатилади. Лекин адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари орасида кескин чегара йўқ. Чунки маъруза, нутқ ва ҳар хил чиқишлар ўз хусусияти билан ёзма адабий тилга яқин туради. Шунингдек, ёзма адабий тилда, бадний асарларда қаҳрамонларнинг нутқ хусусиятларини бериш мақсадида оддий сўзлашув нутқиغا хос сўз ва иборалар ҳам ишлатилади.

Одатда, адабий тилнинг оғзаки шакли олдин ташкил топади, у ашула ва қўшиқлар, мақоллар ва ҳикматли сўзлар, дostonлар, топишмоқ ва эртақлар сингари халқ оғзаки ижоди асарлари негизида тараққий этади, оғиздан оғизга ўтиб ихчамлашади, унинг ягона умумий меъёрлари пайдо бўла бошлайди. Адабий тилнинг ёзма шакли эса бевосита ёзув билан боғланган бўлиб, оғзаки адабий тил асосида юзага келган умумий меъёрларни ривожлантиради, мустаҳкамлайди ва қатъий бир қолипга солади. Бундан кўринадики, адабий тилнинг оғзаки ва ёзма шакллари бир-бири билан узвий боғланган бўлиб, унда маҳаллий шеваларнинг умумий хусусиятлари ҳам ўз аксини топади. Демак, ҳозирги ўзбек адабий тили ўзбек миллати ижтимоий фаолиятининг барча соҳасида муҳим алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади.

6-§. Ҳозирги ўзбек адабий тили жуда катта тараққиёт босқичини босиб ўтган. У дастлаб X—XIII асрлар давомида умумтуркий адабий тил сифатида ривожланади, аста-секин унинг адабий меъёрлари юзага кела бошлайди. Бу ҳолат Урга Осиёдаги барча туркий халқларнинг умумий мероси ҳисобланган «Девони луғати турк», «Қутадғу билиг», «Ҳибатул ҳақойиқ» сингари

нодир ёдгорликларда очиқ кўринади. Ўзбек адабий тили тарихида XIII—XIV асрларда шаклланиб, XX асрнинг бошларигача давом этган эски ўзбек адабий тили даври айниқса катта аҳамиятга эгадир. Жонли халқ тили негизида шаклланган эски ўзбек адабий тили Хоразмий, Лутфий, Атойи, Саккокий каби шоирлар томонидан яна ҳам тараққий эттирилди. Эски ўзбек адабий тилини юксак поғонага кўтаришда айниқса буюк Алишер Навоийнинг хизматлари катта бўлди. Алишер Навоий эски ўзбек адабий тилининг жуда бой лексик, грамматик ва фонетик имкониятларини очиб берди, адабий тил нормаларини илмий тарзда ишлаб чиқди, уни ҳимоя қилди ва кенг тарғиб этди. Алишер Навоийдан кейин кўп асрлар давомида унинг адабий тил анъанаси давом эттирилди, ўзбек адабий тили яна ривожлантирилди. Кўп асрлар давомида яратилган адабиёт туфайли ўзбек адабий тили жуда ривожланди, бойиди, унинг лексик, фонетик ва грамматик системаси негизида муайян умумий талаффуз ва ёзув меъёрлари қарор топди.

7-§. Октябрь инқилобидан кейин эса ҳозирги ўзбек адабий тилининг ижтимоий мавқеи мустаҳкамлана боради. Ўзбекистон Республикасининг давлат тили сифатида ўзбек адабий тилининг мавқеи беқиёс ўсади, хизмат доираси кенгайди, луғат таркиби ниҳоятда бойиб, фонетик структураси ва грамматик қурилишнинг ривожланишида, унинг такомиллашишида каттагина ўзгаришлар юз беради, адабий тилнинг хилма-хил янги услублари келиб чиқади.

Ўзбек адабий тили ижтимоий вазифасининг кенгайиши натижасида ўзбек адабий тилининг луғат таркибида жиддий ўзгаришлар юз берди. Адабий тил лексикасининг ривожланиш жараёни унинг янги ясалган ва бошқа тиллардан қабул қилинган сўзлар ҳисобига бойиб бориши асосида давом этди. Халқ ҳўжалигидаги, фан-техника ва маданият соҳасидаги катта ўзгаришлар ўзбек тилида ўз ифодаси бўлмаган жуда кўп янги тушунчаларни келтириб чиқарди. Буларнинг ҳаммаси ўзбек тили лексикасининг жуда кўп миқдорда янги ясалмалар ҳамда бошқа тиллардан, айниқса рус тилидан ўзлаштирилган сўзлар билан бойишига сабаб бўлди, бир қатор сўзларнинг маъноси ўзгарди, кенгайди, бошқа маънода қўллана бошлади. Шу билан бирга, сўзлашув нутқи, маҳаллий диалект ва шевалар бу даврда

ҳам адабий тил лексикасининг бойишида муҳим манба бўлиб қолди, улардан ишлаб чиқариш ва турмушнинг турли соҳаларига тегишли жуда кўп махсус сўзлар кириб келди. Мана шулар натижасида ўзбек адабий тили лексикаси жиддий равишда янгиланди, яна ҳам бойиди.

8-§. Ўзбек адабий тилининг фонетик системасида ҳам маълум ўзгаришлар содир бўлди. Тилда товушлар бирикувининг янги қонуниятлари (унли билан унлининг, ундош билан ундошнинг ва унли билан ундошнинг бирикуви каби) ҳамда айрим янги товушлар пайдо бўлди. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сингармонизм—унлилар оҳангдошлиги қонунияти (лаб уйғунлиги ва, айниқса, танглай уйғунлиги) деярли йўқолиб кетди, бир сўзда олдинги қатор ва орқа қатор, лабланган ва лабланмаган унлиларнинг келиши меъёрга айланди. Янги фонетик ҳодиса сифатида тил олди Э (е) фонемаси чуқур тил орқа х товуши билан бириккан ҳолда кела бошлади: *цех, техника, механизм, чех* каби. Ўзлаштирма сўзлар таъсири остида ўзбек тили учун хос бўлмаган икки унлининг бирикиб келиши ҳодисаси юз берди: *океан, зоолог, идеология, какао, аэропорт, теорема* каби.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида янги ўзлаштирмалар сабабли бўғиннинг янги турлари (сўз бошида ва сўз охирида икки ёки уч ундошнинг қатор келиши) пайдо бўлди: *сту-дент, бри-гадир, спорт, справ-ка, пункт, текст* каби.

9-§. Сўз ясалиши бобида аффиксларнинг сўз яшаш даражаси кенгайди, сўз қўшиш, композиция сўз яшашнинг унумли усулларидан бирига айланди. Бу усул орқали хилма-хил таркибли жуда кўп қўшма сўзлар ҳосил бўлди. Тилда янги ясалмаларнинг маъно ва қўлланиш доираси кенгайди, фаол (кўп)роқ қўллана бошлади. Ўзбек адабий тилида сўз яшашнинг янги усули пайдо бўлди — рус тилининг таъсири остида сўз ва унинг қисмларини қисқартириш асосида, яъни аббревиация усули орқали сўз яшаш анча фаоллашди: **БМТ, АҚШ, ТошМИ** каби. Аффиксация усули билан янги сўз ҳосил қилишда яшаш асоси вазифасида келувчи русчабайналмилал сўзларнинг алоҳида қатлами вужудга келди: *-ли: планли, талантли, газли, машинали; -чи: гвардиячи, пулемётчи, колхозчи, тракторчи; -лаш: активлашмоқ, реаллашмоқ; -лаштир: автоматлаштирмоқ,*

газлаштирмоқ; -часига; янгичасига, -ларча: ёшларча; -дош: полкдош, курсдош, -чилик: цитрусчилик каби.

Совет даврида янги тушунчаларни ифодалаш учун жуда кўп сўзларнинг маъноси ўзгарди, янги маъноларда қўллана бошлади: *кўпайтма, бурун, йўлдош, қолдиқ, аъзо, эга, кесим, гап, бўлак* каби. Сўз ясалишининг турлича усуллари орқали кўплаб янги сўз ҳосил қилиш, сўз ўзлаштириш, сўзни янги маънода қўллаш кабилар фақат янги тушунчаларнигина ифодалаб қолмай, балки унинг услубий имкониятларини кенгайтирди, синонимиканинг бойишига олиб келди.

10-§. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг грамматикаси соҳасидаги ўзгаришлар асосан грамматик қоидаларнинг силлиқланиши, унинг етакчи диалектлар негизида айрим янги қоидалар билан бойишида кўринади.

Морфология бўйича адабий тил ва етакчи диалектларда бўлмаган айрим янги грамматик шакллар ўзбек тилининг бошқа шеваларидан қабул қилинди. Жумладан, Хоразм шевасидан -ажак шакли адабий тилга киритилди.

Келишик шакллари ҳамда кўпгина кўмакчиларнинг маъноси ва вазифаси кенгайди, келишикли бошқарув ва кўмакчили бошқарув меъёрлари белгиланди, отли бошқарув қурилмалари анча фаоллашди. Маънонинг услубий фарқланиши туфайли айрим феъл шакллари-нинг иш доираси белгиланди (-гунча шаклининг чегара ва -ганча шаклининг қиёс маъносини англатиши каби).

Синтаксис соҳасида эса адабий тил ижтимоий вазифасининг кенгайиши, ижтимоий-сиёсий, илмий-публицистик адабиётнинг юзага келиши, бадий адабиёт ва саҳна нутқининг ривожланиши кабилар таъсири остида гапда сўзлар тартибининг қабул қилинган меъёри ўзгарди, инверсия ҳодисаси кучайди. Кириш сўз, кириш бирикма ва киритма гапларни қўллаш жараёни анча фаоллашди (*Олтинчи бригаданинг ёғзаси — мана мен ҳозиргина айланиб келдим — сира авж олмаяпти* каби). Ажратилган бўлакларни турли услубий мақсадларда ишлатиш (*Биз, ёзувчилар, халққа хизмат қиламиз*) ҳамда ундов гапли конструкцияларнинг ишлатилиши (*Қурултой делегатларига оташин салом!* каби) анча кенгайди.

Шуни қайд қилиш керакки, ўзбек тили морфологияси ва, айниқса, синтаксисида юз берган ўзгаришлар жуда сустр давом этди, бу ўзгаришлар тилда бор унум-

сиз ёки камунум грамматик моделлар, синтактик қурилмаларнинг ички ва ташқи манбалар таъсирида активлашганлигини кўрсатади.

11- §. Ўзбек адабий тилидаги услубий ўзгариш ҳам кейинги даврга хос тараққиёт қонуниятларидан бири ҳисобланади. Ўзбек адабий тилининг янги ижтимоий тузум шароитидаги ривожланиш хусусияти эски услубий меъёрларнинг ўзгаришига олиб келди. Адабий тилнинг барча услублари учун умумий негиз сифатида грамматик қурилиш ва луғат таркибининг восита ва имкониятлари бениҳоя кенгайди. Алоҳида лексик қатламни ишлатиш, махсус ифода воситалари, мураккаб синтактик қурилмалар ва гапларни қўллаш жиҳатидан барча услубларнинг ўзаро фарқлари белгиланди. Жумладан, бадиий услуб учун образли ва ҳис-ҳаяжон лексика, уларнинг кўчма маъноси, афоризмлар, кичрайтириш-эркалаш маъноларини ифодаловчи шакллар, такрор, сўроқ, ундов, эмоционал синтактик қурилмаларни ишлатиш муҳим бўлса, илмий услубда кўпроқ аниқлик, илмийлик ва равонликка катта эътибор берилади, ҳар бир соҳага доир махсус атамашунослик лексикаси, русча-байналмилал атамалар, айниқса мавҳум сўзлар ва ёзма нутққа хос синтактик оборотлар кўп қўлланади. Ўзбек адабий тили услубларининг доираси кенгайди, янги услублар пайдо бўлди.

Ўзбек адабий тилининг бундан кейинги тараққиёти ички қонуниятлари асосида грамматик қурилишнинг такомиллаша бориши, лексиканинг яна ҳам бойиши, орфография ва талаффуз нормаларининг қатъий бориши, стилистик ифода воситаларининг яна ҳам кенгая бориши билан боғлиқ ҳолда давом этади. Бунда халқ жонли тили билан доимий боғланганлик, турли диалект ва шеваларга хос айрим прогрессив элементларни адабий тилга қабул қилиш, диалектларнинг адабий тилга сингиб бориши жараёни ҳам муҳим ўрин тутди.

12- §. Ҳозирги ўзбек адабий тили курси олдида қуйидаги вазифалар қўйилади:

1) ҳозирги ўзбек адабий тилининг фонетика ва фонологияси, лексикологияси билан фразеологияси, морфемикаси, сўз ясалиши ва грамматикаси бўйича изчил назарий маълумотлар бериш;

2) ўзбек адабий тилининг графика системаси, орфографияси ва пунктуациясининг илмий асослари билан таништириш;

3) ўзбек адабий тили ва адабий талаффуз меъерини пухта эгаллашни таъминлаш;

4) ҳозирги ўзбек адабий тилининг жамиятдаги, ўзбек миллий ҳаётидаги жуда катта аҳамиятини, унинг бойлигини ва қудратини кўрсатиш;

5) лингвистик таҳлилни пухта ўрганиб олишларида талабларга кўмаклашиш.

13- §. Ҳозирги ўзбек адабий тили курси қуйидаги бўлимлардан иборат: фонетика ва фонология, орфоэпия, графика ва орфография, лексикология ва фразеология, лексикография, морфемика, сўз ясалиши ва грамматика.

1. Фонетика ва фонологияда ҳозирги ўзбек адабий тилининг товуш системаси, фонемалар тузуми ўрганилади.

2. Орфоэпияда ҳозирги ўзбек тилининг адабий талаффуз номлари ўрганилади.

3. Графика ҳозирги ўзбек алифбеси таркибини, товуш ва ҳарфнинг ўзаро муносабатини ўргатса, орфография морфологик, фонетик ва анъанавий услублар асосида тўғри ёзув қондалари системасини аниқлайди.

4. Лексикология ва фразеология ўзбек адабий тилининг лексик бирликлари ва фразеологик бирликлари, уларнинг тузилиши ҳамда тараққиёт қонуниятлари ҳақида баҳс этади. Лексикография эса луғат, унинг тузилиши ва турларини ўрганади.

5. Морфемика бўлимида сўзнинг маъноли қисмлари ва буларнинг турлари, хусусиятлари, сўзнинг морфем структурасидаги ўзгаришлар аниқланади.

6. Сўз ясалиши бўлимида ҳозирги ўзбек адабий тилида янги сўз ҳосил қилишнинг муҳим белгилари, сўз ясаш усуллари ўрганилади.

7. Грамматиканинг морфология қисмида сўзнинг грамматик шакллари, грамматик таркиби, сўз туркумлари ва уларга хос грамматик категориялар; синтаксис қисмида сўзларнинг бирикуви, гапнинг тузилиши ва турлари ўрганилади. Синтаксис асосида тиниш белгиларини ишлатиш қондалари (пунктуация) баён қилинади.

Демак, «Ҳозирги ўзбек адабий тили» курсининг мақсади ўзбек миллий тилининг юқори шакли бўлган ҳозирги ўзбек адабий тилининг асосий ҳодисалари ҳақида изчил маълумот бериш, уларнинг муҳим хусусиятини очиб бериш ва тараққиёт йўлларини белгилашдан иборат.

ФОНЕТИКА ВА УНИНГ ВАЗИФАСИ

14-§. Тилшуносликнинг фонетика (юнонча *phone* — «товуш») қисми тилнинг нутқ товушлари ҳақидаги фандир. Фонетика тилнинг товуш системаси элементлари бўлган нутқ товушларини ўрганади.

Нутқ товушлари сўзнинг товуш қобиғи ҳисобланади. Уларни талаффуз этмай туриб, шунингдек, эшитув аъзолари орқали идрок этмай туриб кишиларнинг ўзаро нутқий алоқа қилишлари, фикр алмашишлари мумкин эмас. Бошқа кишилар билан ўзаро муносабатда бўлиш учун эшитилиши ёки талаффуз этилиши жиҳатидан бир-бирига ўхшаш сўзларнинг ҳар қайсисини алоҳида-алоҳида ажратиш катта аҳамиятга эга. Шунинг учун тилнинг фонетик системасида нутқнинг маъноли birlikлари бўлган сўз ва унинг шаклларини, сўз бирикмалари ва гапларни ажратиш, бир-биридан фарқлаш учун хизмат қилувчи зарурий фонетик воситалар (нутқ товушлари, сўз таркибида товуш ўзгариши, товуш алмашилиши, урғу, бўғин кабилар) ўрганилади.

15-§. Нутқ товушлари нутқ аъзоларининг турлича фаолияти натижасида юзага келадиган мураккаб ҳодиса бўлиб, товушни унинг ёзувдаги шартли белгиси бўлган ҳарф билан аралаштирмаслик керак. Товуш нутқ бирлиги ҳисобланади, у талаффуз этилади ва эшитилади. Ҳарф эса нутқ товушларини ёзувда ифодалаш учун қўлланадиган шартли белги бўлиб, у ёзилади, уни кўз билан кўрилади, яъни ҳарф ёзув бирлиги ҳисобланади. Ҳарф товушнинг барча хусусиятларини тўла акс эттира олмайди. Жумладан, *кийди*, *ким*, *кийик*, *қизик*, *қилиқ*, *қишлоқ*, *кўз*, *қўл*, *қўзи* каби сўзлар таркибидаги *и* ва *ў* товушлари айнан бир хил бўлмай, қисман фарқ қилса ҳам, улар ёзувда битта ҳарф билан ёзилади. Шунингдек, ёзувда бир ҳарф орқали бир

неча товуш акс эттирилиши ёки, аксинча, бир товуш бир неча ҳарф орқали ифода этилиши мумкин. Масалан, ж ҳарфи ҳам тил олди жарангли қоришиқ ж (ж) ундошини (*жанг, жилға, жиян, жўжа* каби), ҳам тил олди жарангли сирғалувчи ж ундошини (*жанр, гижда, аждаҳо, мужда* каби) ифодалайди. Ёки тил орқа жарангли бурун товуши ң ёзувда н+г ҳарф бирикмаси орқали ифода этилади: *кенг, тонг, тингла, келинг, танглай* каби. Ёзувда е, ё, ю, я ҳарф(графема)лари эса сўзнинг турли ўйинларида келадиган й+э(е), й+о(ё), й+у(ю), й+а(я) каби товуш бирикмаларини ифодалайди: *ёш, елим, етмиш, тайёр, юз, юклама, янги, яхши* каби.

НУТҚ АЪЗОЛАРИ

16- §. Нутқ товушларининг хусусиятини белгилашда нутқ аъзолари ва уларнинг вазифасини билиш зарур. Нутқ товушларини ҳосил қилишда қатнашадиган аъзоларга нутқ аппарати дейилади.

Нутқ аппарати уч қисмдан иборат: 1) нафас аппарати. Бунга ўпка, трахея ва бронхлар — нафас йўллари киради; 2) бўғиз, ундаги овоз пайчалари ва тоғайлар; 3) ҳаво бўшлиғи системаси. Бунга ҳалқум, ҳиқилдоқ, оғиз ва бурун бўшлиқлари киради.

Ўпка жуда кўп майда зарра пуфакчалардан иборат бўлиб, нафас олишда унга оғиз, бурун, ҳиқилдоқ, трахея ва бронхлар орқали ҳаво оқими киради ва нафас чиқариш вақтида нутқ товушлари ҳосил бўлади. Демак, ўпка товуш ҳосил қилиш учун лозим бўлган ҳаво оқимини бериб туради.

Бўғиз жуда мураккаб тузилган бўлиб, тўрт тоғай (қалқонсимон, ҳалқасимон ва икки чўмичсимон тоғайлар) ва кўндаланг жойлашган овоз пайчаларидан иборат. Тоғайлар овоз пайчаларининг ҳаракатини тартибга солади.

Овоз пайчалари — икки қайишқоқ эластик мускулча бўлиб, товуш ҳосил қилишда асосий ўрин тутади. Овоз пайчалари орасидаги очиқлик овоз оралиғи ҳисобланади. Овоз пайчалари таранглашиб, бир-бирига яқинлашса, ўпкадан чиқаётган ҳаво уларни бир текисда тебратади ва оҳангдор товуш — овоз ҳосил бўлади. Овоз пайчалари таранглашмай, тинч ҳолатда бўлиб, товуш ҳосил этишда қатнашмаслиги мумкин.

Оғиз бўшлиғи нутқ товушлари учун резонаторлик вазифасини бажаради. Бошқа нутқ аъзоларининг хилма-хил ҳолатига қараб оғиз бўшлиғи турлича ҳолатга киради, товушларга ҳар хил тус беради. Бошқа нутқ аъзоларининг ҳаракати ва ҳолати оғиз бўшлиғининг шаклини ўзгартириб туради.

Тил оғиз бўшлиғидаги энг муҳим нутқ аъзоси бўлиб, ўзининг хилма-хил ҳаракати, товуш ҳосил қилишдаги фаоллиги билан ажралиб туради. Оғиз бўшлиғида тил бошқа аъзолар билан бутунлай жипслашиши ёки улар ўртасида тор оралиқ ҳосил бўлиши мумкин. Натижада ҳар хил товушлар юзага келади.

Тилнинг устки қисми учга бўлинади: 1) тилнинг ортқи қисми — тил орқаси, юмшоқ танглайга қарама-қарши туради; 2) тилнинг ўрта қисми — тил ўртаси, қаттиқ танглайга қарама-қарши туради; 3) тилнинг олдинги қисми — тил олди.

Лаблар ҳам товуш ҳосил қилишда муҳим роль ўйнайди. Ундошларнинг айтилишида лаблар бир-бирига яқинлашиб, тор оралиқ қолиши ёки бир-бирига бутунлай жипслашиши мумкин. Унлиларнинг талаффуз этилишида эса доирача шаклига кириши ёки олдинга чўзилиши мумкин.

Бурун бўшлиғи кўпгина эгри-бугри қисмли бўшлиқдан иборат. Юмшоқ танглай пардасини тушириш орқали оғиз бўшлиғидан бурун бўшлиғига йўл очилади ва ўпкадан чиқаётган ҳаво оқимининг бир қисми бурун бўшлиғидан ўтади. Бунинг натижасида бурун товушлари ҳосил бўлади, бурун бўшлиғи қўшимча резонаторлик вазифасини бажаради.

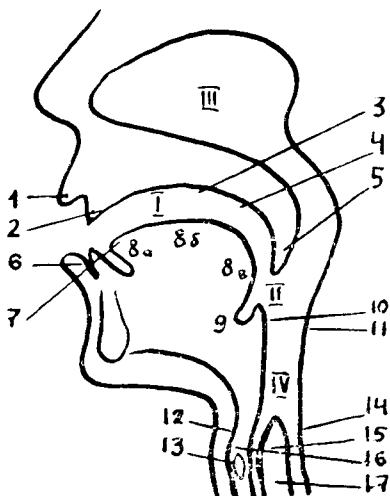
Товушларнинг ҳосил бўлиши, турлича тусга кириши маълум даражада пастки жағнинг ҳаракатига ҳам боғлиқ.

Нутқ аъзолари товуш ҳосил қилиш вазифасига кўра фаол ва суст аъзоларга бўлинади. Овоз пайчалари, тил, юмшоқ танглай, лаблар ва пастки жағ фаол аъзоларга киради. Тиш, қаттиқ танглай, юқори жағ ва бурун бўшлиғи эса суст аъзоларга киради.

НУТҚ АЪЗОЛАРИНИНГ ТУЗИЛИШИ

I. Оғиз бўшлиғи. II. Ҳалқум бўшлиғи. III. Бурун бўшлиғи. IV. Бўғиз.

1. Устки лаб. 2. Милк. 3. Қаттиқ танглай. 4. Юмшоқ танглай. 5. Кичик тил. 6. Пастки лаб. 7. Тил учи. 8 а) Тил олди. 8 б). Тил ўртаси. 8 в). Тил орқаси. 9. Чуқур тил орқаси. 10. Бўғиз қопқоқчаси. 11. Бўғизнинг орқа девори. 12. Қалқонсимон тоғай. 13. Ҳалқасимон тоғай. 14. Пирамидасимон тоғай. 15. Овоз пайчалари. 16. Трахея (нафас йўли). 17. Кекирдак.

ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ ТОВУШ ТУЗУМИ

17-§. Товуш ҳақида тушунча. Товуш нутқнинг фонетик жиҳатдан бўлинмайдиган энг кичик бирлигидир. Нутқ товушлари якка ҳолда қўлланмайди, балки сўз таркибида бошқа товушлар билан бирга келади. Шу сабабли сўздаги товушлар ажратилганда, уларнинг сифат жиҳатдан маълум фонетик мавқе билан боғланганлиги, унга тобелиги ҳамда у билан боғланмаган мустақил ҳолати ҳисобга олинади. Нутқ товушлари акустик (эшитилиш), физиологик (артикуляцион ёки талаффуз) ҳамда лингвистик (маъно фарқлаш) нуқтаи назаридан ўрганилади.

18. §. Нутқ товушлари ўпкадан чиқадиган ҳаво оқимининг овоз пайчаларини тебратиши натижасида ҳосил бўладиган овоздан ҳамда бошқа нутқ органларида ишқаланиши натижасида ҳосил бўладиган шовқиндан иборат бўлади. Нутқ товушларининг акустик томони ҳаво оқимининг тебранишли ҳаракати билан белгиланади.

Нутқ товушлари акустик жиҳатдан товушнинг баландлиги, товушнинг кучи, товушнинг чўзиқлиги ва товуш тембри кабилар билан характерланади.

Товушнинг баландлиги тебранишнинг бир секунд ичидаги миқдори билан боғланган, шу вақт ичида теб-

раниш миқдори қанча кўп бўлса, товуш ҳам шу қадар баланд бўлади ва, аксинча.

Товушнинг кучи тебранишнинг кенглиги ёки кўлами билан боғланган, яъни тебраниш кўлами қанча катта бўлса, товуш ҳам шунча кучли чиқади.

Товушнинг чўзиқлиги тебраниш вақти билан боғланган, яъни нутқ товушининг қисқа ва чўзиқлиги талаффузнинг вақти, тебранишнинг оз-кўп давом этиши орқали аниқланади.

Товуш тембри — бу товушнинг сифат белгисидан иборат. Одатда, ўпкадан чиқадиган ҳаво оқимининг тебраниши содда ва мураккаб бўлади. Содда тебраниш фақат асосий тонлардан иборат бўлади. Мураккаб тебраниш эса ҳам асосий, ҳам қўшимча тонлардан иборат бўлади. Мураккаб тонларни ҳосил қилишда резонаторлик вазифасини бажарувчи бўғиз, оғиз бўшлиғи ва бурун бўшлиғи муҳим роль ўйнайди. Товуш тембри ана шу мураккаб тебраниш натижасида юзага келган асосий ва қўшимча тонларнинг қўшилишидан ҳосил бўлади.

19-§. Нутқ товушларининг физиологик (талаффуз) томони нутқ аппаратининг фаолияти билан боғланган. Нутқ аъзоларининг товуш ҳосил қилишдаги фаолияти, унинг турлича ҳаракати *артикуляция* дейилади. Шунинг учун физиологик жиҳат нутқ товушининг артикуляция томони ҳисобланади.

20-§. Нутқ товушларининг лингвистик томони товушларнинг тилда маълум вазифани бажариши билан боғланган. Улар сўзнинг фақат моддий қобиғигина бўлиб қолмай, балки сўз ва сўз шакллари, ўзаро фарқлаш, маъно ажратиш вазифасини ҳам бажаради. Масалан, *бил* ва *бол*, *тил* ва *тол* сўзлари *и* ва *о* унлилари орқали, *кўр* ва *кўз*, *бўр* ва *бўз* сўзлари эса *р*, *з* ундошлари орқали бир-биридан фарқ қилади.

Лингвистик жиҳат киши нутқига хос товушларни табиатдаги барча бошқа товушлардан ажратишга хизмат қилади. Чунки фақат нутқ товушларигина ижтимоий қийматга эга бўлиб, ўзаро фикрлашиш жараёнида тилнинг маъноли бирликларини аниқ белгилаб беради («Фонема ҳақида тушунча» баҳсига қаранг).

Товуш билан ҳарфни аралаштирмаслик керак, улар бир-биридан фарқ қилади. Товуш нутққа хос бўлса, ҳарф ёзувга хосдир, товушнинг ёзувдаги шартли белгиси ҳарфдир. Товушга нисбатан ҳарфнинг вазифаси ан-

ча чегараланган бўлиб, у ёзувда бир товушни ифода-
лайди, шу товушнинг барча хусусиятларини акс эттира
олмайди.

21-§. Анъанавий таснифлашга кўра нутқ товушлар-
ри унли ва ундош товушларга бўлинади. Нутқ товуш-
ларининг унли ва ундош товушларга бўлиниши уларни
талаффуз этишдаги физиологик фарқларга ҳамда акуст-
тик хусусиятларга асосланади.

Унли товушларни ҳосил қилишда ҳаво оқими ўпка-
дан нафас йўли орқали ҳеч қандай тўсиққа учрамай
чиқади. Ун пайчаларининг титраши натижасида муси-
қий овоз юзага келади. Бу вақтда оғиз бўшлиғи очик
бўлади. Унли товушларнинг сифати ва хусусияти оғиз
бўшлиғидаги нутқ аъзоларининг ҳаракати ва ҳолати
билан боғланган.

Ундош товушларни ҳосил қилишда ўпкадан чиқадиган
ҳаво оқими ҳар хил тўсиқларга учрайди. Натижада
оғиз бўшлиғида овоз шовқин билан аралашади ёки
фақат шовқиннинг ўзи ҳосил бўлади.

УНЛИ ТОВУШЛАР ТАСНИФИ

22-§. Ўзбек адабий тилида унли товушлар олтига:
и, э(е), а, о, у, ў. Бу унли товушлар ёзувда ўнта ҳарф
билан ифода этилади: и, э, е, а, я, о, ё, у, ю, ў.

Унли товушлар тил ва лабларнинг ҳолати ҳамда
шаклига қараб ўзаро фарқ қилади. Нутқ аъзоларининг
турлича артикуляцияси (ҳаракати ва ҳолати) оғиз
бўшлиғининг шаклини ва товушларнинг сифатини ўз-
гартиради.

Унли товушларни тасниф қилишда қуйидагилар ҳи-
سوبга олинади:

1) тилнинг қаттиқ танглайга томон кўтарилиш дара-
жаси, яъни тилнинг вертикал ҳаракати;

2) тилнинг олдинга томон ва орқага томон ҳаракат
қилиши, яъни тилнинг горизонтал ҳаракати;

3) лабларнинг иштироки.

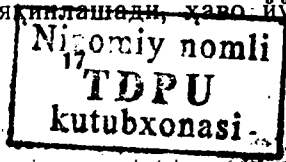
1. Тилнинг танглайга томон кўтарилиш даражасига
кўра унли товушлар учга бўлинади:

1) тор унлилар: и, у;

2) ўрта кенг унлилар: э(е), ў;

3) кенг унлилар: а, о.

Тор унлиларни ҳосил қилишда тил юқори кўтари-
либ, танглайга жуда яқинлашади, ҳаво йўли анча то-

раяди; ўрта кенг унлиларни ҳосил қилишда эса тил ўрта даражада кўтарилади, кенг унлиларнинг айтилишида эса анча пастга туширилади.

2. Тилнинг олдинга ва орқага томон ётиқ (горизонтал) ҳаракатига қараб, яъни ҳосил бўлиш ўрнига кўра унлилар иккига бўлинади:

1) тил олди унлилари: и, э(е), а;

2) тил орқа унлилари: ў, у, о.

Тил олди унлиларини ҳосил қилишда тил тишларга тиралади, тил орқа унлиларини ҳосил қилишда эса тил кейинга тортилади.

3. Лабларнинг иштирокига кўра унлилар иккига бўлинади:

1) лаблашган унлилар: ў, у, о;

2) лаблашмаган унлилар: а, э(е), а.

Лаблашган унлиларнинг айтилишида лаблар доира шаклига кириб, олдинга қараб чўзилади. Бунга лаблашиш ҳодисаси дейилади. Лаблашмаган унлиларни ҳосил қилишда эса лаблар доира шаклига кирмайди.

Юқорида кўрсатилган белгилар асосида ўзбек адабий тили унлиларини жадвалда шундай кўрсатиш мумкин:

Лабларнинг иштирокига кўра		Лаблашмаган		Лаблашган	
Тилнинг вертикал ҳаракатига кўра	Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра	тил олди	тил орқа	тил олди	тил орқа
	Тор унлилар		и		
Ўрта кенг унлилар		э			ў
Кенг унлилар		а			о

Ўзбек адабий тилида мана шу олти унли товуш сўз маънолари ва унинг грамматик шаклларини ўзаро фарқлаш учун хизмат қилади. Сўзлашув нутқи ва ўзбек тили шеваларида бу унлиларнинг ҳар қайсиси турлича вариантларда келиши мумкин.

УНЛИ ТОВУШЛАР ТАВСИФИ

23-§. и унлиси — олд қатор, лаблашмаган, тор унли. Тилнинг танглай томон юқори кўтарилиши ва оғизнинг нисбатан тор очилиши билан қисқа талаффуз

этилади. Сўзнинг турли ўринларида келади, шунга кўра турлича вариантларга эга. Жумладан, сўзнинг бошида ва тил олди ундошлари орасида олд қатор унли сифатида айтилади: *тил, дил, жим, из, иш, игна, йигит, кийик, кичик, йил, йегирма, ким, кийим, кигиз* каби.

и унлиси чуқур тил орқа *ғ, қ, х* ундошлари билан ёнма-ён келса, орқа қатор унли сифатида (*ы*) талаффуз қилинади: *қышки, қырқинчи, қыйшық, ғышт, ғылоф, хыра, хырмон, хытоб* каби. Бу унли икки жарангсиз ундош товуш орасида ва *н, л, р, з* ундошларидан олдин жуда қисқа талаффуз қилинади: *ниначи, билим, бирикши, бино, сиз, синиқ, силсила, милк, кириш, биз* каби. и унлиси сўз охирида *э(е)* товушига мойил очиқроқ талаффуз қилинади: *кўрдэ, келдэ, ўқидэ, олдэ, қолдэ* каби.

у унлиси — орқа қатор, лаблашган, тор унли. Уни талаффуз қилишда тил танглай томон кўтарилиб, оғиз жуда тораяди, лаблар олдинга чўзилади. *у* унлиси тил олди ва саёз тил орқа ундошлар билан ёнма-ён келганда, олд қаторга мойил бўлади: *гулшан, гуноҳ, гумон, кунжут, куртак, зулук, жувоз, лунж* каби. Чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келганда, орқа қаторга мойил бўлади: *қудуқ, буғу, буғдой, муқова, тумшук, хурсанд, хушнуд* каби. Икки жарангсиз ундош орасида, шунингдек, урғусиз бўғинларда кучсизланиб, қисқа талаффуз этилади: *чучук, чумчук, қуруқ, суюқ, тушунча, туюқ, тутун, тушум* каби.

э(е) унлиси — олд қатор, лаблашмаган, ўрта кенг унли. Тилнинг танглай томон юқори — ўрта кўтарилиши, тил учининг пастки тишларга тегиши билан юмшоқ талаффуз этилади, оғиз бирмунча тораяди. *э* унлиси сўзнинг бошида ва очиқ бўғинларда келса, очиқроқ талаффуз этилади: *эт, эҳсон, этик, негиз, секин, мева, мерос, зерикмоқ* каби. Бир бўғинга мансуб икки ундош орасида келса, бир оз ёпиқроқ айтилади: *мерган, келтир, зеҳн, сезгир, тепки, етмиш* каби. Рус тилидан ўзлашган сўзларда *э(е)* унлиси турли бўғинларда келади ва кенг айтилади: *этиод, экскурсия, поэма, аэродром, генерал, вегетация, метеорит* каби.

ў унлиси — орқа қатор, лаблашган, ўрта кенг унли. Ҳар вақт сўзнинг биринчи бўғинида келади: *бўз, бўй, бўш, дўппи, кўзгу, кўкат, сўлак* каби. Бу унлининг қаттиқ-юмшоқлиги қандай товушлар билан ёндош кели-

шига боғлиқ: **г, к, й, ч** товушларидан кейин келса, юмшоқ (олд қатор) унлидек айтилади (*гўзал, гўшт, кўчат, кўнгил, йўлак, йўрғак, чўғирма, чўкма, кўклам, гўжа, кўсак*, каби), **ғ, қ, х** каби чуқур тил орқа товушларидан олдин ва кейин келганда, қаттиқ (орқа қатор) унлидек айтилади (*тўқай, тўғри, қўзи, қўлланма, ғўза, ғўра, хўранда, хўроз, бўғин, сўқмоқ, тўхташ, тўғон* каби). Бу унли сўзнинг очиқ бўғинида кенгроқ (*кўкат, тўқай, пўчоқ, кўза, кўланка, жўжа, дўкон* каби), ундошлар орасида ёпиқ бўғинларда эса торроқ (*кўклам, тўлқин, сўқмоқ, тўплам, чўққи, қўчқор* каби) талаффуз этилади.

а унлиси — олд қатор, лаблашмаган, кенг унли. Унинг айтилишида лаблар керилиб, тилнинг олдинги қисми пастга тушади, учи эса пастки тишларга яқинлашади. Бу унли сўзнинг ҳар қандай бўғинида кела олади: *аланга, безак, гавҳар, дада, калава, кураш, манзара, пакана, араз, вазифа, жасур, маданият* каби. Чуқур тил орқа ундошлари **ғ, қ, х** билан ёндош келганда, тил орқага тортилиб, учи пастки тишларга яқинлашади ва орқа қатор унлига мойил бўлади: *ақл, васиқа, дақиқа, мақола, халқ, ғалла, ғайрат, хавф, қарға, ғарам* каби. Рус тили орқали қабул қилинган байналмилал сўзларда ҳам орқа қатор унлига мойил айтилади: *аванс, аппарат, астроном, атом, максимум, натура, папка* каби.

о унлиси — орқа қатор, лаблашган, кенг унли. Унинг айтилишида тил ичкарига тортилади, тилнинг учи тишлардан узоқлашади, пастки жағ эса туширилади. Сўзнинг барча бўғинида кела олади: *бозор, бола, обод, овоз, ҳикоя, қўзичоқ, олчазор, матбуот* каби. Чуқур тил орқа ундошлари **ғ, қ, х** билан ёндош келганда эса қаттиқ (орқа қатор) унлига мойил айтилади: *соғ, соғин, оғриқ, ғор, қоронғи, қоғоз, қозон, соқол, оқсоқ, охир, сохта, хол, хона* каби. Рус тилидан ўзлаштирилган сўзларда **о** ҳарфи русча унли товушни билдиради: *том, ток, орден, норма, роль, обзор, образ, композитор, бетон, оқоп* каби.

24-§. е, ё, ю, я графемалари. Ҳозирги ўзбек адабий тилида унли товушлар ёзувда, олтига ҳарфдан ташқари, **е, ё, ю, я** графемалари орқали ҳам ифодаланади. Бу ҳарфлар таркибида **й** ундоши бўлган товуш бирикмаларини (**е=й+э, ё=й+о, ю=й+у, я=й+а**) билдиради. **е, ё, ю, я** графемалари кўпинча бўғин боши-

да ёки ўзи бўғин бўлиб келади: *елкан, елка, объект, развезд, ёдгор, ёмгир, музёра, дунё, бўёқ, ютуқ, юрт, юксак, қуюқ, қуюн, уюшиқ, интервью, якка, ялла, муайян, назария* каби. Рус тили орқали қабул қилинган сўзларда ўзидан олдин келган ундошларнинг юмшоқлигини кўрсатишга хизмат қилади: *актёр, режиссёр, мон-тёр, рюмка, сюжет, брошюра, заряд, наряд, разряд* каби.

УНДОШ ТОВУШЛАР ТАСНИФИ

25- §. Ўзбек адабий тилида 25 та ундош товуш бор. Ундош товушларни ҳосил қилишда ўпкадан чиқаётган ҳаво оқими нутқ аъзоларининг бирор ерида юзага келган тўсиқдан ўтиши, яъни нутқ аъзоларининг бир-бирига жипслашиши натижасида шовқин пайдо бўлади, ўпкадан чиқаётган ҳаво эса уни ёриб ўтиши ёки нутқ аъзоларининг бир-бирига жуда яқинлашиши, ҳавонинг жуда тор оралиқдан сирғалиб ўтиши натижасида ундош товушлар ҳосил бўлади.

Ундош товушларни тасниф қилишда қуйидагилар ҳисобга олинади:

1) ун пайчаларининг ҳаракати ва ҳолатига кўра овоз ва шовқиннинг иштирок этиши;

2) артикуляция усули (товушнинг ҳосил бўлиш усули);

3) нутқ аъзоларида тўсиқнинг пайдо бўлиш ўрни.

26- §. Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра ундош товушлар сонорлар ва шовқинлиларга бўлинади.

Сонор (лотинча *sonorus* — «овоз», «оҳангли») ундошларнинг талаффузида овоз пайчалари титраб, шовқинга нисбатан овоз кўпроқ ҳосил бўлади: **м, н, ң, (нг), л, р**. Шовқинли ундошларда эса овозга нисбатан шовқин кўпроқ бўлади: **т, к, ш, ч** каби.

Шовқинли ундошлар ўз хусусиятига кўра икки хил: жарангли ундошлар ва жарангсиз ундошлар.

Жарангли ундошларнинг айтилишида шовқинга қисман овоз ҳам қўшилади, чунки бу товушларнинг ҳосил бўлишида овоз пайчалари қатнашади. Жарангсиз ундошлар эса, асосан, шовқиндан иборат бўлади, чунки уларнинг талаффузида овоз пайчалари қатнашмайди. Ўзбек тилида жарангли ундошларнинг кўпига жарангсиз ундошлар жуфт бўлади:

Жарангли	б	в	д	з	ж	г	ж	г	й	—	—	—
Жарангсиз	п	ф	т	с	ш	к	ч	х	—	ц	қ	ҳ

* Ҳарф бўлмаса ж ёки ч

27- §. Товушнинг ҳосил бўлиш усулига қараб ундош товушлар учга бўлинади: 1) портловчи товушлар; 2) сирғалувчи товушлар, 3) қоришиқ товушлар. Сонорлар эса, ўз навбатида, бурун товушлари, ён товуш ва титроқ товушга бўлинади.

Портловчи ундошлар талаффузида нутқ аъзолари бир-бирига жипслашади ва ҳаво оқими уларни ёриб (портлаб) чиқади: б, п, д, т, г, к, қ каби.

Сирғалувчи ундошларнинг талаффузида нутқ аъзолари бир-бирига жуда яқинлашади ва ҳаво оқими шу аъзоларга ишқаланиб чиқади: в, ф, з, с, ж, ш, й, х, г, ҳ.

Қоришиқ ёки аффрикат ундошларнинг талаффузи икки хил усул (бошланишида портлаш, охирида сирғалиш) иштирокида ҳосил бўлади: $ч = т + ш$, $ж = д + ж$, $ц = т + с$.

Бурун ундошларининг (*м, н, ң*) талаффузида кичик тил салгина пастга тушиб, ҳаво оқими бурун бўшлиғидан ўтади.

л ундоши ён товушдир. Унинг айтилишида тилнинг учи милкка тегиб, икки ёни салгина пасаяди ва бўшлиқ қолади, ҳаво оқими шу ердан сирғалиб чиқади. р ундошининг айтилишида ҳаво оқимининг таъсири билан тил учи титрайди, айни вақтда нутқ аъзолари тез-тез жипслашади, ана шу жипслашишлар оралиғида ҳаво оқими чиқади. Шунга кўра р титроқ товуш ҳисобланади.

28- §. Нутқ аъзоларида тўсиқнинг пайдо бўлиш ўрнига қараб ундош товушлар учга бўлинади: 1) лаб ундошлари; 2) тил ундошлари; 3) бўғиз ундоши.

Лаб ундошларининг ҳосил бўлишида пастки ва устки лаблар фаол иштирок қилади. Лаб ундошлари, ўз навбатида, лаб-лаб ундошига ва лаб-тиш ундошига бўлинади.

Лаб-лаб ундошлари икки лабнинг фаол иштирокида ҳосил бўлади: б, в, м, п (в товуши рус тилидан ўзлашган сўзларда лаб-тиш ундошига мойил).

Лаб-тиш ундоши пастки лаб билан устки тишлар иштирокида ҳосил бўлади: ф.

УНДОШ ТОВУШЛАР ТАСНИФИ

Овоз ва шовқиннинг иштирокига кўра		Ҳосил бўлиш усулига кўра	Ҳосил бўлиш ўрнига кўра							Бўғиз товуши
			Лаб товушлари		Тил товушлари					
			лаб-лаб	лаб-тиш	тил олди	тил ўрта	тил орқа			
				саёз	чуқур					
Шовқинчилар	Жарангли	Портловчилар	б		д		г			
	Жарангсиз		п		т		к	қ		
	Жарангли	Сирғалувчилар	в		з, ж	й		ғ		
	Жарангсиз			ф	с, ж			х	ҳ	
	Жарангли	Қоришиқ товушлар			ж					
	Жарангсиз				ч, ц					
Сонорлар		Бурун товушлари	м		н		ң (нг)			
	Жарангли	Ён товуш			л					
		Титроқ товуш			р					

Тил ундошлари тилнинг қайси қисми фаол ҳаракат қилишига қараб учга бўлинади: 1) тил олди ундошлари; 2) тил ўрта ундоши; 3) тил орқа ундошлари. Тил олди ундошлари тил учи ёки олд қисми билан милк ва юқори тишлар иштирокида ҳосил бўлади: **д, т, л, н, р, з, с, ш, ж, ч, ц, ж.**

й товуши тил ўрта ундоши бўлиб, тил ўрта қисмининг қаттиқ танглай томон кўтарилиши асосида ҳосил бўлади. Тил орқа ундошлари (**г, к, ң (нг), қ, ғ, х**) ҳосил бўлиш ўрнига кўра икки хил. Тил орқа қисмининг юмшоқ танглайга тегиши натижасида ҳосил бўлган **г, к, ң (нг)** товушлари *саёз тил орқа ундоши* дейилади. Тил илдизи билан юмшоқ танглайнинг орқа қисми иштирокида ҳосил бўлган **ғ, қ, х** товушлари *чуқур тил орқа ундоши* дейилади.

Бўғиз ундоши (ҳ) ҳаво оқимининг бўғиз бўшлиғига ишқаланиб ўтиши натижасида ҳосил бўлади. Фонетик транскрипцияда унли ва ундош товушларни ифодалаш учун қуйидаги белгилар ишлатилади:

Транскрипцион ҳарфли белги	Қандэй товушни ифодалайди	Алабил-орфографик шакл
и	олд қатор, лаблашмаган, тор унли: <i>кэтти, бир</i>	и
ы	орқа қатор, лаблашмаган, тор унли: <i>қызыл, қолды</i>	и
ъ	олд қатор, лаблашмаган, ораллиқ унли: <i>бъз, къшиъ</i>	и
ь	орқа қатор, лаблашмаган, ораллиқ унли: <i>қыз, мьх</i>	и
е	олд қатор, лаблашмаган, тор унли: <i>бер, кел</i>	э (е)
э	олд қатор, лаблашмаган, очик унли: <i>эчки, кэрэк</i>	э (е)
е	олд қатор, лаблашмаган, э нинг очик варианты: <i>гел, нъместъ</i>	э (е)
е	олд қатор, лаблашмаган, кенг унли: <i>тэрэк, бълэк</i>	а
а	орқа қатор, лаблашмаган, кенг унли: <i>қаны, қанча</i>	а
э	орқа қатор, лаблашган, кенг унли: <i>эдам, тэл</i>	о
ө	олд қатор, лаблашган, ўрта кенг унли: <i>көрэгэн,</i> <i>көк</i>	ў
о	орқа қатор, лаблашган, ўрта кенг унли: <i>бол, тоғэн</i>	ў
у	олд қатор, лаблашган, тор унли: <i>гул, кул</i>	у
у	орқа қатор, лаблашган, тор унли: <i>қулэк, чуқур</i>	у
и	тил орқа, бурун товуши: <i>кең, тиндэ</i>	нг
ж:	тил олди, қоришиқ товуш: <i>жожа, жән</i>	ж
:	унлидан кейин қўйилиб, унинг чўзиқлигини билдиради.	
>	Бир шаклнинг бошқа шаклга ўтиш ҳодисасини билдиради.	
<	Бир шаклнинг бошқа шаклдан келиб чиққанлигини билдиради.	
	Икки фактнинг параллел қўлланишини кўрсатади.	
/ва ~)	Таққослаш, форманинг вариантларини кўрсатади.	
()	Шарт бўлмаган, тушиб қоладиган элементни кўрсатади.	

Бундан ташқари, ҳозирги замон тилшунослигида лотин графикаси асосидаги халқаро фонетик транскрипция ҳам ишлатилади: а (а), ʏ (ä), i (и), е (э), ö (ө), u (у), ü (у), b (б), v (в), f (ф), d (д), l (л), r (р), s (с), t (т) каби.

СЎЗНИНГ ФОНЕТИК ТУЗИЛИШИ

29-§. Ўзбек тилининг фонетик бирликлари. Нутқ оқими оҳанглар занжиридан иборат бўлиб, фраза, сўз, бўғин, товуш каби қисмларга бўлинади. Булар нутқнинг *фонетик бирликлари* дейилади.

Фраза энг катта фонетик бирлик, интонацион бутунлик бўлиб, мазмунан тугал фикрни англатади, бошқа фразадан тўхтам орқали ажратилади. Фраза гапга тенг келади.

Такт (ёки синтагма) фразанинг бир қисми бўлиб, бир фонетик чўққига бирлашган бир неча сўздан ёки бир сўздан иборат бўлади, фразанинг бошқа қисмидан ярим тўхтам билан ажратилади.

Такт, одатда, сўзлардан ташкил топади. Сўз фонетик жиҳатдан яна ҳам майда қисмга — бўғинларга бўлинади. Бўғин эса товушлардан ҳосил бўлади.

Бўғин

30-§. Бир нафас зарби билан айтиладиган бир ёки бир неча товуш *бўғин* дейилади. Акустик жиҳатдан бўғин нутқнинг товуш парчаси бўлиб, унда бир товуш бошқаларидан жаранглилиги билан ажралиб туради. Бундай товушлар бўғин ҳосил қилувчи товуш ҳисобланади. Одатда, унлилар бўғин ҳосил қилувчи товуш бўлади. Ҳар бир бўғин таркибида, албатта, бир унли товуш қатнашади. Сўзнинг бўғинларга ажралиши унинг таркибидаги унлиларнинг миқдорига қараб белгиланади: *бо-ла, ки-тоб, тан-та-на, у-ка, қўл-ёз-ма, тонг, сьезд, старт* каби. Ундошлар эса бўғин ҳосил қилмайдиган товушларга киради, бўғин ҳосил қилишда улар ҳар вақт унли билан ёнма-ён келади ёки умуман қатнашмайди. Бўғин таркибида ундошлар миқдори турлича бўлади: *беш, барг, грим, грамм, цент-нер, шарқ-шў-нос* каби.

31-§. Тузилиш жиҳатидан бўғиннинг энг асосий типлари қуйидагича:

1. Бир унлидан иборат: *о-та, ў-қи, а-ка, до-и-ра, а-ви-а-қи-я* каби.

2. Бир унли ва бир ундошдан иборат. Бу типдаги бўғинлар: а) унли ва ундошдан тузилади: *от, иш, ол, аб-жир, ин-сон, ус-тоз* каби; б) ундош ва унлидан тузилади: *да-ла, та-ро-на, до-на, иш-ла, зи-на, до-ри-хона, ло-ла* каби.

3. Бир унли ва икки ундошдан иборат. Бу турдаги бўғинлар уч кўринишга эга: а) ундош+унли+ундош: *куч, қош, кел-моқ, мак-таб, нав-бат, тақ-сим*; б) унли+икки ундош: *ақл, илм, уст, эрк, онт, бе-ақл*; в) икки ундош+унли: *три-бу-на, фра-за, ста-кан, пла-нер, хро-ни-ка* каби.

4. Бир унли ва уч ундошдан иборат. Бу хил бўғинлар: а) ундош+унли+икки ундошдан: *бахт, қирқ, дарахт, ҳам-дирд, пой-тахт, а-ванс, жанр, лутф*; б) икки ундош+унли+ундошдан тузилади: *хлор, хром, трас-са, трак-тор, слёт, стол* каби.

5. Бир унли ва тўрт ундошдан иборат. Бу тур бўғинлар: а) икки ундош — унли — икки ундошдан: *штамп, шрифт, трест, пресс, спорт, стенд* ҳамда б) ундош — унли — уч ундош ёки уч ундош — унли — ундошдан ташкил топади: *текст, пункт, струк-тура, стрелка, склад, стреп-то-цид* каби.

Тўртинчи (иккинчи тури) ва бешинчи турдаги бўғинлар кўпинча рус тили орқали ўзлашган сўзларда учрайди.

Унли ёки ундош билан тугашига қараб бўғин икки хил бўлади: 1) очиқ бўғин; 2) ёпиқ бўғин.

Очиқ бўғин унли билан тугайди ёки унлидан иборат бўлади: *ма-са-ла, да-ла, шо-и-ра, хо-ти-ма, во-ли-да, о-би-да* каби. Ёпиқ бўғин эса ундош билан тугайди: *деҳқон, иш-чан, бул-бул, Тош-кент, гул-зор, ҳам-қиш-лоқ* каби.

Урғу

32-§. Икки ва ундан ортиқ бўғинли сўзларда бир бўғиннинг бошқаларига нисбатан кучлироқ оҳанг билан айтилиши *урғу* дейилади. Урғули бўғин одатда кўп бўғинли сўзларга нисбатан белгиланади. Бундай урғулар сўз урғуси дейилади. Масалан: *Қорли тоғлар турар бошида, Гул водийлар яшнар қошида.* (Ҳ. О.)

Урғули бўғиндаги унли кучлироқ оҳанг билан аниқ талаффуз этилиши жиҳатидан урғусиз унлилардан ажралиб туради. Жумладан, охирги бўғинига урғу тушган кўп бўғинли сўзларда талаффуз оҳанги кейинги бўғин-

га қараб аста-секин кучайиб боради: *муаллим, Музаф-фар, англашилмовчилік, абадийлаштириш, ватанпарварлік* каби.

Ўзбек тилида урғу динамик бўлиб, кўпинча сўзнинг охирги бўғинига тушади: *отá, китóб, катта́, бинó, қишлоқ, ўқувч́и, муҳаббат* каби. Сўзга аффикслар қўшилиши билан урғу ҳам кейинги бўғинга кўчиб боради: *отá — оталáр, — оталаримíz, бинó — бинокóр — бинэкорлáр — бинокорларн́нг, қишлоқ — қишлоғ́нг — қишлоғингиздá* каби.

Бу умумий қоидага мос келмайдиган ҳолатлар, яъни урғу охирги бўғинга эмас, балки олдинги бўғинга тушадиган сўзлар ҳам анчагина:

1) келиб чиқиши жиҳатидан араб ва тожик тили билан боғлиқ бўлган *дóим, ҳóзир, албáтга, чўнки, áммо, ҳáтто, лéкин, баъзи, баъзан* каби равиш, ёрдамчи ва модал сўзларда;

2) *ҳáмма, бáрча, қánча, қáндай; áллаким, áлланима, áллақанча, кимдир, қачóндир, ҳár ким, ҳár қачон, ҳár қайси, ҳéч нима, ҳéч қандай, ҳéч қайси* сингари олмошларда.

Уч ва ундан кўп бўғинли сўзларда бош (асосий) урғу ва иккинчи даражали урғу ажратилади. Бош урғу охирги бўғинга, иккинчи даражали урғу эса биринчи ёки иккинчи бўғинга тушади: *тантанá, ўқитувч́и, қишлоғимíz, ёзувч́и, пахтакóр* каби.

33- §. Сўзга қўшимча қўшилганда, урғу шу қўшимчага кўчади. Шу билан бир қаторда, урғу олмайдиган аффикслар ҳам бор. Бу вақтда урғу шу аффиксдан олдинги бўғинда қолади. Урғу олмайдиган аффиксларга қуйидагилар киради:

1. Биринчи группа тусловчи аффикслар (шахс-сон аффиксининг тўлиқ шакли): *ўқийман, ўқийсан, ўқигánман, ўқигánсан, келáрман, келáрсан, ёзувч́иман, ёзувч́исан, ёзувч́имиз, ёзувч́исиз* каби.

2. Доналик ва чама сон ясовчи **-та, -тача** аффикслари: *бéшта, саккízта, ўнта, еттítача, ўнтача, ўн бéштача* каби.

3. Равиш ясовчи **-ча, -дек, -дай** аффикслари: *болáча, йигítча, мардлáрча, қаҳрамонлáрча, óтдек, óйдек, гулдай, пахта́дай, қордай* каби.

4. Феълнинг бўлишсиз шаклини ясовчи **-ма** аффикси: *кélма, ишлáма, ўқ́има, бóрма, кётма* каби.

Аффикслардан ташқари, -у (-ю), -ку, -ми, -чи, -оқ (-ёқ), -да, -гина (-кина, -қина) каби юкламалар ҳам урғу олмайди; *Мени танимаяпсизми? Қосим темирчининг ўғлиман-ку!* (О.) *Келди-да, кетди, Саодат буви аста кўзларини юмди-ю, бир зумгина тўхтаб қолди.* (М.И.) *Хўп, қаерда кўргансан, айт-чи?* (М. Исм.)

Русча-байналмилал сўзларнинг урғуси ўзича сақланади: *лэкция, ромán* каби. Аммо бу сўзларга урғули аффикслар қўшилганда, урғу шу аффиксларга кўчади: *лекциядán* каби.

34- §. Ўзбек тилида урғу асосан гап таркибидаги сўзларни бир-биридан ажратишга хизмат қилади. Шу билан бир қаторда, баъзан сўзни ёки сўз шаклларини бир-биридан фарқлашга ҳам ёрдам беради. Жумладан, урғу шаклан бир хил айтиладиган сўзларнинг маъноси ва грамматик шаклини аниқлашга хизмат қилади. Бу эса куйидагича:

1. *Олма, бўлма, тўқима, улама* (февълнинг бўлишсиз формаси), *олма* (меванинг тури), *бўлма* (жой оти), *тўқима, улама*, (сифат: *тўқима гап, улама соч*).

2. *Янги, ҳозир* (сифат); *янги, ҳозир* (равиш).

3. *Учувчимиз, ёзувчимиз* — шахс-сон аффикси (*Биз ўқувчимиз, Биз ёзувчимиз*); *учувчимиз, ёзувчимиз* — эгалик аффикси (*бизнинг учувчимиз, бизнинг ёзувчимиз*) каби.

35- §. Ўзбек тилида, сўз урғусидан (лексик урғудан) ташқари, гап урғуси, логик урғу ҳам бор. Логик урғу гапда бирор бўлакни бошқасига нисбатан кучлироқ айтиш орқали ажратиб кўрсатишга хизмат қилади. Масалан: *Поёнсиз чўлда ҳаёт тантана қиларди. Поёнсиз чўлда ҳаёт тантана қиларди. Поёнсиз чўлда ҳаёт тантана қиларди. Поёнсиз чўлда ҳаёт тантана қиларди.* Мисолларда ҳаракат, ҳукм қарашли бўлган предмет, ҳаракат ўрни ва унинг белгиси алоҳида ажратиб кўрсатилган, диққат шу сўзларга қаратилган.

СУЗ ТАРКИБИДАГИ ФОНЕТИК ЎЗГАРИШЛАР

36- §. Сўз таркибидаги фонетик ўзаришлар асосан товушларнинг ўзаро бир-бирига таъсири натижасида юз беради. Сўзларни талаффуз қилиш жараёнида унлилар, жарангли ва жарангсиз ундошлар маълум фонетик қонуният асосида бир-бирига ўхшашлик ёки ноўхшашлик

томон ўзгаради, натижада комбинатор ва позицион товуш ўзгаришлари вужудга келади.

Сўз таркибида юз берадиган фонетик ўзгаришларга сингармонизм, ассимиляция, диссимиляция, метатеза, товуш тушиши, товуш қўшилиши, товуш ўзгариши кабилар киради.

37-§. Сингармонизм (юнонча *syn* — «бирга» ва *harmonia* — «оҳангдошлик»). Сўз таркибидаги унли товушларнинг (шунингдек, қисман ундошларнинг) ўзаро бири билан оҳангдош бўлиши, уйғунлашиши *сингармонизм* дейилади. Сингармонизм икки кўринишга эга: а) танглай гармонияси; б) лаб гармонияси.

Танглай уйғунлигига кўра сўз таркибидаги унлилар олд қатор (тил олди) ёки, орқа қатор (тил орқа) унлилар бўлади ҳамда юмшоқ-қаттиқлик жиҳатидан ўзаро уйғунлашади. Жумладан, сўзнинг асосида олд қатор унли бўлса, унга қўшиладиган аффиксларда ҳам олд қатор унли келади (бундай сўзлар таркибида чуқур тил орқа ундошлари қатнашмайди); *кэчалари, кэтасиз, кэламан, эчкига, ишлаймиз* каби. Аксинча, сўзнинг асосида орқа қатор унлилар бўлса, кейинги бўғинларда ҳам шунга мос равишда орқа қатор унлилар келади (Бундай сўзларда чуқур тил орқа ундошлари қатнашади): *қышлоқда, қырқынчи, йығладың, қырғоқ* каби. Демак, танглай уйғунлиги юмшоқ-қаттиқлик, тил олдилик-тил оралик ҳодисасига асосланган оҳангдошлик ҳисобланади.

Сингармонизмнинг иккинчи кўриниши лаб уйғунлиги бўлиб, сўз таркибидаги унлиларнинг лаблашган-лаблашмаганлиги жиҳатидан оҳангдош бўлиши ҳисобланади, яъни асосда келган лаблашган унли аффиксларда ҳам лаблашган унлининг келишини талаб қилади. Бу вақтда унлиларнинг тил олдилик ва тил орқалик жиҳатидан мослашганлиги сақланган бўлади. Бу ҳодисалар бошқа туркий тиллар учун ва сингармонизм ҳодисаси сақланган ўзбек шевалари учун хосдир. Лекин уларда ҳам бир хил ҳолатда эмас, айримларида кучлироқ, баъзиларида бир оз кучсизроқ тарзда сақланган. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ва адабий тилга асос бўлган етакчи шаҳар шеваларида танглай уйғунлигига ҳам (*борди, келди, яхшироқ, каттароқ* каби), лаб уйғунлигига ҳам (*кўзинг, кўнглим, бўғин, тилинг, кўрдим, ўттиз* каби) роя қилинмайди.

38- §. Ассимиляция (лот. *assimilatio* — «ўхшашлик»). Артикуляция жиҳатидан сўз таркибидаги товушларнинг ўзаро бир-бирига таъсири асосида вужудга келган ўхшашлик *ассимиляция* дейилади. Ассимиляция ўз хусусиятига қараб икки хил бўлади: 1) прогрессив ассимиляция, 2) регрессив ассимиляция.

Прогрессив ассимиляцияда олдинги товуш кейинги товушни ўзига ўхшатади: *кетди — кетти, отдан — оттан, эшикга — эшикка, қочди — қочти* каби.

Регрессив ассимиляцияда кейинги товуш олдинги товушни ўзига ўхшатади: *тузсиз — туссиз, тўқсон — тўхсон, атлас — аллас, бирла — билла, тутча — тучча* каби.

Ассимиляция тўлиқ (товушлар бир-бирига айнан ўхшаш) бўлади: *тилакга — тилакка, отни — отти, тушсин — туссин* каби; тўлиқсиз (товушлар бир-бирига қисман ўхшаш) бўлади: *оқшом — охшом, ҳадсиз — ҳатсиз, мақтамоқ — махтамоқ* каби.

39- §. Диссимиляция (лат. *dissimilatio* — «ноўхшашлик»). Бир хил товушларнинг ўзаро таъсири остида вужудга келган ноўхшашлик *диссимиляция* дейилади. Диссимиляция ассимиляциянинг акси, лекин ассимиляцияга қараганда камроқ учрайди: *зарар — зарал, зарур — зарул — зарил* каби.

40- §. Метатеза. Сўз таркибидаги ундошларнинг ўзаро ўрин алмашиниши *метатеза* дейилади: *аҳвол — авҳол, дарё — дайро, ёмғир — ёғмир (ёғмур), тупроқ — турпоқ* каби.

41- §. Ўзбек тилида товуш тушиши, товуш қўшилиши, товуш ўзгариши билан боғлиқ бўлган турлича фонетик ўзгаришлар ҳам учрайди:

а) сўзнинг бирор ерида товуш тушиб қолади. Сўзнинг бошида товуш тушиб қолиши *прокопа* дейилади: *ёғоч (йоғоч) — оғоч, йигна — игна, йиринг — иринг* каби. Сўз ўртасида товуш тушиб қолиши *синкопа* дейилади: *бўйин — бўйни, настқам — пасқам, сингил — сингли(си), пўстдумба — пўсдумба, бурун — бурни, қорин — қорнинг* каби. Сўзнинг охирида товуш тушиб қолиши *апакопа* дейилади: *рост — рос, хурсанд — хурсан, газета — газет — газит, гўшт — гўш, Тошкент — Тошкен* каби. Бу ҳодисалар сўз таркибидаги айрим товушларнинг маълум фонетик шаронтларда талаффуз қилинмаслиги натижасида юз беради.

б) Товуш қўшиш ҳодисаси ҳам сўз бошида (протеза): *стакан — истакан, стол — устол — устал; сўз ўрта-*

сида (эпентеза): *группа — гуруппа, илм — илим, оид — ойид*; сўз охирида (эпитеза): *отпуск — отпуска, бланк — бланк, киоск — киоска* каби юз беради. Бу ҳодисалар сўзлашув нутқиға хос.

в) Товуш ўзгариш ҳодисаси маълум сўзға баъзи ясовчи аффикслар қўшилиши натижасида ҳам юз беради: *сон — сана — саноқ, сайла — сайлов, от — ата — атоқли, чанқа — чанқоқ* каби.

ФОНЕМА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

42-§. Фонология (грекча *phone* — «товуш», «овоз», *logos* — «таълимот») тил ҳақидаги фаннинг алоҳида бўлими бўлиб, нутқ товушларининг сўз ва морфемаларни бир-биридан фарқлаш вазифасини ўрганади. Нутқ товушларини фонологик жиҳатдан текшириш тилшунослиқда муҳим ўрин тутаети. Нутқ товушларини физиологик-акустик томондан ўрганиш фонология билан узвий боғлиқ.

Фонология нуқтан назаридан нутқ товушлари *фонема* деб юритилади. Фонема энг кичик тил бирлиги бўлиб, сўзларни, морфемаларни ўзаро фарқлашға хизмат қилади.

Маълумки, тилдаги сўзларнинг ва морфемаларнинг товуш таркиби турличадир (омонимлар бундан мустасно). Масалан, *биз, без* ва *бўз* каби сўзларда *и, е, ў* фонемалари шу сўзларни товуш состави жиҳатидан фарқлашға хизмат қилади. *Боғ* сўзида учта фонема (*б, о, ғ*) бўлиб, уларнинг ҳар бири сўз фарқлаш вазифасини бажараети: *боғ — тоғ, боғ — буғ, боғ — бол* каби. *Бола — лола — хола — тола, озод — обод, нафас — нафис, расм — разм* ҳамда *кўр — кўрк — кўк, авж — мавж, базм — азм, жаз — жазм* кабиларда ҳам фонемалардан бирининг бошқача бўлиши ҳамда у ёки бу фонеманинг бор-йўқлиги орқали сўзлар бир-биридан ажралади. *Дил* ва *тил, гул* ва *кул, ғўр* ва *қўр* кабиларнинг товуш таркиби ҳам уларнинг бошқа-бошқа сўз эканлигини кўрсатади.

Демак, фонема сўз ва морфемаларнинг товуш таркибидаги фарқни кўрсатишға хизмат қилади, шу орқали уларни фарқлайди, аммо бу фарқнинг хусусиятини, унинг туб моҳиятини очиб бермайти.

43-§. Фонеманинг товушға ва товушнинг фонемаға муносабати турлича бўлади. Барча фонемалар товуш

ҳисобланади, аммо ҳар бир нутқ товушини фонема деб бўлмайди. Жумладан, *n* ва *t* ундошлари *пуч*, *туз* сўзларида алоҳида фонема саналади. Шу ундошлар *шапкёр* (*шабкёр*), *шамшот* (*шамшод*) сўзларида талаффуз жиҳатидан алоҳида товуш бўлса ҳам, лекин фонема эмас, улар жарангсиз товуш билан ёндош ҳолда ёки сўз охирида жарангсизлашиб, *б*, *д* фонемаларининг варианты бўлиб келган. Шунинг учун фонеманинг хусусиятини аниқлашда товушнинг сифати томонидан мустақил ёки тобе ҳолатини ҳисобга олиш лозим. Товушнинг мустақил ҳолати алоҳида фонемани ҳосил қилади. Тобе ҳолатдаги товуш эса мустақил фонемани ҳосил қилмайди, балки муайян бир фонеманинг турлича кўриниши ҳисобланади.

Тилда фонемаларнинг сони анча чегараланган, нутқ товушларининг миқдори эса чегараланмаган бўлади. Чунки бир фонеманинг ўзи қаерда ва қандай ўринда келишига қараб бир қанча товуш вариантларига эга бўлиши мумкин.

44-§. Ҳар бир фонема ўзининг турлича ўринда келиши билан боғлиқ бўлмаган доимий белгиларига эга. Жумладан, унли фонемаларнинг доимий белгиларига тилнинг тик ҳаракатига кўра кўтарилиш даражаси ва

Унли фонемаларнинг доимий белгиларини кўрсатувчи жадвал

Унли фонемалар	Тилнинг кўтарилиш даражасига кўра			Лабнинг иштирокига кўра	
	юқори	ўрта	қуёи	лаблаган	лаблагмаган
<i>и</i>	+				+
<i>у</i>	+			+	
<i>э (е)</i>		+			+
<i>ў</i>		+		+	
<i>а</i>			+	+	+
<i>о</i>			+	+	

Ундош фонемаларни инг доимий белгиларини кўрсатувчи жадвал

Ундош товушлар	Овоз ва шовқин иштирокига кўра					Ҳосил бўлиш усулига кўра							Ҳосил бўлиш ўрнига кўра					
	соғорлар	шовқинлар	жарагли	жарагсиз	портловчилар	сиреалувчилар	қоришқлар	бурун товуши	ён товуш	титроқ товуш	лаб товушлари		тил товушлари				бўғиз товуш	
											лаб-лаб	лаб-тиш	тил-олди	тил ўрта	тил орқа			
															сабз	чуқур		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	12	12	13	13	15	16	17	18	
б		+	+		+							+						
п		+		+	+							+						
в		+	+			+						+						
ф		+		+		+							+					
д		+	+		+									+				
т		+		+	+									+				
з		+	+			+								+				
с		+		+		+								+				
ж		+	+			+								+				
ш		+		+		+								+				
г		+	+		+											+		
к		+		+	+											+		
ж		+	+					+						+				

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	
ч		+		+			+						+					
ф		+	+				+										+	
қ		+		+	+												+	
й		+	+				+								+			
ц		+		+			+						+					
х		+		+			+										+	
ҳ		+		+			+											+
м	+		+					+			+							
н	+		+					+					+					
н, (нг)	+		+	+				+									+	
л	+		+							+			+					
р	+		+								+		+					

лабланган-лабланмаганлиги киради. Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра бўлиниши фонеманинг қаерда ва қандай товушлар билан ёндош келиши билан боғланган, шунинг учун у унли фонемаларнинг доимий белгисига кирмайди.

Ундош фонемаларнинг доимий артикуляцион белгилари деб овоз ва шовқиннинг иштироки, шовқиннинг ҳосил бўлиш ўрни ва усули кабилар ҳисобга олинади.

45-§. Фонеманинг доимий белгилари орасида дифференциал белгилар ажралиб туради. Дифференциал белги ҳам доимий, ҳам доимий бўлмаган белгилар билан боғланган бўлади. Масалан, *t* фонемасининг дифференциал белгиси жарангсизлик бўлиб, у шу фонемага хос доимий белгидир. Шу билан бир қаторда, *t* фонемасига хос бир қанча белгиларга эга бўлиб, ундан фақат жаранглилиги билан фарқ қиладиган бошқа товуш — *d* фонемаси ҳам мавжуд: *тамба* — *дамба*, *товон* — *довон*, *тик* — *дик* каби.

Икки фонемани ўзаро чоғиштирганда, дифференциал белгилар билан бир қаторда доимий умумий белгилар ҳам ҳисобга олинади. Масалан, *b* ва *d* фонемаларини таққослаганда, уларнинг шовқинли, жарангли ва портловчи эканлиги умумий белгига ҳамда бирининг лаблаб ва иккинчисининг тил олди ундоши эканлиги дифференциал белгига киради. *a* ва *u* фонемаларида умумий белги олд қатор, лаблашмаганлик бўлса, қуйи кўтарилиш (кенг) ва юқори кўтарилиш (тор) унли эканлиги дифференциал белгидир.

ОРФОЭПИЯ

Орфоэпия ҳақида тушунча

46-§. Адабий тилнинг муҳим хусусияти унинг муайян меъёрга бўйсунishiдир. Грамматика ва лексика соҳасида бўлганидек, талаффузда ҳам барча учун умумий бўлган меъёр мавжуд. Бу меъёрдан четга чиқиш ўзаро фикр алмашиш жараёнида ҳар хил қийинчиликлар келтириб чиқаради.

Орфоэпия (грекча *orthos* — «тўғри», *epos* — «нутқ») тилдаги сўз ва унинг қисмларини адабий талаффуз этиш қоидалари тўпламидан иборат. Талаффуз меъёрлари оғзаки нутққа хосдир. Орфоэпия нормалари тилнинг фонемалар системаси билан, фонемаларнинг маълум позициялардаги ўзгаришлари билан боғланган.

Фикр алмашиш жараёнида тўғри талаффуз муҳим аҳамиятга эга. Нутқ маданиятининг бир томони бўлган орфоэпия адабий талаффуз маданиятини оширишга, уни бир системага солишга ёрдам беради. Шуни эслатиш керакки, орфоэпик талаффуз меъёри ўз асосларига эга бўлиб, у тўғри ёзиш меъёрларидан фарқ қилади. Чунки

кўп ҳолларда сўз ва унинг қисмлари қандай ёзилган бўлса, худди шундай талаффуз қилинмайди.

47- §. Орфоэпик талаффуз нормалари адабий тил билан биргаликда шаклланади. Аввалги адабий талаффуз меъёрлари эски ўзбек адабий тили негизда юзага келган эди, кейин эса фан, техника ва маданиятнинг ривожланиши, адабий тилнинг ёзма ва оғзаки шаклларининг бир-бирига яқинлашиши натижасида ўзбек тили адабий талаффузининг янги нормалари ташкил топади. Бу даврда кенг меҳнаткашлар оммасининг сиёсий ҳаётга фаол жалб этилиши, ишлаб чиқаришнинг ижтимоий табиати, халқ маданий савияси тобора ўсиб бориши, умумий саводхонлик, ўрта ва олий мактабларнинг ривожланиши каби омиллар адабий тилнинг кенг халқ оммаси томонидан ўзлаштирилишига шароит яратиб беради. Айниқса адабий талаффузнинг кенг ёйилиши ва унинг бирлигини сақлашда радиоэшиттириш ва кино муҳим ўрин тутди. Бу воситалар, мактаб, олий ўқув юртлири ягона адабий талаффузни онгли равишда сингдира боришда, кенг халқ оммаси томонидан ўзбек адабий талаффузи меъёрини ўзлаштиришда жуда катта аҳамиятга эга бўлди.

48- §. Одатда, адабий талаффуз меъёридан четга чиқиш кўпроқ жонли сўзлашув ва маҳаллий шева таъсирида воқе бўлади: *гапни* ўрнига *гаппи* ёки *гапти*, *келяпман* ўрнига *келяппан* талаффуз қилиш каби. Аммо бундай шева шакллари адабий талаффуз доирасига киритилмайди. Талаффузда шева хусусиятларидан қутулиш ва унинг ўрнига эркин равишда шунга мос адабий талаффуз кўникмаларини ҳосил қилиш учун кўп йиллар иш олиб бориш зарур. Орфоэпиянинг вазифаси ҳам адабий талаффуздан ана шундай чекинишларни бартараф этиш ва сўзлашув нутқини содда ва тушунарли алоқа воситасига айлантиришдан иборат. Орфоэпия адабий тилда унли ва ундош товушларнинг айтилиши, сўз ва бўғин, сўз ва сўзнинг морфематик таркиби (ўзак морфема ва аффикс)ни ҳамда сўз бирикмалари талаффуз меъёрини белгилайди.

Унлилар орфоэпияси

49- §. Сўз ва бўғинларнинг тузилиши ва таркибига кўра ўзбек орфоэпияси системасида унли товушлар турлича талаффуз этилади. Булардан энг муҳимлари қуйидагилардан иборат:

и унлиси сўздаги бўғинларнинг тузилиши ва қандай ундошлар билан ёнма-ён келишига қараб ҳар хил айтилади. Адабий талаффуз меъёрларига кўра *и* унлиси қуйидагилар билан фарқланади:

1. Сўзнинг ёпиқ бўғинларида жуда қисқа талаффуз этилади: *биз, жир, сиз, тиғ, қиз, мис, мих, чин* каби. Икки жарангсиз ундош орасида ҳам эшитилар-эшитилмас тарзда қисқа айтилади: *пичан, пишиқ, ситам, киши, сипоҳ, чиқим, шитирламоқ* каби.

2. Сўзнинг очиқ ва урғули бўғинларида ҳамда *й* товушидан олдин ва кейин келса, чўзиқроқ талаффуз қилинади: *дакки, жажжи, зира, сигир, зийрак, сийрак, жиддий, лойиҳа, кейин, майин, кигиз* каби.

3. Саёз тил орқа ундошлари (*г, к*) ва бўғиз ундоши (*ҳ*) билан ёнма-ён келганда, анча юмшоқ айтилади: *бигиз, гирифтор, текис, беҳи, ҳикмат, ҳимоя, ҳикоя, гина, ким, киноя, мискин* каби.

4. Чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келса, қаттиқ талаффуз этилади: *қизиқ, қитиқ, иқрор, миқдор, ғилдирак, ғишт, сигинди, хири, хилват, ихлос, ихчам* каби.

5. Ўзлаштирилган сўзлар бошида, шунингдек, сўз охирида *и* билан *э* орасидаги товушдек айтилади: *изоҳ — эзоҳ, биҳишт — беҳишт, фируз — феруз, ижод — эжод, келди — келдэ, борди — бордэ, ёзди — эздэ* каби.

6. *ои* унлиларининг айтилишида бу товушлар орасига қисқа *й* товуш қўшиб талаффуз қилинади: *оид — ойид, қоида — қойида, фоииз — фойииз, тоифа — тойифа, доир — дойир, жоиз — жойииз, коинот — койинот* каби.

У унлиси талаффуз қилиниши жиҳатидан қуйидагилар билан ажралиб туради:

1. Жарангсиз ундош товушлар билан ёнма-ён келса, қисқароқ айтилади: *куч, тухум, тус, қуруқ, тук, тушкун, сунур, сучук, сутун* каби.

2. Очиқ бўғинда, жарангли товуш ёнида ва сўзнинг кейинги бўғинида чўзиқроқ талаффуз этилади: *муаллим, зуҳра, зуҳур, музика, номаълум, ташаббус, маҳрум* каби. Рус тилидан ўзлаштирилган сўзларда юмшоқ ва чўзиқроқ айтилади (бунда *ю* ҳарфи ёзилади): *бюджет, революция, алюминий, июнь* каби.

3. Саёз тил орқа (*г, к*), бўғиз (*ҳ*) ҳамда *й* товушлари билан ёндош келса, бирмунча олдроқ ва юмшоқ

талаффуз қилинади: *гувоҳ, гулгун, гумон, курак, кузак, кундуз, ҳукм, ҳунар, юлдуз (йулдуз), юксак (йуксак)* каби.

4. Чуқур тил орқа ундошлари (*ғ, қ, х*) билан ёнма-ён келса, қаттиқ ва орқароқ талаффуз этилади: *ғулғула, ғунча, ғурур, қудуқ, қудрат, қулун, хурсанд, хуррам, хусусият* каби.

у унлисининг *ў, и* тарзида айтилиши адабий талаффуз меъёрига мос келмайди: *мунис — мўнис, жумард — жўмард, журнал — жўрнал, тутун — тутин, тушун — тушин* каби.

Бу товуш айириш белгисидан кейин келса, зарб билан ажратиб айтилади: *масъуд, масъул, малъун, машъум* каби.

э(е) унлиси: 1. Бўғин бошида ҳамда сўзнинг очиқ бўғинида чўзиқроқ айтилади: *элик, эдалик, эга, эҳтиром, беда, бегумон, семиз, елим (йэлим), етук (йэтук)* каби.

2. Айириш белгисидан олдин келганда ҳам чўзиқроқ талаффуз этилади: *феъл, меъда, неъмат, шеър, эълон, эътибор, эъвоз* каби.

3. Ёпиқ бўғинда нкки ундош орасида бирмунча торроқ айтилади: *тез, сезгир, мен, кескин, тепки, кечмоқ, севги, телпак* каби.

4. Жонли сўзлашувда *э(е)* унлиси баъзан *и* товуши билан алмаштириб айтилади: *сеҳр — сихр, зеҳн — зиҳн, меҳр — миҳр, ҳеч — ҳич, меҳмон — миҳмон, эҳтимол — ихтимол* каби. *э(е)* унлисини *и* товуши билан алмаштириб айтиш русча-байналмилал сўзларда ҳам учрайди: *ремонт — римонт, бензин — бинзин, вентилятор — винтилятор, вазелин — вазилин* каби.

ў унлиси: 1. Саёз тил орқа ва бўғиз товушлари ҳамда *й, ч, ж* товушлари билан ёнма-ён келса, юмшоқ талаффуз этилади: *кўза, кўнгил, кўклам, гўшит, гўжа, жўра, гўзал, йўлак, ҳўкиз, йўргак, чўкма* каби.

2. Чуқур тил орқа ундошлари (*ғ, қ, х*) билан ёнма-ён келганда, қаттиқ айтилади: *ўғил, тўғон, қўлланма, ғўра, қўзи, қўшма, хўп, хўрда, ҳўмраймоқ, хўш* каби.

3. Айириш белгисидан олдин келган *ў* унлиси чўзиқроқ талаффуз этилади: *мўъжиза, мўътадил, мўътабар, шўъла, мўъжаз* каби. Бундай сўзларда *ў* унлисининг *у* тарзида айтилиши адабий талаффуз меъёрига тўғри

келмайди: *шўъла* — *шуъла*, *мўъжиза* — *муъжиза*, *шўба* — *шуъба* каби.

а унлиси талаффуз жиҳатидан қуйидагилар билан ажралиб туради:

1. Сўзнинг барча бўғинларида кела олади: *асар*, *аввал*, *баланд*, *дабдаба*, *манглай*, *тантана*, *нарса*, *шарпа*, *танга* каби.

2. Саёз тил орқа (*г*, *к*) ундошлари ва бўғиз товуши (*х*) ҳамда *й*, *ч*, *ж*, *л*, *м*, *н* каби ундошлар билан ёндош келса, юмшоқ айтилади: *гавда*, *гажак*, *калава*, *каби*, *жадал*, *жавоб*, *ҳаракат*, *ҳамма*, *чайла*, *байрам*, *чакалак* каби.

3. Чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келса, қаттиқ талаффуз этилади: *қадам*, *қадар*, *қалъа*, *ғалаба*, *ғазал*, *хаста*, *хат*, *халқ*, *хафа*, *ғалла*, *ғарам* каби.

4. Кўп бўғинли арабча сўзларда *а* унлиси *и* товушига мойилроқ талаффуз этилади: *мулоҳаза* — *мулоҳиза*, *муҳокама* — *муҳокима*, *муболаға* — *муболиға*, *мудофаа* — *мудофия* каби.

5. Айриш белгисидан олдин келган *а* унлиси чўзикроқ айтилади, кейин келганда эса, зарб билан қисқароқ ажратиб талаффуз этилади: *аълочи*, *маълум*, *ваъда*, *таъсир*, *таъмин*, *таъкид*, *таъм*, *дафъа*, *санъат*, *талъат* каби.

6. *а* унлиси унли товуш билан ёнма-ён келганда: а) *аи* бирикмасида қисқа *й* товуши қўшиб талаффуз қилинади: *Саида* — *Сайида*, *заиф* — *зайиф*, *майишат* — *майишат*, *раис* — *райис*; б) *аз* бирикмасида э товуши *й* тарзида талаффуз этилади: *аэрофлот* — *айрофлот*, *аэродром* — *айродром*, *аэростат* — *айростат* каби.

о унлиси: 1. Сўзнинг ҳамма бўғинида келади, кенг ва очиқ айтилади: *озод*, *доно*, *олов*, *дарахтзор*, *бодом*, *ҳосилдор*, *маънодош*, *ирода*, *ошна*, *ошхона* каби.

2. *о* унлисининг юмшоқ ва қаттиқ айтилиши саёз тил орқа ундошлари ва чуқур тил орқа ундошлари билан ёнма-ён келишига боғлиқ: *бинокор*, *комил*, *сокин*, *бегона*, *нок*, *ногоҳ*, *огоҳ*, *қозон*, *қош*, *қондош*, *ғоя*, *ғоз*, *ғолиб*, *ғов*, *хом*, *холис*, *ходим*, *хона*, *хола* каби.

3. Рус тилидан ўзлашган сўзларда *о* ҳарфи бошқача унлини билдиради: сўзларнинг урғули бўғинида орқа қатор қаттиқ *ў* товушига мойил талаффуз қилинади: *нота*, *номер*, *мода*, *том*, *ток*, *полк* каби. Шунингдек, бундай сўзларнинг урғусиз бўғинида *а* тарзида ва *и* тар-

зида айтилади: *оборот — абарот, отряд — атрад, отчёт — атчёт, операция — аперация; трактор — трактир* каби.

Ундошлар орфоэпияси

50-§. Ундош товушларнинг талаффузи, қаттиқ ва юмшоқ айтилиши, жарангсизланиши ёки жаранглиланиши кабилар сўзнинг қаерида ва қандай товуш билан ёндош келишига боғлиқ. Ундош товушлар қуйидагилар билан ажралиб туради:

б портловчи лаб товуши бўғин бошида очиқ айтилади: *барг, банд, баланд, безак, бебаҳо, дабдаба, обида, бебок* каби. Сўз охирида жарангсизлашиб, *п* товушига мойил айтилади: *мактаб — мактап, изтироб — изтироп, китоб — китоп, котиб — котип, жавоб — жавоп* каби. Баъзан сўз ўртасида *в* товуши билан алмашинади: *кабоб — кавоп, ишқибоз — ишқивоз, кета берди — кетаверди* каби. *Қабоқ — қовоқ, қабат — қават, табоқ — тавоқ — товоқ, чибин — чивин, қабармоқ — қавармоқ* каби сўзларда ҳам сўзлашув нутқи таъсири остида *б* ундоши *в* товушига ўтган.

в сирғалувчи лаб товуши ўзбекча сўзнинг барча бўғинларида очиқ айтилади: *варақ, мева, мавзу, эгов, ҳаловат, мақтов, овоз, овора, савдо, савол, учрашув, сайлов* каби.

Русча-байналмилал сўзнинг охирида ва жарангсиз товушлардан олдин сўз ўртасида *ф* ундоши каби айтилади: *автобус — афтобус, совхоз — софхоз, состав — сос-таф* каби.

ф жарангсиз лаб товуши соф ўзбек сўзларида деярли учрамайди. Сўзнинг турли ўринларида *п* ундошига мойил талаффуз этилади: *Шариф — Шарип, нафас — напас, тараф — тарап, Юсуф — Юсуп* каби. Бу ундош ўзбек адабий тилида мустақил товуш бўлиб, ўзича талаффуз этилиши керак: *фазл, фозил, фазо, фарқ, фонема, садаф, офарин, масофа, лоф, ифтихор* каби.

д, т товушлари сўз ва бўғин бошида ҳеч ўзгаришсиз ўзича айтилади: *беда, бедарак, дадил, тадбир, дона, татбиқ, қатор, даста, атама, дафтар, тенг* каби. *д* ундоши сўз охирида жарангсизлашиб, *т* ундошига мойил талаффуз этилади: *мадад — мадат, шод — шот, тараддуд — тараддудт, даромад — даромат* каби. *д, т* ундошлари сўз охирида ундошдан кейин жуда кучсиз талаффуз этила-

ди, баъзан тушиб қолади: *дашт — даш, гўшт — гўш, ғишт — ғиш, хурсанд — хурсан, Самарқанд — Самарқан* каби.

к, қ жарангсиз товушлари сўзнинг барча ўринларида асосан ўзгаришсиз талаффуз қилинади: *кайфият, калит, кейинчалик, келинчак, мактаб, ука, қадар, қомат, нуқта, нотик, оқсоқ, пишмоқ* каби. Бу товушлар билан тугаган сўзларга унли билан бошланган аффикслар қўшилганда жаранглилашиб, *г, ғ* га айланади: *истак — истагим, тилак — тилагим, юрак — юраги, тароқ — тароғинг, сочиқ — сочиғим, қулоқ — қулоғи* каби.

г, ғ жарангли товушлари аксарият ҳолларда ўзгаришсиз айтилади: *агар, гавда, гулгун, боғ, дағдаға, ғазал, ғарғара, ғўра* каби. *г, ғ* ундошлари билан тугаган сўзларга *г* билан бошланган аффикслар қўшилганда, ҳар иккала товуш ҳам жарангсизлашади: *барг — баркка, туг — туккан, тоғ — тоққа, йиғ — йиққан, чоғ — чоққача* каби. *к, қ* билан тугаган сўзларга қўшилганда ҳам аффикс бошидаги ундош жарангсизлашади: *эк — эккан, суяк — суякка, чиқ — чиққач — чиққунча, пичоқ — пичоққа* каби.

Қолган ундош товушлар сўзнинг турли ўринларида ҳар хил вазиятда келса ҳам, асосан, ўзгаришсиз талаффуз қилинади.

ГРАФИКА ВА ОРФОГРАФИЯ

ГРАФИКА ҲАҚИДА ТУШУНЧА

51-§. Графика (юнонча *graphike* — «чизув», «ёзма») нутқ товушларининг ёзув шакллари системасидан иборат. Ҳар бир нутқ товуши учун олинган шартли шакл *ҳарф* дейилади. Ёзувда ишлатиладиган ва қатъий тартиб асосида жойлаштирилган ҳарфлар йиғиндиси *алифбо* дейилади. Графика ҳар бир ҳарфнинг товушга муносабатини, у ёки бу ҳарфнинг қандай ўқилишини ўрганади.

Графика ўз вазифасига кўра иккига бўлинади: 1) график воситалар; 2) ҳарф ва товушларнинг ўзаро муносабати.

52-§. **График воситалар.** Ҳарф ёзма нутқда ишлатиладиган асосий график воситасига кирди. Ҳарфлар орқали тилнинг товуш томонини ифодалайдиган ёзув товуш ёзуви ҳисобланади. Шу билан бирга, нутқни ёзувда

тўлиқроқ ифодалаш учун нуқта (.), қўшнуқта (:), вер-
тул (,), қўштирноқ («), кўп нуқта (...), сўроқ (?), ун-
дов (!) каби тиниш белгилари ҳам ишлатилади.

Ҳозирги ўзбек алфавитида 33 ҳарф ва 2 белги бў-
либ, ҳар бир ҳарф бош ва кичик шакллarga эга.

Ўзбек алфавитидаги ҳарф ва белгилар ҳамда улар-
нинг номи қуйидагича:

Аа	Бб	Вв	Гг	Дд	Ее	Ёё	Жж	Зз	Ии	Йй	Кк
а	бэ	вэ	гэ	дэ	е	ё	же	зэ	и	йи	ка
Лл	Мм	Нн	Оо	Пп	Рр	Сс	Тт	Уу	Фф	Хх	Цц
эл	эм	эн	о	пэ	эр	эс	тэ	у	эф	ха	це
Чч	Шш	Ъ		Ь	Ээ	Юю	Яя	Ўў	Ққ	Ғғ	Ҳҳ
чэ	ша	айриш	юм-	э	ю	я	ў	қэ	ғэ	ҳэ	
		белгиси	шатиш		белгиси						

53- §. Ўзбек графикасининг хусусиятлари. Товуш
ёзувининг мақсадга мувофиқ тузилиши учун графика
қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим: 1) ҳар бир
шакл ҳарф бўлиши, яъни товушни ифодалашни, алфавит-
да товушни ифодаламайдиган шакл бўлмаслиги керак;
2) ҳар бир ҳарф фақат бир товушни ифодалашни лозим,
ҳарф икки ва ундан ортиқ товуш бирикмасини ифода-
ламаслиги керак; 3) ҳар бир ҳарф ҳар қандай ҳолат-
да ҳам турли товушларни эмас, балки биргина товушни
ифодалашни керак. Аммо узоқ тарихий тараққиёт йўли-
ни босиб ўтган ёзув одатда бу талабга тўла жавоб бера
олмайди. Чунки давр ўтиши билан тилнинг товуш тар-
киби ҳам ўзгариб боради. Ўзбек алфавитида товуш
кўрсатмайдиган белгилар (э, ё) бор, бир ҳарф икки то-
вушни кўрсатади (*е=йе, ё=йо, ю=йу, я=йа*) ҳамда
бир ҳарф турлича қўлланиш шароитида ҳар хил товушни
ифодалайди. Жумладан, *е* ҳарфи *сезги, мева* каби сўз-
ларда э унлисига тенг келса, *елка, енгил* сингари сўз-
ларда *й* ва э товуш бирикмасини билдиради (*йэлка,*
йэлим каби); *ж* ҳарфи *аждар журнал* каби сўзларда
сирғалувчи товушни, *жадвал жавоб* каби сўзларда қо-
ришиқ товушни билдиради. Лекин бу каби чекинишлар
ёзма адабий тилга сезиларли таъсир кўрсата олмайди.

54- §. Ҳозирги ўзбек ёзуви ўзига хос бир қанча ху-
сусиятларга эга. Маълумки, алфавитда нутқ оқимида
учрайдиган ҳар бир товушга махсус ҳарф бўлмайди.
Нутқ товушларига нисбатан алфавитдаги ҳарфлар анча

кам. Графиканинг муҳим хусусиятларидан бири ҳам ана шу ҳарфларнинг қанча товушни англатишига кўра бўлинишидир. Бу жиҳатдан ўзбек алфавитидаги шакллар 4 гурпуга бўлинади:

1. Ўзича товуш ифодаламайдиган шакллар: *ъ, ь* белгилари.

2. Бир товушни ифодалайдиган ҳарфлар: *б, в, г, д, к, л* каби.

3. Икки товушни ифодалайдиган ҳарфлар: *е, ё, ю, я, ж*.

4. Икки ҳарф бир товушни ифодалайди: *нг*.

1. Ўзича товуш ифодаламайдиган *ъ, ь* белгилари унлиларни чўзиқроқ талаффуз этиш (*феъл, эълон, эъзоз, эътиқод* каби), унлиларни олдинги ундошлардан ажратиш (*сунъий, жузъий, масъул, масъуд, санъат, журъат* каби) ҳамда русча-байналмилал сўзларда графемалардан олдин келиб, шуларни «й+унли» тарзида айтиш кераклигини (*съезд, объект, пьеса, адъютант* каби) кўрсатади.

2. Алфавитимиздаги ҳарфларнинг кўпи бир товушни кўрсатади: *б-п, в-ф, д-т, з-с, г-к* каби.

3. *е, ё, ю, я* графемалари қуйидаги ҳолларда тил ўрта *й* ундоши билан бир унли товуш бирикмасини билдиради: а) бўғин бошида: *елкан, етти, юк, юрт, уюшма, ялла, яқин, дарё, қуёш, бўёқ, назария, туя, суюк* каби; б) *ъ, ь* белгиларидан кейин (асосан, русча-байналмилал сўзларда): *разъезд, подъёмник, рельеф, конъюнктура, барьер* каби.

Графемалар бир товушни ифодалашин ҳам мумкин. Бу вақтда улар *а, о, э, у* унлиларини ифодалаш билан бир қаторда, ўзидан олдин келган ундош товушнинг юмшоқ айтилишини кўрсатиш учун ҳам хизмат қилади: *меҳмон, кел, партнёр, монтёр, режиссёр, бюст, бюджет, эволюция* каби.

ж ҳарфи ҳам икки товушни билдиради. Бир ҳолатда тил олди қоришиқ *ж* товуши учун (*жасур, жавоб, журъат, жанг, жиддий* каби), иккинчи ҳолатда тил олди сирғалувчи *ж* товуши учун (*гижда, аждар, мужда, журнал, жанр, жаргон* каби) ёзилади.

4. Икки ҳарф (*н* ва *г*) ёрдамида тил олди бурун товушни *ң* ифодаланади: *тенг, энг, чанг, тонг, кенг, уканг, ўзинг, келинг* каби.

Ҳозирги ўзбек графикаси бўғин системасига асосланади. Чунки ўзбек ёзувида кўпинча тилнинг график

бирлиги сифатида ҳарф эмас, балки бўгин ишлатилади. Унлига тенг ёки унли ва ундошнинг бирикувидан тузилган бўгин энг кичик талаффуз бирлиги ҳисобланади.

Графика орфография ва орфоэпия билан узвий боғланган. Масалан, *ишлабди* сўзида *и, ш, л, а* ҳарфлари ҳам орфография, ҳам орфоэпия қондаларига мувофиқ ишлатилган. *б, д* ҳарфларининг ёзилиши эса бошқача: талаффуз меъёрига мувофиқ *п, т* ҳарфлари ёзилиши лозим эди, ammo орфография талабига кўра *б, д* ёзилади.

ЎЗБЕК ЁЗУВИ ҲАҚИДА

55- §. Тил кишиларнинг энг муҳим алоқа воситасидир. Биз бошқа кишиларга ўз фикримизни билдириш учун сўзлашамиз ва ёзамиз. Ўзаро фикрлашишнинг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуд. Нутқнинг бу икки шакли ўхшаш ва фарқли томонларга эга. Нутқнинг оғзаки шакллари ҳам, ёзма шакллари ҳам фикр англатади. Ифода воситалари ва уни идрок этиш, қабул қилиш жиҳатидан эса ўзаро фарқланади. Оғзаки нутқ товуш чиқариб айтилади ва эшитиш учун мўлжалланади. У кишиларнинг нутқ жараёни вақтидаги алоқа воситаси бўлиб хизмат қилади. Ёзма нутқ эса тош, ёғоч, тери, металл, қоғоз кабиларга кўриш асосида идрок қилинадиган доимий белгилар орқали ёзиб қўйилади. Ёзув тилнинг энг зарурий ифодаси, ўзаро фикрлашиш ва билим эгаллашнинг энг қудратли воситаси ҳисобланади. Дарҳақиқат, ёзув нутқни жуда узоқ сақлайди, авлодларни, даврларни бир-бири билан боғлайди. Ёзув туфайли киши фикри, инсоният қўлга киритган билимлар абадий яшайди, мавжуд бўлади. Оғзаки нутқ киши тафаккурининг энг зарурий моддий қобиғи бўлса, ёзув инсоннинг ўз ихтироси, ўз кашфиёти ҳисобланади. У замон ва масофа жиҳатидан оғзаки нутққа нисбатан катта устунликка эга. Матбуот ва нашриёт юксак ривожланиб бориши натижасида ёзувнинг, ёзма адабий тилнинг аҳамияти яна ҳам кенгайиб боради.

56- §. Урта Осиёда яшаган халқлар энг қадимдан бошлаб ўз ёзув маданиятига эга бўлган, улар ҳарф (товуш) ёзувининг энг қадимги шакллари бўлмиш суғд ва хоразмий ёзувларидан фойдаланганлар. Бу ёзувлар эса оромий алифбоси асосида юзага келган. Бу ерларда яшаган туркий уруғ ва қабилалар суғд ёзувини муайян

бир даврда қайта ишлаш асосида ўзларининг қадимги турк (урхун-енисей ёки рун) ёзувини яратадилар. Ўрта Осиёда кенг ишлатилган уйғур ёзуви эса, В. А. Лившицнинг кўрсатишича, суғд ёзувининг бевосита давоми бўлган.

Туркий қабила ва уруғлар орасида бу ёзувлар жуда кенг ишлатилади. Қадимги турк ва уйғур ёзувлари қўлланган даврларда туркий халқларнинг жуда кўп қийматли ёдгорликлари — қабр тошларига ёзилган битиклар, диний обидалар, тарихий-юридик ҳужжатлар шу ёзув билан битилган. Урхун-енисей ёзуви ҳарф (товуш) ёзувининг анча мукаммаллашган шакли бўлиб, ҳар бир товуш учун махсус шакл қўлланган.

Ўрта Осиё VIII асрда араблар томонидан босиб олинади. Шу даврдан бошлаб бу ерларда ислом дини тарқала бошлайди. Ислом дини билан бирга аста-секин араб ёзуви ҳам тарқалади ва бу ердаги маҳаллий халқларнинг ёзувини сиқиб чиқаради. Араб ёзувини қабул қилган. Ўрта Осиё халқлари (асосан, тожиклар ва ўзбеклар) бу ёзувдаги 28 ҳарфга яна қўшимча 4 (... п, ... ч, ... ж, ... г) ҳарф киритиб, ўз тилларига мослаштирадilar. Шу асосда араб алифбоси ўзбек халқининг минг йиллик тарихи давомида қўлланиб келади.

57-§. Ўзбек ёзуви дастлаб 1929 йилда лотин графикасига асосланган алифбога кўчирилди. Бу алифбо халқимиз орасида саводсизликни тугатиш, мактаб-маориф ишларини, тўғри йўлга қўйишда муҳим роль ўйнади. Умуман, лотинлаштирилган алифбо кўпгина миллий жумҳуриятлар, шу жумладан ўзбек халқи ҳаётида жуда катта маданий, ижтимоий-сиёсий воқеа бўлди.

58-§. 1940 йил 8 майда Ўзбекистон республика ҳукуматининг қарори билан рус графикасига асосланган янги ўзбек алифбоси қабул қилинди. Янги ўзбек графикасида рус графикасидаги барча ҳарфлар (*ы, щ* ҳарфларидан ташқари) ўзича ва ўз тартибида қабул қилинди. Ўзбек тилининг ўзига хос товушларини ифодалаш учун қўшимча ҳарфлар (*ў, қ, ғ, ҳ*) олинди.

ОРФОГРАФИЯ ҲАҚИДА

59-§. Орфография (юнонча *orthos* — «тўғри», *гра* — «ёзаман») — тўғри ёзиш меъёрлари ва шулар ҳақидаги соҳа.

Одатда, адабий тил маълум меъёрларга эга эканлиги билан шевалардан ажралиб туради. Бу меъёр эса намунали бадний адабиёт орқали тилда аста-секин ишлаб чиқилиб, барча учун ягона ва мажбурий бўлган сўзларнинг адабий талаффузи ва тўғри ёзилиши, уларнинг тузилиши ва ургуси қондалари, сўз ва сўз формалари ясалиши қондаларидан иборатдир. Маълум меъёрларга риоя қилиш нутқнинг аниқ, раво ва равшан бўлишига ёрдам беради. Орфоэпик, орфографик, лексик ва грамматик меъёрлар бир-биридан фарқ қилади. Орфографик меъёрлар ёзма нутқнинг характерли хусусиятини очиб беради. Адабий тилни тўлиқ эгаллаш учун эса тил меъёрларини билиш ва унга риоя қилиш шарт.

60- §. Ўзбек ёзуви ривожланиши натижасида аста-секинлик билан тил қурилишига мослаша боради, бир-бири билан узвий боғланган графика ва орфография орқали ифодаланган муайян система сифатида шаклланади. Ёзув орқали ўзаро алоқа қилишда фақат графиканинг ўзи кифоя қилмайди. Фақат график системадан фойдаланиш орқали ёзувда асосан сўзнинг товуш томонини ифодалаш мумкин. Масалан, *томоша* сўзи *томоша*, *томаша*, *тамошо* каби турлича айтилиши ва ёзилиши мумкин. Булардан фақат биринчиси орфографик қоидага мувофиқ келади.

Тилнинг товуш таркиби унинг график системасига, ёзувга нисбатан анча мураккабдир (нутқ товушларининг хилма-хил кўринишлари, вариантлари ҳамда алифбода аниқ белгиланган ҳарфлар миқдорини чоғиштиринг). Шунинг учун улар орасида тўла ўхшашлик бўлмайди.

Орфография товуш ва ҳарфлар, сўз ва унинг маъноли қисмлари, қўшма сўз қисмларининг қўшиб, ажратиб ва чизиқча орқали ёзилиши, бўгин кўчириш ҳамда бош ва кичик ҳарфларни ишлатиш ҳақидаги ягона қондалар системасидан иборат. Орфография ёзув воситалари орқали сўз ва морфемаларнинг ёзилишини тартибга солади.

61- §. Бир бутун қондалар системасидан иборат бўлган ўзбек орфографияси тўрт қисмга бўлинади:

1. Сўз ва морфема таркибидаги товушларни ҳарфлар орқали ифодалаш қондалари.

2. Сўзларни қўшиб, ажратиб ва чизиқча орқали ёзиш қондалари.

3. Бош ва кичик ҳарфларни ишлатиш қондалари.

4. Сўз қисмларини бир сатрдан бошқа сатрга кўч-риш қоидалари.

Бу қисмларнинг ҳар қайсиси маълум принципга асосланган қоидалар системасидан иборат. Сўз ва мор-фема тартибидаги товушларни ҳарфлар орқали ифода-лаш орфографиянинг асосий қисми ҳисобланади.

ЎЗБЕК ОРФОГРАФИЯСИНING ПРИНЦИПЛАРИ

62-§. Одатда, ҳар бир товуш ёзуви келиб чиқиши жиҳатидан фонетик хусусиятга эга бўлади. Тилнинг та-рихий ривожланиши натижасида сўзларнинг талаффузи ҳам ўзгариб боради. Аммо сўзларнинг ёзилиши эса сўз-лашув нутқиغا нисбатан турғунроқ бўлиб, кўпинча ил-гариги ҳолича қолади. Нутқнинг оғзаки ва ёзма шакл-лари орасида юзага келган бу ноўхшашлик, узилиш ёки онгли равишда тугатилади, ёки тилда сақланиб, мус-таҳкамланиб қолади. Кейинги ҳолатда товуш билан ҳарфнинг ўзаро муносабатида бошқача янги қонуният-лар юзага келади. Шу тарзда асосий қонда қилиб олин-ган ёзув принциплари аниқланиб, белгиланиб боради.

63-§. Ўзбек орфографияси фонетик принцип, морфо-логик принцип ва анъанавий принципга асосланади. Шунингдек, айрим сўзлар дифференциация принципи асосида ёзилади.

64-§. Фонетик принцип. Бу принципга кўра сўзлар талаффуз қилинишига мос равишда ёзилади, сўзнинг талаффуз этилишида юз берган фонетик ўзгаришлар ҳи-собга олинади: *қишлоқ — қишлоғим, қишлоққа, этик — этиги, юмшоқ — юмшоққина, бурун — бурни, оғиз — оғ-зи каби*. Демак, фонетик принципда сўзнинг айтилиши билан ёзилиши бир-бирига мос келади. Масалан, *к, қ* ундоши билан тугаган сўзларга эгалик аффикси қўшил-ганда, *к, қ* ундошларининг *г, ғ* га ўтиши (*тилак — тила-гим, юрак — юрагим, ўртоқ — ўртоғим, қўшиқ — қўши-ғи*) ёки шундай сўзларга *г* ундоши билан бошланган аффикслар қўшилганда, *кг, қг* тарзида эмас, балки *кк, ққ* тарзида ёзилиши (*эшикка, ётоққа, зериккан, эккун-ча, кичиккина, чиниққан, ошиққанча, илиққина*), шу-нингдек, айрим сўзларга сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффикслар қўшилганда негиздаги бир ундининг тушиб қолиши (*улуғ — улғай, сингил — сингим, оғиз — оғзи, етти — еттов, икки — иккала каби*) ва шунга ўхшаш ҳолларда сўзлар фонетик принцип асосида ёзилади.

65- §. Морфологик принцип. Бу принципга кўра сўз ва унинг қисмлари, морфемалар ягона умумий шаклда ёзилади. Бу принципнинг муҳим хусусияти шундаки, сўзларнинг маъноли қисмлари, қандай талаффуз қилинишига қарамай, доим бир хилда, ягона шаклда ёзилиши таъминланади. Масалан, *кетди, чопди, юрибди, четдан, дардчил, йигитчилик* каби сўзлар *кетти, чопти, юрипти, четтан, дарччил, йигиччилик* тарзида айтилса ҳам, ҳар вақт ягона шаклда ёзилади.

Морфологик принципда сўзнинг айтилиши билан ёзилиши бир-бирига мос келмайди. Ўзбек тилида сўз таркибида товуш алмашилиши (*омоним — амоним, окоп — ақоп, мотор — матор, солдат — салдат* каби), товуш туриши қилиши (*дастгоҳ — дасгоҳ, дастлаб — даслаб, рецепт — рецен, область — облас* каби), товуш кучсизлиги (*доктор — доктир, ректор — ректир* каби) сингари ҳодисалар тез-тез учраб туради. Кўпгина сўзлар эса морфологик жиҳатдан мураккаб қурилишга эга. Шу нуқтан назардан, сўзларнинг бир хил ёзилишини таъминлашда морфологик принципнинг жуда катта қулайликларга эга эканлигини кўриш мумкин. Демак, морфологик принцип ўзбек орфографиясининг етакчи принциpidир. Сўз негизи ва аффикслар, одатда, шу принцип асосида ёзилади.

66- §. Аньанавий принципда сўз ва морфемалар қадимдан аънага айланиб қолган қоидалар асосида ёзилади. Бу принципга кўра ҳам сўзнинг айтилиши унинг ёзилишидан фарқ қилади. Лекин бунда морфологик принципдаги сингари морфеманинг ягона шаклланишига, грамматик қоидага риоя қилинмайди. Аксинча, сўзларнинг ҳарфий ифодаси уларнинг тарихан ўзлашиб сизгиб кетган шаклига тенг келади: *муомила (муомала ўрнига), кабутар (каптар ўрнига)* каби.

67- §. Сўзларни қўшиб, чизиқча орқали ва ажратиб ёзиш орфографиянинг алоҳида қисми ҳисобланиди. У сўз маъноли қисмларининг ҳарфий ифодасига тегишли эмас, балки сўзларни орфографик жиҳатдан ажратишда қўлланиладиган алоҳида усуллар, қоидаларни ўз ичига олади.

Сўзларнинг қўшиб, чизиқча орқали ва ажратиб ёзилиши ўз моҳияти билан лексика соҳасига киради. Чунки қўшиб ёзиш ҳам, чизиқча билан ёзиш ва ажратиб ёзиш ҳам тилнинг луғат системасида юз берадиган ўзгаришларнинг график акс этиши ҳисобланади. Луғат таркиби

тилда мустақил сўз сифатида ишлатиладиган янги ясалмалар билан тўхтовсиз равишда тўлдирилиб боради. Сўз ясалиши ҳодисаси эса хилма-хиллиги ва доимий равишда аста-секин давом этиши билан характерланади. Бундай янги ясалмалар, лексик бирликлар ўзбек орфографиясида қўшиб, чизиқ орқали ва ажратиб ёзиш билан ўз ифодасини топади.

Мураккаб лексик ясалмаларнинг мазмун жиҳатидан яхлитлиги шу сўзларнинг ўз қурилиши орқали аниқ ифодаланиб турса, қўшиб ёзиш усули қўлланади. Бу вақтда қўшма сўз компонентлари орасидаги аниқловчилик муносабати йўқолган бўлади, икки компонентнинг қўшулуви натижасида янги тушунча англатган бошқа янги бир сўз юзага келади. Бундай ясалмаларда битта бош урғуга эга бўлиш, компонентларнинг мустақил ҳолда ишлатилиш-ишлатилмаслиги, унинг таркибида юз берган фонетик ўзгаришлар ҳам муҳим роль ўйнайди: *ошқозон, оқсоч, томорқа, Оқтепа, бошоғриқ, музёран, мошхўрда, халқаро, оташқалб* каби.

Жуфт ва такрорланиб келган мустақил лексик birlikларни, бир компоненти ёки ҳар иккала компоненти мустақил лексик маъносини йўқотган жуфт ва такрорларни, шунингдек, қўш сўзларни ифодалашда чизиқча қўлланади. Бу хил жуфт ва такрорларнинг таркиби синонимик ва антонимик муносабатда, мазмунан бири-бирига яқин ёки бутун ва бўлак маъно муносабатида бўлади: *опа-сингил, гап-сўз, таниш-билиш, яхши-ёмон, кўча-кўй, қўни-қўшни, маза-матра, жиз-биз, тақ-туқ, вакуум-лампа, контр-адмирал* каби.

ЛЕКСИКОЛОГИЯ БИЛАН ФРАЗЕОЛОГИЯ

КИРИШ

1-§. *Тил* сўзига тилшуносликда турлича маъно берилади. Кенг маънода тил деганда хотирада мавжуд ижтимоий бойлик ҳам, бу бойликдан фойдаланиш жараёни ҳам, шу жараён натижасида юзага келадиган матн (нутқ) ҳам тушунилади. *Тил* деганда асли хотирада сақланувчи ижтимоий бойликни, нутқ ҳосил этиш учун хизмат қиладиган ҳодисаларни, шулардан фойдаланиш қондаларини тушуниш тўғри бўлиб, бунда тил билан нутқ ўзаро чегараланади, тилга мансуб birlik-

ларни тил бирлиги деб, нутқнинг ўзида тузиладиган бирликларни нутқ бирлиги деб фарқлаш мумкин.

Тил ижтимоий ҳодиса сифатида луғат бойлигига мансуб бирликлардан ва грамматик қурилишга мансуб бирликлардан (булар товуш асосида гавдаланади), шулардан фойдаланиш қоидаларидан иборат. Луғат бойлигига мансуб бирлик *луғавий бирлик*, грамматик қурилишга мансуб бирлик эса *грамматик бирлик* дейилади.

Луғат бойлигида икки қатлам мавжуд: сўзлар қатлами ва шулар асосида таркиб топган иборалар қатлами.

2-§. Ҳар бир сўз маълум маънони англатади. Аммо бу маъно барча сўзларда бир хил эмас. Шу жиҳатдан сўзлар бир неча тўдага бўлинади. Сўзларнинг маъно турлари, одатда, сўз туркумларига боғлаб белгиланади.

Сўзларнинг маъно турлари, асосан, қуйидагича:

1. Номловчи сўзлар. Бу маъно турига от (баъзи атоқли отлардан ташқари), феъл, сифат, равиш, сон киритилади. Булар нарсени, ҳаракатни ва уларнинг турли-туман белгиларини номлайди: *қоғоз, ёзмоқ, қалин, тез, икки* каби.

2. Ифодаловчи сўзлар. Бу маъно турига ундов, модал сўз ва юклама киритилади: *эҳ, шубҳасиз, -ку* каби.

3. Кўрсатувчи сўзлар. Бу маъно турига боғловчи ва кўмакчи киритилади: *ва, билан* каби.

Иккинчи, учинчи тур сўзларда номлаш маъноси йўқ: айримлари (ундов, модал сўз) бевосита ҳис-ҳаяжонни, фикрга муносабатни ифодаласа, бошқалари (боғловчи, кўмакчи) сўзларнинг грамматик муносабатини кўрсатиш учун хизмат қилади.

4. Сўзларнинг маъно турлари бўйича алоҳидалик олмошларда кўринади. Олмош мустақил туркумлардан бири деб қаралади-ю, аммо бундай сўз ўзида луғавий маънога эга бўлмайди: у бундай маънони ўзи ишлатилган контекстда, нутқ вазиятида олади (*ким?, биз, қандай?* каби). Шунга кўра буларни *олмошловчи сўзлар* деб юритамиз.

5. Атоқли отларнинг маълум турлари ҳам айримликка эга. Жумладан, киши, ҳайвон, парранда кабиларга бериладиган исмлар бирор маънони англатиш учун хизмат қилмайди, фақат атайдигина. Масалан, *тўлқин* сўзи номлаш орқали маълум бир ҳодиса («сув

сатҳининг кўтарилиши ва туриши асосида воқе бўладиган тебраниш»)ни англатади. *Тўлқин* сўзи эса фақат атайди, лексик маъно англатмайди, шунга кўра у шартли: истаган кишини *Тўлқин* деб аташ мумкин, ammo истаган ҳодисани *тўлқин* деб номлаб бўлмайди.

Демак, атоқли отларнинг маълум турлари лексик маънога эга бўлмайди, лексик маъно англатмайди. Шу жиҳати билан улар турдош отлардан, шунингдек номловчи бошқа туркум сўзларидан кескин фарқ қилади. Шу асосда бундай атоқли отларни *атовчи сўзлар* деб юритамиз.

Сўзларнинг юқоридаги маъно турларидан лексикологияда асосан *номловчи сўзлар* ўрганилади.

3-§. Маъно турлари жиҳатидан иборалар асосан икки хил:

1. Номловчи иборалар. Булар кўпчиликни ташкил қилади. Масалан, қуйидаги гапларда ишлатилган биринчи ибора — нарсага хос белгининг номи (*дўппининг тагидаккина* — «нисбатан жуда кичик»), иккинчи ибора — ҳаракат-ҳолатнинг номи (*оғиз кўпиртирмоқ* — «кўп ва мақтаниб гапирмоқ»), учинчи ибора — ҳаракатга хос белгининг номи (*эшикдан келмай тешикдан* — «шу заҳотиёқ, дарҳол»): *Бизнинг бу Қамишкана дўппининг тагидаккина жой бўлса ҳам, бу ерда турли тоифа одамлар бор. (П. Т.) Улар бир-бирларига гап бермай оғиз кўпиртирдилар. (О. Юнус.) Тошкентга бир кетганича ўн беш кун йўқ бўлиб кетди. Эшикдан келмай тешикдан ишга чиқиб кетди. (С. Аҳм.)*

2. Ифодаловчи иборалар. Булар жуда оз. Масалан, қуйидаги гапда ишлатилган ибора воқеликни номламайди, балки муносабат ифодалайди (ишонишга даъватни билдиради): *Буни эшитиб, азбаройи худо, тутатиб, иситмам чиқиб кетди. (О.)*

4-§. Сўз деганда луғат бойлигидаги ҳар бир бирлик кўзда тутилади. Масалан, *қўл* ҳам сўз, *ва* ҳам сўз. Кўринадикки, бунда сўз лексик мазмун ёки грамматик мазмунга эга бирлик бўлиши мумкин. Шу асосда буларни *лексик сўз* ва *грамматик сўз* деб иккига гуруҳлаш керак. Лексик мазмунли сўзларни *лексема* деб юритамиз, грамматик мазмунли сўзларни эса (аффикслар қатори) *морфема* деб, аниқроғи, *морфема-сўз* деб юритамиз.

Демак, лексик бирлик деганда лексема кўзда тутилади, лексемаларни ўрганувчи соҳа *лексикология* де-

йилади (юнонча *lexikos* — «сўзга доир», *logos* — «таълим»).

Луғат бойлигидаги иккинчи қатламни иборалар ташкил этади, булар *фразеологик бирлик* деб юритилади; *лексема* терминига монандлаб *фразема* деб номлаймиз. Фраземаларни ўрганувчи соҳа *фразеология* дейилади (юнонча *phrasis* — «ибора»). Луғат бойлигидаги фразеологик қатлам ҳам *фразеология* деб номланади.

5-§. Маълумки, от, феъл туркумларида грамматик шаклланиш жуда тараққий этган; грамматик шаклланиш сифат, сон туркумларида ҳам мавжуд, равиш туркумида эса сал сезилади (сифатсимон равиш даражаланани). Шуларни ҳисобга олсак, бу туркумларда сўз билан лексема ўзаро тенг келмаслигини кўрамиз. Бунда сўз лексик-грамматик бирлик сифатида намоён бўлиб, икки қисмдан — лексик маъно англатувчи ва грамматик маъно ифодаловчи қисмлардан ташкил топади. Лексема деганда бундай сўз таркибидаги лексик маъно англатувчи қисм тушунилади; лексема унга қўшиладиган грамматик шакл билан биргаликда *сўзформага* тенг бўлади.

Демак, грамматик шаклланиш мавжуд туркумларда сўзформа билан лексема бутун билан қисм муносабатини акс эттиради, бунда лексема хотирада яшовчи мавҳум тил бирлиги сифатида тасаввур қилинади, нутқда у грамматик тавсиф олиб, сўзформа ҳолида намоён бўлади.

Сўзформа билан лексема илмий асарларда иккинчиси охирига чизиқча қўйиб фарқланади: *қўл* — лексема, *қўл* — сўзформа: шу лексеманинг нутқда ишлатиладиган бир кўриниши. *Қўл* сўзформаси таркибида, *қўл*-лексемасидан ташқари, бирлик маъноси ва бош келишик маъноси мавжуд (*қўл* + бирлик + бош келишик). *Қўл*-лексемаси от туркумига мансуб бўлгани сабабли нутқда камида 72 сўзформа ҳолида учраши мумкин (2 сон шакли, 6 эгалик шакли, 6 келишик шакли асосида 72 сўзформа тузилади).

Изоҳ. Лексемани (тил бирлигини) сўзформадан (нутқ бирлигидан) чизиқча қўйиб фарқлаш баъзан ноқулай (бу айниқса фраземаларда сезилади), шунини ҳисобга олиб тил бирликларини луғатга киритиладиган шаклида келтиравердик.

Грамматик шаклланмайдиган лексемалар ташқи кўринишда сўз (сўзформа)га тенг бўлади, лекин буларда ҳам, барибир, лексик маънодан ташқари, грамматик тавсиф ҳам қатнашади, ammo бу тавсифнинг кўрсаткичи бўлмайди. Масалан, *ҳозир жўнаймиз* гапида *ҳозир* равиши ҳол вазифасида келиб, грамматик кўрсаткич олмайди, лекин синтактик вазифадан чиқиб келиб, «ҳол»лик тавсифини олгани таъкидланади. Хуллас, бу тур сўзшаклларда лексема билан сўзшакл ташқи кўринишда тенг келса ҳам, моҳиятан қисм билан бутун муносабатида бўлади.

ЛЕКСЕМА ТИЛ БИРЛИГИ СИФАТИДА

6-§. Тил бирлиги ифода плани ва мазмун планига эга бўлади; бунда мазмун плани ифода планига тил босқичида биркитилган бўлади, тил хотирасида сақланади, нутқда ана шу ифода плани билан мазмун плани биргаликда, ўзаро биркитилган ҳолда қалқийди.

Лексема ана шу талабларга жавоб беради, шунга кўра *тил бирлиги* деб қаралади. Масалан, мустақил туркумларга мансуб *нок, пиш, ширин, секин* каби лексемаларнинг ҳар бири маълум ифода планига ва мазмун планига эга ва бу икки план тил босқичида ўзаро биркитилган, шунга кўра ҳар бири тил бирлигига тенг.

ЛЕКСЕМАНИНГ ИФОДА ПЛАНИ

7-§. Лексемаларнинг ифода планини белгилашда аввал туб лексемалар, кейин ҳосила лексемалар талқин қилиниши лозим.

Туб лексеманинг ифода плани деганда дастлаб унинг қайси фонемалар билан ифодаланиши назарда тутилади. Туб лексемаларда ифода плани деб уларнинг гавдаси бўлиб хизмат қиладиган фонемалар тузумига айтилади. (Тузум қайси фонемаларнинг қандай тартибда жойлашиб бир бутунлик ҳосил этишидир.)

Масалан, *ёл* лексемасининг ифода плани бўлиб *й, о, л* фонемаларининг юқоридагича тартибда жойлашган тузуми хизмат қилади (икки фонемани бир ҳарф билан ёзиш графика хусусиятидан келиб чиқади). Бу лексемани гавдалантиришда ҳар уч фонеманинг қиймати бор: бирор фонемани тушириб қолдирсак ёки алмаш-

тирсақ, ушбу лексема (*ёл*) йўқолади. Лекин шу асосда ҳар бир фонемадан маъно қидириш ўринли эмас, чунки маълум бир маъно тил бирлигини (лексемани) гавдалантирувчи фонемаларга бир бутун ҳолда биркитилди.

8- §. Туб лексеманинг ифода планига боғлиқ ҳодисалардан бири — уларнинг бўғин тузилиши. Ўзбекча туб лексемалар асосан бир ва икки бўғинли бўлади. Бир бўғинли лексемаларнинг кўпи уч фонемали бўлиб, ундош+унли+ундош тузумига эга: *бош, қош, тош, ёш (йош), бур, тур, сур, юр (йур)* ва бошқалар. Икки фонема билан гавдаланувчи туб лексемаларнинг кўпи унли+ундош тузумига эга: *иш, ош, от, ўт, уч* ва бошқалар. Ундош+унли тузумига эга лексемалар санокли: *е (йе), де* каби. Бир унли билан ифодаланадиган лексема йўқ ҳисоб. Бундай ифодаланиш ундов, юкламалар орасида учрайди, лекин улар лексик бирлик (лексема) деб қаралмайди.

9- §. Туб лексемаларнинг ифода планига боғлиқ ҳодисалардан яна бири — буларнинг бошланишида, ичида, охирида фонемаларнинг қандай жойлашуви. Ўзбекча бир бўғинли туб лексемалар бошланишида икки ундош қатор келмайди, охирида икки ундошнинг қатор келиши ҳам жуда оз учрайди (қатор келган ундошдан кейингиси кўпинча қўшилган қисм бўлиб чиқади): *ост, уст, олд, орт* каби.

10- §. Лексеманинг ифода планига боғлиқ ҳодисалардан бири — фонетик чўққи. Нутқнинг фонетик бўлинишида энг кичик талаффуз бирлиги — бўғин. Нутқ бирлиги эмас, тил бирлиги бўлинишдан қатъи назар, лексема ҳам ўзбек тилида камида бир бўғинга тенг бўлади, демак, бундай лексемаларда фонемаларнинг бўғинга бирлашуви ҳақида гапириш лозим. Масалан, *куз, ост* лексемаларида уч фонема, *иш, е (йе)* лексемаларида икки фонема бир бўғинга бирлашади. Бўғин ҳосил этиш унли фонемага хос бўлиб, ундошлар унлига қўшиб талаффуз қилинади, талаффуз чўққиси унли фонемада бўлади:

$\widehat{к} \widehat{ў} \widehat{з}$, $|\ \backslash$ $|\ \backslash$ $|\ /$
к ў з, *ост*, *и ш*, *й е* каби.

Лексема бир неча бўғинли бўлса, бу бўғинлар, ўз навбатида, яна фонетик чўққи ёрдамида бирлашади,

бундай вазифани бўғинлардан бирининг фонетик чўққиси бажаради:

$\overset{\cdot}{\wedge} \quad \overset{\cdot}{\wedge} \quad \overset{\cdot}{\wedge} \quad \overset{\cdot}{\wedge}$
ки ши и, бу лу т каби.

11-§. Ҳосила лексеманинг ифода плани деганда, аввало, бундай лексема қайси тил бирликлари асосида ҳосил қилингани назарда тутилади. Ҳосила лексемалар ясама, қўшма, жуфт, такрор лексемалар бўлиши мумкин.

Ясама лексеманинг ифода плани бўлиб лексема билан дериватив (лексема ясовчи морфема) келади: *овчи* = *ов* + *чи*, *овла* = *ов* + *ла* каби; фонемалар эса ана шу яшаш асоси вазифасида келган лексеманинг ва ясовчи морфеманинг ифода плани бўлиб келади.

Ўзбекча қўшма лексемада унинг биринчи қисми сўзшаклга, иккинчи қисми лексемага тенг бўлади, ифода плани деб дастлаб ана шулар ажратилади, кейин ҳар бирининг ўз таркиби белгиланиб, охири туб қисмларнинг ифода плани сифатида фонемалар таъкидланади:

ишлаб чиқармоқ

$\langle \text{ишлаб} \rangle \langle \text{чиқар} \rangle =$
 $\langle [\text{иш ла}] б \rangle \langle [\text{чиқ}] ар \rangle =$
 $\langle [(\text{иш}) ла] б \rangle \langle [\text{чиқ}] ар \rangle =$
 $и + ш / л + а | б | ч + и + қ / ар$

Жуфт лексема, такрор лексема, одатда, икки сўзшаклдан тузилиб, яхлитлигича лексемага тенг бўлади:

$[(\text{о та}) = (\text{о на})] =$
 $[(\text{ур}) = (\text{йиқит})] =$
 $[(\text{жаз}) = (\text{жуз})] =$

ФРАЗЕМА — ТИЛ БИРЛИГИ СИФАТИДА

12-§. Тил бирлиги сифатида фраземанинг ҳам ифода плани ва мазмун плани ҳақида гапириш лозим.

Фразема мустақил туркумларга мансуб икки ва ундан ортиқ лексема асосида таркиб топган луғавий birlik бўлиб, асосан номинатив маъно англатади, шунга кўра лексема билан бир қаторга қўйилади, лексемадан йирик *номинатив birlik* деб юритилади. Масалан,

кўнгли(и)дан ўтказмоқ фраземасининг маъноси фикр-ламоқ лексемасининг маъносига, *кўнгл(и) жойига тушди* фраземасининг маъноси *тинчланмоқ* лексемасининг маъносига, *эти суягига ёпишган* фраземасининг маъноси *озгин*, *қотма* лексемаларининг маъносига яқин маъно.

ФРАЗЕМАНИНГ ИФОДА ПЛАНИ

13-§. Фразема, ўз тузилишига кўра бирикма ёки гапга кенг бўлади. Масалан, *бир сўзли; турган гап; кўнгл(и)ни олмоқ; кўз очирмаслик; бир жон-бир тан бўлиб; бўрк ол деса, бош олмоқ* фраземалари ўз тузилишига кўра бирикмага тенг; *тоқат(и) тоқ, тил(и) узун, бош(и) қотди, кўз(лари) қинидан чиқ[иб кет]а-ёзди* фраземалари эса гапга тенг. Кўринадики, фраземаниннг ифода планини изоҳлашдан аввал бирикма ва гап ҳақида маълумот бериш лозим.

Лексемаларнинг ўзаро синтактик боғланиши билан *боғланма* юзага келади. Бундай боғланма — нутқ бирлиги, чунки у маълум тушунча ёки фикрни англатиш талаби билан нутқ жараёнида тузилади; булар тил хотирасида яхлитлигича мавжуд бўлмайди, балки талабга кўра нутқда шу тилнинг грамматик қурилишига хос қолишлар асосида янгидан тузилади. Масалан, *Нурматжон шу қаноат билан беш-олти йилни ўтказди (А. Қ.)* гапи маълум фикрни англатиш мақсадида нутқ жараёнида тузилган. Фикр англатилгач, бу нутқ бирлиги (гап) бир бутун ҳолда сақланиб қолмайди (ёзувдан чиқиб келиб бу нутқ бирлигини бир бутун ҳолда сақланади дейиш ўринсиз, албатта). Бу гап учун қурилиш материали бўлиб хизмат қилган ҳар бир лексема ўз маъно мустақиллигини сақлаб қатнашади (*Нурматжон, шу, қаноат, беш, олти, йил, ўтказмоқ*). Юқоридаги хусусиятлари асосида бундай нутқ бирлиги *эркин боғланма* деб юритилади.

14-§. Фразема эркин боғланмадан ўз грамматик қурилиши билан фарқланмаса ҳам, грамматик қурилишининг моҳияти билан фарқланади. Фразема ҳар гал нутқ жараёнининг ўзида ташкил топмай, балки унгача бир бутун ҳолга келган бўлади, тил хотирасида яхлитлигича яшайди, нутққа ҳам яхлитлигича киритилади. Масалан, *Нурматжон Адолатхонга кўз тикди (А. Қ.)* гапи кўринишда тўрт сўзшаклдан тузилган,

аммо унинг таркибида уч луғавий бирлик қатнашган: *Нурматжон, Адолатхон, кўз тикмоқ*. Биринчи ва иккинчи бирликлар — лексема, учинчиси эса фразема. Бу фразема таркибида қатнашган лексемалар ҳам аслида икки луғавий бирлик (*кўз, тикмоқ*), аммо фразема шу икки лексема асосида ташкил топган алоҳида луғавий бирликдир. Юқоридаги гапда *кўз* ва *тикмоқ* лексемалари эмас, балки *кўз тикмоқ* фраземаси қатнашаётир. Бундай тил бирлиги, нутқ бирлигига зид қўйилиб, *турғун боғланма* деб юритилади.

15-§. *Турғун боғланма* терминининг маъно мундарижаси жуда кенг. Бундай тил ҳодисаларини аввало иккига гуруҳлаш мумкин: 1) тўғри маъноли турғун боғланмалар; 2) кўчма маъноли турғун боғланмалар. Турғун боғланмаларнинг бу икки тури ўз маъно табиатига кўра фарқ қилади: ҳар иккисида маълум бир воқелик англатилади, лекин биринчиси, одатда, воқеликни номлаш билангина чегараланса, иккинчисида кўчма маъно, образлилик ҳам қатнашади.

Тўғри маъноли турғун боғланмаларнинг асосий кўринишлари:

а) составли терминлар: *маданий-оқартув муассасаси, электрон-ҳисоблаш машинаси* каби;

б) такрорий конструкциялар: *кучига куч қўшилди, ғайратига-ғайрат; ҳуснига ҳусн қўшиб турибди; кундан кунга; йилдан йилга* каби.

Фразема деб кўчма маъноли турғун боғланмаларга айтилади: *тер тўкмоқ; хамирдан қил сугургандай; дунёни сув босса, тўпиг(и)га чиқмаслик* каби.

16-§. Фраземаларнинг ифода плани дейилганда, биринчи навбатда, уларнинг грамматик қурилиши тушунилади. Ҳозирги ўзбек тилида фраземалар грамматик қурилишининг умумий тавсифи қуйидагича:

1. Фраземаларда ҳозирги ўзбек тилидаги синтактик боғланишларнинг барча турлари ўз аксини топган. Фраземаларнинг кўпчилик қисми бирикмага тенг қурилишли. Гапга тенг қурилишлилари ҳам анчагина. Бирикмага тенг, шунингдек, гапга тенг қурилишли фраземалар, ўз навбатида, хилма-хил кўринишларга эга.

2. Айни бир фразема ҳам бирикмага, ҳам гапга тенг шаклда бўла олади. Бундай ҳодиса анчагина учрайди ва асосан фразема таркибидаги феъл қисмининг нисбатини ўзгартириш билан воқе бўлади. Масалан, *кўнгил(и)ни кўтармоқ* — бирикмага тенг қурилишли фразема,

кўнгл(и) кўтарилди — шу фраземанинг гапга тенг қурилишли кўриниши; *капалаг(и) учди* — гапга тенг қурилишли фразама, *капалаг(и)ни учирмоқ* — шу фраземанинг бирикмага тенг қурилишли кўриниши ва бошқалар. Бунда тўлдирувчи-тўлдирилмиш муносабати эга-кесим муносабатига ва, аксинча, айланади.

Фраземани қайта тузиш билан ҳам бир фразама бирикмага ва гапга тенг шаклларга киради. Масалан, *очиқ кўнгл* — бирикмага тенг қурилишли фразама, *кўнгл(и) очиқ* — шу фраземанинг гапга тенг қурилишли кўриниши; *қўл(и) очиқ* — гапга тенг қурилишли фразама, *очиқ қўл* — шу фраземанинг бирикмага тенг қурилишли кўриниши ва бошқалар. Бундай қайта тузишга икки лексемадан ташкил топган баъзи фраземалар йўл қўяди. Юқоридагича ўзгартириш натижасида сифатловчи-сифатланмиш муносабати эга-кесим муносабатига ва, аксинча, айланади.

3. Бирикма деганда, одатда, икки мустақил лексеманинг ўзаро грамматик ҳамда семантик муносабатга киришуви асосида тузиладиган синтактик бирлик тушунилади. Бунда грамматик жиҳатдан биринчи қисм тобе, иккинчи қисм ҳоким бўлиб, тобе қисм сўзшакл билан, ҳоким қисм эса лексема билан ифодаланади (бундай лексема маълум шакл олган бўлиши мумкин, лекин сўзшакл даражасида грамматик шаклланмайди). Масалан, *тиниқ сув, тез гапирмоқ, ҳовли супурмоқ* бирикмаларининг қисмларини чизмада шундай кўрсатиш мумкин:

$$\begin{aligned} & [(тиниқ) (сув=)] = \\ & [(тез) (гапир=)] = \\ & [(ҳовли) (супур=)] = \\ & с ў з ш а к л \quad л е к с е м а \end{aligned}$$

Юқоридаги мисоллар эркин бирикмага тенг. Турғун бирикмалар, шу жумладан бирикмага тенг қурилишли фраземалар ҳам, асосан, худди шу қолипни акс эттиради:

$$\begin{aligned} & [(тош) (юрак=)] = \\ & [(ерга) (қарат=)] = \\ & с ў з ш а к л \quad л е к с е м а \end{aligned}$$

Бирикмага тенг қурилишли фраземаларнинг кичик бир қисми, эркин бирикмалардан фарқли ҳолда, сўзшакллардан таркиб топган деб қаралади, чунки улар

таркибидаги ҳоким қисм аини шу шаклдагина намоён бўлади, грамматик шакли ўзгармайди:

[(бир) (шингил)] (гап)
[(катта) (кўча)]
с ў з ш а к л с ў з ш а к л

Бирикмага тенг қурилишли фраземалар иккитадан ортиқ лексемадан таркиб топган бўлиши мумкин. Бу ҳолат йиғиқ бирикма ва ёйиқ бирикма тушунчаларини киритишга олиб келади. Ёйиқ бирикмага тенг қурилишли фраземаларга мисоллар: *гап(и)ни оғз(и)дан олмоқ; тирноқ остидан кир қидирмоқ; сув бўйига олиб бориб, суғормай олиб келмоқ* каби.

4. Таркибида айрим сўзшакл билан ифодаланган эга бўлагини бўлса, шундай фразема қурилишига кўра гапга тенг ҳисобланади: *жон(и) чиқди* каби. Бундай фраземанинг ҳар икки қисми, худди гапга тенг эркин боғланмаларда бўлганидек, сўзшакллар муносабатини акс эттиради:

[жон(и)] [чиқди]
с ў з ш а к л с ў з ш а к л

Гапга тенг қурилишли фраземалар иккитадан ортиқ сўзшаклдан тузилган бўлиши, демак, ёйиқ гапга тенг бўлиши мумкин:

[жон(и)] [ҳиқилдоғ(и)га] [келди]
с ў з ш а к л с ў з ш а к л с ў з ш а к л

Бирикмага тенг қурилишли феъл фраземалар контекстда кесим бўлиб келади ва шу вазифасига мос ҳолда майл, замон ва шахс-сон (кесимлик) шаклларини олади, лекин шу асосда бундай фраземани гапга тенг қурилишли деб қараб бўлмайди. Чунки бундай фразема тил бирлиги сифатида нутққа киритилмасдан аввал кесимлик шаклларига эга бўлмайди. Масалан, *(жон)и-га тегмоқ* фраземаси бирикмага тенг қурилишли бўлиб, контекстдагина кесим каби шаклланади: *Жонимга тегди бу хархашалар, кетаман шаҳарга. (О.)*

5. Ўз ичида эргаш гапли *ернинг тагида илон қимир-ласа, билмоқ* каби фраземаларни бирикмага тенг қурилишли бирликлар қаторига киритиш тўғри. Чунки қўшма гап кўринишли бундай фраземанинг бир бутун ҳолда олингандаги грамматик моҳияти унинг иккинчи (*билмоқ*) қисмига кўра белгиланади. Юқоридаги каби

фраземаларда эргаш гапдан (*ернинг тагида илон қи-мирласа*) ташқари қисм (билмоқ) гапга тенг эмас. Чунки бу қисмнинг ўз ичида айрим сўзшакл билан ифодаланган эга бўлагини йўқ. Бундай фраземаларнинг феъл қисми кесимлик формаларини нутқда олади.

Демак, ёйниқ бирикмага тенг фраземанинг ички қурилишида тўлиқ шаклланган содда гап бўлиши мумкин, аммо бундай содда гап фраземанинг ички қурилишига мансуб бўлиб, фраземани бир бутун ҳолда гапга тенг дейиш учун асос бўла олмайди.

Бундай қурилишли фраземалар кўчирма қисмли бўлиши ҳам мумкин. Масалан, *қош қўяман деб, кўз чиқармоқ; оғзинг қани деса, қулоғ(и)ни кўрсатмоқ* фраземалари бирикмага тенг қурилишлидир.

6. Фраземалар орасида қўшма гапга тенг қурилишли бирликлар ҳам учрайди: *бегим дегунча, бел(и) си-нади каби*. Баъзи фраземалар аслида диалогдан ўсиб чиққан: *туя кўрдингми, йўқ* каби. Эргаш гап кўринишли қисмлардан тузилган фраземалар ҳам бор: *ана-мана дегунча, кампир шафтоли егунча* каби. Мана бу фраземанинг биринчи қисми бирикмага, иккинчи қисми эса гапга тенг қурилишли: *қушбеги билан шовла емай(ди), тирноғ(и) куяди* ва бошқалар.

7. Фраземалар таркибида ёрдамчилардан асосан кўмакчи қатнашади (*очиқ юз билан* каби). Боғловчи жуда оз учрайди (*на ҳай бор* ва *на ҳайдар* каби), боғловчи вазифасини билан кўмакчиси (*ер билан осмонча* каби), *-у (-ю)* юкласи бажариб келади (*ер-у осмонча* каби), кўпинча боғловчи ишлатилмайди (*уйлар айвонга айланиб кетди, айвонлар уйга* каби).

8. Фразема қисмларида тартиб эркин боғланмалардаги тартибдан фарқ қилмайди. Баъзи истиснолар поэтик нутқ ёки сўзлашув нутқи синтаксиси ҳисобига (*сичқон сизмас инига, ғалвир боғлар думига; синди белим* каби), тожик тили синтаксиси ҳисобига (*гули қаҳқаҳ-паридек очилиб кетмоқ; шунга ўхшатиб: уста бузармон*) келиб чиқади.

17-§. Мисоллардан аёнки, фраземанинг ифода плани деб унинг таркибидаги лексемаларгина эмас, балки фраземанинг доимий таркибий қисми сифатида қатнашувчи морфемалар ҳам қаралиши лозим. Чунки бундай морфемалар, лексемалар қатори, фраземанинг ички грамматик қурилишига мансуб бўлади. Нутқда ишлатиш муносабати билан қўшиладиган қисмларгина фра-

земанинг ифода планига мансуб бўлмайди. Масалан, *Шумлигинг ўзининг бошингга етсин* (Мирм.) гапида қатнашган *бошингга етсин* фраземасининг ифода плани дейилганда аввало *бош*, *етмоқ* лексемаларни, шунингдек, *-га* морфемаси тушунилиши лозим (эғалик шакли ҳам доимий қисм, лекин қайси эғалик аффикси келиши нутқ вазиятига боғлиқ); бу фразема таркибида қатнашаётган тусловчи (шахс-сон аффикси) нутқда кесим вазифасида келиши муносабати билан қўшилади, демак, бу фраземанинг ифода планига кирмайди.

ЛУҒАВИЙ БИРЛИКНИНГ МАЗМУН ПЛАНИ.

ЛЕКСЕМАНИНГ МАЗМУН ПЛАНИ

18-§. Лексик маъно. Луғавий бирликнинг мазмун плани икки ҳодисадан — луғавий маъно ва стилистик (эмоционал-экспрессив) баҳодан таркиб топади. Луғавий маъно лексемага нисбатан *лексик маъно* деб, *фраземага* нисбатан *фразеологик маъно* деб юритилади.

Лексемани гавдалантирган товушлар тузумининг воқеликка нисбат бериладиган луғавий мазмунига (ниманидир номлашига, ифодалашига) *лексик маъно* дейилади. Масалан, *куз* лексемаси ёз билан қиш орасидаги фаслни номлайди, *оқ* лексемаси қоранинг зидди бўлган рангни билдиради, *тўрт* лексемаси уч билан беш орасидаги бутун миқдорнинг номи бўлиб хизмат қилади: *сўзламоқ*, *ухламоқ* лексемалари маълум ҳаракат ва ҳолатни англатади.

Товуш ўзича лексик мазмунга эга бўлмайди. Бунинг учун товушларнинг маълум тузуми воқеликдаги бирор нарса, белги ёки уларнинг муносабати ҳақидаги тушунча билан боғланиши, ниманидир номлаши, ифодалаш шарт. Лексик маъно маълум товушлар тузуми билан воқелик орасидаги боғланишдан келиб чиқади. Бундай боғланиш эса, ўз навбатида, шу тилда сўзлашувчилар томонидан эътироф этилган бўлиши шарт.

Товушлар тузуми билан лексик маъно орасида қандайдир табиий боғланиш йўқ. Воқеликдаги айни бир нарса, белги ёки шулар орасидаги муносабат тушунчаси тилда турли товушлар тузуми билан англатилиши

буни яққол кўрсатади. Масалан, *эшитмоқ* лексемаси маълум ҳаракатни англатади, шу ҳаракат ўзбек тилида яна *тингламоқ* лексемаси билан ҳам англатилади. Киши организмнинг маълум бир қисми юз деб ҳам, *бет* деб ҳам номланган ва бошқалар.

Иккинчи томондан, бирор товушлар тузуми билан лексик маъно орасидаги боғланишни тасодифий, ўткинчи деб ҳам бўлмайди. Лексик маъно тарихан шаклланивчи ҳодиса бўлиб, ўзида шу тил коллективининг борлиқни англаш-билиши натижасини акс эттиради, маълум товушлар тузумига биркитилган бўлади.

19-§. Лексик маъно ва тушунча. Лексик маъно билан у билдирадиган воқелик бошқа-бошқа ҳодисалардир. Лексик маънода воқеликдаги нарса, белги ёки шулар орасидаги муносабатнинг ўзи эмас, балки шулар ҳақидаги тушунча акс этади. Шунга кўра лексик маъно деб, одатда, тушунча таъкидланади.

Лексик маъно билан тушунча ўзаро узвий боғлиқ. Аммо шу асосда буларни тенглаштириш ярамайди. Лексик маъно — тил қурилишига хос ҳодиса, тушунча — тафаккурга хос ҳодиса. Буларнинг ҳар иккиси умумлаштириш, абстракция асосида туғилади. Лекин тушунча фикрлаш қобилиятининг натижаси сифатида инсонга нисбатан белгиланса, лексик маънога хос умумлашиш ҳар бир тилнинг ўз доирасида воқе бўлади. Шунга кўра лексик маъно ҳар бир тил учун, одатда, хусусий бўлади. Масалан, бир тушунча — «кўриш аъзоси» тушунчаси рус тилида *глаз* лексемаси билан, ўзбек тилида *кўз* лексемаси билан англатилади. Шу жиҳатдан тенг келувчи бу икки лексема ўз лексик маънолари системаси билан кескин фарқ қилади.

Русча лексема учун қуйидаги икки асосий маъно кўрсатилади: 1) «кўриш аъзоси»; 2) «кузатувчи». Ўзбекча лексема учун, бу маънолардан ташқари [1) *Кўзим кўрмайди*; 2) *Ҳар ишда ўз кўзинг бўлгани яхши*], яна қуйидаги лексик маъноларни кўрсатиш мумкин (лексик маъноларни таърифлаш кўп ўрин олади, шу сабабли уларни мисол келтириш йўли билан кўрсатдик): *тизанинг кўзи, тахтанинг кўзи, булоқнинг кўзи, игнанинг кўзи, яранинг кўзи, хуржуннинг кўзи, узукнинг кўзи, деразининг кўзи, картошканинг кўзи*. Бу маънолар рус тилида айрим-айрим лексема билан англатилади: *коленная чашечка, сучок в доске, место, откуда бьет родник, ушко иглы, отверстие нарыва, одна поло-*

вина (отделение) переметной сумы, камень в кольце, отдельное стекло окна, глазки картофеля.

Кўринадик, айни бир тушунча икки тилда бошқа-бошқа лексемаларга ёки муқобил лексемаларга бириктирилган бўлади. Айни шу тушунчани англатувчи маънолар ҳар бир тилда ҳар хил лексик системаларга бирлашади ва шунга кўра мавқеи ҳам турлича бўлади.

Кенгроқ ёндашсак, сўз билан тушунча орасидаги муносабат анчагина мураккаб. Бир томондан, ҳар бир сўз маълум маънони билдиради, аммо ҳар бир сўзнинг тушунча англатишини кутиш тўғри келмайди (тушунча англатиш номловчи сўзларга хос хусусиятдир). Иккинчи томондан, бир сўз (лексема) икки ва ундан ортиқ тушунчанинг ифодаси бўлиб хизмат қила олади: кўп маъноли лексеманинг ҳар бир маъноси айрим-айрим тушунчани англатади. Масалан, *кўз* лексемасининг «кўриш аъзоси» маъноси бир тушунчани, «игнанинг ип ўтказиладиган тешиги» маъноси иккинчи тушунчани, «узукдаги қимматбаҳо тош» маъноси бошқа бир тушунчани англатади. Бу ҳол бир лексема турли соҳаларнинг термини бўлганида айниқса яққол сезилади (мисоли қўйироқда).

20- §. Термин. Лексик маъно билан тушунча орасида тенглик термин лексемаларда бўлади (*лотинча terminus* — «чегара, чек»). Термин лексема нотермин лексемадан ўз маъносининг аниқ таърифлаб, чегаралаб, белгилаб қўйилганлиги билан фарқ қилади. Шунга кўра термин, одатда, ҳар вақт айни бир тушунчани англатади. Масалан, тилшуносликдаги *урфу* термини «ҳаво оқимиға бериладиган зарб ёрдамида сўзнинг таълаффуз жиҳатидан бир бутунлигини ҳосил этиш усули» тушунчасини англатади, адабиётшуносликдаги *қофия* термини «шеър мисралари охирининг товуш жиҳатидан бир хиллиги» тушунчасини англатади.

Одатда, ҳар бир термин маълум бир соҳаники бўлади. Аммо шундай ҳоллар ҳам учрайдики, бир лексема айни вақтда бир неча соҳанинг термини бўлиб ҳам хизмат қилади. Масалан, *текислик* термини географияда ҳам («равнина» маъносида), математикада ҳам («плоскость» маъносида) ишлатилади. Бу ҳолни мақбул деб бўлмайди.

Баъзан бир соҳанинг ўзи доирасида икки ҳар хил тушунча бир лексема билан англатилади. Бунга ҳам

йўл қўйиб бўлмайди. Масалан, ўзбек тилшунослигида *даража* икки ҳар хил ҳодисани номловчи терминлар сифатида узоқ вақт ишлатилди: *сифат даражалари*, *феъл даражалари* (иккинчиси ўрнига ҳозир *нисбат* термини ишлатилади). Шу нуқтаи назардан *қаратқич* терминининг икки ҳар хил тушунчани англатиш учун ишлатилиши ҳам номақбул топилди: *қаратқич келишиги*, *қаратқич* (аниқловчилардан бирининг номи). Кейинги тушунча учун ҳозир *қаратувчи* термини олинди.

Кўп маънолилиқ нотермин лексемада табиий, ҳатто зарурий ҳолат деб қаралса, терминда ғайриқонуний, чалкашликка олиб келадиган, қийинчилик туғдирадиган ҳолат дейилади. Чунки одатдаги (нотермин) лексема ҳар гал биргина лексик маъноси билан ишлатилади. Кўп маъноли (тўғрироғи, ҳар хил маъноли) терминда эса унинг бир маъноси бошқасини истисно қилавермайди. Шунга кўра айни бир текстда ҳар хил мазмун дуч келиб қолади. Бундай ҳолат асосан термин бир соҳанинг ўзидаёқ кўп маъноли (ҳар хил маъноли) бўлганида туғилади (*қаратқич* терминида бўлгани каби).

21-§. Бирор касб ёки соҳага доир тушунчани англатадиган, луғавий мундарижаси аниқ таърифланган, ишлатилиши маълум доира билан чекланган лексемага *термин* дейилади. Бирор касб ёки соҳа терминларининг ййиндисини *шу касб ёки соҳанинг терминологияси* дейилади.

Барча терминлар моҳият жиҳатидан бир хил эмас. Асосан, фан-техника соҳаларида ишлатилувчи терминлардагина улар англатадиган тушунча аниқ таърифланади, буларнинг ишлатилиш доираси ҳам аниқ чекланган бўлади. Шу сабабли бундай терминларда лексик маъно тараққиётига имконият бўлмайди. Масалан, *фонема*, *морфема* (тилшунослик), *чеканка*, *культивация* (қишлоқ хўжалиги) терминларида шундай (вақтга, шароитга, муаллифга боғлиқ ҳолда туғиладиган айримликлар тушунчанинг аниқ таърифланишига халал етказмайди).

Баъзан лексема маълум бир касб-ҳунарга, соҳага хос бўлади-ю, ammo у англатадиган тушунча аниқ таърифланмаган бўлади. Шу сабабли булар лексик маъно тараққиётига учраши мумкин. Масалан, *китоб*, *дафтар*, *қалам*, *қоғоз*; *министр*, *кабинет* лексемалари асли маълум бир соҳаники. Шунга қарамай бу лексемалар бир

неча лексик маънода ишлатилади. Жумладан, *қалам* лексемаси «ингичка графитнинг устини ёғоч билан қоплаб тайёрланган ёзув қуроли» маъносини англатади, *кабинет* лексемаси «хона, бўлма» маъносини англатади. Бу лексемалар айна вақтда «ёзувчи», «қаламкаш» (*қалам аҳли*), «олий давлат органи» (*министрлар кабинети*) маъноларини ҳам англатади.

Терминнинг кенг оммалашиб кетиши ҳам уни одатдаги (нотермин) лексемага айлантиради. Масалан, *план, планлаштириш, механизация* лексемалари ҳозир кенг ишлатилиб, уларнинг термин эканлиги сезилмас ҳолга етган.

22-§. Икки ҳодисани фарқлаш керак: термин яратиш бор ва термин ўзлаштириш бор. Бу икки ҳодиса алоҳида-алоҳида баҳоланиши лозим. (Ўзлаштириш ҳақида «Луғат бойлигидаги ўз қатлам ва ўзлашган қатлам» баҳсига қаранг.)

Термин, асосан, икки йўл билан яратилади:

1. Тилда мавжуд лексема янги маънода — терминологик маънода ишлатилади. Бунини *терминологик маъноли лексема* деб аташ мумкин. Масалан, *қўшимча* лексемаси, одатда, «дополнение» маъносини англатади: *Таклифлар бўйича қўшимча ва тузатишлар борми?* Бундан ташқари, *қўшимча* лексемаси яна терминологик маънога ҳам эга: *кўплик қўшимчаси, келишик қўшимчаси* каби.

Терминологик маъно билан унга асос бўлган лексик маъно орасидаги боғланиш озми-кўпми сезилиб туради, шу сабабли бундай маънолар бир лексеманинг маънолари сифатида бирлашади. Масалан, *гап* лексемаси ўзбек тилида, аввало, «разговор» маъносини англатади: *Гапни Тавҳидий бошлади.* (А. Қ.) Бу лексеманинг яна бир лексик маъноси — «зиёфат»: *Чол ўлди, ўғил еб ётибди: гап-гаштак, базм, улоқ, меҳмон-излом инчунин.* (О.) Булардан ташқари, *гап* лексемаси грамматик термин бўлиб ҳам хизмат қилади: *гап бўлаклари, қўшма гап* каби.

Мисоллардан кўринадики, терминологик маъно кашф этиш туб лексемага ҳам, ясама лексемага ҳам хос.

2. Термин махсус ясалади. Бунини, юқоридаги ҳодисадан фарқлаб, *термин лексема* деб аташ мумкин. Масалан, *босим, кўрсаткич, келишик, турловчи, тусловчи* кабилар — ўзбек тилида янгидан ҳосил қилинган тер-

мин лексемалар. Бундай лексема, одатда, фақат термин сифатида хизмат қилади.

Термин лексема ясашда икки ҳолат бор:

а) ўзигача параллел ясалиш йўқ бўлади, янгидан ясалади. Масалан, *унли* — «гласный», *урғу* — «ударение», *юклама* — «частица», *сифатдош* — «причастие», *равишдош* — «деепричастие» каби;

б) ўзигача параллел ясалиш бор бўлади. Масалан, *бирлик* («единство») ва *бирлик* («единственное» число), *кесим* («ломоть», «кусок») ва *кесим* («сказуемое») каби. Бунда бир ясама лексемага параллел ҳолда яна қайта ясаш воқе бўлади: ясалиш ҳар гал янгича лексик маънони англатишга хизмат қилади. Бундай ясалишлар оз учрайди.

Терминологик маъно ўзи учун асос бўлган лексик маънога нисбатан иккиламчи, ҳосила маънодир (*қўшимча* — «дополнение» → *қўшимча* — «аффикс» каби).

Термин лексемада (агар у кўп маъноли бўлса) тараққиёт аксинча: терминологик маъно бирламчи бўлади, бошқа лексик маъно терминологик маънога нисбатан иккиламчи, ҳосила маъно бўлади (*инженер* — «техниканинг бирор соҳаси бўйича олий маълумотли мутахассис» → *инженер* — «ўтқир уста» каби).

Э с л а т м а. Тузилишига кўра терминлар содда ва составли деб иккига гуруҳланади: бир лексемага тенглари — содда, икки ва ундан ортиқ лексемадан тузилганлари — таркибли (юқорида келтирилган мисолларни кузатинг).

23- §. Лексик маъно ва семантик қисм (сема). Лексик маъно идеал ҳодиса деб талқин қилинади. Ҳозирги тилшуносликда бу идеал ҳодисани моддийлаштириш йўллари топилаётир. Шундай йўллардан бири лексик маънони семантик қисмларга парчалаб ўрганиш бўлиб, *қисмлаб таҳлил* (семик таҳлил) *усули* деб юритилади. Шу усул билан фарқланадиган ҳодиса *сема* дейилади (юнонча *sema* — «белги»).

Семик таҳлил усулидан дастлаб лексик бирликларни турлича семантик гуруҳлар (тематик, лексик-семантик гуруҳлар)га бирлаштиришда фойдаланилди. Масалан, от туркумига мансуб лексемалар орасидан «кишининг ҳаёти ва фаолияти номлари» тематик гуруҳи ажратилади. Бундай лексемалар ушбу тематик гуруҳга *киши*, *ҳаёт*, *фаолият* семалари асосида бирлашади. Бу тематик гуруҳдан, ўз навбатида, бир қанча кичикроқ

ҳажмли тематик гуруҳлар ажратилади. Шулардан бири — «киши аъзоларининг номлари» тематик гуруҳи. Бу гуруҳни белгилашда асосий сема бўлиб «аъзо» хизмат қилади. «Киши аъзоларининг номлари» тематик гуруҳи, ўз навбатида, яна кичик гуруҳларга ажратилади. Ана шундай гуруҳлашда асосга лексик маъно олинса, булар *лексик-семантик гуруҳ* деб юритилади. Тематик гуруҳлар, одатда, от туркуми лексемалари бўйича белгиланса, лексик-семантик гуруҳлар бошқа туркум лексемалари бўйича ҳам белгиланади. Масалан, сифат туркуми доирасида «ранг-тус билдирадиган сифатлар», «таъм-маза билдирадиган сифатлар» каби лексик-семантик гуруҳлар ажратилади.

Кўринадики, маълум бир сема лексемаларни тематик (ёки лексик-семантик) гуруҳга бирлаштиришда асосга олинади ва бундай сема умумий, *бирлаштирувчи* (интеграл) сема деб юритилади; аynи шу сема ҳажми катта гуруҳдан ушбу тематик (лексик-семантик) гуруҳни ажратиб олишда *фарқловчи* (дифференциал) сема бўлиб хизмат қилади. Масалан, «киши аъзоларининг номлари» тематик гуруҳида «аъзо» семаси ушбу тематик гуруҳ учун интеграл сема, бу тематик гуруҳни «кишининг ҳаёти ва фаолияти» тематик гуруҳидан ажратишда эса дифференциал сема вазифасини ўтайди.

Тематик (лексик-семантик) гуруҳларни белгилашда фойдаланилган семик таҳлил усули кейинчалик лексик маъно таркибини таҳлил этишга ҳам татбиқ қилинди. Масалан, семик таҳлил усули билан *ака* лексемасининг лексик маъноси таркибида қуйидагича семаларни ажратиш мумкин: 1) «киши», 2) «эркак», 3) «туғишган» (одатда, «бир ота-онанинг фарзанди»), 4) «ёши катта». Лексик маъно таркибига мансуб бўлгани сабабли бундай сема *идеографик сема* деб юритилади (юнонча *idea* — «тушунча», *graphike* — «ёзув»). Лексик маъно таърифи идеографик семалар асосида тузилади: *ака* — «бир ота-онанинг ёши бошқаларидан катта эркак фарзанди». Кўринадики, лексик маъно таърифига идеографик семаларни тўлиқ ва айнан киритиш шарт эмас, улардан зарур ва мақбул тарзда фойдаланилади.

Услубий баҳо

24-§. Лексеманинг мазмун планида, лексик маънодан ташқари, услубий баҳо ҳам ҳисобга олинади. Маса-

лан, *қуш* ва *қушча* лексемалари лексик маъно англатиши жиҳатидан бир хил, услубий баҳосига кўра эса фарқли. Булардан *қуш* лексемаси услубий баҳо нуқтан назаридан бетараф: англатилаётган нарсага ижобий ёки салбий муносабат ифодаланмайди. Аммо *қушча* лексемасида бундай муносабат яққол ифодаланиб турибди. Бу лексеманинг семантикаси *қуш* лексемасининг семантикасидаан бой: лексик маъно услубий баҳо билан қопланган, яъни нарса англатилибгина қолмай, унга муносабат ҳам (бу ўринда: кичрайтириш-эркалаш) ифодаланган.

Лексеманинг мазмун планида асосий ҳодиса — лексик маъно. Услубий баҳо шу лексик маънога суянади, лексик маънони қуршаб туради.

Асли услубий баҳо ҳақида лексемани яхлитлигича олиб эмас, балки конкрет бир лексик маънони назарда тутиб гапириш тўғри. Ҳақиқатда, услубий баҳо бир лексеманинг лексик маъноларига кўра ҳар хил бўлиши мумкин. Шу сабабли бир лексеманинг лексик маънолари ҳатто турли нутқ кўринишларига хосланган бўлиб ҳам чиқади («Луғавий бирликларнинг нутқ кўринишларига хосланганлиги» баҳсига қаранг). Масалан, *йўталмоқ* лексемасининг бош маъносида услубий баҳо бетараф, ҳосила маъносида эса салбий услубий баҳо ифодаланади («бирор нарса демоқ»). Шунингдек, *ноз* лексемасининг «жилва» маъносида ижобий, «карашма» маъносида эса салбий услубий баҳо сезилади.

Услубий баҳо, асосан, уч хил: 1) маълум морфема ёрдамида; 2) лексеманинг ўзи билан; 3) контекст ёрдамида ифодаланади.

25-§. Услубий баҳонинг морфема ёрдамида ифодаланиши *морфологик ифодаланиш* дейилади. Ҳозирги ўзбек тилида бундай вазифани *-ча* (*қушча* лексемасидаги каби), *-гина* (*қизгинам* сўзшаклидаги каби), *-жон* (*отажоним* сўзшаклидаги каби), *-чак*, *-чоқ* морфемалари (*келинчак*, *қўзичоқ* лексемаларидаги каби) бажаради. Бу морфемалар ижобий муносабат ифодалаш учун хизмат қилади. («Морфология» қисмига қаранг.)

26-§. Услубий баҳо лексеманинг ўзи билан ифодаланса, *лексик ифодаланиш* дейилади. Бунда услубий баҳо кўпинча лексемаларнинг ўзаро семантик муносабатидан келиб чиқади. Масалан, *юз*, *бет*, *афт*, *башара* лексемалари айна бир лексик маънони англатиши жиҳатидан бир хил, услубий баҳо ифодалашига кўра эса

фарқли. Услубий баҳоси энг бетараф лексема — юз. Иккинчи ўринда *бет* лексемаси туради, аммо услубий баҳо бу лексемада аниқ сезилади. Масалан, *юзингни юв*, *бетингни юв* каби боғланмаларда фикр бир, лекин муносабат бошқа-бошқа: иккинчиси, одатда, каттанинг кичикка ёки умуман менсимай муомала қилишда ишлатилади. Бу жиҳатдан *юзингни юв* боғланмаси бетараф. Мисоллардан *афт*, *башара* лексемаларида эса услубий баҳо яна ҳам кучли: ўзи англатган нарсага салбий муносабат яққол ифодаланади. Масалан, *афтингни юв*, *башарангни юв* каби.

Умуман, услубий баҳо кучая борган сари бундай лексеманинг бошқа лексемалар билан боғланиши (контекст) хусусийлаша боради, торая боради. Юқоридаги мисоллардан *афт*, *башара* лексемалари асосан аёллар нутқида ишлатилади, шунда ҳам кўпинча *қуримоқ*, *олмоқ*, *кўтармоқ* каби бир неча феъл билангина боғланиб келади: *афтинг қурсин*, *башаранг қурсин*, *афтидан олсин*, *башарасидан олсин*, *афтидан кўтарсин* каби. Худди шундай боғланишларда *юз*, *бет* лексемалари деярли ишатибмайди. Аксинча, оддий, бетараф тасвирда асосан *юз*, *бет* лексемалари ишлатилиб (*Юзини ювиб кириб кетди* каби), *афт*, *башара* лексемалари бундай ҳолларда деярли ишлатилмайди.

27-§. Услубий баҳо асли бетараф баҳоли лексемани ўз ишлатилиш доирасидан бошқа бир доирага кўчириш туфайли ифодаланса, *контекстуал ифодаланиш* дейилади.

Масалан, *бош* лексемаси киши аъзосига нисбатан ишлатилади, *калла* лексемаси эса ҳайвон аъзосига нисбатан ишлатилади. Буларнинг ҳар бири ўз ишлатилиш доирасида услубий баҳо жиҳатидан бетараф (*Бошини қуйи солди. Калла солиб шўрва қилдим*). Аммо *калла* лексемаси ҳайвондан одамга кўчириб ишлатилса, салбий услубий баҳога эга бўлиб қолади. Одатда, *бош* лексемаси билан ақллилик англатилса, *калла* лексемаси шунинг акси учун келтирилади: *Калла деб ош қовоқни кўтариб юрган экансан-да, оғайни!* Бу ўринда *калла* лексемасини *бош* лексемаси билан алмаштириб бўлмайди.

Умуман, *бош* билан боғлиқ салбий тушунчалар, одатда, *калла* лексемаси ёрдамида англатилади. Бунга мисол сифатида *каллаварам*, *каллахум* (ёки *хумкалла*), *калла урмоқ* (*калла қўймоқ*) кабиларни келтириш мум-

кин. Шу нуқтан назардан қўйидаги контекстда *калла* лексемасининг ишлатилиши хато: *Бу олтин калланинг баҳоси юксак, Душманлар бунга хун тўлаши керак! (Я.)*

Қўйидаги шеърӣй парчада эса шоир услубий баҳодан жуда усталик билан фойдаланган (биринчи мисрадаги *бош* лексемаси охириги мисрадаги *калла* лексемасини услубий жиҳатдан жуда бўрттириб турибди): *Бу Жаъфарнинг бошини силар муаллими: «Баракалла»,— деб. У Жаъфарга тушар даккилар: «Ҳай, тезроқ юр, қора калла!»— деб (Шайхзода).*

Контекстуал ифодаланишнинг бир тури деб услубий баҳонинг ситуатив ифодаланишини кўрсатиш мумкин. Бундай ифодаланишда ҳар сафар конкрет нутқ вазияти назарда тутилади. Масалан, *олим* лексемаси шундай хислати бор кишига қарата ишлатилса, унда услубий баҳо бетараф бўлади. Агар бу лексема тақлидчига, сохта интилувчига қарата мазах тариқасида айтилса, бу лексема салбий услубий баҳога эга бўлади: *Олимиз мулоҳазаларини баён қилмоқчилар-ку.*

28-§. Услубий жиҳатдан ёндашиб одатда бетараф баҳо ва бетараф бўлмаган баҳо ҳақида гапирилади. Баҳо бетараф бўлса, *манфий баҳоли лексема* (лексик маъно) деб, баҳо бетараф бўлмаса, *мусбат баҳоли лексема* (лексик маъно) деб аташ мумкин. Юқоридаги мисолларда *қуш* — манфий услубий баҳоли лексема, *қушча* — мусбат услубий баҳоли лексема.

Мусбат услубий баҳо икки хил: ижобий ёки салбий бўлади. Морфологик ифодаланишда услубий баҳо ижобий бўлади (мисоллари юқорида). Лексик ва контекстуал ифодаланишда эса услубий баҳо ижобий ҳам, салбий ҳам бўлиши мумкин. Масалан, юқоридаги мисоллардан *бет, афт, башара* лексемалари — салбий услубий баҳоли. Шуларнинг синоними бўлган *чеҳра* лексемаси эса ижобий услубий баҳоли.

29-§. Лексик маънони қоплаб турувчи услубий (эмоционал-экспрессив) баҳо ҳам лексеманинг мазмун планига мансуб семантик қисм деб қаралади ва *услубий сема* деб юритилади. Масалан, *ака, оға* лексемаларининг лексик маъносида айни бир идеографик семалар мавжуд (*киши, эркак, бир ота-онанинг фарзанди, ёши катта*), аммо бу лексемаларнинг мазмун плани услубий сема жиҳатидан фарқли: *ака* лексемасига «бетараф» услубий семаси мансуб бўлса, *оға* лексемасига «ижобий» (кўтаринки) услубий семаси мансуб.

Лексеманинг мазмун планида, идеографик ва услубий семалардан ташқари, яна бир сема қатнашади. Ҳар бир лексема маълум бир туркумга мансуб бўлади ва бу мансубликни лексемадан англашиладиган лексик маъно белгилаб туради. Лексик маънодан келиб чиқиб белгиланадиган бундай семантик қисм *туркумлик семаси* дейилади (категориал сема деб ҳам юритилади). Масалан, *ака*, *оға* лексемалари от туркумига мансуб, чунки булар «предмет» маъносини англатади; *яхши*, *баланд* лексемалари сифат туркумига мансуб, чунки булар «предметнинг белгиси» маъносини англатади ва бошқалар. Лексик маъно асосида ажратиладиган «предмет», «предмет белгиси» каби семантик қисмлар туркумлик семаси бўлиб, бундай сема ҳам, идеографик сема каби, лексеманинг семантик мазмунида қатнашади.

Хуллас, лексеманинг мазмун плани таркибида уч хил сема ажратилади: идеографик сема, услубий сема, туркумлик семаси.

Лексик қўллаш

30- §. Лексеманинг мазмун планига боғлиқ ҳолда лексик қўллаш ҳам қайд этилади. Лексик маъно лексик қўллашдан қуйидагича фарқ қилади:

1. Лексик маъно тил бирлиги (луғавий бирлик) бўлиб, шу тилда гапирувчилар томонидан тан олинган, қабул қилинган бўлади. Лексик қўллаш эса индивидуал нутқ ҳодисасидир, шу тилда гапирувчилар орасида умумлашмаган, қабул қилинмаган бўлади, айрим муаллиф (киши) нутқигагина хос бўлади.

2. Лексик маъно луғавий бойлик таркибига киради, шунга кўра у умумтил луғатида берилади ва айрим изоҳланади. Лексик қўллаш эса луғавий бойлик таркибига кириши мумкин бўлган имкониятдир, шунга кўра у умумтил луғатида берилмайди.

3. Лексик маъно шу тилда гапирувчилар нутқи учун умумий бўлади. Лексик қўллаш эса шу тилда бор лексик маънолардан бирининг айрим муаллиф (киши) нутқида янгича берилиши, янгича баҳоланишидир. Лексик қўллаш шу тилда гапирувчи коллектив томонидан тан олинса, кўпчилик нутқида ишлатилса, шундагина у лексик маънога айланади.

4. Лексик маъно контекстда намоён бўлади: контекст кўп маъноли лексеманинг бир лексик маъносини бўрттириб, бошқа лексик маъноларидан ажратиб беради. Демак, лексик маъно ҳар галги конкрет боғланишлар сабабли юзага келмайди, балки шу контекстга шаклланган бўлади, контекст шуни юзага чиқариб беради, холос. Лексик қўллаш эса контекстнинг ўзида воқе бўлади: уни маълум бир муаллиф тузган контекст юзага келтиради, лексик қўллаш шу контекст доирасидагина мавжуд бўлади.

5. Лексик маъно луғавий бирлик сифатида лексемага биркитилади ва барқарор бўлади. Лексик қўллаш эса шу лексеманинг ўзиники деб эмас, балки контекстники деб қаралади, шунга кўра барқарор бўлмайди: контекст бўлмаса, шундай контекст сабабли пайдо бўлган лексик қўллаш ҳам йўқолади.

6. Лексик маъно, одатда, бирор воқеликни номлаш учун хизмат қилади (бунда образлилик ҳам ифодаланиши мумкин). Лексик қўллаш эса асосан образлилик яратиш учун хизмат қилади. Лексик қўллаш бирор воқеликнинг номи бўлмай (бундай вазифани, одатда, лексик маъно бажаради), балки унгача номланган воқеликнинг ўзгача ифодасидир (лексик қўллаш шу томони билан фигурал лексик маънога ўхшаб кетади, аммо бошқа жиҳатлари билан фарқ қилади, буни юқоридаги пунктлар баёнидан билиб олиш мумкин).

31-§. Юқорида саналган белгилар асосида А. Қаҳорнинг «Синчалак» повестидан олинган қуйидаги парчаларни таҳлил қилайлик:

— *Айб ўзингизда! — деди Саидага қўлини бигиз қилиб.— Одамлар билан аймақи бўлиб, катталарни бетга чопар, беандиша, ёшларни шапшак қилиб қўйдингиз!* (107- бет.)

Бу персонаж нутқида *аймоқи бўлмоқ* феъли янгича контекстда берилган. Усимликнинг ўсиш жараёнини англатувчи бу феъл кишилар орасидаги муносабатга кўчирилган. Бу лексик қўллашда *аймоқи бўлмоқ* лексемасининг лексик маъносига суяниб («ўз-ўзича, эркин ўсмоқ»), «кўпчиликдан ажралиб турмаслик» каби маъно ҳосил қилинган. Бундай маъно шу лексемани индивидуал қўллаш натижасида юзага келган.

— *Қаландаров яхши ташкилотчи деймиз, лекин бу чиройли гулдаста қанақа гуллардан боғланганини билмаймиз* (55- бет).

Бу матнда ишлатилган *гулдаста* лексемаси асли «бир қанча гулнинг боғлами»ни англатади, бу ўриндаги лексик қўллаш туфайли бу лексема бир кишининг (Қаландаровнинг) хусусияти («ташкилотчилик маҳорати») ни билдираётир.

Лексик қўллашни англаш учун баъзан анча кенг контекст билан танишиш зарур бўлади. Бундай ҳолларда лексик қўллаш ўта индивидуал, шартли бўлади, кенг изоҳни талаб қилади. Масалан, мана бу лексик қўллашни муаллиф ўзи истаганча тушунтириш учун қанчалик кенг контекст тузгани ўз-ўзидан кўриниб турибди:

— *Биз ҳозир муҳокама қилаётган иллатларни Зулфиқоров ундириб, Зулфиқоров ўстиргани йўқ!— деди Саида.— Бу иллатларнинг чуқур илдизлари ўзимизда бўлган; қай сабаб билан бўлмасин, колхозимизда вуждга келиб қолган «об-ҳаво шароити» уни кўкартирган, ўстирган, айрим ҳолларда ғовлатиб юборган. Биз ҳозир бу иллатларнинг ғовлаб кетган жойини кўриб турибмиз. Бу «об-ҳаво шароити», бир томондан, иллатни кўкартирган, ўстирган бўлса, иккинчи томондан, одамларни шу иллатларга кўниктирган, буларни пайқамайдиган қилиб қўйган. Ҳаммадан мана шу ёмон!*

«Колхозда об-ҳаво шароити» деган гап Қаландаровга тегиб кетди. (А. Қ.)

А. Қаҳҳор повестининг «Синчалак» деб номланиши ҳам шундай лексик қўллашга мисол бўла олади: қуш номи қизга кўчирилади, аввал салбий тавсифдек берилади, сўнг ижобийга айланади, охири «Гап жуссада эмас, ўз ишининг тўғрилигига ишончда, ирода кучида, кўпчиликка суяниб иш туттишда» деган мазмун келиб чиқади.

Лексик қўллаш ҳамма вақт ўринли бўлавермайди. Лексеманинг семантик мазмунига, шу лексема билан тилдаги бошқа лексемалар орасидаги маъно муносабатига зид келмайдиган лексик қўллашгина ижобий бўлади. Шундай талабга жавоб берган лексик қўллаш шу лексеманинг луғавий маъносидаги мавжуд имкониятни давом эттиради, бора-бора лексик маънога айланиши мумкин.

ФРАЗЕМАНИНГ МАЗМУН ПЛАНИ

32- §. Фраземада икки ва ундан ортиқ лексема, ўз лексик маъно мустақиллигини йўқотган ҳолда, бир умумий маъно марказига бўйсунди, фраземадан яхлитлигича англашиладиган маънони гавдалантириш учун хизмат қилади. Фраземадан англашиладиган маъно унинг таркибидаги лексемалардан англашиладиган маъноларнинг оддий (арифметик) йиғиндиси бўлмай, умумлашма, устама маъно, шу билан бирга, кўчма маъно сифатида гавдаланади. Масалан, *жон(и)ни жабборга бермоқ* фраземаси «бор кучини сафарбар қилгани ҳолда фаолият кўрсатмоқ» маъносини англатади; бу маъно *жон, жаббор, бермоқ* лексемалари англатадиган маъноларнинг оддий йиғиндиси эмас, балки маълум образга асосланадиган умумлашма кўчма маъно.

Лексемада бўкганидек, фраземанинг мазмун планида ҳам икки ҳодиса ажратилади: 1) луғавий маъно, аниқроғи, фразеологик маъно; 2) услубий баҳо.

33- §. **Фразеологик маъно.** Фраземанинг воқеликка нисбат берилувчи луғавий мазмуни (ниманидир номлаши, ифодалашини) *фразеологик маъно* дейилади. Масалан, *туянинг калласидай* фраземаси нарсанинг сифат белгисини («ҳажми одатдагидан анча катта, йирик»), *юрак-бағр(и) қон бўлиб кетди* фраземаси эса кишининг ҳолатини («дилтанг бўлмоқ, зик бўлмоқ») англатади: *Қовунга қаранг. Ҳар бири туянинг калласидай. Жуда сараланган. (О.) Юрак-бағрим қон бўлиб кетди... эртадан бери ёлғиз ўтирибман. (О.)*

Фразеологик маъно таркибини семик таҳлил қилиш асосида ҳам идеографик семалар ажратилади. Масалан, *таъб(и) хира* фраземаси сифатларнинг руҳий ҳолат билдирувчи лексик-семантик гуруҳига мансуб. Бу гуруҳ сифатларнинг луғавий маъноси таркибида «кайфият», «эмоциянинг ижобий-салбийлиги», «эмоциянинг кучлик-кучсизлиги» семалари ажратилади. Ана шу идеографик семалар асосида юқоридаги фраземанинг маъносини «кайфияти бир оз ёмон ҳолатда» деб таърифлаш мумкин.

34- §. Фраземадан яхлитлигича англашиладиган маъно билан унинг таркибидаги лексемалар англатадиган маънолар орасидаги муносабат асосида фраземаларнинг икки семантик тури фарқ қилинади: 1) фразеологик бутунлик, 2) фразеологик чатишма.

Маъноси таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланадиган, шу лексик маъноларнинг умумий махражи сифатида гавдаланадиган фразема *фра-зеологик бутунлик* дейилади.

Мисоллар: *Ҳали нима бўлади, нима йўқ. Тўйдан илгари ногора чалаверади булар .(Ҳ. Ҳ.) Кўча тупроғини ерга солишни Охунбобоев районига расм қилиб берган биринчи шу звено дейиш мумкин. Ҳали ҳам кўчалар ёғ тушса ялагундай. (Ғ. Ғ.) Меҳмоннинг қизарганини пайқаган кекса бой, ўз хотинининг катта оғиз ва бетамизлигидан аччиқланиб, юзини тескари бурди. (О.)*

Қўйидаги мисолларни қиёсланг: 1) *Турғун ота узоқ бош қашир, кейин бирдан енгин шимарар. (О)* 2) *Шундай қилиб, Тожибойнинг раислик даври тамом бўлди. Ойимхон Советнинг печатини ундан олиб, кўкрак чўнтагига солиб қўйди. Ойимхон енг шимариб иш бошлади. (П. Т.)*

Биринчи мисолдаги *енг шимармоқ* — эркин боғланма: уни ташкил этувчи *енг* ва *шимармоқ* лексемалари ўз лексик маъно мустақиллигини сақлаган ҳолда боғланиб келган. Иккинчи мисолдаги *енг шимармоқ* — турғун боғланма. Чунки бу ўринда *енг* ва *шимармоқ* лексемалари ўз лексик маъно мустақиллигини сақламайди (Бу фразема «астойдил» маъносини англатади). Демак, ушбу фраземанинг таркибидаги лексемаларни ўз мустақил лексик маъносида тушуниб бўлмайди.

Айни бир лексемалардан тузилган боғланмаларнинг тўғри ва кўчма маъно англатишидаги фарқ қўйидаги матнда очиқ кўринади:

— *Афанди! Сира оғзингизни очмадингиз-а?*

— *Оғиз очиш бундан кам бўладими?— деди афанди.— Эснайвериб, оғзимнинг йиртилишига сал қолди-ку! («Афанди латифалари»дан).*

Бу парчада тўғри маъноли боғланма билан кўчма маъноли боғланма асосида сўз ўйини ишлатилган: биринчи гапда *оғиз очмаслик* фраземаси («гапирмаслик» маъносини англатади), иккинчи гапда эса атайлаб тўғри маъноли эркин боғланма келтирилган.

35- §. Маъноси таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланмайдиган, бу лексемаларга хос лексик маъноларни ҳисобга олмайдиган фраземага *фра-зеологик чатишма* дейилади.

Мисоллар: *Ҳадеб тўнингизни тескари кияверманг! (Н. С.) Бордию Сиз ҳам тисарилсангиз, Сиздан ҳам*

қўлимни ювиб, қўлтиғимга ураман-у, бошимни олиб ҳайё-ҳайт деб чиқаман-кетаман. (Ҳ. Ҳ.) Овчи узоқдан йўлкасини қўлтиқлаб чопиб келди (Эртакдан).

Фразеологик чатишмага хос маъно таркибидаги лексемаларнинг маъносидан ажралиб қолган, ҳатто зид бўлади. Масалан, оёғ(и)ни қўл(и)га олиб фраземасидан англашиладиган маъно таркибидаги лексемалардан бевосита англашиладиган маънога зид: оёқни қўлга олгандан кейин, жадаллик у ёқда турсин, умуман, ҳеч қандай ҳаракат бўлиши мумкин эмас.

Қуйидаги контекстда бош(и)ни олиб чиқиб кетмоқ фраземаси билан худди шундай тузилишли эркин боғланма орасидаги қарама-қаршилик яхши очиб берилган:

Бу «чиқ-чиқ»лар, «Бу ғурбатхонада шу вақтгача нима кўрган бўлсанг, бундан кейин ҳам шуни кўрсан, бошингни олиб чиқиб кет» дегандек туйилади. Мадрайим ака усиз ҳам «бошини олиб чиқиб кетиш»га тайёр одамлардан бири, лекин буни номардлик ҳисоблар эди.

«Бошини олиб чиқиб кетиш» қандай фожиалар, қандай кўргиликларнинг натижаси бўлганлигини ҳозирги одамлар эсдан чиқарган, ёшларга эса кулгили туйилиши мумкин: чиқиб кетган одам бошини қўйиб кетардимми? (А. Қ.)

Фразема билан унинг таркибидаги лексемаларнинг маънолари орасидаги бундай қарама-қаршиликни, ёзувчи таъкидлаганидек, ёшлар эмас, балки фраземанинг шу томонига эътибор берган кишигина сезиши мумкин. Одатда эса бу хил қарама-қаршилик сезилмайди, чунки фраземани ишлатганда унга хос умумий маъногина назарда тутилади. Умуман, фразеологик чатишма ўзи каби тузилишли эркин боғланма билан омонимик ҳолатда бўлади. («Омонимия» баҳсига қаранг.)

36- §. Фразеологик бутунлик ва фразеологик чатишма учун умумий белги уларда семантик ҳамда грамматик синтезга интилишнинг мавжудлигидир. Бунда қуйидагилар назарда тутилади: 1) Таркибида икки ва ундан ортиқ лексема қатнашади. 2) Яхлит бир маъно гавдаланади. 3) Таркибидаги лексемалар ўз лексик маъно мустақиллигини йўқотади. 4) Эркин боғланма билан фақат омонимик ҳолатда бўлади. 5) Фраземани фақат яхлитлигича алмаштириш мумкин. 6) Нутқда яхлитли-

гича бир синтактик вазифада келади. 7) Бошқа тилга яхлитлигича таржима қилинади.

Фразеологик бутунлик билан фразеологик чатишма орасидаги фарқ — улардаги умумий белгининг (семантик ҳамда грамматик синтезга интилишнинг) меъёрида. Буни қуйидаги қиёслардан билиб олиш мумкин:

1а. Фраземанинг маъноси таркибидаги лексемаларнинг маъносига боғлиқ, шу лексик маъноларнинг ўзига хос синтезидан иборат бўлади.

1б. Фраземанинг маъноси таркибидаги лексемаларнинг маъносига боғлиқ эмас, булардан келиб чиқмайди.

2а. Фраземанинг маъносини унинг таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳлаш мумкин.

2б. Фраземанинг маъноси таркибидаги лексемаларга хос маънолар асосида изоҳланмайди, фраземадан англашиладиган маънони тушунишда қандайдир шартлилик мавжуд бўлади.

3а. Таркибидаги лексемаларга хос маънолар, қисман бўлса-да, ҳисобга олинади.

3б. Таркибидаги лексемаларга хос маънолар ҳисобга олинмайди.

4а. Фраземанинг яхлит маъноси фонида таркибидаги лексемаларга хос маънолар ҳам сезилиб тургани сабабли бундай фраземанинг маъноси кўп қиррали, бой бўлади, анчагина мураккаб ҳолатда гавдаланади; ички образ ҳаёт бўлади.

4б. Фақат фраземанинг яхлит маъносигина мавжуд бўлади, бу маънонинг гавдаланишида таркибидаги лексемаларнинг маъноси қатнашмайди; ички образ сўнган бўлади. Шунга кўра фраземанинг маъноси анча содда ҳолатда гавдаланади.

5а. Маъносини ўз таркибига кўра изоҳлаш имкониятининг борлиги билан бундай фразема ясама лексемаларга ўхшаб кетади.

5б. Маъносини ўз таркибига кўра изоҳлаш имкониятининг йўқлиги билан бундай фразема туб лексеманинг бош маъносига ўхшаб кетади.

37- §. Услубий баҳо ифодалашнинг лексемадаги ва фраземадаги мавқеи фарқли. Бундай баҳо лексемаларнинг кўпида яққол ифодаланиб турмайди, баъзан эса бундай баҳо лексемани турлича маъно муносабатига киритиш, турлича қўллаш билан ҳосил қилинади. Фраземаларнинг кўпида эса услубий баҳо унинг мазмун планида доимий таркибий қисм бўлиб қатнашади, баъ-

зан фразема маъносини бутунлай қамраб олгандек, кўмиб юборгандек бўлиб кўринади.

Фраземалар, одатда, воқеликни номлабгина қолмай, уни баҳолаб ҳам туради. Фраземаларнинг тилда яша-шини оқлаб турувчи сабаблардан бири, балки биринчиси — шу. Масалан, қуйидаги парчаларда ишлатилган фраземалар маълум бир воқеликни номлайди (*ер-у кўкка ишонмаслик* — «ўта даражада ардоқламоқ», *бош(и)га кўтармоқ II* — «юксак даражада иззат-ҳурмат қилмоқ», *мукка(си)дан кетмоқ* — «ўзини тия олмаслик даража-сида берилиб кетмоқ», *тил бириктирмоқ* — «яширин ҳол-да келишиб олмоқ»), шу билан бир вақтда бу воқелик-ка муносабатни ҳам ифодалайди (аввалги икки фразе-мада ижобий муносабат, кейинги иккисиде эса салбий муносабат ифодаланади):

И б р о ҳ и м. *Хурсандмисан, хафа қилаётгани йўқми? Гул с а р а. Йўқ! Ер-у кўкка ишонмайди, бошига кў-таради. (Я.) Отанг—хурофотга муккасидан кетган одам. (Я.) ...уч-тўртта муттаҳамлар билан тил бириктириб, колхознинг кўп нарсаларини сув қилганга ўхшайди. (Я.)*

Фраземанинг мазмун планига мансуб услубий баҳо ҳам, худди лексемада бўлганидек, *стилистик сема* деб юритилади.

Лексеманинг мазмун планидан келиб чиқиб белги-лангани каби, фраземанинг мазмун планидан келиб чиқиб ҳам туркумлик семаси белгиланади. Масалан, *туянинг калласидай* фраземасидан «предметнинг бел-гиси» экани, *қон(и)ни сўрмоқ* фраземасидан «предмет-нинг ҳаракати», *кўз очиб юмгунча* фраземасидан «ҳа-ракатнинг белгиси» экани англашилади, ана шу туркум-лик семалари асосида бу фраземалар сифат, феъл, ра-виш туркумларига киритилади.

38-§. Фразеологик қўллаш. Янгидан-янги луғавий мазмун билан ишлатиш фраземаларда ҳам анчагина учрайди. Масалан, *чакаг(и) очилди* фраземаси, одат-да, чақалоқнинг йиғлашига, сергапликка қарата айти-лади. Ойбек «Қуёш қораймас» романида бу фраземани жуда усталик билан янги бир ҳодиса (пулемётнинг ўқ узиши)га кўчирган. Бундай янги контекстда қўллаш (*Пулемётнинг чакаги очилиб кетди*) муваффақиятли чиққан.

Фразеологик қўллаш ҳаммавақт ижобий бўлавер-майди. Масалан, қуйидаги фразеологик қўллаш дуруст чиққан, аммо кичик бир нуқсон ҳам бор: *Севгининг*

нақадар пок, нақадар муқаддаслигини етти ухлаб тушида кўрмаган ва уни мурувватсиз қўлда сўлган чечак каби хоксор қилган ишқ жаллобларининг нозига қулоқ солган худо тўтиқушининг болаларидек бир-бирига зор, интизор бўлиб, бир-бирига етишолмай хор зор бўлиб юрган мискинлар оҳига нечук қулоқ солмас экан? (М. Исм.) Бу фразема «ҳеч қачон кўрмаслик» маъносини англатади ва кўриш мумкин бўлган предметларга нисбатан ишлатилади. Ёзувчи бу фраземани янгича контекстда (*севгининг поклиги, муқаддаслиги* лексемалари билан боғлаб) ишлатган. Натижада бу фразема тамоман янги маънони — «билмаслик» маъносини англатиш учун хизмат қилдирилган. Бу билан фраземанинг маъноси тўғри тараққий эттирилган. Аммо бу фразема мавҳум белги отларини бевосита бошқариб келиши ўринли чиқмаган. Агар бу фразема тўғридан-тўғри *севгини* сўз формасини қуйидагича бошқариб келса эди, муаллиф бу нуқсондан қутулар эди: *Пок, муқаддас севагини етти ухлаб тушида кўрмаган...*

Фразеологик қўллашни фраземани ноўрин ишлатиш ҳолларидан фарқ қилиш керак. Булардан биринчиси ижодий ёндашиш бўлса, иккинчиси тилни билмаслик, тил қонуниятлари билан ҳисоблашмаслик натижасидир. Масалан, қуйидаги парчада фразема ноўрин ишлатилган: *Кўринмайди кўзимга Тор қафасда турганим, Эсга тушар боғчада Эркин сайраб юрганим.* (А. Раҳмат.) Бу ерда ишлатилган *кўз(и)га кўринмаслик II* фраземаси киши учун энг қадрли, энг ёқимли киши ёки нарсага қарата айтилади, шеърдаги «тор қафас»ни бундай предмет деб бўлмас.

ЛУҒАВИЙ ПОЛИСЕМИЯ

39-§. Тил бирликлари бир ёки бирдан ортиқ маънони англатади. Бир маънони англатиш ҳодисаси *моносемия*, бундай хусусиятли тил бирлиги *моносемантик бирлик* дейилади, (юнонча), *μονος* — «бир», *σημα, σημειον* — «белги», *semantikos* — «билдирувчи»). Бирдан ортиқ маънони англатиш ҳодисаси *полисемия*, бундай хусусиятли тил бирлиги *полисемантик бирлик* дейилади (*πολυς* — «кўп»). Барча тил бирликлари *моносемантик* (бир маъноли) ва *полисемантик* (кўп маъноли) деб иккига гуруҳланади, булардан *полисемантик* тил бир-

ликлари алоҳида диққат билан ўрганишни талаб қилади.

Полисемемия луғавий бирликларга ҳам, грамматик бирликларга ҳам хос, шунга кўра икки хил:

I. Луғавий полисемемия — луғавий бирликлардаги кўп маънолилик ҳодисаси: *бош 1* — «киши организмининг бўйиндан юқори қисми», *бош 2* — «мия» (*Унинг боши яхши ишлайди*) каби.

II. Грамматик полисемемия — грамматик бирликлардаги кўп маънолилик ҳодисаси: *-га 1* — ўзи қўшилган асос ҳаракат йўналтирилган предмет эканини билдиради: *Укамга тикилдим*; *-га 2* — ўзи қўшилган асос ҳаракатни бажаришда мақсад бўлган предмет эканини билдиради: *Укамга (укам учун) олдим* каби.

Луғавий полисемемия икки турли:

1. Лексик полисемемия — лексемалардаги кўп маънолилик ҳодисаси (мисоли юқорида).

2. Фразеологик полисемемия — фраземалардаги кўп маънолилик ҳодисаси: *кўзга кўринмоқ 1* — «*танилмоқ*», *кўзга кўринмоқ 2* — «*ўзига диққат-эътиборни жалб қиладиган бўлмоқ*» каби. Мисоллар: 1) *У комбинатнинг кўзга кўринган ип йигирувчиси эди.* (С. Аҳм.) 2) *Мана энди биргина тикилгани, кўзларининг оқу қораси — Майнаси бўйга етиб, кўзга кўриниб қолди.* (Ш. Тошматов.)

ЛЕКСИК ПОЛИСЕМИЯ

40- §. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги лексемаларнинг деярли ярми полисемантик. Моносемемия янги яратилган лексеманинг ҳамда янги ўзлаштирилган лексеманинг бошланғич ишлатилиш даврига хос деб қаралади (кейинчалик бундай лексема полисемантик бўлиб кетиши мумкин). Терминлар ҳам, одатда, моносемантик бўлади. Моносемантик лексемалар қаторига шартли равишда атоқли отлар ҳам киритилади. Энг тор контекстли лексема ҳам моносемантик бўлади: бундай лексема фақат бир маъно йўналишидаги лексемалар билан (баъзан якка лексема билан) боғланиб келади; шундай боғланишдан ташқарида мустақил ишлатилмаслиги ҳам мумкин. Масалан, *танқид*, *ўтака* каби лексемалар жуда тор контекстли ва бир маъноли.

Ҳар бир лексема яратилишига кўра моносемантик бўлади: бирор предмет, белги, муносабатнинг номи сифатида юзага келади. Кейинчалик у бошқа ҳодисаларга

ҳам ном бўлиб хизмат қилади, шу йўл билан ўз маъносини ўзгартиради, тараққий эттиради. Натижада лексема маъносида турли-туман силжишлар юз беради, моносемантик лексема полисемантик лексемага айланади.

Лексеманинг кўп маънолилигини контекст намоён қилади: контекст қанчалик ранг-баранг бўлса, бу лексеманинг маънолари ҳам шунчалик кўп бўлади. Бунда шу лексема билан боғланиб келувчи лексемаларнинг оддий миқдори эмас, балки турли-туман семантик йўналишдаги лексемалар бўлиши ҳал этувчи ўрин тутади.

Лексик полисемемия — кўп қиррали ва мураккаб ҳодиса. Деярли ҳар бир лексеманинг маъно тараққиёти алоҳида-алоҳида ёндашишни, изоҳлашни талаб қилади. Шу сабабли лексик маъноларни аниқлаш ва системалаш жуда қийин. Лексеманинг кўп маънолилиги ҳақида айтиладиган умумий фикрлар, одатда, лексик маъно тараққиёти ҳақида тасаввур ҳосил этиш учунгина хизмат қилади.

Лексик маънонинг тараққиёт йўллари

41- §. Лексик маъно одатда бир предмет, белги, ҳаракатнинг номини бошқа бир предмет, белги, ҳаракатга кўчириш йўли билан ривожланади. Бундай кўчиришнинг табиатини, мавқеини ҳар бир тилнинг ўзидаги семантик қонуниятлар белгилайди.

Кўчиришлар асосан қуйидагилар: метафора йўли билан кўчириш, функционал кўчириш, метонимия йўли билан кўчириш, синекдоха йўли билан кўчириш. Кўчириш қоришиқ ҳолда (метафорик-функционал, метафора-метонимия, метонимия-синекдоха тарзида) ҳам учрайди (мисоллари қуйироқда).

42- §. Бир нарса, белги, ҳаракатнинг номи бошқасига ўзаро ташқи (шакли, ранги каби жиҳатлари билан) ўхшашлиги асосида кўчирилса, метафора йўли билан кўчириш дейилади (юнонча *metaphora* — «кўчириш»). Масалан, *йўл* лексемаси асли «ўтиш жойи» маъносини англатади. Шаклий ўхшашлик асосида бу лексема «сатр» («бир чизиқ бўйлаб жойлаштирилган ёзув») маъносини ҳам англата бошлаган.

Метафора йўли билан кўчиришнинг асосий кўринишлари:

1. Бир нарсанинг номи бошқа бир нарсага шаклий ўхшашлик асосида кўчирилади: *оғиз* (одамнинг оғзи) — *оғиз* (шишанинг оғзи), *қўлтиқ* (одамнинг қўлтиғи) — *қўлтиқ* (денгиздаги қўлтиқ), *тиши* (одамнинг тиши) — *тиши* (арранинг тиши), *этак* (кийимнинг этаги) — *этак* (тоғнинг этаги) каби.

Изоҳ. Бундай кўчириш натижасида баъзан қарама-қарши маъно ҳам туғилиши мумкин. Масалан, *бош* лексемасининг биринчи маъносидан метафора йўли билан кўчириш асосида «ибтидо», «муқаддима» маъноси ҳосил бўлган: *мақоланинг боши* каби. Бундан ташқари, «охир», «хотима» маъноси ҳам ўсиб чиққан: *боши берк кўча* каби. Яна қиёсланг: *Коридорнинг у бошидан бу бошигача стуллар қўйилган*. Бунда *бош* лексемаси умуман «томон» маъносига эга бўлиб қолади. Бир лексеманинг бундай қарама-қарши маъно англатиши ҳодисаси *энантисемия* дейилади (юнонча *en* — «яқин», *anti* — «қарши»).

2. Бир нарсага (баъзан ҳаракатга) хос белгининг номи бошқа бир нарсадаги белгига кўчирилади: *аччиқ* (*аччиқ қалампир*) — *аччиқ* (*аччиқ гап*), *тўғри* (*тўғри чизик*) — *тўғри* (*тўғри гап*), *қизил* (*қизил гул*) — *қизил* (*қизил бурчак*), *жонли* (*жонли табиат*) — *жонли* (*жонли суҳбат*); *тез* (*тез юрмоқ*) — *тез* (*тез одам*) каби.

Изоҳ. Бир предмет номини бошқа бир предметга белги сифатида келтириш ҳам мавжуд: *тош* (қаттиқ тоғ жисм) — *тош нок* (қаттиқ); *олтин* (қимматбаҳо маъданининг номи) — *олтин япроқлар* (сап-сарик) каби. Бунда нарсанинг номи белгини англатиб келади. Юқоридаги пунктда эса белгининг номи бир нарсдан бошқасига кўчирилади.

3. Бир нарсага хос ҳаракатнинг номи бошқа бир нарса ҳаракатига кўчирилади: *саваламоқ* (ни м а н и?) — *саваламоқ* (к и м н и?), *чўкмоқ* (чўккаламоқ) — *чўкмоқ* (иморатнинг чўкиши) — *чўкмоқ* (одамнинг қариганда чўкиши), *ўлмоқ* (жонлиларда ҳаётнинг тугаши) — *ўлмоқ* (ўсимлик палагининг сўлиши, қуриши) каби.

43-§. Бирор нарсанинг номи бошқасига улар бажарган вазифадаги ўхшашлик асосида кўчирилиши *функционал кўчириш* дейилади (лотинча *functio* — «фаолият», «вазифа»).

Функционал кўчириш ҳам ўхшашлик асосида бўлади. Бу жиҳатдан у метафора йўли билан кўчиришга

жуда яқин туради. Фарқ шундаки, метафора йўли билан кўчиришда предметлар орасидаги ташқи кўриниш жиҳатидан, материал жиҳатдан ўхшашлик асосга олинса, функционал кўчиришда вазифа жиҳатидан ўхшашлик назарда тутилади. Масалан, *қуш* танасидаги учиш учун хизмат қилувчи аъзо *қанот* дейилади. Шунга ўхшаш вазифани бажарувчи қисм самолётга нисбатан ҳам *қанот* деб номланган.

Шунингдек, илгарилари *кўмир* лексемаси «кўмиб ёндириш усули билан ўтиндан тайёрланган ёқилғи» маъносини англатар эди. Ҳозир эса «ер қатламида табиий йўл билан ҳосил бўлган қаттиқ ва қора рангли ёқилғи» маъносига кўчди. Энди бу икки маънодан асосан кейингиси кўп учрайди. Юқоридаги ёқилғининг икки турини фарқлаш лозим бўлиб қолса, булар сифатловчи келтириш йўли билан фарқланади: *пистакўмир*, *тошкўмир* деб номланади.

Яна мисоллар: *чироқ* (қора чироқ — шам чироқ — керосин билан ёнадиган, шишали чироқ — электролампочка), *сиёҳ* (ёзув учун ишлатиладиган қора рангли суюқлик) — *сиёҳ* (ёзув учун ишлатиладиган суюқлик, ранги ҳар хил бўлаверади) каби.

Функционал кўчиришда кўпинча шаклий ўхшашлик ҳам қатнашади. Масалан, юқорида келтирилган *қанот* лексемасида шакл жиҳатидан, *кўмир* лексемасида ранг жиҳатидан, *сиёҳ* лексемасида ҳолат (суюқ) жиҳатидан ўхшашлик ҳам бор. Шу сабабли бу кўчиришларни функционал-метафорик кўчириш деб баҳолаш мумкин.

44- §. Бир нарса, белги, ҳаракатнинг номи бошқа бир нарсага ўхшашлик асосида эмас, балки ўзаро боғлиқлик асосида кўчирилиши *метонимия йўли билан кўчириш дейилади* (юнонча *metonymia* — «қайта номлаш»). Масалан, *дастурхон* лексемаси «овқатланиш учун ёзиладиган буюм»ни англатади; бу лексема билан овқатнинг ўзи, «дастурхонга қўйиладиган ноз-неъмат» ҳам билдирилади.

Метонимия йўли билан кўчиришнинг асосий кўришилари:

1) бир предметнинг номи шу предметдаги бошқа бир предметга кўчирилади: *бош* («киши организмнинг бўйиндан юқори қисми») — *бош* («мия»: *Бошим оғрияпти*), *ич* («ички томон») — *ич* («қорин бўшлиғида жойлашган аъзолар»: *Ичим оғрияпти*), *уй* (иморат) — *уй* (*уйда* яшовчилар: *Бутун уй югуриб чиқди*) каби;

2) бир нарсанинг номи шу нарсага асосланган ўлчов бирлигининг номи бўлиб хизмат қилади: *кун* («қуёш») — *кун* («сутканинг ёруғ қисми»), *ой* («планета номи») — *ой* («йилнинг ўн иккидан бир қисми»), *жўра* («ўртоқ») — *жўра* («икки қисмдан иборат бир кийимлик мато»): *бир жўра атлас*), *бош* («калла») — *бош* (ўлчов бирлиги: *икки бош узум*; бунда метафора ҳам қатнашади — шаклий ўхшашлик бор), *бош* («калла») — *бош* (ўлчов бирлиги: *Ферманинг икки юз эллик бош қорамоли яйловда*; бунда синекдоха ҳам қатнашади: қисм орқали бутун номланади) каби;

3) бир нарсанинг номи шу предметдан ҳосил бўладиган предметга кўчирилади: *тил* («нутқ аъзоси») — *тил* («нутқ»), *чай* (ўсимлик) — *чай* (ичимлик), *дам* («нафас», «ҳаво») — *дам* («тиним», «вақт», «дақиқа») каби;

4) белгининг номи шундай белгиси бор нарсага кўчирилади: *кўк* (ранг номи) — *кўк* («кўкат»), *кўк* («осмон»), *кир* («ифлос») — *кир* («ифлосланган ёки ювилган кийим-кечак»), *юпқа* (қалиннинг акси) — *юпқа* (таом номи), *чуқур* (саёзнинг акси) — *чуқур* («яма») каби.

Изоҳ. Бу банддаги ҳолат метафора йўли билан кўчиришга ўхшаш, аммо бу асосда уларни аралаштириш тўғри эмас: метафора йўли билан кўчиришда бир предметдаги белгининг номи бошқа предметдаги белгига кўчирилади (*оқ қоғоз — оқ гвардиячи* каби), метонимия йўли билан кўчиришда эса белгининг номи нарсага кўчирилади (*оқ — ранг номи, оқ — предметнинг номи: кўзнинг оқи* каби);

5) ҳаракатнинг номи шу ҳаракат натижасида ҳосил бўладиган нарсага кўчирилади: *тўймоқ — тўй, аталамоқ — атала, кўчмоқ — кўч* каби (баъзан қарама-қарши маъно ҳам туғилади: *кўрмоқ — кўр*).

Нутқимизда *Фузулийни ўқиб тугатдим. «Тошкент оқшоми»ни ўқиб тураман* каби ишлатишлар ҳам бор. Буларда асли атоқли ва турдош отдан тузилган (*Фузулий асарлари, «Тошкент оқшоми» газетаси* каби) бирикма ўрнига атоқли отнинг ўзи ишлатилади. Натижада атоқли от янги лексик маъно англатмайди, балки ўз маъносини сақлаган ҳолда турдош от маъносини ҳам ўз устига олади. Юқоридаги мисоллардан фарқ қилувчи бу ҳодиса асосида тежамкорлик қонуни ётади. Қ и ё с қ и л и н г: *Яхши одамга ёндош, ёмон одамдан қоч.* → *Ях-*

шига ёндаш, ёмондан қоч; «Муштум» журналига обуна бўлдим.→«Муштум»га обуна бўлдим.

Юқорида айтилганлардан қатъи назар, *Фузулийни ўқидим* билан «Тошкент оқшоми»ни *ўқидим* ўзаро тенг эмас. Биринчисида муаллиф номини айтиш билан асарни кўзда тутилади, иккинчисида эса атоқли отнинг ўзи — асарнинг номи. Демак, метонимияга озми-кўпми биринчиси ўхшайди. Агар *Фузулийни ўқидим* кабиларда метонимия йўли билан кўчириш воқе бўлаётир десак, шунда ҳам тил метонимияси ҳақида эмас, балки нутқ метонимияси ҳақида гапириш мумкин. Кейингиси янги лексик маънонинг пайдо бўлишига олиб келмайди. Тил бирлиги сифатида, масалан, *Фузулий* атоқли оти «асар» маъносига эга эмас. Бундай маъно шу атоқли отга нутқдаги вазияти сабабли вақтинча биркитилади, шундай контекстдан ташқарида йўқолади. Демак, атоқли отни бундай ишлатишни *контекстуал метонимия* деб аташ мумкин.

45- §. Бир предметнинг номи бошқа бир предметга қисм билан бутун муносабати асосида кўчирилиши *синекдоха йўли билан кўчириш* дейилади (юнонча *synekboche* — «назарда тутиш»).

Синекдоха йўли билан кўчириш *метонимия йўли билан кўчиришнинг бир кўриниши* деб юритилади. Синекдоха йўли билан кўчиришнинг ўзига хос хусусияти миқдор белгисига асосланишидир.

Синекдоха йўли билан кўчириш икки хил:

1) бир нарсанинг номи сифатида унга хос бирор қисмнинг номи ишлатилади (қисм орқали бутун англатилади): *туёқ* (қисм) — *туёқ* (бутун: *Баҳона билан туёққа эга бўлиб қолди*), *тирноқ* (қисм) — *тирноқ* (бутун: *Дунёда тирноққа зор одамлар оз дейсизми?!*), *ёстиқ* (қисм) — *ёстиқ* (бутун — «ҳаёт», «умр»: *Ёстиғини қуритаман*), *юрак* (қисм) — *юрак* (бутун: *Бу оташин юрак...*) каби;

2) бир предметнинг номи сифатида шу предметни ҳам ўз ичига олган бутуннинг номи ишлатилади (бутун орқали қисм англатилади): *бош* (бутун) — *бош* (қисм — «бошнинг устки қисми»: *Дўппи бошимга тор келди*), *қўл* (бутун) — *қўл* (қисм — «бармоқ»: *Беш қўл баробар эмас*), *панжа* (бутун) — *панжа* (қисм — «бармоқлар»: *Беш панжангни оғзинга тикма*), *ош* (умуман овқат) — *ош* (палов) каби.

Лексик маъно тараққийетининг натижалари

46- §. Турлича кўчиришлар натижасида лексема маъносида икки хил ҳодиса юз беради: 1) маънонинг ҳажми ўзгаради; 2) маънонинг миқдори ўзгаради.

Лексик маъно ҳажмининг ўзгариши икки хил натижага — лексик маъно ҳажмининг кенгайиши ёки торайишига олиб келади:

1. Лексик маъно ҳажмининг кенгайиши авваллари тор доирадаги воқеликни англаган лексеманинг кейинчалик кенг доирадаги воқеликни англатиш учун хизмат қилишидир. Масалан, *нон* лексемаси авваллари бу предметнинг тандирда пишириладиган туринигина англаган, ҳозир эса шу предметнинг барча хилларини англатади.

Аниқ маънонинг мавҳум маънога ўтиши ҳам лексик маъно ҳажмининг кенгайиши ҳисобланади. Масалан, *отланмоқ* лексемаси асли кўчманчилик даврига хос муайян бир ҳаракатни («бошқа жойга кўчиш учун отга миниш, отга юкланиш»ни) англаган. Ҳозир эса умуман «бирор жойга бориш учун ҳозирланиш, кийиниш» маъносига кўчган. Бунда аввалги аниқ маъно ўрнини мавҳум маъно олган. Бу лексема ҳозир фақат кейинги, кенг маънодагина ишлагилади. Яна солиштиринг: *уйламоқ* — *уйланмоқ* («уй-жойли қилмоқ» — «уй-жойли бўлмоқ») — *уйламоқ* — *уйланмоқ* («хотин олиб бермоқ» — «хотин олмоқ»).

Атоқли отнинг турдош отга (ёки бошқа бирор туркум лексемасига) айланиши ҳам лексик маъно ҳажмининг кенгайиши деб кўрсатилади: *Хосиятхон* — аёл кишининг номи, *хосиятхон* — атласнинг тури, *Ҳотам той* — афсонавий қаҳрамон, *ҳотамтой* — «сахий») каби.

2. Лексик маъно ҳажмининг торайиши авваллари кенг доирадаги воқеликни англаган лексема кейинчалик тор доирадаги воқеликни англатишидир. Масалан, *қишлоқ* лексемаси аслида «қишлайдиган жой» маъносини англаган (*қиш* — *қишла* — *қишлоқ*). Кейинчалик, кўчманчилик ҳаётига хос лавҳа йўқолиб, ўтроқлашиш натижасида янги, тор ҳажмли лексик маъно ҳосил бўлган. Энди *қишлоқ* лексемаси «қишлоқ хўжалиги билан шуғулланувчи аҳоли яшайдиган жой» маъносини англатади. Шунингдек, *яроғ* лексемаси ҳам (*ярамоқ* феълдан ясалган) асли «керакли, лозим бўладиган нарсасқурол» маъносини билдирган (*Керак-яроғингни олиб*

ол мисолида шу маънонинг изи сақланган). Кейинчалик эса, лексик маъно торайиб, «ҳужум қилишда ишлатиладиган қурол» маъносига ўтган. *Эмчи* лексемаси илгари «даволовчи» маъносини англатган бўлса, ҳозир фақат «прививка қилувчи»ни англатади.

Турдош отнинг (ёки бошқа бирор туркум лексемасининг) атоқли отга айланиши ҳам, одатда, лексик маънонинг торайиши деб кўрсатилади: *пўлат* (турдош от) — *Пўлат* (атоқли от), *ботир* (сифат) — *Ботир* (атоқли от); *ўлмас* (фезл: *ўл-ма-с*) — *Улмас* (атоқли от) каби.

47-§. Юқорида таъкидланган тараққиёт йўллари натижасида лексик маънонинг ҳажми эмас, миқдори ўзгариши мумкин. Бир лексик маъно асосида иккинчи бир лексик маънонинг туғилиши, ўз навбатида, икки хил ҳодисага — полисемемияга ёки омонимияга олиб келади (булардан биринчиси кўп, албатта).

Лексик маънонинг тараққиёт йўлларига назар ташласак (шулар баён қилинган параграфларга қаранг), метафора йўли билан кўчириш, синекдоха йўли билан кўчириш ва функционал кўчириш натижасида полисемемия туғилишини кўрамиз (тараққиёт маъно миқдорининг ўзгаришига олиб келса, албатта). Чунки бунда аввалги ва кейинги лексик маънолар бир лексеманинг маънолари сифатида бирлашади.

Метонимия йўли билан кўчиришга келтирилган беш пунктнинг олдинги уч пункти асосида полисемемия туғилади, тўртинчи, бешинчи пункти асосида эса омонимия воқе бўлади (яна «Лексик омонимия» баҳсига қаранг).

Лексик маъно тараққиёти ва семик таҳлил

48-§. Полисемантик лексемада маъно тараққиётини семик таҳлил усули билан ўрганиш бу жараённи равшанроқ тасаввур қилиш имконини беради. Бундай ёндашувни *туз I* лексемаси асосида намоён қиламиз.

Туз I лексемасининг бош лексик маъноси *овқатга туз солмоқ* каби боғланишда намоён бўлади. *Туз I I* англатадиган нарса — «модда», шаклан — «кристалл», ранги — «оқ ёки сарғиш», таъми — «шўр», ишлатилиш доираси — «овқат», вазифаси — «намакни ростлаш, маза киритиш». Саналган семалар асосида бу лексик маънони «намагини ростлаш, маза киритиш учун овқатга қў-

шиладиган шўр оқ кристалл модда» деб таърифлай-
миз.

Бу лексеманинг иккинчи лексик маъноси (*туз 1 2*) *шўрванинг тузи* каби боғланишларда намоён бўлади. Бу ерда «модда» семаси йўқолади, шу билан боғлиқ ҳолда моддага (жисмга) хос белгиларни кўрсатувчи семалар ҳам кетади. «Предмет» тушунчаси сақланади-ю, лекин «аниқ нарса» тушунчаси «мавҳум нарса» тушунчасига алмашади, демак, лексик маъно аниқликдан мавҳумликка томон силжийди, натижада «модда» семаси ўрнини «тузли-тузсизлик даражаси» семаси олади. Иккинчи лексик маъно мундарижасини ташкил этувчи бу сема биринчи лексик маъно таркибидаги «намакни ростлаш, маза киритиш» семасининг биринчи қисми (субсемаси) асосида юзага келган. Бу ердаги маъно тараққиёти кўчириш йўлларида метонимияга тўғри келади: предмет—шу предмет таъсири натижасида воқе бўладиган предмет.

Туз 1 3 маъноси бу лексеманинг *Гапида туз бор* каби боғланишида намоён бўлади. Бу лексик маъно *туз 1 2* маъносидан ўсиб чиққан: биринчи лексик маънодаги «маза киритиш» субсемаси ва иккинчи лексик маънодаги «тузли-тузсизлик даражаси» семаси учинчи маъно учун потенциал семалар бўлиб хизмат қилади, шулар асосида «мазмун, мантиқ» семаси юзага келган ва бу сема учинчи лексик маънонинг мундарижасини ташкил этган. Бу ерда лексик маъно тараққиёти мавҳумдан мавҳумга чизиги бўйлаб борган. Бундай тараққиётни анъанавий кўчириш йўлларида бирортасига киритиб бўлмайди (за-рурият туғилса, метонимия деб кетилади).

Туз 1 4 маъноси бу лексеманинг *тузини емоқ* каби боғланишида намоён бўлади. Бу лексик маъно биринчи лексик маъно таркибидаги «модда» ва «овқатга қўшиладиган» семалари асосида шаклланган. Бу лексик маънони «овқат» деб таърифладик. Бу ерда маъно тараққиёти йўлларида синекдоха воқе бўлган: *туз* — қисм (овқатдаги бир модда)—*туз* — бутун (иссиқ овқат).

Ниҳоят, *туз 1* лексемасининг бешинчи маъноси терминологик маъно бўлиб, олдинги тўрт лексик маънодан кескин фарқ қилади. *Инглиз тузи, ўрта тузлар* каби тур-ғун бирикмаларда (составли терминларда) намоён бўладиган бу маъно фанда бундай таърифланади: «кислота таркибидаги водородни бирор металл билан тўлиқ

ёки қисман алмаштириш натижасида ҳосил бўладиган кимёвий модда». *Туз I 5* асли семантик калька: рус тилида *соль* лексемасига биркитилган бу илмий тушунчани ўзбек тилида ифодалаш талаби туғилгач, русча *соль* лексемасининг ўзбекча муқобили *туз* лексемаси олиниб, унга шу мундарижа биркитилган. Семантик калькада янги лексик маъно юзага келади, лекин бу жараён лексик маъно тараққиётининг анъанавий кўчириш йўлларида кескин фарқ қилади, шу сабабли алоҳида бир ҳодиса сифатида баҳоланади.

Кўринадики, лексик маъно тараққиёти билан янги лексик маънонинг юзага келишида аввалги лексик маъно таркибидаги сема сақланади, ташланади, янгиси билан алмаштирилади, янги сема киритилади, шу каби ўзгаришлар натижасида янги луғавий мундарижа шаклланади.

Лексик маънонинг турлари

49-§. Лексик маъно тилнинг тараққиёти давомида ҳам сифат, ҳам миқдор жиҳатидан ўзгаради. Шу асосда лексик маъноларни ҳозирги лексик маъно ва аввалги лексик маъно деб иккига гуруҳлаш мумкин. Тилнинг ўтмиш тарихий босқичига хос, ҳозирги луғат бойлиги таркибида қатнашмайдиган лексик маъно *аввалги лексик маъно* дейилади. Аввалги лексик маъно икки хил: 1) эски лексик маъно, 2) этимологик лексик маъно. Эски лексик маъно тарихий лексикологияда ўрганилади (бу соҳа тарихий семасиология деб ҳам юритилади). Ҳозирги лексик маънони ўрганувчи соҳа *тасвирий лексикология* дейилади (бу соҳани *тасвирий семасиология* деб ҳам юритадилар).

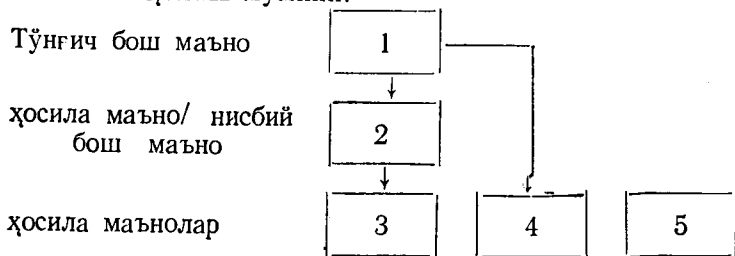
Тил тараққиётининг ўрганилаётган босқичига хос лексик маъно *ҳозирги лексик маъно* дейилади. Масалан, *кўз* лексемасининг юқорироқда тасвирланган маънолари ўзбек тилидаги ҳозирги лексик маънолардир.

Ҳозирги лексик маънолар бош маъно ва ҳосила маъно тўғри маъно ва кўчма маъно, номинатив (номловчи) маъно ва фигурал (мажозий) маъно деб бир неча нуқтаи назардан тасниф қилинади. Бу таснифлар бири-иккинчисини истисно қилмайди, балки айтиб бериш ҳодисига ҳар хил ёндашишни кўрсатади. Лексик маънонинг юқоридагича турлари полисемантик лексемалар асосида белгиланади.

50-§. Лексик маънолар системасида, аввало, бош маъно ва ҳосила маъно фарқ қилинади. Бошқа бир лексик маънонинг юзага чиқиши учун асос бўлган маъно *бош маъно* дейилади. Бош маънонинг тараққиёти билан юзага келган лексик маъно *ҳосила маъно* дейилади. Лексеманинг лексик маънолари системасидаги бирламчи лексик маъно *тўнғич бош маъно* дейилади. Ўзидан кейинги лексик маънонинг тараққий этиб чиқиши учун асос бўлган ҳосила маъно *нисбий бош маъно* дейилади. Масалан, *очиқ* лексемасининг бош маъноси — «беркланмаган» (*ёпиқ* лексемасининг антоними): *очиқ эшик*, *китобни очиқ қолдирмоқ* каби. Қўйидаги маънолар шу бош маънодан тараққий этиб чиққан ҳосила маънолардир: 1) *очиқ гапирмоқ* («тушунарли қилиб», «аниқ», «яширмай»), 2) *очиқ одам* («хушмуомала»), 3) *очиқ бўғин* («унли билан тугаган») каби.

Тоза лексемасининг бош маъноси—«озода», «ифлосланмаган», «кирланмаган»: *тоза синф*, *тоза ҳовли* каби. «Соф, ҳеч қандай бегона нарса аралашмаган» маъноси шу бош маънодан ўсиб чиққан: *тоза спирт*, *тоза мурч* каби. Юқорида таъкидланган ҳосила маъно бошқа бир лексик маъно учун—«яхши», «юқори нав» маъноси учун асос бўлган: *тоза чой*, *тоза мато*, *тоза чарм* каби. Биринчи ҳосила маъно бош маънодан, иккинчи ҳосила маъно эса биринчи ҳосила маънодан ўсиб чиққан. Шунга кўра биринчи ҳосила маънони нисбий бош маъно деб аташ мумкин. *Тоза* лексемаси «ҳеч қолдирмай» маъносини ҳам англатади: *тоза термоқ* каби. Бу лексеманинг яна бир маъноси бор — «ўта даражада», «ро-са». Лекин бу маъно (кучайтириш маъноси) юқорида таъкидланган лексик маънолардан кескин фарқ қилади. Бу маъно табиатан грамматик маъно бўлиб, уни шу лексеманинг лексик маъноларига боғлаш ҳам қийин: *тоза чарчамоқ*, *тоза куттирмоқ* каби.

Тоза лексемасининг маъноларини шундай жойлаб ва боғлаб баҳолаш мумкин:

Баъзи ҳолларда лексеманинг тўнғич бош маъноси аслида ҳосила маъно бўлиб чиқади. Бундай лексеманинг аввалги маъноси унутилиб, этимологик маънога ёки эски маънога айланган бўлади. Шунга кўра ҳозир тўнғич бош маъно ҳолатида ҳосила маъно келади. Масалан, *тиламоқ* феълининг дастлабки лексик маъноси *тил* лексемасининг «нутқ», «нутқ аъзоси» маъноси билан боғланиди («айтмоқ»). Аммо *тиламоқ* феълининг бу маъноси ҳозир унутилган. Энди бу лексеманинг тўнғич бош маъноси деб «сўрамоқ» маъноси кўрсатилади. Аввалги маънога нисбатан кейингиси асли ҳосила маъно бўлиб, ҳозир тўнғич бош маънога айланган (*Тила тилагингни* каби).

51-§. Лексик маънолар яна тўғри маъно ва кўчма маъно деб ҳам иккига гуруҳланади. Лексеманинг бош лексик маъноси одатда тўғри маъно бўлади (этимологик жиҳатдангина бош маъно ҳосила маъно бўлиб чиқиши, демак, кўчма маъно бўлиб чиқиши мумкин). Масалан, *тош* лексемасининг бош лексик маъноси — «қаттиқ тоғ жисм». Бу — тўғри маъно ҳам. Шунингдек, *ушоқ* лексемасининг бош лексик маъноси — «ноннинг майда парчаси». Бу — тўғри маъно ҳам.

Ҳосила маъно одатда кўчма маъно бўлади. Масалан, *тош* лексемасининг *тош нок* каби боғланишдаги «қаттиқ» маъноси шу лексеманинг «қаттиқ тоғ жисм» маъносига нисбатан ҳосила маъно, шунинг билан бир вақтда кўчма маънодир. Солиштиринг: *ушоқ* — «ноннинг майда парчаси» (бош тўғри маъно), *ушоқ* — «майда», «жуссаси кичик» (кишига нисбатан; ҳосила кўчма маъно).

Маънони кўчириш асосида ётган образ сўниши, унутилиши мумкин. Шунга қарамай бундай маъно кўчма маъно деб қаралаверади. Масалан, *тоғнинг бели*, *қозоннинг қулоғи*, *чойнакнинг бурни*, *столнинг оёғи* каби қўлланишда кўчириш асосида ётган образ сўнган; бунда *бел*, *қулоқ*, *бурун*, *оёқ* киши аъзоларини эслатиб турмайди. Аммо бу ҳол юқоридаги бирикмаларда бу лексемалар англатаётган лексик маъноларнинг кўчма маъно эканини ўзгартирмайди.

Э с л а т м а. Кўчма лексик маъно ва лексик қўллаш (лексик кўчириш) бошқа-бошқа ҳодисалардир («Лексик қўллаш» баҳсига қаранг).

52-§. Лексик маънолар номинатив (номловчи) маъно ва фигурал (мажозий) маъно деб ҳам фарқ қилина-

ди (лотинча *nominatio* — «номлаш»; лотинча *figura* — «образ», «кўчириш»): *қулфнинг калити* — номинатив маъно («очқич»), *галабанинг калити* — фигурал маъно («ҳал этилиш, эришув йўли»); *нордон мевалар* — номинатив маъно, *нордон гаплар* — фигурал маъно («ёқимсиз»); *терламоқ* («тер чиқармоқ») — номинатив маъно, *терламоқ* («руҳан азобланмоқ», «ўсал бўлмоқ») — фигурал маъно; *қизармоқ* («қизил рангга кирмоқ») — предметга нисбатан) — номинатив маъно, *қизармоқ* («уялмоқ») — фигурал маъно ва бошқалар.

Номинатив маъно бирор нарса, белги ёки ҳаракатнинг номи бўлиб хизмат қилувчи лексик маънодир. Номинатив маъно воқелик билан бевосита боғланади. Масалан, *гул* лексемасининг номинатив маъноси ўсимлик турларидан бирини англатувчи маъносидир (бу номинатив маъно шу лексеманинг бош тўғри маъноси ҳамдир). Шу лексема *йигитларнинг гули* каби боғланишда «сара», «ноёб» каби маънони англатади. Бу — фигурал маъно. Чунки бундай маъно шу ҳодисанинг номига айланган эмас. Бундай маъно образлилик, мажоз ҳосил этиш учун хизмат қилади. *Гул* — ўсимлик номи — бевосита воқелик билан боғланса, *гул* — «сара», «ноёб» маъноси фигурал маъно бўлиб, воқелик билан бу лексеманинг номинатив маъноси орқали боғланади.

Фигурал маъно баъзан худди номинатив маънодек гавдаланади: шу маънони англатувчи лексема (номинатив маъно) бўлмайди, топилган изоҳлар ҳам бирор лексеманинг фигурал маъноси бўлиши мумкин. Масалан, *туз* лексемасининг *гапнинг тузи* боғланмасидаги маъносини *қаймоқ*, *мағиз* лексемаларининг фигурал маъноси орқалигина изоҳлаш мумкин (*гапнинг мағзи*, *гапнинг қаймоғи*). Синоним бўла оладиган номинатив маъно топилмаса ҳам, юқоридагича ҳолатлар фигурал маъно деб белгиланади.

Лексеманинг тўнғич бош маъноси номинатив маъно бўлади. Ҳар бир лексемада тўнғич бош маъно битта. Аммо номинатив маъно бир нечта бўлиши мумкин. Чунки номинатив маънони белгилашда воқелик билан бевосита боғланишнинг мавжуд бўлиши, шу маъно воқеликнинг номи бўлиши шарт қилиб қўйилади. Бу талабга, тўнғич бош маънодан ташқари, ҳосила маъно ҳам жавоб бериши мумкин. Масалан, *тил* лексемасининг бош тўғри маъноси — «оғизда жойлашган ва таъм-маза билишга хизмат қиладиган аъзо». Шунга нисбатан *тил*

лексемасининг «нутқ аъзоси» маъноси — ҳосила маъно. Бу маъно воқелик билан бевосита боғланади, воқеликнинг номи бўлиб хизмат қилади, шу сабабли номинатив маънодир.

Шу лексеманинг яна тил—«нутқ», тил—«алоқа-аралашув қуроли», тил—«маълумот олиш учун тутиб келтирилган асир», тил—«пуфлаб чалинадиган асбобларда ҳаво оқимига тўсиқ вазифасини бажарувчи қисм» каби лексик маънолари бор. Бу маънолар ҳам шу лексеманинг номинатив маъноларидир. Чунки улар ўзи англаган воқеликнинг номи бўлиб хизмат қилади, воқелик билан бевосита боғланади.

Тил лексемасининг «нозик томон», «сир» (*деҳқончиликнинг тилини билмоқ, машинанинг тилини билмоқ*), «ифодаланаётган туйғу, кечинма» (*куйнинг тили*) каби маънолари фигурал лексик маънолардир.

Ҳар бир мустақил лексема номинатив маъно англатади. Шу билан бирга, номинатив маъно унутилади ҳам. Масалан, *том маънода, том маъноси билан* каби боғланишлардаги *том* лексемасининг номинатив маъноси жуда нурсизланиб қолган.

Номинатив маъноси унутилган, йўқолган лексема жуда тор лексик контекстли бўлиб, доим маълум бир лексема қуршовида келади. Натижада бу лексеманинг лексик маъноси шу контекст доирасидагина изоҳландиган бўлиб қолади. Масалан, юқоридаги *том* лексемаси фақат *маъно* лексемаси билангина боғланиб келади ва «тўла», «тўлиқ» каби маънони англатади (асли арабча бўлиб, тилимиздаги *тамом* лексемасининг ўзагига бориб боғланади, аммо ўзбек тилида бу боғланиш сезилмайди, натижада бу лексеманинг номинатив маъноси англашилмай қолади).

Номинатив маъноси сўнган лексемалар асосан эскирган лексемаларга, шунингдек, бошқа лексемалар билан маъно муносабатини, ясалиш жиҳатидан боғланишини йўқотган лексемаларга тўғри келади: *басир* (арабча, маъноси — «кўрувчи»: «*Басир бўлгур* — аёлларнинг «тескари» қарғишларидан), *бахш* (тожикча, маъноси — «аташ»: *бахш этмоқ*), *бахр* ёки *бахра* (арабча, маъноси — «ҳисса», «насиба», «фойда»: *бахра олмоқ*), *адо* (тожикча, маъноси — «ўташ», «бажариш»: *адо этмоқ*), *йитмоқ* (*йўқолиб-йитиб кетмоқ*), *сўнмоқ* (*бўйсунмоқ* ← *бўйин сунмоқ*) каби.

53- §. Тил тарихига, жамиятнинг моддий бойлик тарихига асосланиб туриб, шунингдек лексеманинг асл морфем тузилишидан келиб чиқиб тикланадиган лексик маъно *этимологик лексик маъно* дейилади (юнонча *ετυμον* — «ҳақиқий», «асл»). Буни тикланувчи маъно деб ҳам номлаш мумкин. Масалан, *сотмоқ* феъли ҳозир «пулламоқ» маъносини англатади. Аслида бу феъл «бермоқ» маъносини билдирган. Бундай *этимологик маънони сотмоқ* феълнинг *олди-сотди, сотиб олмоқ* каби боғланмаларда ишлатилишидан билиб оламиз. Ҳар икки мисолда ҳам антонимия муносабати асос бўлган (икки томонлама ҳаракат: бериш орқали олиш; пул бўлмаган даврлардаги мол айирбошлаш).

Изоҳ. *Сотиб олмоқ* — «харид қилмоқ» ва *сотиб олмоқ* — «тез ва осонлик билан пулламоқ» бошқа-бошқа ҳодисалардир. Биринчисида икки мустақил феъл қатнашган (бу ердаги *сотмоқ* асли «бермоқ» маъносиди). Иккинчи мисолда эса бир мустақил ва бир ёрдамчи феъл қатнашган (бу ердаги *сотмоқ* «пулламоқ» маъносиди).

Умуман, ҳозирги тилда мавжуд ҳар бир лексеманинг *этимологик маъносини* ахтариш ижобий натижа беравермайди. Ҳозир туб деб қаралувчи лексемаларнинг кўпчилик қисмида уларнинг *этимологик лексик маъносини* белгилаб, изоҳлаб бўлмайди. Масалан, *иш, бош, қўл, тил, кел(моқ), кут(моқ), оқ, тез, оз* кабиларга қарата *этимологик маъно* ҳақида гапириш қийин. Ҳатто бундай лексемалар англатган бош лексик маъно ҳам изоҳлашга йўл қўймайди, шартли маъно тарзида қабул қилинади.

Этимологик лексик маъно ҳақида гапириш учун лексема маълум лексик маъно тараққиётига учраб, аввалги лексик маъносини йўқотган бўлиши ва бу йўқолган лексик маънони тил тарихи асосида, жамият тарихи асосида тиклашга имконият мавжуд бўлиши керак. Бундай лексема қисман туб, кўпинча ясама бўлади (ёки тарихан ясама бўлиб чиқади).

Масалан, *чекмоқ* феъли ҳозир «тамаки ёки нашадан тайёрланган наркотикларни истеъмол қилмоқ» маъносини англатади: *наша чекмоқ, чилим чекмоқ*; кейинчалик — *нос чекмоқ*; ҳозир асосан *папирос чекмоқ*. Бу феълнинг *этимологик лексик маъноси* — «тортмоқ». Бундай маъно асли *чилим, наша* лексемалари билан боғланишда намоён бўлади (тутунни тортиш ҳаракатини

билдиради). Худди шу «тортмоқ» маъноси асосида *азоб чекмоқ*, *риёзат чекмоқ* каби боғланишлар воқе бўлган. Кейинчалик бу феълнинг лексик маъноси асосан «наркотикларни истеъмол қилмоқ» тушунчаси йўналишида тараққий этади (бунга шу феъл билан боғланиб келувчи лексемаларнинг семантикаси сабаб бўлади): умуман тортиш—кайф қилувчи тутунни тортиш—кайф қилувчи нарсадан фойдаланиш (ичимликдан ташқари; вульгар маънода ичимликка қарата ҳам айтилади). Тилда *нос чекмоқ* каби боғланиш *чекмоқ* феълнинг «тортмоқ» маъносидан «наркотикларни истеъмол қилмоқ» маъносига ўтгани туфайлигина мумкин бўлган.

Изоҳ. *Имзо чекмоқ* каби боғланишдаги *чекмоқ* — бошқа феъл («урмоқ», «босмоқ» маъносидаги алоҳида феъл бўлган, *чакич* шу феъл лексемадан ясалган).

Этимологик лексик маънони тиклаш туб лексемаларга нисбатан ясама лексемаларда анча енгил бўлади. Чунки ясама лексема таркибидаги лексема билан морфема этимологик маънони озми-кўпми кўрсатиб туради. Масалан, *кескин* лексемаси ҳозир «қатъий», «шиддатли» каби маъноларни англатади. Аслида бу сифат «қирқмоқ» маъносидаги *кесмоқ* лексемасига *-кин* сифат ясовчисини кўшиб ҳосил қилинган. Шунга кўра бу лексеманинг этимологик лексик маъноси деб «кесувчан», «қирқувчан» каби маънони кўрсатиш мумкин.

Шунингдек, *унашмоқ* феъли ҳозир «қиз билан йигитнинг турмуш қуриши ҳақида келишмоқ» маъносини англатади. Аслида бу феъл *унамоқ* лексемаси ва *-ш* морфемасидан тузилган; *унамоқ* лексемаси эса «кўнмоқ» маъносини англатади. *Унашмоқ* асли «икки томонлама кўниш»ни билдирган (шундай маъно англашилган даврда *-ш* морфемаси биргалик нисбатининг аффикси деб тушунилган). Лексик маъно тараққиёти туфайли *унашмоқ* ҳозир *унамоқ* феълнинг биргалик нисбати шакли деб қаралмайди. Ҳозирги ўзбек тили нуқтан назаридан *унашмоқ* мустақил феълга айланган (*унашди-унадилар* кабилардаги *ш* аффикси кўпликни ифодалайди).

Яна мисоллар: *атоқли* ($от + а = ата + қ = атоқ + ли = атоқли$: асли «исмли», ҳозир «машҳур», «донгдор» каби маъно); *яра* («чиқиқ»: $ёр — ажратмоқ$, «бўлмоқ» каби маъно $+ а — от$ ясовчи = *яра* — «терини ёриб чиқадиган, тешиб чиқадиган касаллик») каби.

Лексик маънонинг луғавий контексти ва грамматик табиати

54-§. Лексик контекст. Полисемантик лексеманинг ҳар бир лексик маъноси маълум семантик доирага мансуб лексемалар билан боғланиш жараёнида намоён бўлади. Лексик маънонинг намоён бўлишида зарур шароит бўлиб хизмат қилувчи бундай лексемалар лексик контекст дейилади. Масалан, *туз I* лексемасининг бош лексик маъноси—«намагини ростлаш, маза киритиш учун овқатга қўшиладиган шўр оқ кристалл модда». Бу лексик маъносида *туз I* лексемаси одатда *солмоқ, ташламоқ, қўймоқ, аралаштирмоқ, тотмоқ, яламоқ, тушмоқ, кирмоқ* каби феълларга боғланиб келади, *туз I* лексемасига эса *қоратикан, йирик, майда, бир сиқим, ош* каби лексемалар боғланиб келади.

Туз I лексемасининг иккинчи маъноси—«намак, шўр-пастлиги даражаси». Бу лексик маъносида *туз I* лексемасига озиқ-овқатни билдирувчи лексема, шунингдек *паст, баланд, расо* лексемалари боғланиб келади: *шўрванинг тузи, қийманинг тузи, хамирнинг тузи; тузи паст, тузи расо; тузини баланд қилмоқ, тузини паст қилмоқ, тузини кўрмоқ* каби.

Туз I лексемасининг учинчи маъноси эса («мазмун», «туб моҳият», «мантиқ») тамоман бошқача лексик контекстда намоён бўлади: нутқни билдирувчи *сўз, гап* каби лексемалар билан боғланади (*гапнинг тузи, гапида туз бор* каби).

Туз I лексемаси тўртинчи маъносида («ниссиқ овқат») *емоқ, ичмоқ, бермоқ, оқламоқ, андиша қилмоқ, кўр қилмоқ* каби феъллар билан боғланиб келади.

Бешинчи — терминологик — маъносида («кислота таркибидаги водородни бирор металл билан қисман ёки тўлиқ алмаштириш натижасида ҳосил бўладиган кимёвий модда») *туз I* лексемаси қўйидагича аниқловчилар олиб келади: *инглиз тузи, калий тузи, олтингурут кислотасининг тузлари, ўрта тузлар*; бу составли терминларни *олмоқ, ҳосил қилмоқ* каби феъллар бошқариб келади: *калий тузини олмоқ, олтингурут кислотасининг тузларини ҳосил қилмоқ* каби.

Кўринадики, ҳар бир лексик маънонинг ўз лексик контексти бор. Бундай лексик контекст баъзи лексик маънода кўпроқ лексемадан, баъзи лексик маънода эса

озроқ лексемадан ташкил топади. Шу асосда кенг лексик контекст ва тор лексик контекст ҳақида гапирилади.

Лексик контекст ҳар бир лексик маънода аниқ чегараланиб турмаслиги мумкин. Шунда ҳам, барибир, лексик маънолар ўз лексик контекстида фарқ қилади. Масалан, *тузламоқ* лексемаси «маълум муддат тузга булаб қўймоқ» маъносида *гўшт* лексемаси билан, «намақобда узоқ сақлаш йўли билан тайёрламоқ» маъносида *бодринг*, *карам*, *помидор*, *бақлажон* каби ўсимликни англадиган лексема билан боғланади. Кўринадики, бу сўзнинг биринчи маъноси тор лексик контекстли, иккинчи лексик маъноси эса нисбатан кенг лексик контекстли ва бу маъноларда лексик контекстлар аниқ чегараланиб турибди.

Тузламоқ лексемасида яна икки лексик маъно бор: 3) «гап билан енгмоқ», 4) «боплаб алдамоқ, лақиллатмоқ». Бу икки маъносида *тузламоқ* лексемаси кишини англаувчи лексема билан боғланиб келади, лексик контекстини аниқ лексемалар билан чеклаб бўлмайди. Демак, бу икки лексик маънонинг лексик контексти аввалги икки лексик маънонинг лексик контекстидан кўра ноаниқроқ. Учинчи, тўртинчи лексик маъноларнинг лексик контекстидаги фарқ бу лексемаларга бевосита боғланадиган лексемада эмас, балки бошқа лексемаларда кўринади. Шу асосда яқин лексик контекст ва йироқ лексик контекст ҳақида гапирилади. Масалан, *Сотувчини тузладим* боғланмасини юқоридаги ҳар икки лексик маънода тушуниш мумкин. *Тузламоқ* лексемаси қайси лексик маъносида ишлатилганини текстдаги бошқа лексемалар (йироқ лексик контекст) билдириб туради. Қўйидаги гапда ишлатилган *даллол*, *пул*, *мол*, *топмоқ*, *сотмоқ* лексемалари *тузламоқ* феъли «боплаб алдамоқ, лақиллатмоқ» маъноси билан қатнашганини билдириб туради: *Даллол бўлиб пул топишни кўзлабман*, *Қўлин силтаб, мол сотгани тузлабман*. (О. Қўчқорбеков.)

55- §. Грамматик табиат. Полисемантик лексеманинг лексик маънолари, лексик контексти билан бир қаторда, бошқа белги-хусусиятларида ҳам фарқ қилиши мумкин. Юқоридаги *туз I* лексемасининг лексик маъноларини, масалан, нисбатлаш (эгаллик) категориясининг формаларини олиши нуқтаи назаридан кузатайлик. Бу лексема иккинчи лексик маъносида доим учинчи шахс нисбатловчисини (эгаллик аффиксини) олиб келади, қолган лексик маъноларда эса нисбатловчи олиб ҳам, олмай

ҳам ишлатила олади. Нисбатловчи олиб ишлатилиши лозим бўлса, учинчи маъносида фақат учинчи шахс нисбатловчиси билан келади, биринчи, тўртинчи, бешинчи маъносида эса уч шахс нисбатловчисининг бирлик ва кўплик кўрсаткичлари билан ишлатила олади. Бу лексема бешинчи лексик маъносида кўпликда ишлатила олади, бошқа маъноларида бундай хусусият йўқ. Демак, *туз I* лексемаси ўз лексик маънолари бўйича морфологик шаклларга кириши жиҳатидан ҳам фарқланиб туради. Шу асосда ҳар бир лексик маънонинг морфологик табиати ҳақида гапирилади.

Бир лексеманинг лексик маънолари синтактик вазифада келиши жиҳатидан ҳам фарқ қилиши мумкин. *Туз I* лексемасининг лексик маъноларида бундай фарқ оз: иккинчи, учинчи лексик маъноларида қаратувчи вазифасида келмайди (тўлдирувчининг турига кўра ҳам қисман фарқ қилади).

Хуллас, қандай ва қайси лексема билан боғланишини, морфологик шаклларга киришини, синтактик вазифасини ҳисобга олсак, ҳар бир лексик маънонинг лексик контексти, грамматик табиати намоён бўлади. Айтилганларни *туз I* лексемасининг лексик маънолари учун қуйидагича конструкциялар тузиб тўлиқроқ намоён қилиш мумкин:

Туз I 1: а) *туз* + бирлик + тушум келишиги *X солмоқ, сепмоқ, ташламоқ, қўшмоқ, аралаштирмоқ, яламоқ...: қайлага туз сепмоқ.*

б) *туз* + бирлик + бош келишиги *X кирмоқ, тушмоқ: Қозонга туз тушди.*

в) [ўрин маъносини англатувчи от лексема + бирлик ёки кўплик + ўрин келишиги] *X туз* + бирлик + бош келишиги *X бор, йўқ...: Магазинда туз бор.*

г) *туз* + бирлик + қаратқич *X майда, йирик... + III шахс нисбатловчиси...: тузнинг йириги.*

д) *майда, йирик... X туз* + бирлик + бирор келишиги: йирик туз.

Туз I 2: а) [озиқ-овқатни англатадиган от лексема + бирлик ёки кўплик + қаратқич] *X туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + тушум келишиги *X кўрмоқ, тотмоқ, баланд қилмоқ, паст қилмоқ, расо қилмоқ...: қайланинг тузини баланд қилмоқ.*

б) [озиқ-овқатни англатадиган от лексема + бирлик ёки кўплик + қаратқич] *X туз* + бирлик + III шахс нис-

батловчиси + бош келишик *X наст, баланд, расо...: Шўр-ванинг тузи наст.*

в) *туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + бош келишик *X наст, баланд X* овқатни англатадиган от лексема...: *тузи наст шўрва.*

Туз I 3: а) *гап, сўз...* + бирлик, баъзан кўплик + қаратқич *X туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + тушум келишиги *X билмоқ, англамоқ, чайнамоқ...*: *гапнинг тузини англамоқ.*

б) *гап, сўз...* + бирлик, баъзан кўплик + нисбатловчи + қаратқич *X туз* + бирлик + III шахс нисбатловчиси + бош келишик *X бор, йўқ...*: *Гапнинг тузи бор.*

в) *гап, сўз...* + бирлик, баъзан кўплик + нисбатловчи + ўрин келишиги *X туз* + бирлик + бош келишик *X бор, йўқ...*: *Гапида туз бор.*

Туз I 4: а) [кишини англатадиган от асоси + бирлик ёки кўплик + қаратқич] *X туз* + бирлик + нисбатловчи + тушум келишиги *X ичмоқ, емоқ, оқламоқ, андиша қилмоқ...*: [кимнингдир] *тузини оқламоқ.*

б) [берган] *туз* + бирлик + нисбатловчи + жўналиш келишиги *X рози бўлмоқ...*: [берган] *тузига рози бўлмоқ.*

в) *туз* + бирлик + тушум келишиги (белгисиз) *X бермоқ...*: *туз бермоқ* (фразема).

г) *туз* + бирлик + нисбатловчи + бош келишик *X кўр қилмоқ...*: *Берган тузим кўр қилади.*

Туз I 5: а) *калий, магний...* *X туз* + бирлик ёки кўплик + III шахс нисбатловчиси + бирор келишик: *калий тузи, магний туз* (лар)и.

б) *ўрта...* *X туз* + кўплик + бирор келишик: *ўрта тузлар, нордон тузлар.*

Лексик контекст ва грамматик табиат юқорида полисемантик лексемага қарата белгиланди. Аслида лексик контекст ва унинг тор ёки кенг бўлиши, морфологик ва синтактик табиат моносемантик лексеманинг лексик маъносида ҳам хос хусусият. Масалан, *тин* («ҳаво») лексемаси — ҳозирги ўзбек тилида жуда тор лексик контекстли моносемантик лексема: биргина *тин олмоқ* («дам олмоқ») фраземаси таркибида учрайди ва ўзининг бош номинатив маъноси билан қатнашади. Бу лексема доим бирлик ва белгисиз тушум келишиги шаклида келади.

Шунингдек, *каллак* лексемаси *тол* лексемасига (дарахт тури) нисбатловчи олиб боғланиб келади (*толнинг*

каллаги каби), урмоқ феълига (каллак урмоқ каби) бирлик ва бош келишик шаклида боғланади.

56-§. Семантик боғланиш. Ҳар қандай синтактик боғланиш асосида семантик боғланиш ҳам ётади. Синтактик боғланиш ҳам, семантик боғланиш ҳам айни вақтда полисемантик лексеманинг айрим-айрим лексик маънолари бўйича амалга ошади. Ўзаро синтактик алоқага киришувчи лексик маъноларнинг семалар таркибида бир-бирига зид мазмунли семалар бўлмаслиги лозим, акс ҳолда, бундай лексик маънолари семантик боғлаб бўлмайди. Масалан, *нон* лексемаси *ичмоқ* лексемаси билан боғлана олмайди, чунки бу лексемалар англатадиган лексик маънолар таркибида ўзаро зид семалар мавжуд. *Нон* лексемасининг лексик маъноси таркибида, бошқа идеографик семалар қатори, «қаттиқ ҳолатдаги» семаси бор, *ичмоқ* лексемасининг лексик маъноси таркибида эса «суюқ ҳолатдаги» семаси бор; ана шу зид семалар бу лексемаларни ўзаро боғлаб ишлашига йўл қўймайди.

Семантик боғланувчи лексик маънолар таркибида умумий (бир хил) сема бўлиши ҳам муҳим. Бундай умумий (бир хил) сема бу лексик маъноларнинг семантик боғланишини ва бир-бири учун яқин лексик контекст бўлиб келишини таъминлайди.

Масалан, *нон* ва *емоқ* лексемаларининг лексик маънолари таркибида «қаттиқ ҳолатдаги», «озуқа», «истеъмом қилмоқ» идеографик семаларининг мавжудлиги бу лексик маъноларнинг семантик боғланишини таъминлайди. Бундай умумий сема *синтагема* деб юритилади (юнонча *Syntagma* — «бирлаштирилган»).

57-§. Семема. Лексема — тил бирлигининг, лексик бирлиكنинг номн. Лексеманинг мазмун плани *семема* деб юритилади.

Лексеманинг мазмун планида асосий ҳодиса — лексик маъно; айни вақтда услубий баҳо семаси, туркумлик семаси ҳам ҳисобга олинади. Демак, семема билан лексик маъно тушунчалари тенг эмас.

Бундан ташқари, кўп маъноли лексемада ҳар бир лексик маъно ўзига лексик контекстга эга бўлади, ҳар бир лексик маъно грамматик табиатига кўра ҳам фарқли бўлиши мумкин.

Ҳар бир лексик маънонинг ўзига хос хусусиятлари сифатида услубий семаси билан фарқ қила олиши, синонимик муносабатга, антонимик муносабатга кириша

олишини, янги лексема ҳар бир лексик маънодан яса-
шини ҳам таъкидлаш лозим (шу ҳодисалар баён қилин-
ган баҳсларга қаранг).

Агар лексема бир маъноли бўлса, юқоридаги белги-
хусусиятлар лексемага мансуб бўлади ва бундай лексе-
ма бир тил бирлигига (лексик бирликка) тенг деб қара-
лади. Агар лексема кўп маъноли бўлса, бу белги-хусу-
сиятлар ҳар бир лексик маъно бўйича айрим-айрим
мавжуд бўлади, бунда ҳар бир лексик маъно ўзича тил
бирлиги (лексик бирлик) деб қаралади. Асли ана шун-
дай тил бирлиги *семема* дейилади.

Масалан, *тин* от лексемаси — бир маъноли, шунга
кўра бу ерда лексема тушунчаси билан семема тушун-
часи тенг келади. *Туз 1* от лексемаси эса беш маъноли,
демак, бу лексемага беш семема бирлашади. Бундай
бирлаштиришда бу семемалар англатган маъноларнинг
тарихан бири иккинчисидан ўсиб чиққанлиги асос бўла
олади. Аммо бундай бирлаштириш кўп маъноли лексе-
ма доирасида ҳар бир семемани мустақил тил бирлиги
(лексик бирлик) деб қарашга монелик қилмайди.

ФРАЗЕОЛОГИК ПОЛИСЕМЕМИЯ

58-§. Луғавий маънонинг тараққий этиши фразема-
ларга ҳам хос. Ҳозирги ўзбек тилидаги фраземаларда
луғавий маъно асосан метафора йўли билан кўчириш
натижасида тараққий этган. Масалан, *кўнел(и)га тег-
моқ* фраземаси асли бирор овқат тез-тез истеъмол қи-
линиши туфайли «ёқмай қолмоқ» маъносини англатади.
Бу фразема кейинчалик овқатдан бошқа нарсаларга,
шунингдек, кишиларга қарата ҳам ишлатилган, бундай
кўчириш натижасида бу фраземада табиатига тўғри кел-
май қолиб, «ёқтирмаслик ҳисси уйғонди» маъноси ҳосил
бўлган. Мисоллар: 1) *Мастава кўнгилларингизга
тегиб юргандир.* (Ҳ. Н.) 2) *Аммо ҳар кун бир
хил нарсани такрорлайвериш унинг кўнглига тегди.*
(И. Р.)

Бир фраземага хос маънонинг тараққиёти натижа-
сида фразеологик маънонинг миқдори ўзгаради. Бир
фразеологик маъно асосида иккинчи фразеологик маъ-
нонинг туғилиши икки хил ҳодисага — полисемемияга
ёки омонимияга олиб келади (булардан биринчиси кўп,
албатта).

Фразеологик маънонинг тараққиёти билан туғилган омонимия жуда оз. Бунга мисол қилиб *жони чиқди I* ва *жон(и) чиқди II* фраземаларини келтириш мумкин. *Бўридан бир қўзини ажратиб олган эди. Жони чиқмаган экан.* (С. А.) «Домлага: «Одам тупроқдан яратилган»,— десанг, маъқул, агар «Маймундан яралган»,— десанг, *жони чиқади*»,— дерди. (П. Т.) Кишига хос бир ҳолатнинг номи ранг-тус жиҳатидан бўладиган ўхшашлик асосида иккинчи бир ҳолатга кўчирилган: киши ўлганида бадан оқаришиб кетади, худди шундай ўзгариш қаттиқ ғазабланганда ҳам воқе бўлади. Шу асосда кўчириш янги бир фраземанинг (аввалги фразеологик маънога боғланмайдиган янги бир луғавий маънонинг) туғилишига олиб келган: *жони чиқди I*—«сўнгги марта нафас чиқармоқ» ва *жон(и) чиқди II*—«ниҳоятда қаттиқ ғазабланмоқ». Иккинчи фразема дастлаб *жон(и) чиқди* тарзида қўлланган, шунинг ўзидаёқ биринчи фраземадан фарқланиб қолган: аввалги фразема III шахс нисбатловчиси билан ишлатилса, кейинги фразема нисбатловчиларнинг ҳар уч шахс-сон шакллари билан ишлатилади. Кейинчалик иккинчи фраземада *жон(и)ни чиқармоқ* варианты пайдо бўлган ва иккита фраземага ажраллиш яна ҳам аниқ тус олган («Фразеологик омонимия» баҳсига қаранг).

Бир фразема зид мазмунли луғавий маъноларни ҳам англатади. Масалан, *юраг(и) қинидан чиқ [а ёз] ди* фраземаси қаттиқ ҳаяжонланишни англатади, аммо бундай ҳолат ташвишга ҳам, севинчга ҳам боғланади: 1) *Қўрқмайман деб бўлмайди, ўғлим. Шунақа вақтда одамнинг юраги қинидан чиқиб кетади.* (А. Қ.) 2) *Қизнинг паранжисини кўриши биланоқ йигитнинг юраги қинидан чиқа ёзди.* (О.) Буни энантиосемия ҳодисасига ўхшатиш мумкин.

59-§. Фраземаларнинг кўпи моносемантик. Масалан, *баҳр(и)дан ўтмоқ* фраземаси «фойдали деб билган нарсасидан воз кечмоқ»ни, «*берди*»сини *айтгунча уриб ўлдирмоқ* фраземаси «гапириб бўлгунча кутмай (чидамай) бирор нарса демоқ»ни, *дарёдан бир томчи* фраземаси «қолган қисмига нисбатан жуда оз» маъносини англатади.

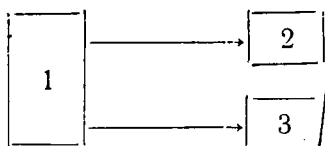
Полисемантик фраземалар ҳам анчагина бўлиб, буларнинг кўпи икки ва уч маънолидир. Масалан, *бош(и) айланди* фраземаси икки маънони англатади: 1) «беҳуд бўлмоқ», 2) «эсанкирамоқ»; *бош суқмоқ* фраземаси уч

маънони англатади: 1) «гавдаси ташқарида қолиб, бошини тикқан ҳолда қарамоқ», 2) «кирмоқ», 3) «аралашмоқ». *Бош кўтармоқ* I фраземаси эса қуйидаги тўрт маънони англатади: 1) «қарамоқ», 2) «қилиб турган ишини тўхтатмоқ», 3) «қўзғалмоқ», «ҳаракатга келмоқ», 4) «курашга чоғланмоқ». Охириги фраземанинг ишлатилишига мисоллар: 1) «Поччаев,— деб бош кўтарди Элчибек,— Сизнинг касбингиз нима?». (А. Мух.) 2) *Сафарали столдан бош кўтарди, ҳалиги рус қизига бир нима деб кулди. (Ойдин.)* 3. *Қишлоқда эл эрта ётади, чунки қуёшдан олдин бош кўтаради. (И. Р.)* 4. *Бош кўтарган халқни мардликка етаклаган қосиб Санжар Маликнинг нафаси пок шабадага қанот бўлмоқда. (Ш. Тошматов.)*

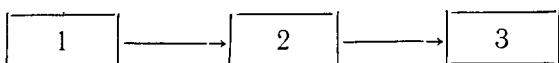
Фразеологик полисемемия деганда фраземанинг ўзиники ва ундан ортиқ луғавий маъно англатиши тушунилади. Ўзаро шаклан ўхшаш эркин боғланмадан ва фраземадан англашиладиган маънолар бир нуқтага бирлаштириб, полисемемия деб қаралмайди. Чунки булар ҳар хил ҳодисалардир: эркин боғланма — нутқ бирлиги, фразема — тил бирлиги. Масалан, *аравани қуруқ олиб қочмоқ* эркин бирикмаси нутқда тузиб ишлатилади, шу билан бирга, тилда *аравани қуруқ олиб қочмоқ* фраземаси ҳам бор. Биринчисидан тўғри маъно, иккинчисидан кўчма маъно («уддасидан чиқа олмайдиган иш ёки нарса ҳақида ортиқ даражада мақтанмоқ») англашилади. Бу маъноларни бир тил бирлиги эмас, балки икки ҳар хил тил ҳодисалари англатгани сабабли полисемемия воқе бўлмайди. Юқоридагича муносабат (эркин боғланма билан фраземанинг шаклан тенг келиш ҳодисаси) *омонимиклик* деб юритилади («Фразеологик омонимия» баҳсига қаранг).

60-§. Фраземанинг луғавий маъноси бирдан ортиқ бўлса, худди лексемаларда қилинганидек, бош маъно ва ҳосила маъно белгиланади. Масалан, *жар солмоқ* фраземаси «жарчи воситасида эшиттирмоқ» (бу — эски маънога айланган), «керагидан ортиқ даражада бўрттириб хабар тарқатмоқ» маъноларини англатади. Биринчиси — бош маъно, иккинчиси — шундан ўсиб чиққан ҳосила маъно.

Бино қўймоқ фраземаси уч маъноли: 1) «ортиқча баҳо бермоқ», 2) «қиёфасига алоҳида эътибор бермоқ», 3) «эътиқод билан қарамоқ». Бу фраземанинг иккинчи, учинчи маънолари биринчи маъносидан ўсиб чиққан:

Тил(и) чиқди фраземасида эса фразеологик маъноларнинг боғланиши ўзгача: 1) «нутққа эга бўлмоқ»; 2) «индамай юрган киши гапирадиган бўлиб қолмоқ»; 3) «айтишадиган бўлмоқ». Бу маъноларнинг боғланиши:

Демак, биринчиси — бош маъно, учинчиси — ҳосила маъно, иккинчиси эса аввалги маънога нисбатан ҳосила маъно, кейингисига нисбатан бош маъно (нисбий бош маъно).

Лексемада бош лексик маъно, одатда, тўғри маъно бўлади. Фраземада эса бош фразеологик маъно кўчма маъно бўлади. Чунки фраземанинг бош маъноси ҳам, ҳосила маъноси каби, устама кўчма маъно тарзида гавдаланади, маълум образга асосланади. Демак, фраземанинг табиати тўғри маънони истисно қилиб қўяди.

61-§. Полисемантик фраземада луғавий маънони ва унинг тараққиётини семик таҳлил методикаси билан ўрганиш бу ҳодисаларни равшанроқ тасаввур қилиш имконини беради.

Масалан, *кўнел(и) айниди* — икки маъноли фразема. Бу фраземанинг биринчи маъноси учун семаларни қуйидагича белгилаш мумкин: феъл бўлгани сабабли, аввало, «таъсир кўрсатмоқ» семасини белгилаймиз. Таъсир кўрсатиш «ижобий ёки салбий» бўлади. Бу таъсир киши «организм»ида намоён бўлади. Таъсир этувчи — «жисм», аниқроғи, «овқат», шу сабабли «организм»ни аниқроқ қилиб «овқатланиш аъзолари» деб белгилаймиз. Овқатланиш аъзоларига овқатнинг таъсири «жисмоний» бўлади. Юқорида ажратилган семалар йиғини шундай тартибланади: «овқатланиш аъзолари» + «жисмоний» + «салбий» + «таъсир кўрсатмоқ». Ана шу семалар асосида бу фразеологик маънони «организми қабул қилмагани туфайли беҳузур бўлмоқ» деб таърифлаймиз.

Кўнел(и) айниди фраземасининг иккинчи маъноси биринчи маъносидан ўсиб чиққан. Янги маъно бу фра-

земани овқатдан бошқа нарсага кўчириб ишлатиш натижасида юзага келган. Бундай кўчириш туфайли биринчи маъно таркибидаги «салбий», «таъсир кўрсатмоқ» семалари сақланади, овқатдан бошқа нарсага қарата ишлатилиши сабабли «овқатланиш аъзолари» («организм» семаси) «ҳиссиёт» семасига алмашади, шу билан бирга, «жисмоний» семаси ҳам «руҳий» семасига алмашади. Натижада шундай семалар йиғими воқе бўлади: «ҳиссиёт» + «руҳий» + «салбий» + «таъсир кўрсатмоқ». Ана шу семалар йиғими асосида бу фразеологик маънони «табиатига ёқмагани туфайли ижирганмоқ» деб таърифлаймиз.

Кўринадики, бу фраземада маъно тараққиёти конкретдан мавҳумга томон йўналишда воқе бўлган; маъно тараққиётининг анъанавий йўлларида метонимияга тўғри келади.

62- §. Фразеологик маънолар ҳам, худди лексик маъноларда бўлганидек, ўзига хос контекстда намоён бўлади. Полисемантик фраземанинг маънолари ўзаро, луғавий маъносидан ташқари, лексик контекстида, грамматик табиатида фарқланиб туриши мумкин. Масалан, *бой бермоқ* фраземаси уч луғавий маънони англатади: 1) «ютқизмоқ», 2) «йўқотмоқ», «беҳуда, бефойда ўтказмоқ», 3) «ошкор қилмоқ». Ҳар уч маъно турлича лексик контекстда намоён бўлади: биринчисида қиморни, гаровни англатувчи лексема билан, иккинчисида вақтни англатувчи лексема билан, учинчисида эса сирни англатувчи лексема билан ишлатилади. **Мисоллар:** 1. *Уканинг ҳеч ҳақи йўқ, ҳовлидан бўладиган тегишини ҳам сотиб, қиморга бой берган!* (С. Абд.) 2. *Шундай қилиб, баҳорда бой берган ўн беш кунни ҳам қайтариб олдик.* (И. Р.) 3. *Кулгига тўлиб турганлар энди сир бой бериб қўйган йигитчанинг устидан хахолашди.* (П. Қод.) Кўринадики, бу фраземанинг луғавий маъноларида лексик контекст фарқли, аммо грамматик табиат бир хил.

Мана бу фраземанинг луғавий маъноларида лексик контекст ҳам, грамматик табиат ҳам фарқли:

кет $\frac{(u)}{u}$ га тушмоқ:

1) «зимдан юриб бутун хатти-ҳаракатини таъқиб этмоқ», 2) «манфаатдор бўлгани ҳолда берилиб ҳаракат қилмоқ».

Ҳар икки маъносида ҳаракатни киши бажаради, лекин ҳаракат қаратилган предмет бошқа-бошқа бўлади: биринчисида кишига (*кимнинг*), иккинчисида эса нарсага (*ниманинг*) қаратилади. Шу сабабли бу маъноларнинг лексик контексти ҳам, грамматик табиати ҳам фарқ қилади. Қаратқич келишигида кишини билдирувчи лексеманинг келиши биринчи маънода ҳар уч шахс-сон нисбатловчисини ишлатишга йўл очади; шундай вазифада нарсани англатувчи лексеманинг келиши эса фақат III шахс нисбатловчисининг қатнашувига сабаб бўлади. Натижада бу икки фразеологик маънонинг грамматик табиати фарқланиб қолади. Биринчи маъносида *кетидан тушдим, кетидан тушдинг, кетидан тушди, кетингдан тушдим, кетингдан тушди, кетимдан тушдинг, кетимдан тушди* каби шаклларда ишлатилса, иккинчи маъносида шуларга муқобил шакллардан учтасидагина келади: *кетидан тушдим, кетидан тушдинг, кетидан тушди*.

Мана бу фраземанинг луғавий маъноларида грамматик табиат бошқачароқ:

$$\text{ҳадд} \frac{(u)}{u} \text{дан ош} \frac{\text{моқ}}{ди}$$

1) [ким (ўзининг)] «ўзига ортиқча эрк бериб юбормоқ», 2) нима [(ўзининг)] «ортиқ даражада кучайиб, зўрайиб кетмоқ».

Бу фраземанинг биринчи маъносида кишига хос ҳаракатни, иккинчи маъносида эса нарсага хос ҳаракатни билдиради, шунга кўра ҳар хил лексик контекстда ойдинлашади. Айни вақтда грамматик табиат ҳам ҳар хил бўлади: биринчи маъносида бу фразема ҳар уч шахс-сонда тусланади ҳам, нисбатланади ҳам. Иккинчи маъносида эса фақат III шахс тусловчиси ва нисбатловчиси билан ишлатилади (ҳар икки маъносида тусловчи билан нисбатловчи мослашиб юради: айни бир шахс-соннинг кўрсаткичлари қўшилади): *ҳаддимдан ошдим, ҳаддингдан ошдинг* каби.

Полисемантик фраземада грамматик табиатнинг бошқа бир тури — маъноларига кўра синтактик хосланиш ҳам учрайди. Масалан, *катта гап* фраземаси биринчи маъносида («диққатга сазовор») гап бўлаги (кесим) бўлиб келади, иккинчи маъносида эса («қаноатланишга етарли») гап (шарт эргаш гапга бош гап) бўлиб келади: «Ҳазиллашиш керак,— деди у Бектемирга,— қон

юришади. *Фронтда ҳазил катта гап*. (О.) *Ўқишни яхши эпласам ҳам, катта гап*. (П. Қ.)

63-§. Лексема (семема)ларнинг семантик боғланишида таъкидланган шарт-шароитлар фраземаларнинг семантик боғланишида ҳам амал қилади. Масалан, *кўнгл(и) бор* фраземасининг биринчи маъносида «мо-йил»лик англашилади. Шу сабабли бу фраземани шу маъносида носалбий (ижобий ёки бетараф) иш ёки нарсани англатувчи лексемалар билан боғлаб ишлатиш мумкин: *Университетда ўқишга кўнгли бор* каби. Лекин *Жанжалга... кўнгли бор* каби боғлаб ишлатилмайди: *жанжал* лексемаси англатган воқелик салбий ҳодиса деб баҳоланади.

64-§. **Фразосемема.** *Семема* термини билан фақат лексеманинг мазмун плани номланмай, фраземанинг (шунингдек, морфеманинг) мазмун плани ҳам номланаётир. Бу уч тил бирлигига хос семемаларни лексосе-мема, фразосемема ва морфосемема деб фарқлаш мумкин.

Худди лексемаларда бўлганидек, фразема бир маъноли бўлса, у бир тил бирлигига (бир фразеологик бирликка) тенг бўлади. Агар фразема полисемантик бўлса, унинг ҳар бир фразосемемаси ўзича алоҳида тил бирлигига (алоҳида фразеологик бирликка) тенг бўлади. Чунки, худди лексемаларда бўлганидек, ҳар бир фразосе-мема ўзига хос луғавий мундарижага (идеографик семалар йиғимига) эга, ўрни билан ўзига хос услубий (эмоционал-экспрессив) семага эга бўлади. Булардан ташқари, ҳар бир фразосемеманинг ўзига хос лексик контексти, грамматик табиати бўлиши мумкин. Ниҳоят, ҳар бир фразосемема мустақил равишда бошқа луғавий бирлик (фразеологик бирлик, лексик бирлик) билан синонимик, антонимик муносабат ҳосил этиши мумкин.

ЛУҒАВИЙ СИНОНИМИЯ

65-§. Луғавий бирликларни яхлитлигича бир бутун системага бирлаштириш қийин. Шунга қарамай, луғавий бирликлар турли мезонлар асосида ҳар хил гуруҳланади, системаланади.

Луғавий бирликларнинг энг йирик семантик гуруҳланиши деганда тематик гуруҳларга бирлаштириш тушунилади (Бу ҳақда олдинги параграфларнинг бирида тўхталган эдик). Том маънодаги *лингвистик гуруҳлаш*

деб тематик гуруҳ таркибида ажратилувчи лексик-семантик гуруҳларга айтилади. Тематик гуруҳлардан фарқли ҳолда, лексик-семантик гуруҳлаш луғавий бирлик англатадиган маънога суянади (интралингвистик фактор асосида амалга оширилади), иккинчидан, лексик-семантик гуруҳлаш фақат от туркуми билан чекланмай, бошқа туркум лексемаларни бўйича ҳам амалга оширилади. Масалан, сифат лексемалар ранг-тус билдирувчи сифатлар, таъм-маза билдирувчи сифатлар каби лексик-семантик гуруҳларга бирлаштирилади.

Тил бирликларини синонимлар, антонимлар деб бирлаштириш — семантик системалаш. Булар лексик-семантик гуруҳлашда охириги тўдаланиш ҳисобланади ва *семантик микросистема* деб юритилади.

66-§. Тил бирликларининг айна бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши *синонимия* дейилади (юнонча *synonimoi* — «биргаликда исмлилик»).

Синонимия икки ва ундан ортиқ тил бирлигининг ўзаро маъно муносабати асосида туғилади. Бундай муносабатда қатнашувчи бирликларнинг миқдорини чеклаб бўлмайди. Иккинчидан, бу тил бирликлари ўз ичида мунтазам бир системани ташкил этади. Шу хусусиятларини ҳисобга олиб, синонимия муносабати ҳосил этувчи тил бирликлари бири иккинчисига нисбатан синоним дейилади, синонимлар жамланган ҳолда *синонимия қатори* деб юритилади.

Синонимия луғавий бирликларда ҳам, грамматик бирликларда ҳам мавжуд. Шунга кўра синонимия икки хил:

I. Луғавий синонимия — луғавий бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *қуёш, кун; кўк, осмон; чопмоқ, югурмоқ* каби.

II. Грамматик синонимия — грамматик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *-яп, -ётир (ўқияпман, ўқийётирман)* каби.

Луғавий синонимия уч хил:

1. Лексик синонимия — лексик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *муғамбир, айёр, қув, маккор* каби.

2. Фразеологик синонимия — фразеологик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *илоннинг ёғини ялаган, бурганинг кўзини кўрган* каби.

3. Лексик-фразеологик синонимия — лексик бирлик билан фразеологик бирликнинг ўзаро синоним бўлиши: *осонгина, хамирдан қил суғургандай* каби.

67- §. Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) айни бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши *лексик синонимия* дейилади. Масалан, *ялқов*, *дангаса* лексемалари ҳозирги ўзбек тилида айни бир луғавий маънони англатади («ишёқмас»), шунга кўра улар ўзаро синоним.

Лексик бирликларнинг айни бир маънони англатишини маънода тенг келиш деб тушуниш ярамайди. Ҳар бир синоним, ушбу синонимия қатори учун умумий маъно ўзанидан ташқари, ўзига хос маъно қиррасига эга бўлиши мумкин. Синонимлар бир-биридан англатган маъно қиррасига, услубий баҳосига кўра, нутқий хосланиш белгисига кўра (бир ёки бир неча жиҳатдан) фарқ қилади.

Агар лексик бирликлар ҳар жиҳатдан тенг келса, улар ўзаро фарқ қилмаса, лексик дублетлар ҳосил бўлади. Бу ҳодиса абсолют синонимия деб ҳам юритилади. Масалан, *агитация*, *ташвиқот*; *пропаганда*, *тарғибот*; *тема*, *мавзу* лексемалари терминологик маънода *лексик дублет* деб қаралиши мумкин.

Лексик дублетлар жуда оз (шунда ҳам, асосан, терминларда). Бири иккинчисининг айнан нусхаси бўлгани сабабли, бундай лексик дублетлардан бири ортиқча ҳисобланади, шунинг натижасида булардан бири тилда узоқ яшамайди. Демак, лексик дублетлар — ўткинчи ҳодиса.

Лексик синонимияга, асосан, уч нуқтаи назардан ёндашилади: маъно қирраси жиҳатидан, услубий баҳо жиҳатидан, нутқий хосланиш белгиси жиҳатидан. Бундай ёндашув бири иккинчисини истисно қилмайди, балки айни бир ҳодиса турли жиҳатдан баҳоланади. Чунки бир синонимия қаторини ташкил этувчи бирликлар айни вақтда ҳар уч жиҳатдан ёки икки жиҳатдан, ҳатто бир жиҳатдан фарқ қилиши мумкин.

Демак, юқоридагича баҳолашларни синонимларни учга таснифлаш деб бўлмайди.

68- §. Синонимлар ўзаро маъно қирраси жиҳатидан фарқланиб турса, *маъно синонимлари* (идеографик синонимлар) дейилади (юнонча *idea* — «тушунча», «тасаввур»). Масалан, *янглиш*, *нотўғри*, *хато* лексемалари айни бир маънони англатади, маъно ўзани тенг, шунга кўра булар синоним; аммо бу лексемалар ўзаро лексик

маъно қиррасида фарқли: *янглиш фикр*, *ногўғри фикр*, *хато фикр* боғланишларининг ҳар бирида фикрнинг чин эмаслиги англатилади, аммо хато фикрга нисбатан *янглиш фикр* дейиш билан «айб» юмшатилади, янглиш фикрга нисбатан *хато фикр* дейиш билан «айб» кучайтирилади.

Шунингдек, *йиғмоқ* ҳам, *тўпламоқ* ҳам айни бир маънони — «бир жойга жамламоқ»ни англатади, лекин *тўпламоқ* оддий жамлашни эмас, балки уйиб туриб жамлашни англатади, *йиғмоқ* феълининг маъносида эса бундай қирра йўқ.

Умуман, синонимлардаги бундай фарқланиш бир маъно ўзани доирасида бўлиши керак. Акс ҳолда, маъно ўзани ўзгарса, синонимия йўқолади. Демак, синонимия учун лексик маънолар орасидаги умуман яқинлик етарли эмас. Лексик бирликлар, ўз маъно қиррасида фарқлана туриб, маъно ўзани тенг бўлсагина, синонимия ҳосил бўлади. Масалан, *қарама-қаршилик*, *зиддият* лексемалари маънода фарқланади: *зиддият* лексемасида душманлик, рақобатга асосланиш каби маъно қирраси бор, *қарама-қаршилик* лексемасининг маъносида эса бу йўқ; аммо ҳар икки лексемада маъно ўзани тенг: «келишмовчилик».

Юзаки қараганда, юқоридагича ҳолат *чаққон*, *эпчил* лексемаларида ҳам мавжуддек кўринади. Лекин бу лексемалар бошқа-бошқа маънони англатади: «чаққон»лик «эпчил»лик эмас, эпчил киши чаққон бўлиши ҳам, бўлмаслиги ҳам мумкин. Умуман, булар — ҳар хил маънони англатувчи лексемалар: *чаққон* лексемаси *оёқ-қўли енгил* фраземаси англатгани каби маънони билдиради, *эпчил* лексемаси эса *ишнинг кўзини биладиган* фраземаси англатгани каби маънони билдиради.

Шунингдек, *ора* ва *ўрта* лексемалари ҳам бош лексик маъноларида ўзаро синоним эмас: *ора 1* — «икки нуқтани ажратиб турувчи оралиқ (масофа, вақт)», *ўрта 1* — «икки нуқтани ажратиб турувчи оралиқнинг қоқ ярмидаги янги бир нуқта (масофа, вақт)». Шунга кўра *орага қил ҳам сиғмайди* дейилади-ю, аммо *ўртага қил ҳам сиғмайди дейиш хато*. Юқоридаги фарқ бир маъно ўзани доирасидаги фарқ бўлмай, айрим-айрим маънолар мавжуд эканини кўрсатади. Шу сабабли, *Икки ўртадаги узун масофа Менинг кўзларимнинг нури-ла тўлган* (Ҳ. О.) деб ишлатиш тўғри эмас: *ўрта* лексемаси олдидан *икки миқдор сифатловчисини* келтириб бўлмайди, «ўрта»

узун ёки қисқа ҳам бўлмайди; бу ўринда *ора* лексемаси ишлатилиши лозим эди.

Қуйидагича муносабат ҳосил этувчи лексик бирликлар ўзаро синоним деб қаралмайди:

1. Жинс тушунчасини англатувчи лексема (семема) билан тур тушунчасини англатувчи лексема (семема). Масалан, *уй* лексемаси *хона, ўтов, чайла, капа* каби лексемаларга синоним бўлмайди, чунки *уй* лексемаси жинс тушунчасини, қолганлари эса тур тушунчасини англатади. Шунингдек, *вақт* лексемаси *он, лаҳза зум* лексемалари билан синонимия ҳосил этмайди, чунки *вақт* лексемаси жинс тушунчасини, қолганларни эса тур тушунчасини англатади.

2. Тур тушунчасини англатувчи лексемалар (семемалар) ҳар хил маънони англатса. Масалан, *тўрва, халта, қопчиқ, қоп, қанор* лексемаларининг барчаси маълум бир «идиш»ни англатса ҳам, *тўрва* бошқа-ю, *халта* бошқа, *қоп* бошқа-ю, *қанор* бошқа.

Шунингдек, *куймоқ* ва ёнмоқ «ўт олиш» билан боғлиқ, лекин бири «ўт олиш» жараёнини англатса (*ёнмоқ*), иккинчиси «оловланиш»нинг натижасини англатади (*куймоқ*). Яна бир мисол: *карч* ҳам, *тилим* ҳам бутуннинг бўлагини англатишига кўра ўхшаш, аммо улардан ҳар бири бошқа-бошқа маънони англатади: *бир тилим қовун, бир карч қовун*.

Демак, ҳар икки бандда таъкидланган луғавий бирликлар синонимия учун асосий шартга — айни бир маънони англатиш шартига — жавоб бермайди.

69- §. Синонимлар ўзаро услубий баҳо жиҳатидан фарқланса, *услубий синоним* дейилади. Ҳар бир синонимия қатори, одатда: а) услубий баҳо семаси бетараф лексик бирликни ва б) услубий баҳо семаси бетараф бўлмаган лексик бирликни ўз ичига олади. Масалан, *юз, бет, афт, башара, чеҳра* синонимия қаторида *юз* лексемаси, *кулмоқ, илжаймоқ, иржаймоқ, тиржаймоқ, жилмаймоқ, ишшаймоқ, ҳирингламоқ, табассум қилмоқ, хахоламоқ, хандон ташламоқ* синонимия қаторида эса *кулмоқ* лексемаси бетараф, қолганларида эса услубий баҳо бўртиб туради.

Синонимларда услубий баҳо икки хил бўлади: 1) ижобий: *жилмаймоқ, табассум қилмоқ* лексемаларидаги каби; 2) салбий: *афт, башара, иржаймоқ, тиржаймоқ, ишшаймоқ* лексемаларидаги каби.

Лексемаларни танлаб ишлатишда синонимларнинг

фақат маъно хусусиятларигагина эмас, балки услубий баҳо семасига ҳам эътибор берилади. Чунки услубий баҳо шу лексема (семема) англатаётган воқеага сўзловчининг муносабатини билдириб туради («Услубий баҳо» баҳсига қаранг).

70-§. Синонимлар ўзаро нутқий хосланиш белгиси жиҳатидан фарқланса, *нутқий синонимлар* дейилади. Масалан, *юз, бет, афт, башара, чеҳра* синонимларидан *юз* лексемасининг ишлатилиши нутқ кўринишлари бўйича чегараланмаган, *бет, афт, башара* лексемалари асосан сўзлашув нутқида, *чеҳра* лексемаси эса асосан бадний нутқда ишлатилади.

Нутқий синонимлар қуйидагича муносабатларда воқе бўлади:

1) умумнутқ лексемаси (нутқнинг барча кўринишида ишлатилаверадиган лексема) билан бадний нутқ лексемаси орасида: *нур* — умумнутқ лексемаси, *ёғду* — бадний нутқ лексемаси; *пешана* — умумнутқ лексемаси, *манглай* — бадний нутқ лексемаси; *хат* — умумнутқ лексемаси, *мактуб* — бадний нутқ лексемаси каби;

2) умумнутқ лексемаси билан сўзлашув нутқи лексемаси орасида: *яна* — *тағин*, *бошқа* — *бўлак*, *алмашмоқ* — *алишмоқ* каби;

3) умумнутқ лексемаси билан расмий нутқ лексемаси орасида: *тугамоқ* — *тамом бўлмоқ*, *қатнашмоқ* — *иштирок этмоқ* каби;

4) сўзлашув нутқи лексемаси билан бадний нутқ лексемаси орасида: *афт* — *чеҳра*, *бўлак* — *ўзга* каби («Луғавий бирликларнинг нутқ кўринишларига хосланганлиги» баҳсига қаранг).

71-§. Юқорида синонимия қаторига уч жиҳатдан ёндашилди: 1) маъно қирраси жиҳатидан, 2) услубий баҳо жиҳатидан, 3) нутқий хосланиш жиҳатидан. Шу тавсифлар асосида синонимия қаторининг бош вакили белгиланади. Синонимия қаторидаги бош вакилга доминанта дейилади (лотинча *dominantis* — «ҳукмрон»).

Доминанта деб, одатда, синонимия қаторидаги лексик мундарижаси барча синонимлари учун умумий, услубий баҳоси бетараф, умумнутққа хосланган бирлик танланади. Масалан, *юз, бет, афт, башара, чеҳра* синонимия қаторида *юз* лексемаси доминанта; *кулмоқ, илжаймоқ, иржаймоқ, тиржаймоқ, жилмаймоқ, ишшаймоқ, ҳирингламоқ, табассум қилмоқ, хахоламоқ, хандон ташламоқ* синонимия қаторида *кулмоқ* лексемаси доминан-

та; *ширин, мазали, лаззатли, лазиз* синонимия қаторида *ширин* лексемаси доминанта.

Доминантани белгилаб олиш синонимия луғатини тузиш ишида катта аҳамиятга эга. Чунки: а) синонимия қатори шу доминанта асосида луғатдан жой олади; б) синонимия қатори англатган маъно шу доминанта асосида таърифланади, сўнгра шу синонимия қаторидаги ҳар бир синонимнинг ўзига хос маъно қирраси, услубий баҳо семаси, нутқий хосланиш белгиси каби хусусиятлари баён қилинади.

Фразеологик синонимия

72-§. Фраземаларнинг айни бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши *фразеологик синонимия* дейилади. Масалан, *оғз(и)га талқон солмоқ, мум тишламоқ* фраземаларни айни бир луғавий маънони — «мутлақо гапирмаслик»ни, «суҳбатда мутлақо қатнашмаслик»ни англатади. М и с о л л а р: *Мажлис бошлангунча бир оз кулишиб ўтирайлик. Оғизларингга талқон солиб олдинглар. (П. Т.) Бир гапириб, ўн куларди, ҳаммани оғзига қаратарди... Бугун мум тишлаб қолди. (Ойдин.)*

Фразеологик синонимия ҳам уч жиҳатдан баҳоланади: а) маъно қирраси жиҳатидан; б) услубий баҳо жиҳатидан; в) нутқий хосланиш жиҳатидан.

Фразеологик бирликларда абсолют синонимия (фразеологик дублет) бўлмайди.

Фразеологик синонимлар кўпинча маъно синонимлари (идеографик синонимлар) бўлади (маъноси тенг келувчи фразеологик синонимлар жуда оз). Масалан, *бурн(и)ни кўтармоқ — бурн(и) кўтарилди* ва *димоғ(и) шишиди* фраземалари учун умумий мундарижа «кибрланмоқ», «гердаймоқ» бўлса-да, бу умумий маънонинг гавдаланиши турлича. Бундан қатъи назар, *бурн(и)ни кўтармоқ — бурн(и) кўтарилди* фраземасига нисбатан *димоғ(и) шишиди* фраземасида маъно кучлироқ.

Фразеологик синонимларда услубий баҳо ҳам, одатда, бўртиб туради. Асли фразеологик бирликлар худди шу мақсад билан — воқеликни номлашда уни ўткир баҳолаб бериш учун, ижобий ёки салбий муносабатни яққол ифодалаш учун — яратилади. Масалан, *икки оёғ(и)ни бир этикка тиқмоқ, оёғ(и)ни тираб олмоқ* синонимларининг ҳар иккисида услубий баҳо жуда кучли; *бош(и) шишиди, мия(си) ғовлаб кетди* синонимла-

рида эса услубий баҳо иккинчисида кучлироқ: *Отам уйлантираман деб икки оёғини бир этикка суқиб олган. Ҳол-жонимга қўймайди. (С. Аҳм.) Савдогарнинг ўжарчасига оёқ тираб туриши йигитнинг ғазабини ошира бошлади. (О.) Шу кунда ҳамманинг боши шишган (О.) Минг хил хаёл билан миям ғовлаб кетди. (Ойдин.)*

Фразеологик синонимлар нутқий хосланиш жиҳатидан у қадар ранг-баранг эмас: асосан, сўзлашув нутқига ва қисман бошқа нутқ кўринишларига хосланган бўлади. Масалан, *кўз(и)ни юммоқ, дунёдан ўтмоқ* фраземалари адабий (кўтаринки) нутққа, *жон бермоқ* фраземаси эса сўзлашув нутқига хосланган: *Лекин чол ҳали бақувват, илиги соғ. Бир кун кўзини юмар ахир. (О.) Хон Гўрўғли отам дунёдан ўтди. (Фозил Йўлдош.) ... бир киши қолгунча курашиб, ўз маррамизда жон беришга тайёرمىз. (Я.)*

Синоним фраземаларни бир фраземанинг вариантлари билан қориштирмаслик керак. Масалан, «янги, қўл тегмаган» маъносини англатувчи *оҳори тўкилмаган, қирови тўкилмаган* фраземалари ўзаро синоним. Чунки булардан ҳар бири асосида бошқа-бошқа образ ётади (биринчиси тўқувчиликдан, иккинчиси эса пичоқчиликдан олинган), бошқа-бошқа лексемалар асосида таркиб топган.

Аmmo *аҳмоққа Тўйтепа нима йўл, аҳмоққа Қува бир тош* кабилар ўзаро бир фраземанинг вариантларидир. Чунки ҳар иккиси бир образга суянади, таркибдаги сўзларини алмаштириш ҳар гал маҳаллий (диалектал) колорит қўшади.

Шунингдек, *бош(и)да ёнғоқ чақмоқ, бош(и)да данак чақмоқ, бош(и)да тош чақмоқ* мисоллари ҳам бир фраземанинг вариантлари бўлиб, бир лексик компонентнинг алмашинуви билан фраземанинг маъноси кучая боради (*ёнғоқ — данак — тош*). Мисоллар: *Ахир у ҳар кун янги бир дардисар ишни ўйлаб чиқаради. Яна ҳар кимнинг бошида ёнғоқ чақмоқчи бўлади. (О.) Мадамин бу қишлоқ халқи бошида қирқ йил данак чаққан золим Салимбой оқсоқолнинг ўғли эди. (П. Т.) Уч кун ўтмай бошимда тош чақишга бошлади. (О.)*

73-§. Фразема (фразосемема) билан лексема (лексосемема) орасидаги синонимия *лексик-фразеологик синонимия* дейилади. Лексик-фразеологик синонимияда

лексема доминанта бўлади. Ҳар бир лексемага фразеологик синоним ахтариш фойдасиз. Аммо кўпчилик фраземаларнинг лексик синоними бор (шуни ҳисобга олиб синонимиянинг бу турини *фразеологик-лексик синонимия* деб номлаш тўғрироқ). Масалан, *юлдузни бенарвон урадиган* фраземаси *абжир* лексемаси билан; *дунёни сув босса, тўпни(и)га чиқмайди* фраземаси *беғам* лексемаси билан синонимия муносабати ҳосил этади.

Лексик-фразеологик синонимияда фразема ўз маъно қиррасига кўра, шунингдек, услубий баҳоסיга кўра ўз синоними бўлган лексемадан кескин фарқланади. Ниманидир фразема билан англитиш, одатда, лексема билан англитишга қараганда таъсирчан бўлади.

Синонимияга баъзи тавсифлар

74- §. Синонимия муносабати:

1) Бир тилнинг ўз лексемалари орасида бўлади. Бу ҳар бир тилнинг ўз тараққиёти билан боғлиқ асосий ҳолатдир. Масалан, *гапирмоқ, сўзламоқ; янчмоқ, туймоқ* кабилар ўзбек тилининг ўз материалдан таркиб топган синонимия қаторларидир.

2) Ўз лексема билан ўзлашма лексема орасида бўлади. Масалан, *оз, кам; барча, ҳамма; тоза, пок; ёлғон; сохта* (ўзбекча-тожикча); *айирма, фарқ, тафовут; бўлак, қисм; киши, инсон, одам; уюшма, иттифоқ* (ўзбекча-арабча) каби.

3) Ўзлашма лексемалар орасида ҳам воқе бўлади. Масалан, *анализ, таҳлил* (байналмилал-арабча); *мактуб, нома* (арабча-тожикча); *расм, одат* (арабча-арабча) каби.

4) Фразеологик синонимлар, одатда, шу тилнинг ўзиники бўлади: *бир ёстиққа бош қўймоқ, турмуш қурмоқ; бир оғиз, бир шингил, бир чимдим* каби. Чунки фраземаларда миллий колорит кучли бўлиб, фраземаларни ўзлаштириш (айниқса синонимияга олиб келувчи ўзлаштириш) жуда оз учрайди. Синонимияга олиб келувчи ўзлаштириш деб *қўлни қўлга бермоқ* фраземасини кўрсатиш мумкин (русча *рука об руку* фраземасининг ижодий калькаси). Бу фразема ўзбекча *бир ёқадан бош чиқармоқ* фраземаси билан синоним.

Демак, синонимия: а) шу тилдаги ўз луғавий бирликларнинг маълум маъно муносабатига киришуви билан; б) луғавий бирликларни ўзлаштириш ва буларнинг ўз луғавий бирликлар билан ёки ўзаро маълум маъно муносабати ҳосил этиши натижасида пайдо бўлади.

75- §. Синонимия қаторидаги лексема тузилишига кўра турлича бўлади. Синонимия муносабати:

1) туб лексемалар орасида бўлади: *боп, мос; ёқ, томон; ялқов, дангаса; ўрин, жой, ер* (айрим маъноларида) каби;

2) туб лексема билан ясама лексема орасида бўлади: *поғона, босқич; ортмоқ, юкламоқ; тугамоқ, тамом бўлмоқ* каби;

3) ясама лексемалар орасида бўлади. Бунда яшаш асоси бўлган лексемалар ўзаро:

а) синоним бўлади: *саноқли, ҳисобли (саноқ, ҳисоб); ғазабланмоқ, қаҳрланмоқ (ғазаб, қаҳр)* каби;

б) яқин маъноли лексемалар бўлади: *куйламоқ, хониш қилмоқ (куй, хониш); ёш-яланг, йигит-яланг (ёш йигит)* каби.

Изоҳ: 1. Айни бир лексемадан ҳар хил аффикс билан ясаишлар ҳам синонимия ҳосил этади. Бунда асли аффикслар синонимияси ҳақида гапириш ўринли. Масалан, *илмоқ, илгак* синонимларида асли *-моқ, -гак* аффикслари ўзаро синоним.

2. Баъзан бир ўзакнинг ҳар хил кўринишидан ясаишлар ҳам синонимия ҳосил этади. Бундай ҳолат, асосан, арабча ўзлаштиришларда учрайди. Масалан, *ҳақсиз, ҳуқуқсиз* лексемалари арабча ўзакнинг бирлик (*ҳақ*) ва кўплик (*ҳуқуқ*) шаклларида ясалган; *таққос-ламоқ, қиёс қилмоқ* синонимларидаги *қиёс, таққос* қисмлари ҳам асли бир арабча ўзакнинг икки кўринишидир.

Демак, синонимияга олиб келувчи ҳодисалардан бири — лексема ясаиши.

76- §. Синонимия қаторидаги лексема ва фраземалар тилда тутган мавқеи жиҳатидан ҳам турлича бўлади. Синонимия муносабати:

1) умумтил бирликлари орасида бўлади: *чумоли, қумурсқа; кун, қуёш; чопмоқ, югурмоқ; қўл(и)ни ювиб, қўлтиғ(и)га урмоқ* ва *ҳафсала(си) пир бўлди* каби;

2) умумтил бирлиги билан диалектал бирлик орасида бўлади: *асал, бол; яна, тағин; озғин, ориқ; боғдан келса (...), тоғдан келмоқ, Ашдан келса (...), дашдан келмоқ* каби;

3) диалектал бирликлар орасида бўлади: *ғўра, довучча; сапча, хамак, болача, тугунак; Ашдан келса (...), дашдан келмоқ* ва *Мен на дейман, қўбизим на дейди* каби.

Демак, синонимияга умумтил нуқтаи назардан ён-

дашув билан адабий нутқнинг ўзи нуқтаи назаридан ёндашув ўзаро фарқ қилади. Диалектал луғавий бирликлар адабий нутқ синонимиясининг бойиш манбаларидан биридир.

77- §. Шу ўринда эвфемизм туфайли воқе бўладиган синонимик муносабатни ҳам таъкидлаб ўтиш керак. Қўпол, ёмон таассурот қолдирадиган лексема ва фраземани бундай хусусияти йўқ луғавий бирлик билан алмаштириш ҳодисаси *эвфемизм* дейилади (юнонча *euphemeo* — «яхши, силлиқ гапираман». Ҳодисадан ташқари, ана шундай хусусияти бор луғавий бирликнинг ўзи ҳам эвфемизм деб юритилади). Масалан, *ўлмоқ* — *дунёдан ўтмоқ*; *иккиқат* — *ҳомиладор, оғир оёқ*; *семиз* — *гўштдор, тўла*; *ўғри* — *қўл(и) эгри*; *кар* — *қулоғ(и) оғир, кўр* — *(кўз)и ожиз, кўз(и) ногирон*; *туғмоқ* — *кўз(и) ёриди* каби.

78- §. Синонимия ва полисемемия ўзаро узвий боғланган. Чунки синонимия лексемаларда лексик маънога, фраземаларда фразеологик маънога асосланади. Тўғридан-тўғри лексема билан лексема, фразема билан фразема, лексема билан фразема синонимияси ҳақида гапириш учун синонимия муносабати ҳосил этувчи луғавий бирликлар бир маъноли (моносемантик) бўлиши лозим.

Полисемантик лексемаларда ҳар бир семема бошқа бир лексема билан (агар у моносемантик бўлса) ёки семема билан (агар у полисемантик бўлса) синонимия муносабатига киришади. Масалан, *бош* лексемаси бир семемасида *тўнғич* лексемаси билан, иккинчи семемасида *асосий* лексемаси билан, учинчи семемасида *охир* лексемаси билан ва ҳоказо синонимия муносабати ҳосил этади.

Худди шундай ҳолат фраземаларда ҳам мавжуд. Масалан, *кўнгл(и) озди* фраземасининг бир семемасига *ҳуш(и)дан кетмоқ* фраземаси, иккинчи семемасига эса *кўнгл(и) айниди* фраземасининг бир семемаси синоним бўлади.

Лексик маъно турлари жиҳатидан қараганда, синонимия муносабати:

1) бош (тўғри) маънолар орасида бўлади. Бу — асосий ҳолат: *бутунлай, тамомила* каби;

2) бош (тўғри) маъно билан ҳосила (кўчма) маъно орасида. Бу ҳам анчагина учрайди: *тўнғич, бош; пухта, пишиқ* каби;

3) ҳосила (кўчма) маънолар орасида бўлади. Бу у қадар кўп эмас. Масалан, *гапнинг мағзи*, *гапнинг тузи* бирикмаларидаги *мағиз*, *туз* лексемалари ўзаро ҳосила маъноларида синоним бўлади.

79-§. Лексик қўллаш асосида, шунингдек, фразеологик қўллаш асосида синонимия ҳосил бўлмайди, чунки булар тил бирлиги деб эмас, нутқ бирлиги деб қаралади. Синонимия эса асли тил бирликлари орасидаги муносабатда туғилади, шунга кўра *уздуал синонимия* деб юритилади (лотинча *usus* — «одат», «қоида»).

Лексик маъно билан лексик қўллаш, фразеологик маъно билан фразеологик қўллаш орасидаги синонимик муносабат *контекстуал синонимия* деб номланиши мумкин.

Контекстуал синонимия ранг-баранг кўринишларга эга. Бундай синонимик муносабат ҳар гал нутқнинг ўзида воқе бўлади, шу аниқ нутқдан ташқарида йўққа чиқади. Бундай синонимия, масалан, олмош билан бошқа туркум лексемаси орасида, олмош билан бирикма, гап, ҳатто абзац орасида, шахс, предмет, мавҳум тушунча номи билан шунинг тасвирий муқобили орасида (*Пушкин*, «*Евгений Онегин*»нинг *муаллифи* каби) пайдо бўлади ва бошқалар.

Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» повести ҳақида фикр билдирганда ҳар гал *Абдулла Қаҳҳор* деб қайтаравериш услубни бузади. Шу сабабли контекстуал синонимиядан кенг фойдаланилади: бир ўринда *адиб* дейилса, иккинчи ўринда *ёзувчи* деб, учинчи ўринда *повестъ муаллифи* ёки *муаллиф* деб ишлатилади. Луғавий бириклар сифатида *адиб*, *ёзувчи*, *муаллиф* лексемалари ўзаро синоним эмас, лекин маълум контекст доирасида бу лексемалар ўзаро ва *Абдулла Қаҳҳор* атоқли отига контекстуал синоним бўлиб келади.

80-§. Синонимия муносабатини белгилашда тил тараққиётининг муайян бир босқичи назарда тутилади ва луғавий бирикларнинг худди шу даврдаги ўзаро маъно муносабатидан келиб чиқиб муҳокама юритилади. Шунга кўра ҳар хил ижтимоий тузумга тааллуқли тушунчаларни англатадиган лексемалар ўзаро синоним деб қаралмайди. Масалан, *судья* ва *қози*, *милиционер* ва *полициячи*, *уй хизматчиси* ва *хизматкор* (малай) каби. Булардан ҳар бири алоҳида-алоҳида маънони англатувчи лексемалардир.

81-§. Синонимия — тилнинг бой эканини, тараққиёт даражасини кўрсатиб турувчи ҳодисалардан бири.

Синонимия сабабли нозик маъно қирралари англатилади, ранг-баранг услубий баҳолар ифодаланади. Синонимлардан бирини танлаб ишлатиш орқали воқеликнинг бир қирраси бўртади.

Аслида синонимия воқе бўлиши учун луғавий birlikлар ўзаро маълум тенгликка, бир хилликкагина эмас, балки айирмаларга ҳам эга бўлиши лозим. Лексема ёки фраземани танлаб ишлатишда ҳар гал ана шу айирмалар билан ҳисоблашишга тўғри келади. Ўз фикрини англатишда, ўз муносабатини ифодалашда ягона ўринли лексема ёки фраземани синонимия қаторидан танлаб ола билиш керак.

Синонимлардан яна нутқни ихчам, равон тузишда, шунингдек, талаффузни қулайлаштиришда ҳам унумли фойдаланилади. Булардан ташқари, синонимлар асосида жуфт лексемалар ҳам тузилади: *ор-номус, бахт-саодат* каби.

82- §. Синонимия ва семантик компонент (сема). Полисемантик birlikлар семемаларини ўзаро ажратишда семантик компонентларга (семаларга) асосланиш қандай ижобий натижага олиб келса, синонимларни белгилашда ҳам шундай ижобий натижага олиб келади. Асли синонимлар «маъноси бир хил», «айни бир маъноли», «маъно ўзани тенг, маъно қирраси фарқли» каби ноаниқ ифодалар ёрдамида таърифлаб келинади. Синонимияни белгилашда семик таҳлил методикасига суяниш бу ҳодисани аниқроқ таърифлаш имконини беради.

Икки ва ундан ортиқ луғавий birlikни ўзаро синоним дейиш учун дастлабки шарт — луғавий маъно асосининг тенг эканлиги, иккинчи шарт — бундай тил birlikлари ўзаро маълум жиҳатдан фарқли бўлиши. Семик таҳлил жиҳатидан ёндашиб, синоним бўлиш учун бу тил birlikларининг луғавий маъноси айна бир идеографик семалар йиғимидан иборат бўлишини таъкидлаймиз. Бу идеографик семаларнинг шу йиғимида бирор семанинг тутган мавқеи, бўртиши ёки нурсизланиши, маълум бир қирраси билан фарқланиши тафайли синонимларнинг луғавий маъносида маълум тафовут юз беради. Ана шу тафовутларни ҳисобга олиб, идеографик синонимлар ҳақида гапирилади.

Агар идеографик сема эмас, балки услубий сема фарқланса, услубий синонимлар ҳақида сўз юритилади.

Фарқ ҳам идеографик, ҳам услубий семада кўринса,

идеографик-услубий синонимлар ҳақида гапирилади ва бошқалар.

Айтилганларни ҳисобга олиб, синонимларга шундай таъриф берса бўлади: Идеографик семалар йиғими тенг, айтилиши вақтда бир ёки бир неча жиҳати (жумладан, бирор идеографик семасининг мавқеи, маъно қирраси; услубий семаси, нутқий хосланиш белгиси) фарқли тил бирликлари *синоним* дейилади.

ЛУҒАВИЙ АНТОНИМИЯ

83- §. Тил бирликларининг ўзаро зид муносабатдаги маъноларни англатиши асосида гуруҳланишига *антонимия* дейилади (юнонча *anti* — «зид», «қарши», *опута* — «исм»).

Антонимия икки тил бирлиги орасидаги муносабатга асосланади. Булардан бири иккинчисига нисбатан антоним бўлиб, иккиси бирликда антонимик жуфтни ҳосил этади.

Синонимия қаторида икки ва ундан ортиқ тил бирлиги қатнашади, чунки улар айтилиши вақтида бир воқеликни номлайди, ифодалайди. Антонимия муносабатида эса икки тил бирлиги қатнашади, чунки бундай муносабат бири иккинчисининг акси бўлган воқеликни номлайдиган, ифодалайдиган тил бирликлари орасида воқе бўлади. Антонимлардан ҳар бири ўзича синонимга эга бўлиши мумкин, аммо бу антонимик жуфтлик ҳолатини бузмайди (шунда ҳам антонимия икки тил бирлиги орасида бўлади).

Аввало, икки хил антономияни кўрсатиш лозим:

I. Луғавий антонимия — луғавий бирликларнинг ўзаро антоним бўлиши: *новча* — *пакана*, *сахий* — *бахил*, *бўшанг* — *олғир* каби.

II. Грамматик антонимия — грамматик бирликларнинг ўзаро антоним бўлиши. Бу жуда кам учрайди: **-дан** — **-га** (*уйга* — *уйдан*) каби. Морфемалар антонимияси асосан лексема ясовчиларга тўғри келади: **-ли**, **ба-** (**бо-**) — **-сиз**, **бе-**, **но-** каби. Шунга кўра бундай морфемалар билан яшаш натижасида ҳам, одатда, луғавий антонимия ҳосил бўлади: *ўринли* — *ўринсиз*, *ноўрин*; *ҳисобли* — *ҳисобсиз*, *беҳисоб*; *бамаъни* — *бемаъни* каби.

Луғавий антонимия уч хил:

1. Лексик антонимия — лексемаларнинг ўзаро антоним бўлиши: *эрталаб* — *кечқурун*, *келмоқ* — *кетмоқ* каби.

2. Фразеологик антонимия — фраземаларнинг ўзаро антоним бўлиши: *оқ кўнгил — кўнгл(и) оқ* ва *ич(и) қора*; *очиқ қўл — қўл(и) очиқ* ва *тутунини булут кўрмас, ювундисини ит* каби.

3. Лексик-фразеологик антонимия — лексема билан фраземанинг ўзаро антоним бўлиши: *сахий — тутунини булут кўрмас, ювундисини ит*; *хафа* ва *бош(и) осмонда* каби.

84-§. Лексема(семема)ларнинг ўзаро зид муносабатдаги маъноларни англатиши асосида гуруҳланиши *лексик антонимия дейилади*. Масалан, *оз — кўп, тез — секин, жонли — жонсиз* каби.

Антонимия муносабати одатда бир туркум лексемалари орасида бўлади (юқоридаги мисоллар). Баъзангина сифат лексемага феъл лексеманинг сифатдош формаси антоним бўлади. Бунда сифатдош феълнинг бўлишли асосидан ҳам, бўлишсиз асосидан ҳам ясалади: *хом — пишган, ўткир — ўтмас* каби. Сифат лексема билан маълум маъно муносабатига киришуви сабабли бундай сифатдош шаклидаги феълнинг маъносида янгича мундарижа юзага келади, мустақил лексемага айланади (*пишган — пишмаган, пишган — хом; ўтмас — ўтар, ўтмас — ўткир* муносабатларини қиёсланг).

Антонимия муносабати асосан белги англатувчи лексемаларда мавжуд. Шунга кўра антонимия сифатларда, равишларда айниқса кўп: *яхши — ёмон, оч — тўқ; яқин — узоқ* каби. Феъл туркумида антонимия ҳосил этувчи лексемалар у қадар кўп эмас: *олмоқ — бермоқ, кирмоқ — чиқмоқ* каби. От туркумида эса антонимия муносабати асосан белги-ҳолат отларида ва қисман бошқа хил отларда — бирор белгисига кўра зидлаш мумкин бўлган отларда мавжуд: *тинчлик — уруш, меҳр — нафрат; ака — ука, опа — сингил, амма — хола* каби. Антонимия муносабати баъзи туркумларда (масалан, сон, олмош, модал сўзларда) умуман йўқ.

Ҳар қандай лексема антонимия муносабатига киришавермайди, албатта. Агар лексик маъно ўз зиддига эга бўла олсагина, антонимия воқе бўлади. Масалан, *китоб, соат, кўз, қўл* лексемаларининг лексик маъноларида бундай зидланувчи маъно муносабати ҳосил этиш имконияти йўқ; *тоза, арзон, аввал* лексемаларининг лексик маъноларида эса бундай зидланувчи маъно муносабати ҳосил этиш имконияти бор (*тоза — ифлос, арзон — қиммат, аввал — кейин, сўнг* каби).

85-§. Ифода плани жиҳатидан антонимлар ҳар хил бўлиши лозим (ифода планига нисбатан зид бўлиш таълаби қўйилмайди, албатта): *соғ* — *касал* каби.

Антонимлар асос жиҳатидан бир хил, аммо ясовчи аффикслари ҳар хил бўлиши мумкин. Бунда антоним аффикслар ёрдамида бир асосдан икки лексема (антоним лексема) ясалган бўлади: *онгли* — *онгсиз* каби.

Баъзан айни бир лексеманинг лексик маънолари ўзаро зидланиш ҳосил этади: *бош* («муқаддима») — *бош* («хотима»); *кўчанинг боши* бирикмасида кўчанинг бошланиши ҳам, охири ҳам кўзда тутилган бўлиши мумкин. Бундай ҳолатни антонимия деб эмас, полисемия доирасида воқе бўладиган *энантисемия* деб талқин қилиш тўғрироқ. (Умуман, бундай ҳолат луғавий бирликларда жуда оз учрайди.)

Демак, антонимлар ифода плани жиҳатидан ҳар хил бўлиши — бошқа-бошқа лексема бўлиши керак. (Синонимияда ҳам худди шундай.)

Маъно жиҳатидан антонимлар ўзаро боғланишли бўлади: бирини айтиш билан шунинг зидди кўз олдига келади, бирининг маъноси унинг антонимига кўра аниқ гавдаланади; гўё антонимлар бири иккинчисини туртиб тургандек бўлади: *қалин* — *юққа* каби. Хуллас, антонимия маъно жиҳатидан қарама-қаршилик ва бирликка асосланади.

Оддий инкорнинг ўзи ҳали антонимия эмас. Масалан, *айт-айтма*, *айтар* — *айтмас* кабилар бири иккинчисининг инкори. Аммо уларни ўзаро антонимлар деб бўлмайди. Асли булар икки лексема эмас, балки айни бир лексеманинг икки (бўлишли ва бўлишсиз) шаклидир. Антонимия эса икки лексема орасидаги маъно муносабати-дир. Икки лексема орасидаги бундай муносабатда инкор этиш янгини номлаш орқали бўлади. Масалан, *ширин* — *аччиқ* лексемалари бири иккинчисини ўзи англа-латган маъноси билан, янгини номлаш билан инкор этиб турибди.

Демак, антонимия муносабати ҳосил этувчи луғавий бирликлар: 1) бири иккинчисини инкор этиши, янгини номлаш орқали инкор этиши лозим, 2) маънолар бири иккинчисини истисно қилиб туриши, қарама-қаршисини номлаши керак. Масалан, *доно* ва *аҳмоқ*, *бир* ва *минг*, *йиқилмоқ* ва *турмоқ* ўзаро антонимлар эмас, чунки булар юқоридаги шартларга жавоб бермайди. *Доно* лексемасига *нодон* лексемаси, *аҳмоқ* лексемасига *ақлли*

лексемаси антоним. *Турмоқ* лексемасининг бош (тўғри) маъносига *ётмоқ* лексемасининг бош (тўғри) маъноси антоним, аммо *йиқилмоқ* лексемасига антоним йўқ.

Шунингдек, *ана* — *мана*, *шу* — *ўша*, *у* — *бу* олмошлари ўзаро зид маъноларни билдирмайди. Бу олмошларнинг маъносидаги фарқ — қарама-қарши йўналишда эмас, балки бир йўналишда ётувчи масофа (вақт) оралиғида. Қ и ё с л а н г:

йўғон *ингичка* *мана (шу, бу).* —————→
 ←————— . *ана (у, ўша).* —————→

86- §. Синонимияда бўлганидек, антонимия ҳам лексемаларда лексик маънога, фраземаларда фразеологик маънога асосланади. Моносемантик лексема ва фраземадагина тўғридан-тўғри лексема билан лексема, лексема билан фразема, фразема билан фразема антонимияси ҳақида гапириш мумкин. Масалан, адабий нутқдаги *пакана* — *новча* моносемантик лексемаларида бўлгани каби.

Полисемантик лексемаларда эса ҳар бир семема ўз антонимига эга бўлиши мумкин. Масалан, *тирик* лексемасининг бир семемасига *ўлик* лексемасининг бир семемаси (*тирик табиат* — *ўлик табиат*), *тирик* лексемасининг бошқа бир семемасига *ланж* лексемасининг бир семемаси (*тирик ош* — *ланж ош*) антоним.

Полисемантик лексемадаги ҳар бир семеманинг антоними бўлиши шарт эмас. Масалан, *бахил* лексемасининг бир семемасига антоним бор (*бахил одам* — *сахий одам*), аммо *бахил* лексемасининг бошқа бир семемасига антоним йўқ (*бахил* лексемасининг назарда тутилётган семемасига *ич(и) қора* фраземаси синоним ва *кўнгл(и) оқ* фраземаси антоним).

Демак, антонимияда ҳам асли лексемалар, фраземалар муносабати эмас, балки семемалар муносабати назарда тутилади.

Антонимия турли хил лексик маъно англатадиган семемалар орасида воқе бўлади:

1) бош тўғри маъноли семемалар орасида: *инсон* — *ҳайвон* лексемаларининг бош семемалари орасида бўлгани каби;

2) бош (тўғри) маъноли семема билан ҳосила (кўч-

ма) маъноли семема орасида: *қайнаган (сув)*— *хом (сув)*, *кичкина* — *девдай* лексемаларидаги каби;

3) ҳосила (кўчма) маъноли семемалар орасида: *узоқ (қариндош)* — *яқин (қариндош)*—(тузи) *баланд* — (тузи) *паст* лексемаларидаги каби. *Бошдан оёқ* каби ишлатишда ҳам ҳар икки лексема ҳосила (кўчма) маънода қатнашади.

Фразеологик антонимияни белгилашда ҳам полисемия билан ҳисоблашиш зарур. Моносемантик фраземалардагина антонимия фразема билан фразема орасида воқе бўлади. Бундай антонимия нисбатан кўп. Масалан, *ерга урмоқ* — *кўкка кўтармоқ* фраземаларида шундай. *Қамишкапаннинг икки обрўйи бирини бири ерга ура бошлагач, мажлис ёпилди ва масала райкомга қўйиладиган бўлди. (П. Т.) Тансиқ гўё бўғилгандай уҳ тортди. Бундай қариндошларини кўкка кўтарган дадасидан хафа бўлди у. (О.)*

Полисемантик фраземаларда эса ҳар бир фразеосемеманинг ўз антоними бўлиши мумкин. Масалан, *кўз(и)га иссиқ кўринмоқ* фраземаси икки маънони англатади: 1) «танишдек туйилмоқ», 2) «ўзига тортмоқ», «ёқимли бўлмоқ». Шу маънолардан биринчисига фразеологик антоним йўқ, иккинчи маънога эса *кўз(и)га совуқ кўринмоқ* фраземаси антоним бўлади: *Келганига сал ўтмай ҳамманинг кўзига иссиқ кўриниб қолди. (С. Назар.) — Қори болаларнинг кўзига совуқ кўриниб қолган эди. (П. Т.)*

87-§. 1. Антонимия билан синонимия ўзаро узвий боғланган ҳодисалардир. Одатда, бирор лексемага хос лексик маънони таърифлашда бу лексик маънонинг синоними билан антоними ҳам ҳисобга олинади. Масалан, *қуюқ чой* бирикмасидаги *қуюқ* лексемасининг маъносини таърифлашда шунинг синонимини (*аччиқ чой*) ва антонимини (*суюқ чой*) кўрсатиш фойдали (*қуюқ: аччиқ* лексемасига синоним, *суюқ* лексемасига антоним).

Баъзи лексик маъноларга ҳам синоним, ҳам антоним келтириш имконияти бўлмайди. Масалан, *суюқ чой* бирикмасидаги *суюқ* лексемасининг лексик маъносига антоним бор (*қуюқ чой*), аммо синоним йўқ (*бемаза чой* бунга синоним бўла олмайди, чунки *қуюқ чой* ҳам *бемаза* бўлиши мумкин).

Фразеологик маънони таърифлашда ҳам унинг синоними ва антонимини келтириш фойдали. Масалан,

кўнгли қора: *ичи қора* фраземасига синоним, *оқ кўнгли* фраземасига антоним.

Умуман, луғавий маънони таърифлашда шу маънонинг синоним ва антонимларини ҳам ҳисобга олиш керак. Акс ҳолда, луғавий маънога берилган изоҳ тўлиқ бўлмайди.

2. Лексик қўллаш асосида антонимия ҳосил бўлмайди (синонимияда ҳам худди шундай). Лексик маъно билан лексик қўллаш орасидаги антонимик муносабат *контекстуал антонимия* деб номланиши мумкин. Бундай антонимия ҳар гал нутқнинг ўзида воқе бўлади, нутқдан ташқарида йўққа чиқади, кўпинча индивидуал нутққа хос бўлади. Масалан, *ўт* («олов») билан *сув* лексемалари (шунингдек, *у* билан *бу* олмошлари) ўзаро антоним эмас. Маълум контекстда қўллаш сабабли булар антонимия муносабати ҳосил этади, холос: *Утга ҳам, сувга ҳам ўзини уришга тайёр. (О.) Дам у учига боради, дам бу учига келади.*

Антонимия тил бирликлари орасидаги муносабат асосида туғилади. Тил бирлиги билан нутқ бирлиги орасидаги муносабат контекстуал антонимия ҳосил этади. Масалан, *илмий* лексемасига *илмга хилоф* бирикмаси антоним эмас, чунки булар ҳар хил баҳоланувчи ҳодисалардир: биринчиси — лексик бирлик, тил бирлиги, иккинчиси — эркин бирикма, нутқ бирлиги. Асли *илмий* лексемасига *ғайриилмий* лексемаси антоним. *Илмий* — *илмга хилоф* муносабати эса контекстуал антонимияга тенг.

3. Антонимлар, аввало, лексемаларнинг лексик маъноларини изоҳлашда маълум аҳамиятга эга. Иккинчидан, антонимлардан антитеза ҳосил қилишда фойдаланилади (французча *antithese* — «зид қўйиш»). Бундай антитеза мақолларда айниқса кўп: *Яхшидан от қолар, ёмондан — дод (от — дод* муносабати — контекстуал антонимия); *Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда бўл каби.* Учинчидан, антонимлардан жуфт лексема тузишда фойдаланилади. Бунда ё маъно умумлашади, ёки янги бир лексик маъно англашилади (кейингиси — асосий ҳолат): *эрта-кеч, қишин-ёзин, ортиқ-кам, ўғил-қиз, чол-кампир, келди-кетди* каби.

88-§. Антонимия ва семантик компонент (сема). Антонимларни таърифлашда қарама-қарши маъноли, «зид маъноли», «зид тушунча» каби изоҳлар асосга

олинади. Баъзан маънодаги зидлик тўлиқ бўлиши ҳам таъкидланади.

Антонимларда семемаларнинг табиатини семик таҳлил методикаси билан ўргансак, қуйидагича ҳолат намён бўлади: антоним деб белгиланган лексемаларнинг (семемаларнинг) идеографик семалар йиғимида, одатда, бир сема зид мазмунли бўлиб, бошқа сема(лар) эса айнан бўлади.

Масалан, *эрталаб*—*кечқурун* лексемалари ўзаро антоним. Бу лексемаларнинг луғавий маъноси учун «вақт» архисемаси, шуни конкретлаштирсак, «сутка» семаси, шунингдек (сутканинг) «ёруғ қисми» семаси — муштарак семалар; «бошланиш қисми» ва «туғаш қисми» семалари эса зид семалар. Ана шу муштарак ва зид семалар асосида *эрталаб* лексемасининг маъносини «сутканинг қуёш чиқишига яқин пайти» деб, «кечаси тугаб, кундузи бошланадиган пайт» деб; *кечқурун* лексемасининг маъносини «сутканинг қуёш ботишига яқин пайти», «кундузи тугаб, кечаси бошланадиган пайт» деб таърифлаймиз.

Кўринадики, антонимларни зид маъноли тил бириклари деб таърифлаш ҳақиқатга тўғри келмайди. Шунинг ҳисобга олиб, антонимларни қуйидагича таърифлаш аниқроқ бўлади: Идеографик семалар йиғимида, одатда, бир семаси зид, қолган семаси айнан бўлган икки тил бирлиги ўзаро *антоним* дейилади.

ЛУҒАВИЙ ОМОНИМИЯ

89- §. Тил бирликларининг ифода планида тенг келиш ҳодисаси *омонимия* дейилади (юнонча *homos* — «бирдек», «бир хил», *опута* — «исм»). Омонимияда товуш ифодаси (талаффуз) жиҳатидан бўладиган бир хиллик ҳам, график (ҳарфий) ифода жиҳатидан бўладиган бир хиллик ҳам ҳисобга олинади.

Ифода планида тенг келиш луғавий бирликларда ҳам, грамматик бирликларда ҳам мавжуд. Шунга кўра, аввало, икки хил омонимияни ўзаро фарқлаш керак:

I. Луғавий омонимия — луғавий бирликларнинг ўзаро ифода планида тенг келиши: *боғ I* — «сад», *боғ II* — «связка» каби.

II. Грамматик омонимия — грамматик бирликларнинг ўзаро ифода планида тенг келиши: *-сиз I* — иккин-

чи шахс кўплигининг тусловчиси, *-сиз II* — сифат ясовчи каби.

Луғавий омонимиянинг ўзи икки хил:

А. Лексик омонимия — лексемаларнинг ўзаро ифода планида тенг келиши: *асар I* — «меҳнат ва ижод маҳсули», *асар II* — «из» каби.

Б. Фразеологик омонимия — фраземаларнинг ўзаро ифода планида тенг келиши: *дам бермоқ I* — «ҳаво оқимини куч билан ҳайдаб киритмоқ», *дам бермоқ II* — «истироҳат қилишга имкон бермоқ». Мисоллар: *Кейин пистакўмир солиб, маҳси кийдириб дам берди.* (С. А.) *Уй юмушларидан чарчаган кезларимда чақалоқни бирпасгина овутиб, менга дам берармикан?* (Р. Ф.).

Юқоридаги икки асосий турдан ташқари, яна қуйидагича ҳолатлар ҳам бор:

В. Лексик birlik билан грамматик birlik ўзаро ифода планида тенг келади: *сиз I* — иккинчи шахс кишилик олмоши, *-сиз II* — иккинчи шахс тусловчиси ёки *-сиз III* — сифат ясовчи каби.

Олмош билан морфема орасидаги бундай омонимияда тенглик қисмангина — фонемалар тузуми жиҳатидан — мавжуд бўлиб, айтилиши ва ёзилиши жиҳатидан улар аниқ фарқланади: олмош лексема ўз мустақил урғуси билан айтилади, морфема эса ўзи қўшилган асос билан биргаликда урғу олади; олмош лексема ёзувда айримлик сақлайди, морфема эса асосга қўшиб ёзилади. Шуларга кўра бундай омонимия кўзга ташланмайди.

Умуман, бундай омонимия тил birlikлари орасидаги омонимиядир: лексема ҳам, морфема ҳам тил birlikи.

Г. Фразема билан эркин боғланма ўзаро ифода планида тенг келади: *бел(и)ни кўтариб олмоқ* — «моддий жиҳатдан мустаҳкамланиб олмоқ» ва *бел(и)ни кўтариб олмоқ* — «жисмоний оғриқ, лат ейишдан кейин қаддини ростлаб олмоқ» каби. Мисоллар: *Ишимиз сира белини кўтаролмай қолди, ука.* (О.) *Кими бошини ушлайди, кими белини кўтаролмайди.* (О.)

Буларда талаффуз жиҳатидан ҳам, ёзилиш жиҳатидан ҳам тенг келиш мавжуд, аммо аввалги ҳодисалардан кескин фарқ ҳам бор: ифода планида тенг келиш тил birlikи билан нутқ birlikи орасида воқе бўлади,

шунга кўра булар алоҳида баҳолашни талаб қилади («Фразеологик омонимия» баҳсига қаранг).

Лексик омонимия

90- §. Ифода плани тенг лексемалар *омолексемалар* дейилади. Лексеманинг (туб лексеманинг) ифода плани деганда унинг фонемалар тузуми назарда тутилишини айтган эдик. Омолексемани белгилашда ана шу бир хил фонемалар тузумининг талаффузи (товуш ифодаси) ҳам, ёзилиши (ҳарфий ифодаси) ҳам ҳисобга олинади. Айтилганлардан келиб чиқиб, омолексемаларга шундай таъриф бериш тўғрироқ: Фонемалар тузуми бир хил талаффуз қилинадиган ва бир хил ёзиладиган лексемалар *омолексемалар* дейилади. Масалан, *туй I* («майдалаб, кукун ҳолатига келтирмоқ») — *туй II* («ҳис этмоқ»), *ён I* («предметнинг чап ёки ўнг томони») — *ён II* («ўт олмоқ») каби.

Омолексемаларни таснифлашда уларга тил бирликлари сифатида хос бўлган шакл ясалиши асосга олинади. Шу асосда омоним омолексемалар ва омоформа омолексемалар ажратилади.

1. Омоним омолексемалар барча муқобил грамматик шаклларида тенг келадиган омолексемалардир. Масалан, *қовоқ I* (кўзнинг қовоғи) — *қовоқ II* (ўсимлик номи), *чақ I* («зарб билан ёрмоқ, парчаламоқ») — *чақ II* («найза санчиб, озор бермоқ») каби.

Биринчи жуфт ҳам (*қовоқ I* — *қовоқ II*), кейинги жуфт ҳам (*чақ I* — *чақ II*) ўзаро фақат келтирилган шаклларидагина эмас, балки бошқа барча муқобил шаклларида ҳам тенг келади: *қовоқни I* — *қовоқни II*, *қовоғини I* — *қовоғини II*, *қовоқларимни I* — *қовоқларимни II* ...; *чақди I* — *чақди II*, *чақади I* — *чақади II*, *чақсанг-чи I* — *чақсанг-чи II*...

Кўринишича, омоним омолексемалар асосан бир туркум лексемалари бўлади. Бундай омонимия кўпинча от, феъл туркумларида учрайди: *ой I* (планета номи — от) — *ой II* («йилнинг ўн иккидан бир қисми» — от), *чоп I* («югурмоқ» — феъл) — *чоп II* («ер сатҳини қирқиб ағдармоқ» — феъл) каби. Сифатларда ҳам учрайди: *оч I* («голодный») — *оч II* («светлый») — рангга нисбатан: *оч кўк*) каби.

Ҳар хил туркум бирликлари ўзаро омоним бўлиши учун булар грамматик шаклланишга умуман эга бўл-

маслиги керак. Масалан, *албатта I* (*Албатта бораман* — равиш) — *албатта II* (*Албатта, бораман* — модал сўз), *балки I* (зидловчи боғловчи — *балки II* (модал сўз: *Балки келмас*) каби. Бундай омонимия жуда оз учрайди.

2. Омоформа омолексемалар деб ўзаро баъзи грамматик шаклларидагина тенг келадиган омолексемаларга айтилади: *бурун I* (киши организмидаги бир аъзонинг номи) — *бурун II* (пайт равиши — «илгари»), *соз I* (музыка асбобининг номи) — *соз II* («яхши») каби.

Биринчи жуфтда от лексема билан равиш лексема ўзаро бир неча шаклида тенг келади (*бурун I* — *бурун II*, *бурунлари I* — *бурунлари II*, *бурундан I* — *бурундан II* каби), аммо бошқа шаклларида эса фарқланиб туради (от лексемада *бурним*, *бурнинг*, *бурнимни*, *бурнингни* каби шаклланишлар бор; равиш лексемада бундай шаклланиш йўқ. Аксинча, равиш лексемада *бурунроқ* каби шаклланиш бор, от лексемада бундай шаклланиш йўқ ва б.).

Иккинчи жуфтда эса от лексема билан сифат лексема ўзаро бир шаклида тенг келади (*соз I* — *соз II*), бошқа шаклларида эса улар фарқланиб туради (от лексемада: *созлар*, *созни*, *созим*, *созимни*, *созларингни* каби шаклланишлар бор; сифат лексемада бундай шаклланишлар йўқ, аксинча, *созроқ*, *жуда соз* каби шаклланиш мавжуд).

Юқоридаги омолексемаларнинг луғатга киритилиш шакллари бир хил, шунга кўра улар луғатларда ҳисобга олинади. Омоформа омолексемалар деб фақат шундай ҳодисаларнигина назарда тутиш етарли эмас: луғатга киритиш шакли ҳар хил омоформа омолексемалар четда қолиб кетади. Ваҳоланки, буларнинг моҳияти аввалгилари билан бир хил. Масалан, *соз I* — *соз II* луғатда кўрсатилади-ю, *тут I* (дарахт тури ва меваси) — *тут II* («ушла») ҳолати умуман ҳисобга олинмайди. Чунки феъл лексема луғатга *-моқ* аффиксини (*тутмоқ* каби) қўшган ҳолда киритилади.

Омоформа омолексемалар от лексема билан феъл лексема орасида (булар умумтил луғатида акс этмайди), от лексема билан феълдан бошқа бирор туркум лексема орасида воқе бўлади (кейингилари умумтил луғатида акс этади).

Омоним омолексемалар асли лексемалар омонимияси

бўлиб, уларга айна бир грамматик кўрсаткичлар қўшилади:

қовоқ I	∅ I	им инг и имиз	∅ II нинг (+ нисбатловчи) ни дан
қовоқ II	лар	ингиз лари	га да

Омоформа омолексемаларда эса омолексемаларга оморформалар қўшилади:

тут I	∅ I лар	им инг и имиз ингиз лари	∅ II нинг (+ нисбатловчи)= ни дан га да
		ай(ин) (гин); инг син айлик ингиз; ларинг синлар	

91-§. Юқорида келтирилган мисоллар бир омоифодага икки омолексема бирлашадиган ҳолатларни акс эттиради. Тилимизда бир омоифода остига иккитадан олтигагача омолексеманинг бирлашуви кузатилади; буларнинг ҳиссаси қуйидагича: икки омолексемали ҳолат — 74,5 фоиз, уч омолексемали ҳолат — 19 фоиз, тўрт омолексемали ҳолат — 4 фоиз, беш омолексемали ҳолат — 1 фоиз, олти омолексемали ҳолат — 1,5 фоиз.

Мисоллар: 1) *от I* («исм») — *от II* (иш ҳайвони) — *от III* (фёъл); бунда: *от I* — *от II* муносабати — омоним омолексемалар, *от I* — *от III* ва *от II* — *от III* муносабати — омоформа омолексемалар;

2) *ўт I* («майса») — *ўт II* («олов») — *ўт III* (киши аъзоси) — *ўт IV* (фёъл); бунда: *ўт I* — *ўт II*, *ўт I* — *ўт III*, *ўт II* — *ўт III* муносабати — омоним омолексемалар; *ўт I* — *ўт IV*, *ўт II* — *ўт IV*, *ўт III* — *ўт IV* муносабатлари — омоформа омолексемалар;

3) *суз I* (сутни сузмоқ) — *суз II* («овқатни идиш-

га солмоқ) — *суз III* (кўзни сузмоқ — *суз IV* (сувда сузмоқ) — *суз V* (шохи билан сузмоқ); бунда воқе бўладиган ўн муносабатнинг ҳар бири (*суз I — суз II, суз I — суз III* ва ҳоказолар) — омоним омолексемалар;

4) *сур I* («қоракўлнинг нави») — *сур II* («оч кул ранг, кўкимтир») — *сур III* («қуритилган») — *сур IV* («бети қаттиқ») — *сур V* («силжитмоқ») — *сур VI* («ишқамоқ»); бунда: *сур II — сур III, сур II — сур IV, сур III — сур IV* муносабатлари, шунингдек, *сур V — сур VI* муносабати — омоним омолексемалар; *сур I* билан *сур II, сур III, сур IV, сур V, сур VI* муносабатларининг ҳар бири — омоформа омолексемалар.

92-§. Сўзформалар омонимияси. Омоним омолексемалар, шунингдек, омоформа омолексемалар нутқда турли грамматик кўрсаткичлар олиши билан сўзформа ҳосил бўлади, натижада сўзформалар омонимияси юзага чиқиши мумкин. Буларни *омосўзформалар* деб юритамиз. Масалан, *қовоғим I* билан *қовоғим II, тутинг I* билан *тутинг II* ўзаро *омосўзформалар* бўлиб, биринчиси омоним омолексемалар асосида, иккинчиси омоформа омолексемалар асосида юзага чиққан.

Омосўзформалар нутқ бирликлари орасида ҳосил бўлади, шунга кўра улар омолексемалар доираси билан чекланмайди. Нутқда *омосўзформаларнинг* рангбаранг кўринишлари юзага келади: *терим I* (*тер* лексемаси + *им* нисбатловчиси = сўзформа) — *терим II* (*тер* лексемаси + *им* лексема ясовчи аффикси = сўзформа) — *терим III* (*тери* лексемаси + *м* нисбатловчиси = сўзформа); *ер I* (*от* сўзформа) — *ер II* (*е* лексемаси + *р* сифатдош ясовчиси: *замон ясовчиси* = сўзформа); *ёқамиз I* (*ёқ* лексемаси + *а* *замон ясовчиси* + *миз* тусловчиси = сўзформа) — *ёқамиз II* (*ёқа* лексемаси + *миз* нисбатловчиси = сўзформа) ва бошқалар.

93-§. Омолексемаларнинг воқе бўлишига олиб келадиган сабаблар асосан қуйидагича:

I. Лексемаларнинг ифода планида тасодифан тенг келиб қолиши натижасида воқе бўлади. Асли ҳар хил ифода планига эга лексемалар даврнинг ўтиши билан тил тараққиётининг маълум босқичида ўзаро ифода планида тенг келиб қолади. Демак, бундай омонимияда лексемалар товуш жиҳатидан ўзгаришларга учраган деб қаралади. Бундай ўзгаришга кўпинча унли товуш учраган бўлади. Масалан, бир бўғинли лексемалардаги кўпгина омонимия асли унли товушга хос чўзиқликнинг, юмшоқликнинг йўқолиши сабабли ҳосил бўлган

(бундай фарқланиш баъзи ўзбек шеваларида ҳозир ҳам мавжуд. «Фонетика» баҳсига қаранг).

Ифода планининг тасодифан тенг келиши натижасида воқе бўлган омонимия:

1. Ўзбекча лексемалар орасида бўлади. Қўпчиликни шундай омонимия ташкил этади: *ёқ I* («томон» — *ёқ II* («ёндиrhoқ») — *ёқ III* («хуш келrhoқ»); *бел I* (киши аъзоси) — *бел II* (иш қуролининг номи); *ёз I* (фасл номи) — *ёз II* («писать») — *ёз III* (дастурхон ёзrhoқ); *элик I* (сон) — *элик II* (*ал* — «қўл» + *лик*: *икки элик хат*) каби.

2. Ўзбекча лексема билан ўзлашма лексема орасида:

1) ўзбекча билан тожикча орасида: *ёр I* («иккига ажратrhoқ») — *ёр II* («хамдам», «маҳбуба»); *боғ I* («связка») — *боғ II* («мевазор») каби;

2) ўзбекча билан арабча орасида: *айни I* («ўнгрhoқ») — *айни II* («худди шу»); *сир I* («эмаль», «глазурь»: *кўзгунинг сир кетиб қолибди*) — *сир II* («тайна») каби;

3) ўзбекча билан русча орасида: *қулоқ I* (киши аъзоси) — *қулоқ II* русча *кулак* сўзидан) каби.

3. Ўзлашма лексемалар орасида:

1) тожикча лексемалар орасида: *соз I* (музыка асбобининг номи) — *соз II* («яхши»); *бод I* («шамол») — *бод II* («шиш») каби;

2) арабча лексемалар орасида: *сафар I* («саёҳат») — *сафар II* («гал», «марта»); *расм I* («сурат») — *расм II* («урф-одат») каби ва б.

II. Омонимия бир лексеманинг лексик маъно тараққиёти натижасида воқе бўлади. Бунда тасодифийлик йўқ, маълум қонуний ажралиш бор. Шу нуқтада бу икки хил омонимия ўзаро кескин фарқ қилади. Биринчи тур омонимияни (ифода планида тасодифан тенг келишни) белгилаб олиш осон. Иккинчи тур омонимияни тўғри белгилаб олиш анча қийин. Чунки бу ерда полисемия билан омонимияни фарқлай билиш керак. Бу эса анча қийин иш.

Лексик маъно тараққиёти натижасида воқе бўлаган омонимияга мисоллар юқорида, лексик маъно тараққиётининг баёнида берилган эди, яна бир неча мисол келтириш билан кифояланамиз: *ёш I* («возраст») — *ёш II* («молодой»); *уй I* («тахлаrhoқ») — *уй II* («яшаш жойи»); *боқ I* («қарарhoқ») — *боқ II* («тарбияларhoқ»),

«ўстирмоқ»); дам I («ҳаво», «нафас») — дам II («лаҳза»); банд I («эгалланган», «боғланган») — банд II («тутқич», «дум»: банд берган қовун) каби.

Кўринишича, бундай омонимия, асосан, ўзбек тилининг ўз луғавий бирликларига тўғри келади. Баъзан ўзлашма луғавий бирликларда ҳам учрайди (охирги икки жуфт мисол — тожикча; булар ҳам бир тилнинг — тожик тилининг — ички тараққиётини акс эттиради).

Маъно тараққиёти натижасида туғилган омонимлар бир туркум лексемалари (омоним омолексемалар), ҳар хил туркум лексемалари (омоформа омолексемалар) бўлиши мумкин. Булардан омоформа омолексемаларни тан олиш осон (шулар кўпчиликни ташкил этади), аммо омоним омолексемаларни полисемемия билан қориштириш хавфи бор.

94-§. Омолексемалар лексема ясалиши натижасида ҳам юзага келади. Бунинг асосий кўринишлари:

1. Туб лексема — ясама лексема: *яра I* (ёр — «иккига бўлмоқ» + а — от ясовчи) — *яра II* (ярамоқ); *ошиқ II* (*ош* — феъл + *иқ* — сифат ясовчи = «ортиқ») — *ошиқ III* («шошилмоқ») каби. Бу — ифода планининг тасодифан тенг келиши натижасида воқе бўладиган омонимиянинг бир кўриниши.

2. Ясама лексема — ясама лексема. Бунда омонимия лексемалар ясалиши туфайли воқе бўлади. Бу омонимиянинг асосий кўринишлари:

1) Бир лексемадан ясалишлар натижасида воқе бўлади. Бунда:

а) бир аффикснинг ўзи ёрдамида ясалади: *бошлиқ I* (*бош* — «бошланғич» + *лиқ*) — *бошлиқ II* (*бош* — «асосий» + *лиқ*); *бетла I* (*бет* — «юз» + *ла*) — *бетла II* (*бет* — «саҳифа» + *ла*). Бу лексемаларнинг ҳар бири айна лексеманинг бошқа-бошқа лексик маъносидан (бошқа-бошқа семемасидан) ясалган.

Юқоридаги мисолларда ҳар бир лексема ўзича мустақил ясалган, натижада омонимия ҳосил бўлган. Ясама лексемалар орасидаги омонимия бошқача тараққиёт натижасида ҳам юзага келади. Масалан, *айри I* (<*айир* + *и* сифат ясовчиси) — *айри II* (от); *кеча I* (*кеч III I* + *а* от ясовчиси) — *кеча II* (равиш); *тепки I* (*теп* + *ки*) — *тепки II* (от) кабиларда иккинчи лексема биринчи (асли ясама) лексеманинг маъно тараққиёти натижасида пайдо бўлган;

б) ҳар хил аффикс ёрдамида ясалади: *тиқин I* (*тиқ*

+ *ин* нарса-қурол оти ясовчиси) — *тиқин II* (*тиқ* + *ин* сифат ясовчиси); *солиқ I* (*сол II* + *иқ* от ясовчиси) — *солиқ II* (*сол II*) + *иқ* сифат ясовчиси) каби.

2) Ҳар хил лексемадан ясалишлар натижасида воқе бўлади. Бунда: а) бир аффиксининг ўзи ёрдамида ясалади: *сочиқ I* (*соч I* — «волосы» + *иқ* нарса оти ясовчиси) — *сочиқ II* (*соч II* — «ҳар томонга отиб ташламоқ» + *иқ* нарса оти ясовчиси), *чоғла I* (*чоғ II* — «чама» + *ла*) — *чоғла II* (*чоғ* — «яхши ҳолатда» + *ла*) каби;

б) ҳар хил аффикс ёрдамида ясалади: *кечик I* (*кеч III 2* — «бирин-кетин ўтмоқ» + *иқ* от ясовчиси) — *кечик II* (*кеч II* — *равиш* + *ик* феъл ясовчиси); *очиқ I* (*оч III* + *иқ* сифат ясовчиси) — *очиқ II* (*оч I* + *иқ* феъл ясовчиси) каби.

3. Алоҳида ҳодиса сифатида *идеал I* — *идеал II* каби омолексемаларни кўрсатиш лозим. Булар русча сифатни ўзбек тилига ўзига хос усул билан олиш натижасида воқе бўлди: русча *идеальный* каби сифатнинг сифат ясовчиси тугалланмаси билан бирга ташланди ва айни вақтда булар олдидаги юмшатиш белгисини ёзишдан ҳам воз кечилди (*идеальный* → *идеаль* → *идеал*). Натижада бундай йўл билан ҳосил қилинган сифат унга параллел равишда ўзлашган от (*идеал*) билан омонимия ҳосил этди: *генерал* (от) — *генерал* (сифат; < *генеральный*), *капитал* (от) — *капитал* (сифат; < *капитальный*, *коллектив* (от) — *коллектив* (сифат; < *коллективный*) каби.

95-§. Омонимия билан полисемемия орасида маълум ўхшашлик бор: 1) кўринишда ифода плани битта бўлади; 2) шу план англатадиган бирдан ортиқ лексик маъно бўлади. Аммо бундай ўхшашликдан қатъи назар, омонимия билан полисемемия ўзаро кескин фарқ қилади:

1) Полисемемияда ифода плани асли битта бўлади. Омонимияда эса, одатда, ифода плани асли биттадан ортиқ бўлиб, ҳозир ўзаро тенг келиб қолган бўлади.

2) Полисемемияда семемалар ўзаро бири иккинчисига боғлиқ бўлади, шунга кўра бу семемалар бир лексемага бирлашади. Омонимияда эса семемалар ўзаро боғлиқ бўлмайди ёки боғлиқликни йўқотган бўлади, шунга кўра бу семемалар бир лексемага бирлашмайди.

3) Полисемемияда бирдан ортиқ семемага эга бир лексема ҳақида, омонимияда эса ифода плани тенг ке-

лувчи икки ва ундан ортиқ лексема ҳақида сўз юритилади (полисемантик лексема — омонимиялар) ва бошқалар.

Бу фарқловчи белгилар ҳар икки йўл билан ҳосил бўлган омонимияга хос (ифода планининг тасодифан тенг келишига ҳам, маъно тараққиёти натижасида ажралишга ҳам). Бу икки тур омонимиянинг ҳар бирига хос айримликлар ҳодисанинг ҳозирги ҳолатига кўра эмас, балки тарихига кўра келиб чиқади. Ифода планининг тасодифан тенг келишида ҳозир параллел ҳолатдаги чизиқлар тарихан бир-биридан қочувчи чизиқларга ўтса, маъно тараққиёти натижасида воқе бўлган омонимияда бу параллел чизиқлар бир нуқтага интилувчи чизиқларга ўтади. Полисемия ва омонимиянинг бу икки турини шартли белгилар билан қўйидагича кўрсатиш мумкин:

Тараққиёт босқичлари	Ҳодисалар		
	Полисемия	Омонимия	
		Тасодифан тенг келиш	Маъно тараққиёти натижасида ажралиш
Тарихий			
Ҳозирги			

96- §. Омонимия баъзан салбий ҳодиса деб баҳоланади. Айтишларича, омонимия фикрни тўғри ва тез англашга халақит беради. Шу жиҳатдан омонимия тил учун ортиқча юк деб қаралади. Бу фикрга қўшилиш қийин. Чунки омонимнинг ёлғиз ўзи билан гап тузиб, фикр англатиш камдан-кам учрайди. Контекст эса, одатда, омонимия туфайли юзага келадиган қийинчиликни баргараф қилади.

Нутқда икки хил тушунилиши мумкин бўлган ҳолатларга баъзан онгли равишда йўл қўйилади, шу

асосда сўз ўйини ҳосил қилинади. Бу қисман бўлса-да, омонимиядан фойдаланишнинг бир кўринишидир. Иккинчидан, омонимиядан махсус поэтик жанр — туюқ тузишда кенг фойдаланилади. Маълумки, туюқ халқ оғзаки ижодиётида ҳам, классик адабиётимиз тарихида ҳам алоҳида ўрин эгаллаган.

Аскияда ҳам омонимиядан жуда усталик билан фойдаланилади.

Умуман, омонимиянинг воқе бўлиши тилнинг ўз хусусияти билан изоҳланади: ҳар бир тилда товушлар сони санокли, шу тилда ишлатиладиган товуш комбинациялари ҳам чексиз эмас. Иккинчидан, лексемаларнинг товуш жиҳатидан ҳам, маъно жиҳатидан ҳам ўзгариб туриши тил тараққиёти учун табиий бир ҳолдир.

Лексик омонимияга ёндош ҳодисалар

97- §. Омолексемаларга энг яқин турувчи ҳодиса — омофонлар (юнонча *phone* — «товуш»). Омолексемаларда ифода плани талаффуз жиҳатидан ҳам, ёзилиш жиҳатидан ҳам, тенг келса, омофонлар талаффуз жиҳатидан тенг келади-ю, ёзилиш жиҳатидан фарқ қилади. Демак, тил бирликлари ифода планининг бир томони — талаффузи тенг келиб қолса, омофонлар воқе бўлади.

Тил асли товуш тили бўлгани сабабли, ҳарфий ифода эмас, балки талаффуз ҳал этувчи омид деб қаралади ва шу асосда омофонлар кўпинча омолексемалар қаторига қўшилади.

Адабий нутқда омофонлар қуйидаги ҳолларда воқе бўлади:

1) кўпинча жарангли ундошнинг жарангсизланиши натижасида: *боп* (<*боб*) — *боп*, *туп* (<*туб*) — *туп*, *ёт* (<*ёд*) — *ёт*, *зонт* (<*зонд*) — *зонт*, *сутхўр* (<*судхўр*) — *сутхўр*; *нуфус* (<*нуфуз*) — *нуфус* каби;

2) урғусиз унлининг бошқа унлидек талаффуз қилиниши натижасида: *компания* — *компания* (<*компания*) каби;

3) қаттиқ ва юмшоқ ундошни бир хил талаффуз этиш натижасида: *магистрал* — *магистрал* (<*магистраль*), *параллел* — *параллел* (<*параллель*) каби.

Сўзлашув нутқида омофонларнинг турли кўринишлари воқе бўлади: *қалай* (маъдан номи) — *қалай* (<*қандай*), *тўр* (балиқ тутиш қуроли) — *тўр* («<*тўрт*) каби ва бошқалар.

98-§. Тил бирликлари талаффузда фарқланиб, ёзилиши жиҳатидан тенг келиб қолса, омографлар юзага келади. Ўзбек адабий нутқининг ёзма кўринишида омографлар асосан айрим товушлар учун алфавитда мустақил ҳарф олмай, бу товушларни кўрсатиш вазифасини алфавитдаги бошқа ҳарфларга юклаш натижасида, демак, сунъий равишда пайдо қилинди:

1) о ҳарфи билан икки фонемани (шарқ лексемаларидаги унлини ва рус тилидан олинган лексемалардаги унлини) ёзиш натижасида: *кон I* (тожикча) — *кон II* (русча), *ром I*, *ром II*, *ром III* — *ром IV* (ичимлик номи), *том I*, *том II*, *том III* — *том IV* («жилд») каби;

2) ж ҳарфи билан қоришиқ (портловчи-сирғалувчи) товушни ва сирғалувчи товушни ёзиш натижасида: *жин I*, *жин II* — *жин III* (русча <инглизча gin) каби;

3) Мана бу мисолда биринчи, иккинчи банддаги ҳолат биргаликда воқе бўлади: *жом I* (тожикча) — *жом II* (русча);

4) и ҳарфини русча лексемалардаги ы ҳарфи ўрнига ёзиш натижасида: *сир I* («эмаль») — *сир II* («тайна») — *сир III* (<сыр) каби.

99-§. Фонемалар тузуми тенг, лекин урғу ўрнига кўра фарқли лексемалар ҳам бор. Бундай лексемаларда урғу ўрнининг ҳар хиллиги талаффузда фарқ келтириб чиқаради, шу асосда бундай ҳодисалар омографлар қаторига қўшилади. Агар урғу белгисини қўйиш заруриятини ҳисобга олсак, бундай лексемаларни омографлар қаторига қўшмай, алоҳида ҳодиса сифатида ажратган маъқул. Мисоллар: *атлас* («товланувчи силлиқ ипак матонинг махсус усул билан тўқилган тури») — *атлас* («маълум мақсад асосида тузилган карталар тўплами»), *орган* («аъзо», «ташкilot») — *орган* (чолғу асбоби), *янги* (сифат) — *янги* (равиш), *математик* («математика мутахассиси») — *математик* («математикага оид») каби.

Фразеологик омонимия

100-§. Фраземаларда ифода планининг тенг келиш ҳодисаси икки хил:

1. Фразема билан эркин боғланма орасида; буни *фразеологик омонимиклик деб* номлаймиз.

2. Фразема билан фразема орасида; буни фразеологик омонимия деб номлаймиз.

Фразема билан эркин боғланма орасидаги омонимиклик фраземаларнинг бир қисмига хос эмас. Таркибидаги лексик қисмларини *тўғри, конкрет* маъносида тушуниб бўлмайдиган фраземада эркин боғланма билан омонимиклик юзага келмайди. Бундай вазият кўпинча қуйидаги ҳолларда юз беради:

1) Фразема кўчма маъноли лексик компонентга эга бўлганда: *Бироқ, биламанки, севган ёринг ўзинг каби жуда оқ кўнгил. (У.)* Бу мисолдаги *оқкўнгил* фраземаси таркибида қатнашган *оқ* лексемаси «пок», «соф» каби кўчма маънони англатиб қатнашаётир. Тилда бундай эркин боғланма йўқ.

2) Фразема асосида муболаға ётади: *Саодат бу сафар, нима десам экан-а, юрак ютиб юборган бўлса керак, хати киноялар билан тўлиб ётар эди. (Ф. Ғ.)*

Бошқа ҳолларда эса фразема ўзи каби тузилишли эркин боғланма билан омонимиклик ҳосил этади: *Уялинг! Илгарилар «Буқоғинг бор»,— деб кўз очиргани қўймас эдингиз-ку! Неча марта йиғлатгансиз?! (А. Қ.)*— фразема. *Олтинчи декабрь. Кўз очирмай Совуқ шиддат билан қоқар қанотин. (У.)*— эркин боғланма. *Икки танга даромад билан ... Раҳимдод каби аёлманд бир одамнинг куни ўтмас эди. (С. А.)*— фразема. *Ишликнинг иши битар, ишсизнинг куни ўтар (Мақол.)*— эркин боғланма.

Умуман, фразема билан эркин боғланма орасидаги омонимиклик тил бирлиги билан нутқ бирлигининг ифода планида тенг келиш ҳодисасидир.

Ҳақиқий фразеологик омонимия фраземалар орасида содир бўлади, бундай фраземаларни *омофраземалар* деб юритамиз. Бундай омофраземалар *у қадар кўп эмас: бош(и)га кўтармоқ I* («қаттиқ шовқин қилмоқ») — *бош(и)га кўтармоқ II* («юксак даражада иззат-ҳурмат қилмоқ») каби. *Бақираман! Дод дейман! Дунёни бошимга кўтараман! (У.)* *Биламан, Комила уларни ўз бошига кўтаради, керагидан ортиқ шароит ҳозирлайди. (О.)*

Омофраземаларга нисбатан ҳам омонимлар ва омоформалар ҳақида гапирилади. Омофразема, одатда бирор томони билан фарқланиб туради. Шунга кўра омонимлар жуда оз. Масалан, *қўл кўтармоқ I* («урмоқчи бўлмоқ») ва *қўл кўтармоқ II* («тарафдор ёки қарши эканини билдирмоқ») фраземалари барча муқобил

шаклларида ўзаро тенг келади, шунга кўра уларни омоним омофраземалар деймиз.

Омоформа омофраземалар асосан қуйидаги сабабларга кўра воқе бўлади:

1. Фраземалардан бири бўлишли-бўлишсизликнинг фақат бир аспектида келади: *сўз бермоқ I* («музокара қилишга расмий рухсат бермоқ») — ҳар икки аспектида ишлатилади) — *сўз бермаслик I* («бошқаларга имкон бермай, нуқул ўзи гапирмоқ») — фақат бўлишсиз аспектида ишлатилади) каби: *Менга сўз беринг, ўртоқ Тошпўлатов. (Р. Ф.) «Мен айта қолай, опа», — деган эди, ўқитувчи сўз бермади. (Ҳ. Н.) — Холмирза ҳаммани оғзига қаратиб олибди. Ҳеч кимга сўз бермай гап маъқуламоқда. (И. Р.)*

2. Фраземалардан бири нисбатловчи билан келмайди: *кўз юммоқ I* («кўра-била туриб эътиборсиз қолдирмоқ») — нисбатловчисиз ишлатилади) — *кўз [(у)ни] юммоқ* («қазо қилмоқ») — нисбатловчили ҳам ишлатилади) каби. *Мен райком секретари ўртоқ Рўзиевнинг бизга кўрсатган ёрдамидан кўз юммоқчи эмасман. (С. Аҳм.) — Лекин чол ҳали бақувват, илиги соғ. Бир кун кўзини юмар ахир. (О.) Кун яримдан оққанда ўнг қўлини менга қараб чўзди-ю, кўз юмди. (Р. Ф.)*

3. Фраземалардан бири икки нисбат шаклида, иккинчиси эса фақат бир нисбат шаклида кела олади: *чеҳра(си)ни очмоқ I* («хафачилиги тарқаганини кўрсатмоқ») ва *чеҳра(си) очилди* («хафачилиги тарқади») — *чеҳра(си)ни очмоқ II* («гўзаллаштирмоқ»); *ичаг(у) узилди I* («кулги»дан) ва *ичаг(у)ни узмоқ* («кулги» билан) — *ичаг(у) узилди II* («жуда-жуда очиқмоқ») каби: *Саодат эгри-бугри сўқмоқларда ҳар бир довон ошган сари, ҳар бир юз метрлик янги-янги станцияларни босиб ўтган сари ўзини енгил ҳис қилмоқда. Мусаффо ҳаво тобора унинг чеҳрасини очмоқда. (С. З.) Адолат Тўхтаҳоннинг ёнидан анча чеҳраси очилиб қайтди. (С. З.) — Розия ўзига ярашадиган, чеҳрасини очиб юборадиган оқ шўҳи кўйлагини кийиб олган эди. (О. Е.)*

101-§. Омофраземаларнинг воқе бўлишида ҳам икки асосий йўлни кўрсатиш керак:

1. Фраземаларнинг ифода планида тасодифан тенг келиши натижасида воқе бўлади. Бунда ҳар бир фразема асосида бошқа-бошқа образ ётади. Масалан, *миси чиқди I* фраземаси мискарлик билан боғланса (*Идиш-*

оёқ илгари асосан мисдан қилинар ва усти сирланар эди; сири кетса, миси чиқиб қолар ва яроқсиз ҳолга келар эди), миси чиқди II фраземаси эса миснинг рангига боғлаб асосланади (Печка қаттиқ ёқилса, қизиб, мис рангига киради).

2. Бир фраземадан иккинчи фразема ўсиб чиқиб воқе бўлади. Омофраземаларнинг бундай йўл билан пайдо бўлиши уч хил:

1) Иккинчи фразема биринчи фраземанинг маъно тараққиёти натижасида пайдо бўлади. Шу жиҳатдан бундай фраземалар полисемантик фраземага ўхшаб кетади. Фарқ шундаки, ҳозирги ҳолатида бу икки омофразема англатган маъноларни бир фраземанинг маънолари сифатида талқин этиб бўлмайди, бу луғавий маънолар бир маъно занжирига бирлашмайди. Масалан, *жон(и) бор I* фраземаси жонлиларга нисбатан, биринчи навбатда, одамга нисбатан ишлатилади (ҳали тирик» маъносини англатади). Бу фраземани жонлилардан *ган, сўз* каби мавҳум тушунча номларига кўчириш билан тамоман янгича маъно («асосга эга», «замирда ҳақиқат бор», «бежиз эмас») туғилган. Бу икки фразеологик маънони бир фраземанинг икки маъноси деб бўлмайди, чунки бу луғавий маънолар орасида боғланиш йўқ. Шу сабабли кейинги маънони алоҳида фразема (*жони бор II*) деб қараш лозим (Кейинги фразема кўпинча *жон бор* шаклида ишлатилади).

2) Иккинчи фразема биринчи фраземанинг бирор грамматик шакли асосида пайдо бўлади. Бунда фраземанинг грамматик шаклларида бири маънода айримлик қозонади, шу асосда мустақил фразема даражасига ўсиб боради. Худди шундай шаклланиш аввалги фраземада ҳам сақлангани сабабли омонимия пайдо бўлади.

Лексемаларнинг айрим грамматик шаклларида қоғтиб равишлашуви фаол жараёнлардан бири бўлиб, бундай ҳолат ҳозирги ўзбек тилида ҳам равиш туркумининг бойиш манбаларидан биридир. Бундай усул билан равишлашув лексемалардагина эмас, фраземаларда ҳам анчагина учрайди. Масалан (*бош(и)ни еб I* шакли *бош(и)ни емоқ* фраземасининг жуда кўп грамматик шаклларида бири бўлиб, бу шаклида ҳам *бош(и)ни емоқ* фраземаси бошқа шаклларидаги луғавий маъносини айнан англатиб келади («йўқ қилиб», «ҳалок қилиб»). Шу фраземадан ўсиб чиққан *бошини еб II* фразе-

маси эса худди шу шаклда пайдо бўлган. Аввалги фраземанинг луғавий маъноси билан боғланмайдиган янги луғавий маънонинг («жуда кўп ҳосил қилиб») юзага келиши янги бир фраземанинг туғилишига, бу эса, ўз навбатида, омонимиянинг пайдо бўлишига олиб келган.

3) Фразема янгича синтактик вазифага хосланиб, шу вазифаси туфайли янги бир луғавий маънони англата бошлайди, натижада туркум жиҳатдан ҳам икки фразема ҳақида гапириш мумкин бўлади. Масалан, *турган гап I* ва *турган гап II* фраземаларидан биринчиси кесим вазифасига хосланган бўлиб, «аниқ, шакшубҳасиз» каби маънони англатади. Шу фразема кейинчалик кириш бўлак вазифасида ишлатилиб, алоҳида бир луғавий маъно («албатта», «шубҳасиз» каби модал маъно) кашф этган. Бундай маънонинг юзага келиши алоҳида бир модал фразема пайдо бўлганини кўрсатади. Бу тур омофраземалар жуда оз учрайди.

ЛУҒАВИЙ ПАРОНИМИЯ

102-§. Лексик паронимия. Икки лексемани ўзаро пароним дейиш учун (юнонча *рага* — «ёнидаги», *опута* — «исм») улар: 1) ясама лексемалар бўлиши, 2) аynи бир лексемадан ясалган бўлиши, 3) аynи бир туркумга мансуб бўлиши, 4) ясовчи морфемаларининг мазмун планида умумийлик бўлиши, 5) ясовчи морфемалари ифода плани жиҳатидан ўхшаш бўлиши керак. Рус тилидан ўзлашган қуйидаги байналмилал лексемалар юқорида саналган талабларга мос келади, демак, паронимлар деб қаралади:

1) *абонент* («абонемент эгаси») — *абонемент* («бирор нарсадан маълум муддат фойдаланиш ҳуқуқини берадиган ҳужжат»); бунда: а) яшаш асоси — *абон-*; б) ясовчилар — *-ент, -емент-*;

2) *адресат* («почта юборилган киши ёки ташкилот») — *адресант* («почтани юборувчи киши ёки ташкилот»); бунда: а) яшаш асоси — *адрес-*, б) ясовчилар — *-ат-, -ант-*;

3) *дипломат* («бир ҳукуматнинг бошқа бир ҳукумат билан мулоқотга ваколатли амалдор кишиси») — *дипломант* («диплом иши ёзаётган киши»); бунда: а) яшаш асоси — *диплом-*, б) ясовчилар — *-ат-, -ант-*;

4) *экономика* («иқтисодиёт») — *экономия* («иқтисод қилиш», «тежамкорлик»); бунда: а) яшаш асоси — *эконом-*; б) ясовчилар — *-ик-, -ий-* каби.

Ҳам маъно жиҳатидан, ҳам талаффуз жиҳатидан ўхшашлик туфайли бундай паронимларни фарқлаш ва ўз ўрнида ишлатиш маълум қийинчилик туғдиради.

Лексик паронимлар анча содда талаблар асосида ҳам белгиланади: фонемалар тузумида фақат бир фонемаси билан фарқланиб турадиган икки лексема ўзаро пароним деб қаралади. Шундай талаб етарли дейилса, *алпоз* («аҳвол», «йўсин») — *алфоз* (*лафз* лексемасининг кўплиги), *абзал* (асли *афзор*: «асбоб», «эгар-жабдуқ») — *афзал* («яхши», «ортиқ»), *халос* («озод») — *холос* («фақат»), *тизмoқ* («ипга шодаламоқ») — *чизмоқ* («чизик туширмоқ»), *хуш* («яхши», «ёқимли» — *ҳуш* («кишининг сезиш, идрок этиш, англаш қобилияти»), *рух I* (шахмат доналаридан бирининг номи — «тўра») — *руҳ* («кишининг ҳис-туйғуларини акс эттирувчи кайфияти») каби жуфтларни пароним дейиш мумкин.

Талаффуздаги ўта ўхшашлик туфайли бундай лексемаларни ишлатишда ҳам қийинчиликлар, ноўрин ишлатишлар воқе бўлади.

103- §. Фразеологик паронимия. Баъзи фраземалар ўзаро таркибидаги бирор лексик компоненти билангина фарқ қилади, шундай компонентлар ҳам бир-бирига ўхшаш бўлади. Бундай фраземаларни паронимлар (парафраземалар) деб номлаш мумкин. Парафраземаларнинг кўринишлари:

1. Икки фразема таркибидаги ҳол қисм бошқа-бошқа, лекин ўхшаш лексема билан ифодаланган бўлади: *юраг(и) тарс ёрилиб кстаёзди* («сабр-чидами тугаб, хуноб бўлиб кетмоқ») — *юраг(и) қоқ ёрила ёзди* («севиhib, қаттиқ ҳаяжонланмоқ») каби.

2. Икки фразема таркибидаги тўлдирувчи қисм бошқа-бошқа, лекин ўхшаш лексема билан ифодаланган бўлади: *ўз(и)ни қаерга қўйиш(и)ни билмаслик 2* («бекорчиликдан зерикиб тоқатсизланмоқ») — *ўз(и)ни қаёққа уриш(и)ни билмаслик* («кучли ҳаяжонланган ҳолда тоқатсизланмоқ») каби.

3. Икки фразема таркибидаги бошқарувчи феъл қисм **бошқа-бошқа**, лекин ўхшаш лексема билан ифодаланган бўлади: *етти ухлаб, туш(и)га [ҳам] кирмаслик* («мутлақо ўйламаслик, кутмаслик») — *етти ухлаб, туш(и)да ҳам кўрмаслик* («ҳеч қачон кўрмаслик») каби ва бошқалар.

Фраземаларда, паронимлардан ташқари, параформаларни ҳам кўрсатиш лозим. Параформа фраземалар

бири иккинчисидан таркибидаги лексик компонентларига кўра фарқ қилмайди, лекин улардан бирида иккинчисида йўқ грамматик шаклланиш мавжуд бўлади. Бунинг кўринишлари:

1. Фраземалардан бирининг таркибида нисбатловчи қатнашади, иккинчисининг таркибида эса қатнашмайди: *жон(и) кирди* («яйрамоқ, роҳатланмоқ») — *жон кирди I* («тетиклашмоқ, жонлилашмоқ») каби.

2. Фраземалардан бири фақат бўлишли аспектда, иккинчиси фақат бўлишсиз аспектда ишлатилади: *бел(и) оғрийди* («оғринмоқ») — *бел(и) оғримайди* («машаққат чекмаслик») каби.

3. Баъзи фраземаларда юқоридаги икки ҳодиса биргаликда воқе бўлади: *жон бермаслик* («таслим бўлмаслик») — *жон(и)ни бермоқ* («ҳар қандай оғир шартни, талабни бажаришга тайёр бўлмоқ») каби.

4. Фраземалардан ҳар бири бошқа-бошқа нисбат шаклида ишлатилади, уларнинг нисбатини ўзаро ўхшаш ҳолда ўзгартириб бўлмайди: *оғз(и)га қарамоқ I* («тингламоқ») — *оғз(и)га қаратмоқ* («нутқи билан маҳлиё қилиб олмоқ») каби ва бошқалар.

ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ИШЛАТИЛИШ ДОИРАСИ

104-§. Луғавий бирликлар ишлатилиш доираси жиҳатидан аввало иккига гуруҳланади: ишлатилиш доираси чегараланмаган қатлам ва ишлатилиш доираси чегараланган қатлам.

Ишлатилиш доираси чегараланмаган қатламни барча ўзбеклар учун умумий бўлган луғавий бирликлар ташкил қилади. Бу қатламдаги луғавий бирликлар (яшаш жойи, касби, маданий савияси, жинси, ёши ва бошқа белгиларидан қатъи назар) ўзбекча гапирадиган ҳар бир кишининг нутқида ишлатилади, ўзбек тилида гапирувчиларнинг барчаси учун тушунарли бўлади. Ўз ўзидан, бундай луғавий бирликлар кундалик турмушда зарур нарса, белги кабиларни номлайди, туйғуларни ифодалайди.

Сўз туркумлари нуқтаи назаридан ёндашилса, ишлатилиш доираси чегараланмаган қатламга бутунича (баъзи жузъий истиснолар билан, албатта) ёрдамчилар киритилиши лозим. Чунки, биринчидан, бундай бирликлар ўзи кўп эмас; нутқда ҳар гал шу оз миқдордаги бирликларга мурожаат қилаверамиз. Иккинчидан,

ёрдамчилар асли грамматик воситалар жумласига киради: буларда лексик томондан кўра грамматик томон устун туради. Грамматикалашиш бу бирликларнинг нутқда умумий ва зарурий бўлишини таъминлайди.

Ундовлар ҳам ишлатилиш доираси жиҳатидан ёрдамчилар қатори баҳоланади.

Мустақил туркумлардан сон лексемалар ва олмошларнинг деярли барчаси ишлатилиш доирасига кўра чегараланмаган бўлади.

Қолган туркумларда (от, сифат, феъл, равиш, шунингдек, модал сўзларда) ҳар бир лексема устида конкрет фикр юритишга тўғри келади. Диалектларга кўра воқе бўладиган баъзи фонетик айирмаларни ҳисобга олмаганда (чунки бу лексемалар адабий нутқда ягона талаффуз меъёрига бўйсунди), ишлатилиш доираси чегараланмаган қатламга *кўз, қўл, оёқ, биллак, тирсак, яхши, ёмон, қора, сариқ, кўк, кел, кет, ўтир, тур, юр, тез, эрта, кеч* каби кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Ҳозирги ўзбек тили лексик бойлигининг асосини худди шундай лексемалар ташкил этади.

Ишлатилиш доираси чегараланмаганлик фраземаларга ҳам хос. Бундай фраземалар барча ўзбеклар нутқида ишлатилади: *кўз(и) етади, кўз(и) қиймайди, кўнгл(и) қора, қўл(и) очиқ, оғиз очмаслик* каби. Ҳозирги ўзбек тили фразеологик бойлигининг асосий қисмини худди шундай фраземалар ташкил этади.

Луғавий бирликларнинг ишлатилиш доираси жиҳатидан чегараланиши турлича бўлади. Шунга кўра чегараланган қатлам, ўз навбатида, иккига гуруҳланади: ишлатилиши территорияга кўра чегараланган луғавий бирликлар ва ишлатилиши касб-корга кўра чегараланган луғавий бирликлар.

105- §. Ишлатилиши территорияга кўра чегараланган тил ҳодисалари *диалектизм* дейилади (юнонча *dialektos* — «тилнинг маҳаллий кўриниши»).

Диалектизм умумтилга эмас, балки шу умумтилнинг маҳаллий кўринишлари бўлган диалектларгагина хос ҳодисалардир; шунга кўра булар, одатда, бирор диалектнинг вакиллари нутқида ишлатилиб, кўпинча бошқа диалектнинг вакилларига, шунингдек, адабий тилга ҳам хос бўлмайди.

Диалектизм, асосан, уч турли бўлади:

1. Луғавий диалектизм — луғавий бирликлардаги тури (мисоли қуйироқда).

2. Грамматик диалектизм — грамматик ҳодисалардаги тури (масалан, баъзи диалектларда ўрин маъноси учун **-га**, аксинча, жўналиш маъноси учун **-да** ишлатилиши каби).

3. Фонетик диалектизм — товуш талаффузи ва товуш ўзгаришига боғлиқ тури (масалан, унлиларнинг баъзи диалектларда чўзиқроқ ва юмшоқроқ талаффуз қилиниши, айрим диалектларда бир товуш ўрнига бошқа товушнинг келиши ва б.).

Луғавий диалектизмнинг ўзи икки хил:

- 1) лексик диалектизм — лексемалардаги кўриниши;
- 2) фразеологик диалектизм — фраземалардаги кўриниши.

Аслида адабий нутқ луғатининг бир қисми аввал диалектларники бўлиб, адабий нутққа хос деб қаралиши бундай луғавий бирликларнинг умумлашиб кетишига сабаб бўлган.

Адабий нутқнинг луғатига, биринчи галда, барча ўзбеклар учун умумий бўлган луғавий бирликлар танлаб олинади. Бу умумий қатлам айрим диалектларнинг луғавий бирликлари ҳисобига бойитиб борилади.

Диалектизмлар умумтил луғат бойлигининг нисбатан оз миқдорини ташкил этади. Шу оз миқдордаги луғавий бирликлардан ҳам адабий нутққа сайлаб киритилади. Диалектизмларнинг умумтил бойлигига айланиши маълум шарт-шароитга боғлиқ. Масалан, шу диалектизм англатган маъно учун адабий нутқда бошқа ном бўлмаслиги керак, агар адабий нутқда шундай маънони англатувчи лексема бўлса, янги қабул қилинаётган лексема лексик маъно қиррасида, услубий баҳосида, нутқий хосланишида ва бошқа жиҳатларида айримликларга эга бўлиши лозим.

Бирор диалектизмнинг адабий нутққа кўчишини бошқа бир ҳодисадан — диалектизмнинг бадий асарда ишлатилишидан фарқлаш керак. Бадий асарда ишлатилган ҳар бир лексема ёки фразема адабий нутққа қабул қилинган деб қаралмайди. Бадий асар воқеликни тўлалигича акс эттиргани сабабли унда нутқ ҳам ўз табиий ҳолатида намоён бўлади. Агар диалектизм бирор муаллиф асаридагина учраб қолмай, барча ишлатадиган луғавий бирликка айланиб, умумлашиб кетса, бунда у адабий нутққа кириб боради. Акс ҳолда, бадий асарда ишлатилганидан қатъи назар, диалектизмлигича қолаверади.

Масалан, А. Қаҳҳор ўз повестини («Синчалак») диалектизм билан атади, бу лексемани повесть матнида ҳам ишлатди. Аммо шу билан *синчалак* лексемаси адабий нутқ луғатига ўтди деб бўлмайди, албатта (адабий нутқда шу маъно *читтак* лексемаси билан англантилади). Демак, ёзувчи диалектизмни бадий асарга киритади, бундай лексеманинг адабий нутқ луғавий бирлигига айланиши эса тил амалиётига боғлиқ.

Тилнинг бирор маҳаллий кўринишида ишлатиладиган барча лексемалар шу диалектники деб қаралади. Аммо буларнинг барчаси шу диалектдаги лексемалар бўлса ҳам, диалектизм деб шулардан бир қисмигина олинади. Бунда адабий нутқ билан диалект учун муштарак лексемалар ҳисобдан чиқарилади.

Диалектдаги лексема адабий нутқдаги лексемадан кўпинча фонетик жиҳатдан фарқланиб туради: айни бир лексема адабий нутқда ва турли диалектларда ҳар хил талаффуз қилинади. Масалан, *кангул — кўнгул — кўнгил, ока — ака, жур — юр, гал — кел, бала — бола, турпоқ — тупроқ* каби. Булар тилнинг маҳаллий кўринишларига хос бир неча лексема эмас, балки умумтилда бор бир лексеманинг турлича талаффузидир. Шунга кўра бундай фарқланишлар лексик диалектизм қаторига киритилмайди.

106- §. Диалектизм деб белгиланувчи луғавий birlik адабий нутқда (шунингдек, бошқа диалектларда ҳам) умуман йўқ бўлиши ёки ўз луғавий маъносида, луғавий маъносининг тармоқланишида, услубий баҳосида ва бошқа жиҳатларида фарқланиб туриши керак.

Лексик диалектизм икки турли бўлади: а) диалектизм-лексема, б) диалектизм-семема.

Фақат шу диалектдагина ишлатилса-ю, адабий нутқда йўқ бўлса, *диалектизм-лексема* дейилади. Бундай лексема луғавий birlik сифатида адабий нутқ учун бус-бутун янги, номаълум бўлади. Масалан, *хамак — сапча — болача — туғунак (туйнак)* лексемаларидан ҳар бири бошқа-бошқа диалектники, булардан биронтаси ҳам адабий нутққа қабул қилинмаган. Ҳозиргача ҳар бир территорияда шу предмет ўз лексемаси билан англантиб келинмоқда.

Худди шунингдек ҳолатни *нарвон — шоти — занги* мисолида ҳам кўрамиз. Аммо бу мисолдаги биринчи лексема, ҳар ҳолда, адабий нутққа олинган деб қаралади (марказ жойлашган диалектнинг лексемаси экан-

лиги билан изоҳланса керак). Демак, диалектлардан бириники бўлган лексема диалектизмликдан чиқиб, адабий нутққа хос лексемага айланади, қолганлари диалектизмлигича қола туради.

Диалектга хос лексема адабий нутққа баъзан якка ўзи эмас, балки турғун бирикма таркибида кириб келиши мумкин. Масалан, *шийпон* лексемаси адабий нутққа *дала шийпони* турғун бирикмаси таркибида ўтди.

Баъзи ҳолларда бирор диалектдаги лексема бошқа диалектдаги лексема билан ёки адабий нутқдаги лексема билан ифода плани жиҳатидан бир хил бўлади-ю, ammo мазмун планига кўра фарқланиб туради. Буни *диалектизм-семема* дейилади. Масалан, *пашша* — *чивин*. *чивин* — *пашша*; *лаган* — *товоқ*, *товоқ* — *лаган* каби ҳолларда бир лексик маъно ҳар хил диалектда бошқа-бошқа лексеманинг луғавий мазмунини ташкил этади: русча *муха* бир диалектда *пашша* дейилса, бошқа бир диалектда *чивин* дейилади; аксинча, русча *комар* аввалги диалектда *чивин* дейилади-ю, кейинги диалектда *пашша* дейилади ва ҳоказо. Бундай лексемалар гўё ўрин алмашиб қолгандек бўлади.

Диалектларга кўра баъзан лексемаларнинг маъно ҳажмида ҳам фарқ мавжуд бўлади. Буни диалектизм-семеманинг бир кўриниши деб баҳолаш керак. Масалан, баъзи диалектларда мева турларидан бирининг хўли ҳам, қуруғи ҳам *ўрик* деб номланаверади; бошқа бир диалектда эса *ўрик* деб фақат хўл мевага айтилади, қуруғи эса *туршак* деб номланади. Демак, *ўрик* лексемасининг маъно ҳажми бир диалектда кенг, иккинчисидо эса тор бўлиб чиқади.

107- §. Лексемалар билан бир қаторда, диалектал фраземалар ҳам мавжуд. Масалан, *боғдан келса (...)*, *тоғдан келмоқ*; *Мен на дейман, қўбизим на дейди* синоним фраземалари турли диалектларники. Шунингдек, *мошхўрдага қатиқ бўлмоқ*, *косадан чора чиқармоқ* фраземалари ҳам диалектал фраземадир.

Турли диалектларга хос алоҳида-алоҳида фраземалардан ташқари, бир фраземанинг ҳар хил диалектларга кўра турли вариантлари ҳам мавжуд. Масалан, бир диалектда *Аҳмоққа Қува бир тош* деб ишлатилса, иккинчи диалектда *Аҳмоққа Косон бир тош* деб, учинчи диалектда эса *Аҳмоққа Қовунчи бир тош* деб ишлатилади. Бир диалектда *чиллаки чиллакини кўриб*

чумак уради варианты, бошқасида эса *Чилги чилгини кўриб чумак уради* варианты ишлатилади.

Баъзан фарқ шу даражага бориб етадики, энди бир фраземанинг вариантлари ҳақида эмас, балки иккита алоҳида-алоҳида фразема ҳақида гапириш ўринли бўлади. Масалан, *кўнгл(и)га зиғир ёғидай урмоқ* билан *кўнгл(и)га думба ёғидай урмоқ* ўзаро вариантлар деб эмас, балки ҳар хил образларга асосланган алоҳида-алоҳида фраземалар деб қаралгани маъқул. *Чиллаки чиллакини кўриб чумак уради* билан *Олма олмани кўриб ранг олади* кабиларда, сўзсиз, иккита алоҳида-алоҳида фразема тўғрисидагина гапириш мумкин. Чунки бу ерда, луғавий маънода умумийлик мавжудлигидан қатъи назар, ҳар хил образга асосланиш ва бу образларни гавдалантиришда ҳар хил предмет ва ҳодисалардан фойдаланиш бор.

108- §. Ишлатилиш доираси касб-корга кўра чегараланган луғавий бирлик *профессионализм* (лотинча *professio* — «касб-кор», «мутахассислик») дейилади.

Диалектизм маълум жойда яшовчилар учунгина тушунарли бўлса, профессионализм маълум касб-кор эгалари доирасида ишлатилиб, шуларга тушунарли бўлади.

Ўз диалектининг таъсири билан изоҳланадиган баъзи айримликларни ҳисобга олмаганда, шу касб эгаси қайси территорияда яшашидан қатъи назар, профессионализм улар учун, одатда, умумий бўлади.

Профессионализмларнинг асосий қисмини ҳар бир касб-корда шу соҳанинг терминлари ташкил қилади. Масалан, *ипакчилик* терминологияси каби. Профессионализмлар турли фан-техника, мактаб-маориф соҳаларида, маъмурий-хўжалик ишларида ва бошқа соҳаларда ҳам мавжуд.

Диалектизмда бўлганидек, профессионализмлик ҳам нисбий тушунчадир. Бундай бирлик ўз соҳасидан чиқиб, ишлатилиш доирасидаги чегараланишни йўқотиб, умумтил мулкига айланиб кетса, профессионализмлик муҳрини йўқотади. Кўпгина маъмурий-хўжалик, фан-техника, мактаб-маориф, қишлоқ хўжалиги терминлари кенг оммалашиб, умумтил бирлигига айланиб кетган: *шартнома*, *қонун*, *чеканка*, *культивация* каби.

Якка лексемалардан ташқари, *квадрат-уялаб экиш*, *алмашлаб экиш*, *маданий-оқартув муассасалари*, *меҳнат дафтарчаси* каби кўпгина турғун бирикмалар ҳам

бор. Буларнинг катта бир қисми бирор соҳанинг ўзидагина ишлатилувчи терминларга — профессионализмларга тўғри келади (булар айниқса математика, физика, химия каби фан соҳаларида кўп учрайди).

Фраземаларга нисбатан профессионализм ҳақида гапириш ўзини оқламайди. Чунки фраземанинг шаклланишиёқ унинг тор касб-кор доирасидан чиқишини, умумлашувини тақозо қилади. Бундай умумлашиш ё маълум диалект миқёсида (бунда диалектизм-фразема пайдо бўлади), ёки умумтил миқёсида воқе бўлади.

Фраземаларни шаклланиш доираси жиҳатидан ўрганиш алоҳида аҳамиятга эга. Турли касб-корга боғлиқлиги жиҳатидан фраземаларни қуйидагича гуруҳлаш мумкин:

1) деҳқончилик (боғдорчилик, полизчилик ва шу кабилар) доирасида шаклланган фраземалар: *олма пиши, оғзимга туш; шап-шап демай, шафтоли демоқ; ҳаш-паш дегунча, кампир шафтолини (данагидан ажратиб) егунча; олмани олиб ўриққа уламоқ; шохида юрса, баргида юрмоқ; етти қовун пишиғи; арпа(си)ни хом ўрмоқ* каби;

2) косиблик, тикувчилик, тўқувчилик, дурадгорлик кабилар доирасида шаклланган фраземалар: *астар-авра(си)ни ағдармоқ; ипидан игнасигача; игнадайни туядай қилмоқ; калаванинг учини йўқотмоқ; бўзчининг мокисидай; тахи бузилмаган (гап); ип эша олмаслик; мум тишламоқ; оғзига сув олмоқ; теша тегмаган (гап); қирови тўкилмаган (йигит); болтани таг(и)дан урмоқ; илдизига болта урмоқ* кабилар;

3) пазандалик доирасида шаклланган фраземалар: *қирқ қозоннинг қулоғини тишламоқ; кулни ўз кўмачига тортмоқ* кабилар;

4) табобат доирасида шаклланган фраземалар: *соғ тиш(и)ни суғуриб олмоқ; дорига топилмайди; кимга дори* кабилар;

5) мактаб-маориф доирасида шаклланган фраземалар: *алифни калтак деёлмаслик; бошида алиф йўқ; лом-мим демай; «а» деса, «б» демоқ* кабилар.

109- §. Ишлатилиш доираси чегараланган қатламлар сифатида яна жаргонизм, арготизм, вульгаризм каби ҳодисалар ҳам тилга олинади.

Бирор касб-кор эгалари нутқида ёки ижтимоий табақа нутқида ишлатилиб, умумтилдагидан ўзгача лек-

сик маъно англатувчи луғавий бирлик *жаргонизм* дейилади (французча *jargon* — «лаҳжа»). Жаргон асли бир қанча лексемаларнинг йиғиндисидан иборат бўлиб, булар шу тилдаги лексемаларнинг ўзи бўлади ёки бошқа тилдан олинган бўлади. Жаргонда бундай лексема умумтилдаги лексик маъносида эмас, балки ўзгача лексик маънода ишлатилади. Масалан, *ишлар беш, гапни қияди, гап билан роса олди* кабилардаги *беш, қиймоқ, олмоқ* лексемалари шу ишлатилишида жаргонизмдир.

Жаргонлик хислати бор фраземалар сифатида *оғиз мойламоқ, ошиғ(и) олчи, бир чўқишда қочирмоқ, бозори чаққон, бозор баҳоси муомала қилмоқ* кабиларни кўрсатиш мумкин. Жаргон лексемадан фарқи шундаки, бундай фразема тилда фақат жаргонизм сифатида пайдо бўлади ва яшайди, бошқа бирор маънони англатмайди. Жаргон лексемада умумтилдаги маъно билан ўзгача маъно доим қарама-қарши қўйиб қаралса, жаргон фраземада бундай ҳолат йўқ. Шунга кўра бундай фразема жаргон лексемага нисбатан умумтил луғат бойлигига тез сингиб кетади, умумтилдаги фраземалардан фарқланмай қолади.

Арготизм ҳам асли жаргонизмнинг бир кўриниши бўлиб, тарбияси бузуқ, қўли эгри шахслар орасида шу гуруҳнинг ўзигагина тушунарли маънода ишлатилувчи лексема ва фраземалар йиғиндисидан иборат (французча *argot* — «лаҳжа»). Масалан, *лой* («пул» маъносида), *бедана* («наган» маъносида), *хит* («хавф» маъносида); *Ҳавога булут чиқаяпти* («Ўғирлашга арзи гулик манба бор» маъносида) каби.

Вульгаризм деб қўпол, уятли, ҳақорат лексема ва фраземаларга айтилади (лотинча *vulgaris* — «қўпол», «содда»). Вульгаризмнинг юқоридаги ҳодисалардан фарқи шундаки, бу лексемалар тилдаги ўз маъносида ишлатилади. Бу лексемаларни ишлатиш одоб доирасидан чиқиш деб баҳолангани сабабли, уларни ишлатишдан қочилади; бундай лексема англатган маъно одатда бошқа лексемалар воситасида ёки тасвирий йўл билан англатилади.

Вульгар фраземаларга *дум(и)ни тугиб қўймоқ; анжир қилиб юбормоқ; думини хода қилиб қочмоқ* кабиларни мисол сифатида келтириш мумкин (охирги мисолда вульгар лексема қатнашган ва вульгар лексема бошқа лексемага алмаштирилган ҳам).

Юқоридагилардан ташқари, яна синфий ёндашувни акс эттирадиган лексема ва фраземалар ҳам учрайди. Булар ўтмиш тарихий даврнинг тилдаги излари бўлиб, ўзида синфий антагонизм, миллатчилик кайфиятларини акс эттиради. Бундай лексема ва фраземалар турли ижтимоий гуруҳларнинг, синфий табақаларнинг дунёқарашини ўрганишда, тасвирлашда манба бўлиб хизмат қила олади. Масалан, *сорт, қозоқ лексемалари, тағ(и) наст, баланд охурдан ем еб ўрганмоқ, оёғ(и)-нинг учи билан кўрсатмоқ, қозоқнинг тўққиз пулидай қилиб (тушунтирмоқ)* фраземалари тарихан синфий тусга эга бўлган. Антагонистик синфлар бўлмаган жамиятда бундай фраземалар ё бутунлай йўқ бўлиб кетади, ёки синфийлик тусини йўқотиб, одатдаги фраземага айланади.

Синфийлик туси бор лексема ва фраземалар, шунингдек, жаргонизм, арготизмлар тилда ортиқча ҳодисалар деб баҳоланади. Шунга кўра бундай лексема ва фраземаларни ишлатишга қарши кураш олиб бориш керак. Бу кураш нутқ маданияти учун курашнинг бир қиррасидир. Бундай лексема ва фраземаларни бадий адабиётда ҳам жуда чеклаб ишлатиш лозим. Чунки буларни ишлатиш бадий асарнинг тарбиявий аҳамиятига путур етказилади.

ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ЗАМОНИЙЛИГИ

110- §. Тил, айниқса, унинг луғати доим ўсиш-ўзгаришда. Бундай ўсиш-ўзгариш тез ва узил-кесил содир бўлмайди. Шу сабабли замонийлиги жиҳатидан ҳар хил бўлган луғавий бирликлар ёнма-ён яшаб туради. Луғат бойлигида замонийлиги жиҳатидан икки асосий қатлам мавжуд: замонавий қатлам ва замондош қатлам.

Замонавий қатламга бугунги тил амалиёти нуқтаи назаридан одатдаги, расмана деб қаралувчи луғавий бирликлар киритилади. Бу қатламдаги лексема ва фраземалар на янгилик бўёғига ва на эскилик бўёғига эга бўлмайди. Луғавий бирликларнинг кўпчилиги худди шундай лексема ва фраземалардир.

Замонавий қатламга мансуб деб белгилашда лексема ва фраземанинг якка шахслар нутқидаги мавқеи эмас, балки умумтилдаги мавқеи асосга олинади.

Лексема ва фраземани замонавий қатламга кири-тишда уларнинг нутқда қанчалик ишлатилиши ҳам асосга олинмайди. Нутқда кўп ишлатилувчи лексема ва фразема, одатда, замонавий қатламга мансуб бў-лади. Замонавий қатламга, булардан ташқари, нутқда оз ишлатиладиган лексема ва фраземалар ҳам кири-тилади.

Замонавий қатламга киритилувчи луғавий бирлик шу тил эгаларининг барча аъзоларига таниш бўлиши ҳам, барчанинг нутқида ишлатилиши ҳам шарт эмас. Ҳар бир соҳанинг терминологияси билан, одатда, шу соҳанинг вакилигина таниш бўлади, бошқаларга бу терминларни билиш зарурияти ҳам бўлмайди; умум-нутқда бундай терминлар ишлатилмайди ҳам. Шунга қарамай терминлар замонавий қатламга киритилаве-ради.

Замонавий қатламга киритилувчи луғавий бирлик бир асосий талабга жавоб бериши керак: на янгилик ва на эскилик бўёғи бўлмаслиги лозим.

Кўринадики, луғавий бирликларнинг замонийлигини актив-пассив қатламлар деб номлаш ва тавсифлаш тўғри бўлмайди. Актив-пассивлик луғат бойлигига бошқа жиҳатдан — миқдорий жиҳатдан ёндашиш бўлиб, луғат бойлигини бундай ўрганиш ҳам, албатта, муҳим амалий ва назарий хулосаларга олиб келади.

Янгилик ёки эскилик бўёғи бор луғавий бирликлар луғат бойлигининг замондош қатламини ташкил эта-ди. Бундай қатлам тилнинг ҳар бир тараққиёт босқи-чида мавжуд бўлади. Чунки луғат бойлиги доим ўсиб-ўзгариб туради. Шу сабабли луғат бойлигида, замона-вий қатлам билан бир қаторда, замондош қатлам ҳам яшайди.

Замондош қатламда ўзаро бири иккинчисининг ак-си бўлган ҳодисалар мавжуд: янгилик бўёғи бор луға-вий бирликлар ва эскилик бўёғи бор луғавий бирлик-лар.

Неологизм

111- §. Янгилик бўёғи бор тил бирлиги неологизм (юнонча *neos* — «янги») дейилади.

Неологизм тилга умуман мансуб бўлиши, шунинг-дек, якка шахс нутқида хос бўлиши мумкин. Бирин-чиси *умумтил неологизми деб*, иккинчиси *индивидуал нутқ* неологизми деб юритилади. Лексикологияда, асо-

сан, умумтил неологизми ўрганилади. Индивидуал нутқ неологизми эса *услуга хос ҳодиса деб* қаралади.

Ҳар қандай неологизм дастлаб индивидуал нутқда юзага келади. Бундай неологизм кўпчилик томонидан тан олинса, тилнинг тараққиёт қонунларига мос ҳолда тузилган бўлса ва тилда маълум маънони англатиш учун зарур деб қаралса, шундагина индивидуал нутқ неологизми умумтил неологизмига айланади, якка нутқ доирасидан чиқади. Агар бундай талабларга жавоб бермаса, индивидуал нутқ доирасида қолиб кетади. Умумтил неологизми тилда маълум вақт ишлатилгач, янгилик бўёғини йўқотади ва кўпинча одатдаги, замонавий луғавий бирликка айланиб кетади.

Неологизм луғавий бирликлар доирасида ҳам, грамматик ҳодисалар доирасида ҳам мавжуд. Шунга кўра неологизмнинг, аввало, икки тури фарқ қилинади:

1. Луғавий неологизм — луғавий бирликлардаги тури.

2. Грамматик неологизм — грамматик ҳодисалардаги тури.

112- §. Грамматик неологизм — тилда жуда оз учрайдиган ҳодиса. Грамматик неологизм асли грамматик маъно ифодаловчи аффикслар (формативлар) доираси билан чекланади. Чунки булар бус-бутун грамматик қурилишга хос ҳодисалардир. Лексема ясовчилар (деривативлар) ҳам (морфема сифатида) грамматик ҳодисалар жумласига киритилади. Аммо булар асли (янги луғавий бирлик яратишда қатнашуви жиҳатидан) луғатнинг бойиш жараёни билан боғланади, демак, луғавий (лексик) ҳодисалик хусусиятига ҳам эга.

Грамматик маъно ифодаловчи аффикслардан неологизмлик ҳолатини замон ясовчи **-яп** аффикси бошдан кечирди. Бу аффикс яқин вақтгача сўзлашув нутқида хос (диалектал) шакл деб баҳоланар эди. Кейинроқ у адабий нутқнинг оғзаки шаклига хос деб тан олинди. Ҳозир эса ўз ишлатилиш доирасини кенгайтириб, адабий нутқнинг ҳар икки — ҳам оғзаки, ҳам ёзма шакли учун асосий шаклга айланди (шунга боғлиқ ҳолда аввал кенг ишлатилган **-ётир** аффиксининг иш доираси тораёйди: ҳозир бу аффикс фақат адабий нутқнинг расмий нутқ кўринишидагина учрайди).

Грамматик неологизм бир аффикснинг турли фонетик вариантлари асосида ҳам юзага келади. Масалан, **-ар**, **-ур** формалари ўзбек тилида қадимдан мавжуд. Аммо ҳозирги ўзбек адабий тилида булардан ҳар би-

рига алоҳида-алоҳида маъно биркитилмоқда: ар — гу-мон, истак маънолари учун, -ур — қатъийлик маъноси учун хосланмоқда. Натижада авваллари бири иккинчисининг фонетик варианты деб қаралган ҳолатлар янги мазмун қозониб, икки мустақил ҳодиса даражасига кўтарилаётир: *Унумли бу қишнинг қаншари оғиб, Ғалаба йилининг келур баҳори.* (Ғ. Ғ.) Худди шундай жараён қисман -лик, -лиқ формаларида ҳам воқе бўлаётир: авваллари булар бир аффиксининг товуш қулайлигига кўра ишлатиладиган вариантлари бўлса, ҳозир айрим ҳолларда маъно фарқловчи икки мустақил аффикс сифатида кела бошлади: *бўшлик қилмоқ* — «бўш бўлмоқ», *бўшлиқ* — «пустота» каби.

113- §. Луғавий неологизм икки турли:

1) лексик неологизм — лексемалардаги тури;

2) фразеологик неологизм — фраземалардаги тури.

Лексик неологизм, ўз моҳиятига кўра, икки гуруҳни ташкил қилади:

а) лексема яхлитлигича неологизм бўлади. Буни неологизм-лексема деб номлаш мумкин: *(пахта) якка-зираатчилиги, қайтақуриш, маъмуриятчилик* каби;

б) лексема эмас, балки унинг семемаларидан бири неологизм бўлади. Буни неологизм-семема деб номлаш мумкин: *қалин (қалин дўстлик), ўткирлаштирмоқ (обострять лексемасининг калькаси)* каби.

Неологизм-лексема билан неологизм-семема асли бир ҳодисадир. Чунки ҳар иккиси ҳам лексик маънога асосланади: биринчиси янги моносемантик лексема бўлади, иккинчиси эса полисемантик лексеманинг кейинги, янги маъноси бўлади. Шунга кўра неологизмнинг бу турларини «лексик неологизм», «семантик неологизм» деб номлаш тўғри бўлмайди.

Лексик маъно тараққиётидан кўра тилда лексема яшаш ва лексема ўзлаштириш миқдор жиҳатидан устун туради, шу сабабли неологизм-семемадан кўра неологизм-лексема кўп бўлади.

Фразеологик неологизм жуда оз. Ҳозирги ўзбек тилида бундай неологизмга *руҳ(и)га кирмоқ; «а» деса, «б» демоқ* каби фраземаларни кўрсатиш мумкин.

Фразеологик неологизмда унинг индивидуал нутққа хослиги сезилиб туради. Чунки янги фразема янги лексемага қараганда секинлик билан оммалашади.

Фразеологик неологизм кўпинча бошқа тилдан калькаланиш йўли билан пайдо бўлади; ўзича яшаш эса нис-

батан оз учрайди. Масалан, юқоридаги биринчи мисол рус тили фраземаси (*входит в чьё-нибудь положение*) асосида ҳосил этилган калькадир. Ўзича яшаш асосида яратилган неологизмга *олти ой отпуски олиб (мушт-лдишмоқ)* фраземаси мисол бўла олади. (А. Қаҳҳор, «Бек».)

Неологик фраземани бошқа бир ҳодисадан — мавжуд фраземани янги шаклга киритишдан (неологик шаклдан) фарқлаш лозим. Масалан, ўзбек тилида қадимдан *тиз чўкмоқ* фраземаси ишлатилади. Ғ. Ғулумда шу фраземанинг «янгиланган» шаклини учратамиз (*тиз букмоқ* — «Инсоният байрами»). Бундай неологик шакл индивидуал нутқ ҳодисаси деб қаралади.

Баъзан эса тилда ўзлашиб кетган фраземани ишлатмасдан, ўзича янгидан калькалаш ҳоллари ҳам учрайди. Буни ҳам индивидуал нутқ неологизми деб баҳолаш лозим. Масалан, русча *претворить в жизнь* фраземасининг калькаси бўлган *турмушга татбиқ этмоқ* фраземаси ўзбек тилига сингиб кетган. Ғ. Ғулумда шу русча фразема янгидан калькаланган: Ҳаётга кўчмоқ. («Алишер»).

114- §. Луғавий бирликларнинг янги бўлиши бошқа-ю, янгилик бўёғига эга бўлиши бошқа. Ҳар қандай янги лексема неологизм бўлавермайди. Масалан, *экскаватор, телевизор, мотороллёр* кабилар ўзбек тилига яқин вақтларда ўзлашган янги лексемалар. Аммо буларни неологизм деб аташ тўғри бўлмайди. Чунки бу лексемалар ҳозирги ўзбек тилида ўзининг янгилик бўёғини йўқотган, одатдаги лексемага айланган.

Демак, неологизм — ўта нисбий тушунча. Аввало, тил тараққиётининг ҳар бир босқичи ўз неологизмига эга бўлади, бир босқичда неологизм деб қаралган ҳодиса иккинчи босқичда ҳам неологизм бўлиши шарт эмас. Масалан, 30-йиллар нуқтаи назаридан *шпал* (Ғ. Ғулум, «Турксиб йўлларида»), *сеялка* (Ғ. Ғулум, «Сельмашининг бир дегрез шоири») кабилар неологизм деб баҳоланса, ҳозирги ўзбек тилида булар одатдаги, замонавий лексемага айланган; 20-йиллар нуқтаи назаридан неологизм деб қаралган *аэроплан* (Ғ. Ғулум, «Бўлсин»), *йўқсил* («пролетарий» — Ғ. Ғулум, «Яловбардорликка»), *шўро* («совет» — Ғ. Ғулум, «Тўқиниш») каби лексемалар эса архаизмга айланган (архаизм қуйироқда баён қилинади).

Иккинчидан, неологизмни белгилашда шу ҳодисанинг

тилда (индивидуал неологизмнинг эса нутқда) қанча вақт мавжудлиги ҳам аҳамиятсиз. Лексема жуда қисқа вақт ичида неологизмликдан чиқиб кетиши ҳам, узоқ вақт неологизмлигича қолиб кетиши ҳам мумкин. Умумтил неологизми одатдаги, замонавий лексемага жуда тез айланади; индивидуал нутқ неологизми эса, қанча вақт ўтмасин, ўз янгилик бўёғини йўқотмаслиги, умуман неологизмлигича қолиб кетиши мумкин. Масалан, *тузум* лексемаси Октябрь инқилобидан кейинги йиллар учун неологизм эди, ҳозир одатдаги лексемага айланган; Ғ. Ғулумнинг илк поэзиясида учрайдиган *мозолланмоқ* (*мозолланган қўллар* — «Олқиш», «Тагдўзи»), *фашистланмоқ* (*фашистланароқ* — «Тўқиниш»), *қўнғирламоқ* (*Қўзичоқнинг баррасидай... майда қўнғирлаб* — «Нон») кабилар ўзи ишлатилган асар доирасида индивидуал нутқ неологизмилигича қолиб кетган.

Русча *плясать под дудку чью-нибудь* фраземасининг калькаси сифатида яратилган *ноғора(си)га ўйнамоқ*, *чилдирма(си)га оёқ ташламоқ* фраземалари ва русча *лить воду в чью-нибудь мельницу* фраземасининг калькаси сифатида яратилган *тегирмон(и)га сув қуймоқ* фраземаси неологизмлик бўёғини йўқотди; русча *сесть в калошу* фраземасининг калькаси сифатида яратилган *калошга ўтирмоқ* фраземаси эса индивидуал нутқ неологизмилигича қолиб кетди. (М. Файзий, «Эргаш».)

115-§. Неологизм икки хил талаб(эҳтиёж)га кўра пайдо бўлади:

1. Янги воқеликнинг янги номи сифатида. Бунда неологизм ўзи англатаётган воқеликнинг ягона номи бўлади, соф номинатив вазифани ўтайди: *конфликтсизлик* (адабиётшунослик термини), *космодром* каби (ҳар икки лексема янгилик бўёғини тезда йўқотди), *махкамачилик* каби.

2. Номланган воқеликнинг янги номи бўлади. Ҳақиқий неологизм асли шу. Бунда ўзигача номланган воқеликни янгидан номлайди, натижада синонимия туғилади; номинатив вазифани ўташидан қатъи назар, бундай неологизм услубий баҳоли бўлади ва нутқ кўринишларига хосланган бўлади. Масалан, *фотокарточка* лексемаси аввал неологизм сифатида *суврат* лексемаси билан синонимик муносабат ҳосил этди. Натижада *суврат* ва *расм* лексемаларининг лексик маъноларида чегараланиш, хосланиш воқе бўлаётир. Бу ҳар

икки лексема «картина» маъносини ҳам, «фотокарточка» маъносини ҳам англатаверар эди. Ҳозир эса *суврат* лексемаси асосан «картина» маъносини, *расм* лексемаси эса, асосан, «фотокарточка» маъносини англатиш учун ишлатилмоқда.

Неологизм қуйидаги йўллар билан пайдо бўлади:

1) Лексема яшаш орқали. Бунда икки ҳодисани фарқлаш керак:

а) янгидан яшаш йўли билан ҳосил қилинади: *ал-машлаб* (*экиш*), *ақиданарастлик* умумтил неологизмидаги, *шўхшанланмоқ* (*Ғ. Фулом*, «Бахт тонготари»), *кузайтирмоқ* («кузга айлантирмоқ» — *Ғ. Фулом*, «Биз тинчлик истаймиз») индивидуал нутқ неологизмидаги каби;

б) мавжуд лексемага параллел равишда яшаш йўли билан ҳосил қилинади. Бу йўл билан асосан индивидуал нутқ неологизми ҳосил бўлади: *сезим* (*сезги* лексемасига нисбатан; *Ғ. Фулом*, «Қалбларнинг можароси»), *шаклча* (*шаклан* лексемасига нисбатан), *мазмунча* (*мазмунан* лексемасига нисбатан: ...*шаклча кўп содда*, *мазмунча салмоқдор қарорлар...* — *Ғ. Фулом*, «Ҳеч қандай бир қўрғон бормикан...») ҳолларидаги каби.

2) Лексеманинг лексик маъно тараққиёти йўли билан. Масалан, *бекат* лексемасининг «транспорт воситаларининг тўхташ жойи» маъноси каби. (Бу лексема илгари «узоқ манзил» каби маъноларни англатар эди).

3) Узлаштириш йўли билан: *деталь* лексемасининг «тафсилот», «майда-чуйда маъқоси каби (*Қиладиган ишингиз асосан шулардан иборат, баъзи деталлари ҳақида мана бу киши маълумот беради*). *Деталь* лексемасининг «қисм» маъноси (*машинанинг детали*) ҳозир неологизмликдан чиққан ва бошқалар.

Архаизм

116-§. Эскилик бўёғи бор тил бирлиги архаизм дейилади (юнонча *archaios* — «қадимги»). Архаизм луғавий бирликлар доирасида ҳам, грамматик ҳодисалар доирасида ҳам мавжуд. Шунга кўра архаизмнинг, аввало, икки тури фарқ қилинади:

1. Луғавий архаизм — луғавий бирликлардаги тури.

2. Грамматик архаизм — грамматик ҳодисалардаги тури.

Грамматик архаизм унчалик кўп эмас. Бундай архаизм деб сифатдош формасини ясовчи **-миш** аффиксини, ҳали ҳам баъзан учраб қоладиган *эрур* шаклини

кўрсатиш мумкин. Чиқиш келишиги аффиксининг **-дин** шаклини, буйруқ майли II шахс бирлиги аффиксининг **-гил** шаклини грамматик архаизм деб эмас, фонетик-грамматик архаизм деб баҳолаш тўғрироқ.

117- §. Луғавий архаизм икки турли:

1) лексик архаизм — лексемалардаги тури;

2) фразеологик архаизм — фраземалардаги тури.

Лексик архаизм ўз моҳиятига кўра икки гуруҳни ташкил этади:

а) лексема яхлитлигича архаизм бўлади. Буни архаизм-лексема деб номлаш мумкин: *сас* (*Ф. Фулом*, «Аввал ўқи»), *йитмоқ* (*Ф. Фулом*, «Биз тинчлик истаймиз»), *замламоқ* (*Ф. Фулом*, «Озарбайжонлик пахтакор қардошларга») каби;

б) лексема эмас, балки унинг семемаларидан бири архаизм бўлади. Буни архаизм-семема деб номлаш мумкин: *тикмоқ* («*экмоқ*» маъносида — *Ф. Фулом*, «Теримчи қизларга») каби.

Лексик архаизмнинг ҳар икки тури лексик маънога асосланади. Шунга кўра архаизмнинг бу турларини «лексик архаизм», «семантик архаизм» деб номлаш тўғри бўлмайди. Архаизм-лексема моносемантик лексеманинг эскириши натижасида, архаизм-семема эса полисемантик лексемага хос семемалардан бирининг эскириши натижасида юзага келади.

Ҳар икки турдаги архаизмнинг воқе бўлиши шу тилнинг ўз тараққиёт йўли билан боғлиқ (архаизмга айланувчи лексик маънони ўз лексема ёки ўзлашган лексема англатишидан қатъи назар).

Архаизм-семемага кўра тилда архаизм-лексема кўп бўлади.

Изоҳ. Ҳозирги матн ичида баъзан лексеманинг эскирган талаффуз варианты (шунга мос ҳолда ёзилиши) ҳам учрайди; булар салбий ҳодиса деб қаралиши керак. Масалан, *совун* ўрнига *собун* (*Ф. Фулом*, «Шеър ҳам собун»), *қават* ўрнига *қабат* (*Ф. Фулом*, «Икки васиқа»), *чироқ* ўрнига *чароғ* (*Ф. Фулом*, «Олтин медаль»), *интилиш* ўрнига *умтилиш* (*Ф. Фулом*, «Инсоният байрами») каби айтилиши ва ёзилиши. Бундай ҳолларни соф фонетик архаизм деб ҳам, соф лексик архаизм деб ҳам бўлмайди. Булар асли талаффуз архаизми бўлиб, фонетик-лексик архаизм деб юритилади.

Фразеологик архаизм кўп эмас. Ҳозирги ўзбек ти-

лида бундай архаизмга *дасти алиф-лом қилиб, гарда-нини хам қилиб* (Эргаш шоир, «Равшан»); *ёқасини чок этмоқ* (Ҳ. Олимжон, «Зайнаб ва Омон»); *Оппоқ-хўжам урсин* (Ойбек, «Қутлуғ қон»); *эти сеники, суяги ўзиники* (Ойбек, «Қутлуғ қон») каби фраземаларни кўрсатиш мумкин.

Изоҳ. Архаизм-фраземани таркибида архаизм-лексема қатнашган фраземадан фарқлаш керак. Архаизм-лексеманинг қатнашуви ҳали фраземанинг архаизм эканидан дарақ бермайди. Масалан, *лом-мим демаслик* (Уйғун, «Ҳаёт кўшиғи») фраземаси таркибида архаизм-лексема қатнашган, шунга қарамай бу фраземанинг ўзи архаизм эмас.

Лексик архаизм билан фразеологик архаизмнинг ўзаро фарқи сифатида қуйидаги ҳолатни кўрсатиш мумкин: архаизм-лексема билан ёнма-ён одатдаги лексема ҳамма вақт мавжуд бўлади; архаизм-фразема билан ёнма-ён одатдаги фразема ҳамма вақт мавжуд бўлавермайди, кўпинча архаизм-фраземага унинг синоними бўладиган одатдаги лексема тўғри келади. Бунда ҳам «Архаизм — синонимия билан боғлиқ ҳодиса» деган тезис бузилмайди. Чунки лексема ҳам, фразема ҳам — луғавий бирлик; фразема асли лексема билан англатиладиган, ифодаланадиган воқеликнинг ўзгача номи холос.

118- §. Луғавий бирликларнинг эски бўлиши бошқа-ю, эскилик бўёғига эга бўлиши бошқа. Архаизм ҳозирги тилнинг луғатига хос бирлик ҳисобланади; бошқа луғавий бирликлардан эскилик бўёғи борлиги билан ажралиб туради.

Ҳозир ишлатишдан умуман чиқиб кетган, тил тараққиётининг тарихий босқичларига мансуб бўлган луғавий бирликларни бугунги кун нуқтаи назаридан архаизм деб баҳолаш мумкин эмас. Булар ўтмишнинг луғавий бирликларидир. Буларнинг архаизм ёки архаизм эмаслиги тил тарихининг ҳар бир босқичида ўша даврнинг ўзига кўра белгиланади. Масалан, *улус* («халқ»), *оқча* («пул»), *қусур* («камчилик», «нуқсон») каби лексемалар, *нуқта* лексемасининг «ўрин», «томон» маъноси, *эт* лексемасининг «гўшг» маъноси (бу маъно баъзи диалектларда, шунингдек мақол ва маталлар таркибида сақланган) ўтмиш луғатига мансуб бирликлардир. Бундай луғавий бирликлар классик адабиётда ва ўтмиш ёритилган асарларда ишлатилади. Булар ўша

давр колоритини ҳосил қилиш учун ҳозир яратилган асарларга ҳам киритилади.

Ҳозирги ўзбек тилида ёзилган ҳамда давримизни тасвирлайдиган асарларда ўтмиш луғавий бирликларини ишлатмаган маъқул. Бундай луғавий бирликларнинг стилистик мақсадда ҳатто поэзияда ишлатилишини ҳам оқлаб бўлмайди. Чунки бу мақсадга эски лексема эмас, балки эскирган лексема (архаизм) хизмат қилади.

Изоҳ. Эски лексемани бошқа тил лексемасидан фарқлаш керак. Баъзан на ҳозирги ўзбек тилида ва на эски ўзбек тилида йўқ лексемани ишлатиш ҳам учрайди. Бундай лексема ўқувчи учун мутлақо нотаниш бўлади. Булар ўзбек тили луғатидан эмас, балки бошқа тил луғатидан олиб ишлатилади. Масалан, *зуфоф* лексемаси (асли арабча *зифофун* — «никоҳ тўйи» маъносига лексема — *Ғ. Фулом*, «Қор»; бу асарнинг кейинги нашрида *зуфоф оқшом* ўрнига *тўй оқшом* деб берилган) араб луғатидан олиб, *тулуп* сўзи («пўстин»: *Оёқда валенка, эғнида тулуп...* — *Ғ. Фулом*, «Қиш») рус луғатидан олиб ишлатилган.

119- §. Архаизмнинг туғилиш сабабини изоҳлаш кўп ҳолларда қийин бўлади. Луғавий бирлик бирор жиҳатдан эскириб, ўз ўрнини бошқа бир луғавий бирликка бўшата бориши натижасида архаизм пайдо бўлади. Бу жараён турли-туман сабаблар билан воқе бўлади. Архаизм умуман синонимияга асосланади. Шунга кўра архаизмнинг пайдо бўлишини изоҳлашда синонимия муносабатидаги луғавий бирликларнинг ҳолатига, тараққиётига суяниш лозим. Бунда асосан қуйидагича сабаблар кўрсатилади:

1) Синонимлар нутқда бир хил ишлатилмаслиги туфайли улардан баъзилари архаизмга айланади: авваллари кўп ёки бошқалари билан тенг ишлатилган луғавий бирлик ўз синонимларига қараганда нутқда оз ишлатилади, архаик тус олади. Масалан, *ёрдам*, *кўмак* синонимларидан *кўмак* лексемаси; *ипидан игнасигача*, *миридан сиригача*, *қилидан қуйруғигача* синонимлардан *қилидан қуйруғигача* фраземаси архаизмга айланган.

2) Лексема ўзлаштириш туфайли воқе бўлган синонимлар тилда ўзаро бир хил мавқега эга бўлиб қолавермайди. Баъзан шулардан бири иккинчисининг ўрнини боса боради, ўз ўрнини бўшата борган луғавий бир-

лик архаизмга айланади. Масалан, *агитация, пропаганда* лексемалари қабул қилинган, шу терминологик маънони англатиш учун ишлатилаётган *ташвиқот, тарғибот* лексемалари архаик тус олди.

3) Полисемантик лексеманинг ўз синоними бор семемаси, бир томондан, шундай синонимиянинг мавжудлиги таъсирида, иккинчи томондан, шу полисемантик лексеманинг бошқа семемаси таъсирида ўз ўрнини бўшата боради. Бу билан семеманинг ҳам, синонимнинг ҳам тилдаги мавқеи кучаяди. Масалан, *боқмоқ* лексемасида «тарбияламоқ», «парвариш қилмоқ» семемаси устун бўла бориши билан бу лексеманинг «кўз ташламоқ» семемаси архаизмга айланмоқда («кўз ташламоқ» маъноси ҳозир асосан *қарамоқ* лексемаси билан англатилади).

Юқорида саналган ҳолатлар архаизмнинг пайдо бўлиш сабабларини чуқур изоҳлаб бермайди. Архаизмнинг пайдо бўлишидаги асл сабабларни аниқлаш мураккаб лингвистик текширишлар ўтказишни талаб қилади. Чунки архаизмнинг туғилиши тилда доим содир бўлиб турадиган ҳодиса билан — семантик тараққиёт, силжиш, ўзгаришлар билан боғлиқ. Бундай жараённи, бир томондан, тил тараққиётининг фақат ҳозирги босқичи билан чегараланган ҳолда ўрганиб бўлмайди; иккинчи томондан, архаизмга олиб келувчи ҳар бир жараён ҳар гал индивидуал ёндашишни талаб қилади.

120-§. Архаизм тилда аввало услубий фигура сифатида яшайди ва шунга кўра архаизмдан қуйидаги мақсадларда фойдаланилади:

1. Нутққа кўтаринки, назокатли руҳ бериш учун. Бундай вазифа билан архаизм асосан шеърий асарларда ишлатилади. Шу хусусият айниқса Ғ. Ғулом шеъриятига хос:

*Сиз кўкнинг қопқасин қоққан соатда
Қуёш кўз уқалаб уйғонар эди.*

(«Кўк бўсағасида»).

*Ҳар битта шафтолу мисоли кулгу,
Шафақдай ним пушти, сарин, беғубор.*

(«Соғиниш».)

Изоҳ. Ғ. Ғуломнинг бу шеърида *шафтолу, кулгу* каби талаффуз архаизмлари онгли равишда ишлатилган.

2. Нутққа ҳазил-мутойиба, киноя, масхара руҳини бериш учун. Архаизмдан бундай фойдаланиш аввалгисига нисбатан кам учрайди. Масалан, қуйидаги парчада архаизм аччиқ кинояни ифодалаш мақсадида ишлатилган: *Булар кетгандан кейин Саид Жалолхон ғайратига чидолмай шамшир суғурди ва ҳавода ўнатиб, аскарга фармон берди.* (А. Қаҳҳор, «Башорат».)

Архаизмнинг киноя, масхаралаш руҳини ҳосил этиш учун ишлатилгани контекстдан аниқ сезилмаса, уни фонетик (оҳанг) ҳамда график (қўштирноқ) воситалар билан махсус ифодалаш зарурияти туғилади. Масалан, қуйидаги парчада бундай лексема қўштирноққа олинган: *Яғрин ташлаб, жилмайиб ўтар экан, Биз аминнинг «эҳсон»ига миннатдор* (Ғ. Фулом, «Икки васиқа».)

Историзм

121- §. Утмиш воқелигини номлаш зарурияти билан ҳозир ишлатилган эски луғавий бирлик *историзм* дейилади (юнонча *historia* — «текшириш», «тадқиқот»). Масалан, *бўнак, қарол, қулоқ* лексемаларининг Ғ. Фулом асарларида ишлатилиши каби («Кўкан»).

Историзм луғавий бирдиклар доирасидагина учрайди. Шунда ҳам кўпчиликни лексик историзм ташкил қилади. Фразеологик историзмлар жуда оз. Бундай историзм деб *пешана(си) шўр, пешана(си)дан кўрмоқ, таг(и) наст, тақдирга тан бермоқ* каби фраземаларни шартли равишда кўрсатиш мумкин.

Изоҳ. Қуйидаги фразема таркибида историзм-лексема қатнашади-ю, аммо фраземанинг ўзи ҳозирги луғавий бирлик ҳисобланади: *қўшга қўшибдими?! (шунга ҳам) ота гўри-қозихонами?!*

Лексик историзм кўпинча историзм-лексема бўлади, историзм-семема камдан-кам учрайди. Масалан, *қози, тўра* (А. Қаҳҳор, «Анор»), *элликбоши, мингбоши, амин, пристав, тилмоч, ҳоким* (А. Қаҳҳор, «Ўғри») кабилар историзм-лексемалардир; *карточка* («нон карточкаси») — Ғ. Фулом, «Янги йил шеъри»), *сарой* («хон қасри») — Ғ. Фулом, «Алишер») кабилар историзм-семема-лардир.

Историзмдан анахронизмни фарқлаш керак. Анахронизм (юнонча *ана* — «орқага», *chronos* — «вақт») бир

даврга хос воқеликни номлайдиган луғавий бирлик билан бошқа давр воқелигини номлаб юбориш ҳодисасидир. Бундай хато кўпинча ўтмиш ҳақида ёзилган асарларда учрайди. Масалан, XV аср тасвирланаётган асардаги персонаж нутқида *ўзбек* лексемасининг ишлатилиши анахронизмдир: *Шу даврда ўзбек ва форс тилларидаги ашъорлари...— Ойбек, «Навоий (Шу персонаж нутқининг давомида Ойбек «Форс ашъоридида «Фоний», туркий ашъорда «Навоий» тахаллус қўллаган...»* деб тўғри ишлатади).

122- §. Архаизм ва историзм ўзаро кескин фарқ қилувчи ҳодисалардир. Шунга кўра буларни биргалиқда эмас, балки алоҳида-алоҳида баҳолаш маъқул. Булар орасидаги асосий фарқлар қуйидагича:

1. Архаизм — мавжуд воқеликнинг номи. Историзм эса ўтмиш воқелигининг номидир.

2. Архаизм мавжуд воқеликнинг бошқа бир, ўзгача номидир. Историзм эса ўтмиш воқелигининг номи бўлиб, ҳозирги тилда унинг ўрнини боса олувчи бошқа луғавий бирлик йўқ.

3. Архаизм ўзи номлаётган воқеликни англатувчи луғавий бирлик билан ёнма-ён яшайди. Историзм эса, одатда, ўзи англатган ўтмиш воқелигининг ягона номи бўлади.

4. Архаизм тилнинг тасвирланаётган даври луғати-га хос бўлади. Историзм эса тилнинг тасвирланаётган даври луғатига хос бўлмайди, балки ўтмиш луғатига хос бирликдан вақтинча фойдаланиш воқе бўлади.

5. Архаизм луғавий бирликларнинг ўзаро маъно муносабати билан боғлиқ ҳолда баҳоланади. Историзмда эса бу йўқ.

6. Архаизм бугунги кунда одатдаги деб қаралувчи луғавий бирликнинг услубий синоними бўлади. Историзмда бундай ҳолат йўқ.

7. Архаизм синонимия билан боғлиқ бўлгани сабабли бир синонимик қаторга мансуб ҳодисаларнинг қиёсига асосланади, нутқда шу синонимлардан энг ўринлиси танлаб ишлатилади. Историзм эса якка бўлади, керагида шу луғавий бирликнинг ўзига мурожаат қилинади.

8. Архаизм, номинатив вазифадан, даврни гавдалантириш вазифасидан ташқари, стилистик фигура бўлиб хизмат қилади. Бундай вазифа архаизмнинг

луғат бойлигида сақланиб туришига асосий сабаблардан биридир. Историзм эса, одатда, стилистик фигура бўлиб келмайди.

9. Архаизмнинг пайдо бўлиши луғавий бирликларнинг янгича услубий муносабатга киришуви билан боғлиқ; бундай муносабат натижасида луғат ҳеч нарса йўқотмайди: айти бир воқеликни номловчи луғавий бирликлардан баъзисида эскилик бўёғи ҳосил бўлади, холос. Историзм эса луғатдан маълум бирликнинг тушиб қолиши ҳодисасидир: воқеликнинг йўқолиши шу воқеликнинг номи бўлган луғавий бирликни кераксиз қилиб қўяди.

10. Архаизм ҳар бир тил учун хусусий бўлади. Историзмда эса тиллараро маълум умумийлик борлиги кўзга ташланади.

11. Архаизм асосан тилнинг ўз тараққиёт қонунлари билан изоҳланувчи ҳодисадир; бундай изоҳ тил системасининг ўзига (лингвистик омилга) асосланиши керак. Историзм эса биринчи галда жамиятнинг ижтимоий, сиёсий, маданий тараққиёти тарихига (экстралингвистик омилга) кўра изоҳланади; шу сабабли историзмнинг пайдо бўлишини изоҳлаш нисбатан осон.

12. Архаизм ва историзмнинг луғат бойлигига одатдаги луғавий бирлик сифатида қайтиши жуда оз учрайди. Шунда ҳам архаизмнинг қайтиши билан историзмнинг қайтиши моҳият жиҳатидан кескин фарқ қилади: архаизм фақат эскилик бўёғини йўқотади-ю, одатдаги луғавий бирликка айланиб кетади, лексик маънода катта ўзгариш содир бўлмайди; историзмнинг қайтишида эса унинг лексик маъноси тубдан ўзгаради, луғавий бирлик маъно жиҳатидан янгиланади, гўё янги луғавий бирлик даражасига кўтарилади.

Хуллас, даврни гавдалантириш вазифасини ҳисобдан чиқариб ташласак, архаизм билан историзм орасида умумийлик қолмайди. Ҳақиқатда, булардан бири эскилик бўёғи билан ҳозирги тилда яшаётган луғавий бирликдир (архаизм), иккинчиси эса тилнинг ўтмиш тарихига оид эски луғавий бирлик бўлиб, ҳозир ўтмиш воқелигини номлаш зарурияти туфайли ишлатилади (историзм).

Демак, неологизм билан бир қаторга архаизмгина қўйилиши керак, историзм эса алоҳида ҳодиса сифатида айрим баҳоланиши лозим.

ЛУҒАВИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ НУТҚ КҮРИНИШЛАРИГА ҲОСЛАНГАНЛИГИ

123- §. Тил ва нутқ ўзаро узвий боғланган, аммо фарқли ҳодисалардир. Булар бири иккинчисига суянади, бири иккинчиси учун шарт-шароит ҳозирлайди. Тил деганда кўз олдига, аввало, алоқа воситаси бўлиб хизмат қилувчи ижтимоий ҳодиса, шундай ҳодиса деб номланувчи бойлик келади. Нутқ деганда эса шу ижтимоий бойликдан фойдаланиш жараёни, шу бойликнинг намоён бўлиши назарда тугилади.

Нутқ деганда тилнинг алоҳида шахсларга кўра ҳолатини тушуниш ҳам мавжуд. Буни асли индивидуал нутқ деб юритган маъқул. Индивидуал нутқ ҳеч қачон умумнутқни инкор этмайди, умумийликка асосланувчи хусусий силжишлар, ўзгачаликлардан иборат бўлади. Акс ҳолда, индивидуал нутқ ўз ижтимоий қийматини йўқотади: бошқалар учун тушунарли бўлмай қолади.

Тилга мансуб ҳодисалар нутқнинг конкрет кўринишлари бўйича гуруҳланади, хосланади. Бундай хосланиш, биркитилиш тилнинг луғат бойлигида ҳам, грамматик қурилишида ҳам мавжуд (ҳатто тилнинг фонетик томонига ҳам тааллуқли бўлади).

Нутқнинг аввало қуйидаги икки асосий кўриниши таъкидланади:

1. Адабий нутқ — маълум меъёрга киритилган, маълум қонун-қоидага бўйсундирилган кўриниши.

2. Сўзлашув нутқи — табиий, ишлов берилмаган, маълум меъёрга киритилмаган кўриниши.

Нормалар асли адабий нутқ учун ишлаб чиқилса-да, улар айни вақтда сўзлашув нутқига ҳам хизмат қилади. Тил ҳодисаларининг бирор нутқ кўринишига хосланганлиги шу меъёрга суяниб ҳал этилади. Масалан, луғавий бирликларнинг қайси нутқ кўринишига хосланганлиги луғавий меъёр (лексик-фразеологик норма) асосида белгиланади (бу меъёр адабиётларда лексик норма деб юритилади).

124- §. Нутқ кўринишлари жиҳатидан ёндашиб луғавий бирликларни аввало икки катта қатламга ажратиш керак: умумнутқ қатлами ва нутқнинг маълум кўринишига хосланган қатлам. Луғавий бирликларни бундай қатламларга ажратиш бундан аввал берилган тасниф ва тавсифларга асосланади, суянади. Масалан, луғавий бирликларга замонийлиги жиҳатидан, ишла-

тилиш доираси жиҳатидан берилган тавсифлар, синонимия қатори ва ундаги доминантани белгилаш ҳақидаги, термин ва терминологик маънони белгилаш ҳақидаги, услубий баҳо ҳақидаги фикрлар луғавий бирликларга нутқ кўринишлари жиҳатидан ёндашиш учун маълум даражада замин ҳозирлайди.

Умумнутқ қатламига хос луғавий бирликлар барча нутқ кўринишларида ишлатилаверади, буларда нутқнинг бирор кўринишига биркитилиш бўлмайди. Луғат бойлигининг асосий қисмини шундай бирликлар ташкил қилади.

Луғавий бирликларни замонийлиги жиҳатидан замонавий ва замондош деб ажратишдаги биринчи қисм, ишлатилиш доираси жиҳатидан чегараланмаган ва чегараланган деб ажратишдаги биринчи қисм асосан умумнутқ луғавий бирликларини қамраб олади. Синонимия қаторида умумнутқ луғавий бирлиги, аввало, доминантадир. Шу доминантанинг синонимлари эса, одатда, нутқ кўринишлари жиҳатидан хосланган бўлади («Синонимия» баҳсига қаранг).

Луғат бойлигидан умумнутқ бирликларини эмас, балки нутқ кўринишлари бўйича хосланган бирликларни чегаралаб олиш, фарқлаб олиш одат тусига кирган. Кўпинча умумнутқ луғавий бирликларининг хусусиятлари эмас, балки нутқ кўринишларига хосланган қатлам бирликларининг хусусиятлари тасвирланади. Натижада умумнутқ луғавий бирликлари нутқ кўринишларига хосланган қатлам фонида нисбий тавсиф олади (худди шундай ҳолат аввалги баҳсларда ҳам ўз аксини топган).

Нутқнинг муайян кўринишига хосланган луғавий бирликлар нутқнинг бирор кўринишига биркитилган бўлади. Шу жиҳатдан луғавий бирликлар иккига гуруҳланади: 1) адабий нутққа хосланган луғавий бирликлар ва 2) сўзлашув нутқига хосланган луғавий бирликлар.

Сўзлашув нутқига хосланган луғавий бирликлар луғат бойлигининг оз қисмини ташкил этади. Сўзлашув нутқига хосланган қатламга аввало оддий луғавий бирликлар деб юритилувчи лексема ва фраземалар киритилади. Бундай луғавий бирликлар адабий нутққа хос деб ҳам қаралмайди, бирор диалектниги ҳам бўлмайди. Шундай луғавий бирликларга *тузук, бинойидай, нозандай, жиндай, зиғирча, найнов* каби лексема-

ларни, тупкани тувиди; чалпакка ўраб ташласа, ит емайди каби фраземаларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Вульгаризм, жаргонизм, арготизм ҳам сўзлашув нутқиغا доир бўлади. Булардан ташқари, сўзлашув нутқиغا яна диалектизмлар ҳам хосланган бўлади (шу ҳақда баён қилинган бетларга қаранг). Диалектизмлар, асосан, нутқнинг худди шу кўринишида сақланиб, ишлатиб келинади.

125- §. *Адабий нутққа хосланган* деб ишлатилиши адабий нутқнинг ўзи билангина чекланган луғавий бирликларга айтилади; бундай луғавий бирликлар сўзлашув нутқиغا хосланган бўлмайди. Агар луғавий бирлик адабий нутқда ҳам, сўзлашув нутқида ҳам ишлатилаверса, бунда у умумнутқ қатламига мансуб деб қаралади (бундай луғавий бирлик адабий нутққа хос эканлигидан қатъи назар).

Демак, адабий нутққа хослик бошқа-ю, адабий нутқнинг ўзигагина хосланганлик бошқа. Луғавий бирликни адабий нутққа хос деб белгилашда уни сўзлашув нутқиغا зид қўйиш йўқ, фақат сўзлашув нутқидан олишгина бор (бунда луғавий бирлик сўзлашув нутқиغا ҳам хослигини йўқотмайди).

Адабий нутққа хосланган дейишда эса сўзлашув нутқиغا зид қўйиш бор. Бундай луғавий бирлик айтилган вақтда ҳам адабий нутққа, ҳам сўзлашув нутқиغا хосланган бўла олмайди (акс ҳолда, умумнутқ қатламига хос бўлиб қолади).

Адабий нутқнинг шаклланиши, юзага келиши аслида ёзув билан, матбаа билан боғлиқ. Шунга кўра адабий нутқ баъзан *ёзма нутқ* деб ҳам юритилади.

Кўзланган мақсад ва қўйилган вазифа жиҳатидан адабий нутқнинг дастлаб қўйидаги икки тури фарқ қилинади: а) расмий нутқ тури; б) бадий нутқ тури.

Адабий нутқнинг бу икки тури ҳар хил вазифани бажаради, ҳар хил мақсадларга хизмат қилади. Ҳар иккисиди ҳам фикр англатилади. Расмий нутқ фикрни исботлаш йўли билан англатса, бадий нутқ тасвирлаш йўли билан англатади. Образли қилиб айтганда, расмий нутқ бунга фикрлар занжири воситасида эришса, бадий нутқ образлар занжири воситасида эришади. Бадий нутқда эстетик мақсад ҳам кўзланади. Расмий нутққа эса бундай мақсад хос эмас.

Юқоридаги фарқланишлар асосида бу нутқ турларида луғавий бирликларнинг ишлатилиши ҳам, луғавий бирликлардан фойдаланиш ҳам ҳар хил бўлади. Масалан, расмий нутқ учун луғавий бирликларнинг тўғри маънода ишлатилиши асосий ҳолатдир; шунга кўра бу нутқ турида фраземалар деярли қатнашмайди. Терминлар асли худди шу расмий нутқ турига хосланган.

Бадий нутқда эса, аксинча, луғавий бирликларнинг кўчма маънода қатнашуви ўринли, ҳатто зарурий деб қаралади; шунга кўра фраземалардан ҳам кенг фойдаланилади. Терминлар эса бу нутқ тури учун ёт бўлади ва бошқалар.

Нутқ кўринишлари жиҳатидан бадий асар тили алоҳида баҳоланиши керак. Воқеликнинг инъикоси бўлган бадий асарда киши фаолиятининг барча томонлари тасвирланади. Шу сабабли бадий асардан нутқ кўринишларининг барчаси ўрин олиши мумкин: адабий нутқ ҳам, сўзлашув нутқи ҳам. Муаллиф нутқи адабий нутқ бўлса, персонаж нутқи одатда сўзлашув нутқини ҳам акс эттиради. Луғавий бирликлардан фойдаланиш шунга мос ҳолда бўлади.

Бадий асарда бадий нутқ устун вазият эгаллайди, бошқа нутққа хос ҳодисалар тобе ҳолатда қатнашади. Ҳар хил нутққа хос ҳодисаларнинг қатнашуви бадий нутққа хос яхлитликни бузмайди, балки бадий нутқ тўқимасида ўзига муносиб ўрин ва вазифа олади.

Ўзбек классик адабиётида ҳоким вазиятни шеърият эгаллагани сабабли луғавий бирликлар доирасида поэтик сўзлар қатлами гуруҳланиб қолган. Булар орасида архаизмлар ҳам, одатдаги луғавий бирликлар ҳам бор. Масалан, *илдам* (*Ғ. Ғулом*, «Бизнинг пойтахтимиз»), *кўкс* (*Ғ. Ғулом*, «Олтин медаль»), *шуур* (*Ғ. Ғулом*, «Совет армиясига»), *тасанно* (*Ғ. Ғулом*, «Қасам») кабилар одатдаги луғавий бирликлар деб қаралувчи поэтик сўзлардир; *олқиш*, *осуда*, *дақиқа*, *айём* (барчаси *Ғ. Ғулом*нинг «Улуғ пойтахт» шеъридан), *мадҳия* (*Ғ. Ғулом*, «Биз енгамиз»), *бўсаға* (*Ғ. Ғулом*, «Кўк бўсағасида») кабилар архаизм деб қаралувчи поэтик сўзлардир.

Бундай луғавий бирликлар кўпинча китобий сўзлар деб белгилаб юборилади. Аслида китобий сўзлар деб расмий идора нутқига хосланган луғавий бирликларни номлаш маъқул. Булар орасида одатдаги луғавий бир-

ликлар ҳам, арханзмлар ҳам бор. Масалан, *иборат*, *қайд қилмоқ*, *музокара*, *принцип*, *зимма*, *амалга оширмоқ*, *иштирок этмоқ*, *номзод* кабилар одатдаги китобий сўзлардир; *назаран* («нисбатан»), *нуфуз* («таъсир»), *нафар* (инсонга қарата ишлатиладиган нумератив сўз) кабилар архаизм китобий сўзлардир.

126- §. Юқоридаги параграфларда луғавий бирликларга нутқ кўринишлари жиҳатидан тавсиф лексемага бир бутун ҳолда ёндашиб берилди. Аслида бундай йўл тутиш ўзини моносемантик лексемага нисбатангина оқлайди. Полисемантик лексемада эса нутқ кўринишларига хосланганлик ҳар бир семемага қарата алоҳида-алоҳида баҳоланиши керак. Бир лексеманинг семемалари ҳар хил нутқ кўринишига биркитилган, хосланган бўлиши мумкин. Бундай биркитилишда семемага хос услубий баҳо ҳам катта роль ўйнайди, албатта.

Демак, нутқ кўринишлари жиҳатидан системаланиш аслида лексемага эмас, балки семемага хос хусусият (моносемантик лексемада ҳам асли худди шундай: семема битта бўлгани сабабли гўё лексеманинг ўзи хослангандек бўлиб кўринади).

Масалан, *йўталмоқ* лексемаси тўғри маъносида («кашлять») умумнутққа хосланган бирлик бўлса, *кўчма* маъносида («гап билан мадад бермоқ», «ҳисса қўшмоқ») сўзлашув нутқига хосланган бирликдир; *йўфонлашмоқ* лексемаси «семирмоқ», «тўлишмоқ» маъносида умумнутққа хосланган бирлик бўлса, «юқори мансабга ўтирмоқ» маъносида сўзлашув нутқига хосланган бирликдир; *нусха* лексемаси «намуна», «экземпляр», «копия» маъноларида умумнутққа хосланган бирлик бўлса, «турқ» маъносида сўзлашув нутқига хосланган бирликдир; *йигит* лексемаси «ёш эркек» маъносида умумнутққа хосланган бирлик бўлса, «жазман (кавелер)» маъносида сўзлашув нутқига хосланган бирликдир; *ноз* лексемаси «ишва», «жилва» маъносида поэтик бирлик бўлса, «карашма» маъносида эса сўзлашув нутқига хосланган бирликдир.

Луғавий бирликларнинг нутқ кўринишлари бўйича хосланишини айтиб бир луғавий бирликнинг ҳар хил талаффуз қилиниши ва шунга қўра ҳар хил нутқ кўринишларига хосланишидан фарқлаш керак. Кейингиси бир неча луғавий бирлик орасидаги муносабатни эмас, балки бир луғавий бирликнинг талаффуз вари-

антлари орасидаги муносабатни акс эттиради. Масалан, адабий нутққа хосланган *набира, норасида, насиба, нобуд, игна, лаънат* лексемаларининг *невара, норапта, насва, новут, нина, наълат* каби талаффуз вариантлари сўзлашув нутқига хослангандир.

127- §. Луғавий бирликларга нутқ кўринишлари жиҳатидан бериладиган (нутқий) тавсиф ва услубий тавсиф ўзаро зич боғланган, аммо айрим-айрим баҳолашлардир.

Услубий тавсиф услубий баҳога асосланади («Услубий баҳо» баҳсига қаранг). Архаизмлик (эскилик бўёғига эгалик) ҳам услубий тавсифдир.

Бетараф услубий баҳоли луғавий бирликлар одатда умумнутққа мансуб бўлади. Бетараф бўлмаган услубий баҳоли луғавий бирликлар эса, одатда, нутқнинг конкрет кўринишлари бўйича хосланган бўлади. Салбий услубий баҳога эга луғавий бирликлар кўпинча сўзлашув нутқига хосланган бўлса, ижобий услубий баҳоли луғавий бирликлар адабий нутққа хосланган бўлади («Нутқий синонимлар» параграфига қаранг).

Нутқий тавсиф доим услубий баҳодан чиқиб келади деб ўйлаш тўғри эмас, албатта. Масалан, термин бетараф услубий баҳога эга бўлади. Шунга қарамай терминлар умумнутқ қатламига киритилмайди, балки нутқнинг конкрет кўринишига (адабий нутқнинг илмий нутқ турига) хосланган бўлади.

Луғавий бирликларни профессионализм, диалектизм деб гуруҳлашлар аслида нутқий тавсиф бўлиб, бундай тавсифлашда ҳам услубий баҳо асосга олинмайди.

128- §. Луғавий бирликларнинг бирор нутқ кўринишига хосланганлиги бошқа-ю, барча нутқ кўринишларида ишлатилавериши бошқа. Луғавий бирликни ўзи хосланган нутқ кўриниши доирасидан бошқасига кўчириш, бошқа нутқ кўринишида ишлатиш, одатда, услубий мақсадни кўзлаб амалга оширилади. Масалан, архаизмни оддий луғавий бирликлар қуршовида ишлатиш кўпинча киноя, мазах руҳини ҳосил этиш учун хизмат қилгани каби («Архаизм» баҳсига қаранг).

Луғавий бирликларни бир нутқ кўринишидан иккинчисига кўчириш ҳамма вақт ҳам ўринли бўлавермайди. Бунда контекст ҳал қилувчи ўрин тутади. Агар кўчирилатган луғавий бирлик умумнутқ қатлами бирликлари қуршовида, шунинг билан бирга, бетараф услубий баҳоли бирликлардан тузилган контекстда ишла-

тилса, бундай кўчириш яхши кутиб олинади. Акс ҳолда, кўчириш салбий қабул қилиниши, кўзга қадалиб туриши мумкин. Масалан, қуйидаги байтда архаизм (*пучмоқ* — «*бурчак*») умумнотқ қатлами бирликлари қуршовида берилган, аммо бу контекстда салбий услубий баҳо ифодалайдиган *ахлат* лексемасининг қатнашуви кўтаринки (ижобий) баҳоли архаизмнинг ишлатилишини рад этади; шунга қарамай архаизм ишлатилган экан, буни нутқий хато (шунинг билан бир вақтда услубий хато ҳам) деб таъкидлаш керак: *Юрак пучмоғинда қолган ахлатни Қалам билан тозалов шоирнинг иши.* (Ф. Фулом, «Шеър ҳам собун».)

Нутқий хатолик шеъриятда кўпинча архаизм сабабли эмас, балки оддий луғавий бирликларни ишлатиш сабабли воқе бўлади. Бундай ҳолат анчагина учраб тургани сабабли прозаизм деб алоҳида ном ҳам олган (лотинча *prosa* — «оддий»).

Оддий луғавий бирликнинг кўтаринки руҳдаги контекстда келиши *прозаизм* дейилади. Прозаизм кўпинча шеъриятни халқчил қилиш, халқ тилига яқинлаштириш мақсади туфайли юз беради. Шунга қарамай прозаизмни баъзи ҳолларда оқлаб бўлмайди. Бу масала чуқур ўрганишни талаб қилади. Қуйида бир неча мисолни конкрет таҳлил қилиш билан чекланамиз.

Шеъриятда барча луғат қатлампидан бирдек фойдалана бериш мумкин эмас. Масалан, боғловчиларни, айниқса бириктирувчи тенг боғловчиларни ишлатишдан тийилиш керак. Чунки булар «сиқиқ фикр майдони»да ўринни ортиқча эгаллайди холос. Шеъриятда бундай боғловчига эмас, балки интонацияга зўр берилади. Қуйидаги парчада боғловчи фақат сатрларни ҳижо жиҳатидан тенглаш учунгина хизмат қилади: *Тезроқ эрта бўлсин,— дейман мен Ва санайман кунлар ўтишин (Гулчеҳра, «Гул очажак инсон орзуси»)*. Асли биринчи мисра охиридаги кишилиқ олмоши (*мен*) ҳам ҳеч қандай янги информация бермайди.

Ҳар хил нутққа хосланган луғавий бирликларни ёнма-ён жойлаштириш, айниқса қофиялаш ҳам ижобий бўлавермайди. Буни қуйидаги байт мисолида яққол кўриш мумкин. *Нечун шунча ёқимли ҳаёт, Нечун қалбим севинчларга бой?* (Мушарраф, «Бахтлисан дейди»). Биринчи мисрада поэтик бирлик (*нечун*) билан оддий луғавий бирликни (*шунча*) ёнма-ён келтириш услубни бузиб турибди.

Қуйидаги индивидуал қўллашда ҳам луғавий бирликнинг нутқий хосланиши (шунингдек, услубий баҳоси) етарли ҳисобга олинмаган: *Бири дўстлик ҳурмати учун Тутса гулдан бежирим букет, Бирин ёниб ёноғи гулгун Юзларидан ўпар кетма-кет* (Р. Абдурашидов, «Она гулдастаси»). Бу парчада бошқа тил лексемаси (*букет*) оддий луғавий бирлик билан боғлаб ишлатилган: нутқ оқимини *букет* лексемаси юқорига кўтарса, *бежирим* лексемаси пастга тортади.

129- §. Тил бойлигидан фойдаланишда, тилнинг ифода воситаларини ишлатишда тutilган йўлга стиль (услуб) дейилади (юнонча *stylos* — қадимги юнонларда ёзув қуроли хизматини бажарган ўтқир учли қаламча).

Ҳар бир муаллифда (ҳатто бир муаллифнинг турли асарларида) тилнинг ифода воситаларидан фойдаланиш жиҳатидан ўзига хослик бўлади. Бундай ўзига хослик индивидуал нутқ хусусияти бўлгани сабабли, уни *хусусий услуб* деб юритилади. Масалан, тилдан фойдаланишидаги умумий ва хусусий томонларини ҳисобга олган ҳолда шоир Фафур Фулом услуби Уйғун услубидан фарқ қилади. Булардан ҳар бирига хос услуб луғавий бирликларни танлаш ва ишлатишда ҳам, сўзформаларни ўзаро боғлаш ва жойлаштиришда ҳам, гап тузишда ва гапнинг тузилиш жиҳатидан турларига мурожаат қилишда ҳам, ҳатто фонетик имкониятлардан фойдаланишда ҳам кўринади.

Фафур Фулом услубига хос хусусиятлардан энг кўзга ташланиб турадигани унинг луғавий бирликлардан эркинлик билан фойдаланишидир. Масалан, архаизм, эски луғавий бирликлар, шунингдек, ўзга тил луғавий бирликларига Ғ. Фулом ўз шеъриятида кўп мурожаат қилади.

Услуб жанр хусусиятлари билан белгиланади деб ўйлаш хато. Масалан, Ғ. Фулом поэзияда қанчалик ажралиб турса, прозада ҳам шунчалик ўз айримликларига эга. Прозаик сифатида Ғ. Фулом билан А. Қаҳҳорни ўзаро услуб жиҳатидан тенглаштириб бўлмаслиги шубҳасиз. —

Услуб ёзувчини қизиқтирадиган мавзулар доираси билан ҳам белгиланмайди. Айни бир воқеликнинг ўзи ҳар хил ёзувчида турлича тасвирланиши, бунда тил воситаларидан турлича фойдаланиш юз бериши мумкин.

Хуллас, услубни белгилашда ҳар бир муаллифнинг асарларини (ҳатто ҳар бир асарини) бошқа муаллифларнинг асарларига қиёслаб ўрганиш, аввало тил ҳодисаларининг нутқ кўринишлари бўйича хосланишини ҳисобга олиб текшириш керак. Шундагина аниқ бир фикр айтиш мумкин. Бунда ўзаро фарқли ҳолатларгина эмас, балки умумийликлар ҳам чуқур таҳлил этилиши лозим.

ЛУҒАТ БОЙЛИГИДАГИ ЎЗ ҚАТЛАМ ВА ЎЗЛАШГАН ҚАТЛАМ

130- §. Ҳар бир тил, асосан, ўз луғат бойлиги ва грамматик қурилиши асосида ўз тараққиёт қонунлари бўйича ўсиб, такомиллашиб боради. Бундан ташқари, тил коллективларининг ўзаро алоқаси натижасида бир тил иккинчисини бойитади. Халқлар орасидаги иқтисодий, сиёсий, маданий алоқалар натижасида бир тил қурилишига хос бирликлар (асосан, луғавий бирликлар, қисмангина фонетик ва грамматик бирликлар) иккинчи тилга кириб боради, шу тилга сингиб, унинг ўз бирлигига айланиб кетади. Шу нуқтаи назардан ёндашиб ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигида икки катта қатлам ажратилади: 1) ўз қатлам, 2) ўзлашган қатлам.

Ўз қатлам деганда аслан шу тилники бўлган лексемалар ва шулар асосидаги ясалишлар, шунингдек ўз аффикс билан бошқа тил лексемаларидан ясалишлар тушунилади.

Ўзбек тили луғат бойлигидаги энг қадимги қисм умумтуркий лексемалардан иборат. Бундай лексемалар кўпчилик туркий тилларда ҳозир ҳам ишлатилади. Умумтуркий лексемаларнинг асосини *бош, кўз, қош, қўл, юз, тил, уч, кел, кет, ёт, бўл* каби бир бўғинли туб лексемалар ташкил қилади. Бундан ташқари, ўзбек тили луғат бойлигидаги умумтуркий қатламда *аччиқ, киши, оғиз, оғир* каби икки бўғинли туб ва ясама лексемалар ҳам бор.

Ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигида, кўпчилик туркий тиллар учун умумий бўлган қисмдан ташқари, ўзбек тилининг ўз мустақил тараққиёти натижасида пайдо бўлган қисм ҳам мавжуд, албатта. Буни, бир томондан, ўзбек тилининг ўзи доирасидаги янги-янги ясалишларда кўрсак, иккинчи томондан, лексемаларнинг лексик маъно тараққиёти натижаларида кўра-

миз. Масалан, бошланғич, белгили, ёзувчи, ёлланма (меҳнат), топшириқ, юқумли (касал), ютуқли (омонат), ёнилғи, ёқилғи каби лексемалар ўзбек тили манбаида воқе бўлган ясаишлардир. Булар — ўзбек тилининг ўз имкониятлари билан ясалган янги лексемалар.

Булардан ташқари, бошқа тилдан олинган лексемага ўзбекча аффиксни қўшиб лексема ясаш ҳам авж олган. Масалан, жангчи, заказчи, тракторчи, экскаваторчи, пароходчилик, жонли, планлаштирмоқ кабиларда лексема ясаш асоси бошқа тилники, ясовчилар эса ўзбек тилиники.

Бунинг акси, яъни ўзбекча лексемага бошқа тилга хос ясовчини қўшиб лексема ҳосил этиш ҳам учрайди. Масалан, бебош (бевош), беиш (ишсиз), билимдон, туғруқхона кабилар шу йўл билан ясалган.

Лексемаларнинг мазмун плани ҳам бу лексемаларнинг ўз қатламга ёки ўзлашган қатламга хослигидан далолат бериб туради. Маъно тармоқланиши кўпинча ўз қатламга хос лексемаларга мансуб; ўзлашган лексема, одатда, моносемантик бўлади, кўп маънолилик воқе бўлиши учун бундай лексема тилда узоқ яшаши, тилга жуда сингиб кетиши лозим.

Бундан ташқари, ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигидаги ўз қатламда аниқ маъноли лексемалар, ўзлашган қатламда, аксинча, мавҳум маъноли лексемалар кўпчиликини ташкил этади.

Ўз қатламга хос лексемалардан ўзлашган қатламга хос лексемаларни ажратиб олиш ҳамма вақт енгил бўлавермайди. Буларни ўзаро фарқлашда асосан лексемаларнинг фонетик тузилишига суяниб (баъзан график хусусиятини ҳам ҳисобга олган ҳолда) иш кўрилади.

Фонетик тузилиши жиҳатидан ўз қатламга хос лексемаларнинг асосий белгилари деб қуйидагиларни кўрсатиш мумкин: 1) ўзбекча туб лексемалар асосан бир бўғинли ва икки бўғинли, қисмангина уч бўғинли бўлади; 2) бир бўғинлиларда «ундош+унли+ундош» типи асосий ўрин эгаллайди. Иккинчи ўринда «унли+ундош» типи туради. «Ундош+унли» типини эса жуда оз; 3) икки бўғинли лексемалар кўпинча очиқ бўғинлардан тузилган бўлади; 4) ўзбек сўзлари р, л, в, ҳ, ц, товушлари билан бошланмайди; 5) ўзбек сўзларида ж сирғалувчи товуши, ҳ бўғиз товуши (ундов ва мимемалардан ташқари), ц қоришиқ товуши деярли қатнаш-

майди; 6) лексеманинг охири э (е), ў унлиси билан тугамайди (ундов ва мимемаларда учрайди); 7) биринчи бўғиндан кейинги бўғинлар ҳеч вақт унли билан бошланмайди; 8) бўғин бошланишида, кўпинча бўғин охирида ҳам икки ва ундан ортиқ ундош қаторасига келмайди (*ост, уст, олд, орт* каби бир неча лексема бундан мустасно); 9) урғу, одатда, охирги бўғинда бўлади.

График жиҳатдан ўзбекча лексемаларда айириш ва юмшатиш белгилари ишлатилмайди.

Юқорида саналган ҳолатларнинг акси ўзлашган лексемаларнинг асосий белгилари деб қаралиши мумкин.

Лексема ўзлаштириш

131- §. Ўзбек тилига лексема ўзлаштиришнинг манбалари турли даврларда турлича бўлган. Тадрижий жиҳатдан лексема ўзлаштиришдаги энг қадимги манбалар деб форс, тожик, араб тиллари кўрсатилади. Рус тилидан лексема ўзлаштириш буларга нисбатан анча кейинги вақтларда содир бўла бошлаган.

Форс, тожик, араб тилларидан лексема ўзлаштириш тарихан актив бўлган, ҳозир эса пассивлашган.

Ўзлашган лексемалар ҳозирги ўзбек тили луғат бойлигида анчагина ўрин тутлади. Тил тараққиётининг бориши ўзлашган қатламнинг айниқса байналмилал лексемалар ҳисобига бойиб боришини кўрсатади.

Умуман, кейинги вақтларда луғат бойлигининг бойиш жараёнида ўз яшашдан кўра ўзлаштириш устун бўлиб бормоқда. Чунки ўзлаштириш ўз яшашга нисбатан енгил йўл. Жамият тараққиётининг ҳозиргидек тез суръатлар билан бориши тил амалиётида ҳам ҳар он ҳозиржавобликни талаб қилмоқда. Тиллараро ўзлаштиришларнинг фаоллаша боришига асосий сабаб — шу.

Лексема ўзлаштириш бир тилдан иккинчи бир тилга бевосита лексема олиш йўли билан воқе бўлади. Аммо бунда икки ҳодисани фарқлаш керак: бир тилга иккинчи бир тилнинг ўз лексемаси ўзлашади ёки ўзлаштирилаётган лексема, ўз навбатида, ўша тилнинг ўзи учун ҳам ўзлашган бўлади. Масалан, ҳозир ўзбек тилига рус тилидан лексема ўзлаштирилаётир. Бунда рус тилининг ўз лексемалари жуда оз олинаётир, кўпинча рус тилига бошқа тиллардан (ғарб тилларидан) ўзлашган лексемалар олинаётир. Рус тилидан ўзбек тили-

га ўзлашган, аслида русча бўлган лексемаларга *стол, пол, слёт* кабиларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Рус тилидан ўзбек тилига ўзлашган, аммо аслида русча бўлмаган лексемалар, асосан, байналмилал лексемаларга тўғри келади. Булар орасида *гипс, диафрагма, диалект, кафедра, комедия, физика, грамматика, планета, театр* каби юнонча лексемалар, *цензура, депутат, ректор, декан, конституция, экскурсия* каби лотинча лексемалар, *полковник, рота, метрика* каби полякча лексемалар, *вахта, солдат, офицер, гастроль, штаб, штурман, катер* каби немисча лексемалар, *драп, трико, кашне, кабинет, капитан, артиллерия, атака, генерал, десант, флот, репертуар* каби французча лексемалар, *вокзал, рельс, трамвай, митинг, бюджет, футбол, баскетбол, волейбол, бокс, кросс, торт* каби инглизча лексемалар, *балерина, опера, бензин, банк, бронза, карнавал* каби италянча лексемалар мавжуд.

Бундай лексемалар ўзбек тилига асосан рус тилидаги ёзилиши ва айтилиши билан олинган. Бунда фақат баъзан кичик ўзгартишларгагина йўл қўйилган: *отпуск — отпуска, рельсы — рельс, гражданин* (мурожаатда), лекин кўпликда *гражданлар* каби.

Ўзбек тилидаги арабча лексемаларнинг оз қисмигина бевосита араб тилидан олинган. Бундай ўзлаштириш асосан Урта Осиёга ислом динининг кириб келиши, мактаб-мадрасаларда дин тили деб араб тилининг тарғиб қилиниши, шарқда умуман фан тили деб араб тилининг қабул қилинганлиги каби омиллар билан боғлиқ. Демак, араб тилидан бевосита ўзлашмалар, асосан, фанга ва динга доир лексемаларга тўғри келади.

Кўпчилик арабча лексемаларнинг ўзбек тилига ўзлашувида форс, тожик тилининг ўрни катта. Асли бундай сўзлар ўзбек тилига форс, тожик тилидан олинган, форс, тожик тили эса, ўз навбатида, араб тилидан ўзлаштирган. Бундай йўл билан ўзлашган лексемалар асосан кундалик турмушда учрайдиган нарса ва ҳодисаларнинг номларига тўғри келади.

132- §. Лексема, асосан, икки йўл билан ўзлаштирилади: 1) жонли сўзлашув орқали; 2) босма манбалар орқали.

1) Жонли сўзлашув орқали ўзлаштириш ҳар хил тил вакилларининг ўзаро бевосита алоқалари натижасида воқе бўлади, бир тилга хос лексема иккинчисига

сўзлашув нутқиға хос шаклида ўзлашади, кейинчалик-кина бу лексема адабий нутққа ҳам ўтиши мумкин. Адабий нутққа олинишида баъзан бу лексеманинг сўзлашув нутқиға хос шакли сақланади, кўпинча эса сўзлашув нутқи шаклидан воз кечилиб, адабий нутқ шаклида олинади.

М а с а л а н, арабча *танур*, тожикча *кабутар* лексемалари ўзбек тилига жонли сўзлашув орқали *тандир*, *каптар* шаклида ўзлашган ва адабий нутқда шу шакли расмийлаштирилган; *поднос*, *кровать* лексемалари рус тилидан жонли сўзлашув орқали *патнис*, *каравот* шаклида ўзлаштирилиб, адабий нутқда ҳам шу шакли расмийлаштирилган.

Бундай ҳолатлар ўзлаштирилаётган лексема талаффуз жиҳатидан ноқулай бўлганида ёки ўзлаштирилаётган тилга фонетик жиҳатдан бўйсундириш лозим бўлганида юз беради. Жонли сўзлашув орқали ўзлашмаларда товуш ўзгариши албатта мавжуд бўлади деб ўйлаш тўғри эмас. Ўзлашаётган лексема таллаффуз жиҳатидан қийинчилик туғдирмаса, бундай лексема ўз фонетик шаклини сақлаган ҳолда сўзлашув нутқиға кириб келаверади. Тожик тилидан ўзлашмаларнинг кўпчилиги худди шундай ҳолатда олинган лексемалардир.

2) Босма манбалар орқали ўзлаштиришда икки ҳодисани фарқ қилиш керак:

а) иккинчи бир тилда ёзилган адабиётни ўзбек тилига таржима қилиш йўли билан ўзлаштириш. Бунда кундалик матбуот ва публицистиканинг ҳам ҳиссаси катта бўлади. Газета саҳифалари бундай ўзлаштирмаларни ўрганиш учун айниқса бой материал беради;

б) ўзбек бадий адабиётининг ўзи орқали ўзлаштириш. Булар ёзувчининг бошқа миллат тили ва адабиётини яқиндан ўрганиши асосида воқе бўлади. Аммо бундай ҳолларда ёзувчидан жуда эҳтиёткорлик ва дид талаб қилинади. Ёзувчилар ўз она тилини бойитишда, ўстиришда фаол қатнашади. Уларнинг муқаддас бурчи, аввало, ўз она тили бойлигидан тўлиқ ва моҳирлик билан фойдаланишдир. Шунинг билан бирга, ўз она тилини ўзга тилдан ўзлаштириш йўли билан бойитишнинг ҳам аҳамияти катта. Аммо бу иш ёзувчидан, ўз она тилидан ташқари, ўзи мурожаат қилаётган тилни, айниқса, унинг луғат бойлигини чуқур ўрганган бўли-

шини талаб қилади. Акс ҳолда, лексема танлашда хатога йўл қўйиш мумкин.

133- §. Лексема ўзлаштиришнинг усуллари икки турли: ўзича олиш ва калькалаб олиш.

1. Ўзича олишда бир тилдаги лексема иккинчи тилга айнан ёки баъзи бир фонетик ўзгартишлар билан қабул қилинади. Юқорида келтирилган мисоллар худди шундай ўзлаштирмалардир.

2. Калькалаб олиш. Иккинчи тил материалидан қисма-қисм нусха олиш йўли билан ясалган (тузилган) лексема *калька* дейилади (французча *calque* — «нусха кўчиришда ишлатиладиган юпқа ялтироқ қоғоз», «нусха»).

Калькалашда ўзлаштирилаётган лексеманинг маъноси ва морфем тузилиши сақланади, аммо бу морфем тузуми ўзлаштирувчи тилнинг материали билан тўлдирилади. Масалан, *чаласавод* лексемаси русча *полуграмотный* лексемасидан нусха олиш йўли билан ҳосил этилган калькадир.

Ҳақиқий калька деб, биринчи галда, *умумхалқ (общенародный)* каби лексемаларни кўрсатиш лозим. Ўзга тил лексемаси таркибидаги қисмларга ўз тилидан қисм келтириш ва бу қисмларни механик равишда бирлаштириб лексема ҳосил этиш худди шу тип мисолларда ўз аксини тўла топган.

Кўпчилик калькаларда улар таркибидаги қисмлар механик равишда эмас, балки ўзлаштирувчи тилнинг қонун-қоидалари асосида бирлаштирилади. Демак, бундай калькаларда ўзлаштирувчи тилнинг лексема яшаш усули қатнашади. Бундай ясалишни ўзича яшаш (яъни бошқа тилнинг таъсиридан холи ҳолда яшаш) деб бўлмайди, аммо ўз яшаш деб баҳолаш ҳақиқатга тўғри келади.

Калькалаш, асосан, икки хил бўлади:

1) Тўлиқ калька. Бундай йўл билан ҳосил этилган кальканинг барча қисмлари ўз тили материалидан тузилади (юқоридаги мисоллар).

2) Ярим калька. Бундай калька таркибида, ўз материал билан бир қаторда, ўзлаштириш манбаи бўлган тилнинг материали ҳам қатнашади. Масалан, *тракторчи (тракторист)*, *табелчи (табельщик)* кабиларда лексеманинг бир қисмигина ўз материал билан берилган.

Калька асли лексема ўзлаштиришдаги грамматик усул ҳисобланади, чунки калькалаш лексема таркиби-

даги маъноли қисмлардан нусха олишга асосланади. Баъзи ҳолларда эса иккинчи бир тилдаги лексеманинг таъсирида, ўша лексема англатган тушунчани ўзлаштириш сабабли, қабул қилувчи тилдаги бирор лексемага ана шу лексик маъно биркитилади. Бундай лексик маъно иккинчи бир тилдаги лексема таъсирида воқе бўлгани туфайли, у ҳам калька деб юритилади. Бундай калька грамматик калькадан фарқлаш мақсадида *семантик калька* деб номланади.

Семантик калькада ҳам нусха кўчириш сақланади: бир тилдаги лексемага бошқа тилдаги муқобили қидириб топилади ва шу топилган лексемага ўзлаштирилаётган лексик маъно юкланади. Масалан, русча *кружок* лексемасининг кўчма маъноларидан бирини («кишиларнинг бирор машғулоти биргаликда ўтказиш учун тузган бирлашмаси») ўзлаштириш талаби туғилгач, аввало, ўзбек тилидан шу русча лексеманинг тўғри маъносига («доирача») муқобил топилди (*тўғарак*) ва шунга ўзлаштирилаётган кўчма маъно юкланди.

Йўлдош (*Ер йўлдоши*) [*спутник* (*спутник Земли*); *йўлдош-кема* [*спутник-корабль*], *кескинлаш-тирмоқ* [*обострять*] кабилар ҳам нисбатан янги семантик калькалар қаторига киради.

Умуман, калькалаш ясама лексемада ҳам, қўшма лексемада ҳам, шунингдек, турғун боғланмада ҳам воқе бўлади. Масалан, *музёрар* лексемаси русча *ледокол* қўшма лексемасининг, *иш ҳақи*, *темир йўл*, *омонат кассаси* кабилар русча *заработная плата*, *железная дорога*, *сберегательная касса* турғун боғланмаларининг калькасиدير.

134- §. Лексема ўзлаштиришни бошқа тил лексемасини ишлатиш ҳодисасидан фарқ қилиш керак. Лексема ўзлаштириш — табиий, қонуний ҳолат; бошқа тил лексемасини ишлатиш эса ғайриқонуний ҳолатдир. Чунки бундай лексемани ишлатишга амалда ҳеч қандай эҳтиёж бўлмайди, у фақат айрим шахс нутқининг хусусиятинигина акс эттиради. Тилнинг (нутқининг) софлиги учун курашда умуман ўзлаштиришларга қарши эмас, балки ўзга тил лексикасини нокерак ҳолда ишлатишга, ўзга тил материалидан фарқсиз фойдаланиш ҳолларига қарши кураш олиб бориш лозим. Масалан, қуйидаги парчада ўзга тил лексемасини нокерак ҳолда ишлатиш намунаси жуда яхши акс эттирилган: «*Мушайт қил-*

ма!»— деди Меҳри олдинга тушиб олган Раънога. (Ҳ. Н.)

Бу ўринда гап русча лексеманинг бузиб талаффуз қилиниши ва ёзилиши ҳақида бораётгани йўқ. Масалан, кўйидаги парчада ҳам худди шундай бузиб талаффуз қилиш ва ёзиш ўз аксини топган, аммо бу лексемани ўзга тил лексемаси деб бўлмади, у ўзбек тилига ўзлашган: *Кеча Меҳри олам тузатиб кетганла. Кампирис қилиб...* (Ҳ. Н.) Яна бир мисол: *Одамнинг настроениеси (улар бу сўзни шу тарзда русча айтишарди) светофорга ўхшаса керак-да!* (П. Қ.) Бу парчадаги *светофор* лексемаси ўзбек тилига ўзлашган, *настроение* лексемаси эса ўзлашмаган (бу маъно ўзбек тилида кўпинча *кайфият* лексемаси билан англатилди).

Фразема ўзлаштириш

135- §. Лексемаларда бўлганидек, фраземаларни ҳам ўз қатлам ва ўзлашган қатлам деб иккига гуруҳлаш мумкин. Ўз фраземалар асосида ўзбек турмушидаги воқелик ва шунга суянувчи образ ётади: *тарвуз(и) қўлтиғ(и)дан тушди; дўппи(си) яримта; у қулоғ(и)дан кириб, бу қулоғ(и)дан чиқиб кетмоқ* каби.

Ўзлашган фразема бошқа тилдан ўзбек тилига олинган фразеологик бирликдир: *сувдан қуруқ чиқмоқ* (русча *выйти из воды сухим* фраземасининг калькаси), *дил(и)ни сиёҳ қилмоқ* (тожикча *дили касеро сиёҳ кардан* фраземасининг калькаси) каби.

Тилда шундай маънони англатувчи фразема йўқ бўлсагина, ўзлаштириш ижобий бўлади. Шунда ҳам кўйидаги икки ҳолатни назарда тутиш керак: қабул қилинаётган фразема асосида ётган воқелик қабул қиладиган миллатнинг турмушига ёт бўлиши ёки бу миллатнинг турмушида ҳам бор бўлиши мумкин. Иккинчи ҳолатдагина ўзлаштириш энгил ва самарали бўлади.

Фраземаларнинг маъно турларидан асосан фразеологик бутунлик ўзлаштирилади. Бу ҳол фразеологик бутунликлар маъносининг ўз таркибидаги лексик компонентлари маъноси асосида изоҳланиши сабаблидир.

Фразеологик чатишмани ўзлаштириш йўқ ҳисоб. Бундай фраземани ўзлаштиришга уринишнинг мисоли сифатида *калошга ўтирмақ* фраземасини (русча *сесть в калошу* фраземасининг калькасини) кўрсатиш мум-

кин. Бу калька ўзи ишлатилган асар доирасида қолиб кетган, демак, ўзлашмаган.

Умуман, лексема ўзлаштиришга нисбатан фразама ўзлаштириш жуда оз. Ўзлаштириш манбалари ҳам чегарали. Фраземалар ўзбек тилига асосан тожик тилидан ўзлашган. Бу тилдан фразама ўзлаштириш анча қадимги даврлардан бошланган. Шунга кўра бундай ўзлаштирмалар ўзбек тилига жуда сингиб кетган, ҳозирги ишлатилишида уларни ўз фраземалардан фарқлаш қийин. Масалан, *бажо келтирмоқ* фраземасининг тожик тилидан ўзлаштирилганини озми-кўпми сезиш мумкин (*ба жо овардан*); аммо *обрў(и)ни тўкмоқ* — *обрўй(и) тўкилди* фраземасининг ўзлашма эканлиги (*обрўи худо ро резондан* — *обрўи й рехт*) сезилмас бўлиб қолган. Бу фразама ўзбек тилида ишлатила-ишлатила, *обрў(си)ни туширмоқ* — *обрў(си) тушди*, *обрўй(си)ни кўтармоқ* — *обрў(си) кўтарилди*, *обрў(си)ни уч [бир] пул қилмоқ* — *обрў(си) уч [бир] пул бўлди* каби янги-янги вариантлар, фраземалар шаклланган.

Ўзбек тилига ўзлашган фраземаларнинг маълум қисми рус тилидан қабул қилинган. Масалан, *руҳ(и)га кирмоқ* (русча *войти в положение* фраземасининг калькаси), *архивга топширмоқ* (русча *сдать в архив* фраземасининг калькаси) каби.

136- §. Фразама ўзлаштириш ҳам асосан икки йўл билан бўлади:

1) жонли сўзлашув орқали: *калава(си)нинг учини йўқотмоқ* (тожикча *сари калобаи худо гуи кардан* фраземасининг калькаси), *қўлни қўлга бериб* (русча *рука об руку* фраземасининг калькаси) каби;

2) босма манбалар орқали: *кўз(и)га тупроқ сочмоқ* (русча *пускать пыль в глаза* фраземасининг калькаси), *тегирмон(и)га сув қуймоқ* (русча *лить воду на чью-нибудь мельницу* фраземасининг калькаси) каби.

Фраземаларни ўзлаштириш усуллари ҳам, асосан, икки хил: а) ўзича олиш, б) калькалаб олиш.

Биринчи усул билан ўзбек тилига тожикча фраземаларгина ўзлашган: *дарди бедаво*; *як мири ҳаён, се мири зиён* каби фраземалар тожик тилида қандай бўлса, шундайлигича олинган. Бундай усул билан ўзлашган фраземалар ўзбек тили манбаида маълум тараққиёт босқичини ўтиб, турлича ўзгаришларга юз тутиши мумкин. Масалан, *ба жону дил* фраземаси ўзбек тилига ўзлашгач, *ба жону дилим билан*, *жону дилим билан*,

жоним билан каби шаклланишларга учраган. Ҳозирги ўзбек тилида булардан ҳар бири шу фраземанинг кўринишлари сифатида ишлатилади.

Фразема ўзлаштиришда асосий усул калькалашдир. Фраземани ўзлаштиришда тўлиқ калькалаш ҳам, ярим калькалаш ҳам бор: *мерить на свой аршин — ўз газ(и) билан ўлчамоқ* (тўлиқ калька), *играть роль — роль ўйнамоқ, этот номер не пройдет — бу номер(и) ўтмайди, ба жо овардан — бажо келтирмоқ* (ярим калькалар) каби.

Булардан ташқари, фраземаларни ўзлаштиришда оддий калькани ижодий калькадан фарқлаш лозим. Оддий калькага асосланган бўлса, ўзлашма фразема деб, ижодий калькага асосланган бўлса, ўзлаштирама фразема деб аташ мумкин. Масалан, *роль ўйнамоқ, бажо келтирмоқ* кабилар оддий калькалар, *ноғора(си)га ўйнамоқ, чилдирма(си)га оёқ ташламоқ* кабилар русча *плясать под чью-нибудь дудку* фраземасининг ижодий калькасидир.

Умуман, ўзлашма фразема билан ўзлаштирама фразема ўзаро қуйидагича фарқ қилади:

1) Ўзлашма фразема қисмма-қисм нусха олишдангина иборат бўлади. Бунда иккинчи бир тилдан ҳам маъно, ҳам шакл қабул қилинади (худди шу лексемаларнинг муқобилидан тузилади): *китайская стена — хитой девори* каби. Ўзлаштирама фраземада эса, иккинчи бир тил фраземасига хос маъно сақлангани ҳолда, бу маъно янги шакл (ўзлаштирувчи тилнинг ўз лексемалари) орқали англатилади, яъни фразема уни қабул қилувчи халқнинг турмушига татбиқ қилинади, шунга кўра бу жамоа тилидаги лексемалар ёрдамида шакллантирилади: *плясать под чью-нибудь дудку — чилдирма(си)га оёқ ташламоқ* каби.

2) Ўзлашма фраземада ҳам маъно, ҳам шакл сақлангани сабабли, фақат бир вариант юзага келади. Ўзлаштирама фраземада эса лексема танлашдаги эркинлик бир маънони англатувчи бир неча кўринишнинг келиб чиқишига йўл очади. Айни бир фразема турлича калькалашга учраб, ҳатто синоним фраземаларнинг пайдо бўлишига олиб келади: *чилдирма(си)га оёқ ташламоқ — ноғора(си)га ўйнамоқ* каби.

3) Фраземани халқ турмуши билан боғлаш унинг маъносини англаб олишни енгиллаштиради. Шунинг

учун ҳам оддий калькадан кўра ижодий калька яшовчан бўлади, халқ тилига тез сингиб кетади.

Ижодий кальканинг бир кўриниши сифатида керакли лексик маъно ўрнига бошқа бир лексик маънони назарда тутиш асосида туғилган калькани ҳам кўрсатиш мумкин. Рус тилидан ўзлаштирилган *боши берк кўчага кириб қолмоқ* фраземаси худди шундай калькаланинг натижасидир. Русча фразема таркибидаги *тупик* лексемаси темирўлчилар ишлатадиган маънода олинмай (асли шундай тушунилиши лозим эди), балки кўча турларидан бирининг номи маъносида олинган ва ўзбек тилига *боши берк кўча* деб таржима қилинган. Шуниси қизиқки, нотўғри таржима асосида янги бир образ яратилган: бу калька рус оригиналидагидан бошқача турмуш шароитига асосланган. Ўз турмушига бундай яқинлаштириш фраземанинг тез сингишига сабаб бўлган. Ҳозир бу фраземанинг асли русча *оказаться в тупике* фраземасининг калькаси эканлиги унутилиб, ўз фраземага айланиб кетган.

ЛЕКСИКОГРАФИЯ

137- §. Лексема ва фраземани луғавий бирликлар сифатида ўрганиш натижалари одатда ўз аксини луғатларда топади.

Луғат турлари ва уларни тузиш принциплари ҳақидаги фан *лексикография* дейилади (юнонча *ggrapho* — «ёзаман»).

Лексикология ва фразеология луғат бойлигини ўрганувчи *назарий баҳслар* деб, лексикография эса шуларнинг *амалий баҳси* деб юритилади. Лексикография бой тажрибага эга бўла борган сари унинг ҳам фан сифатида ўз назарияси шаклланмоқда. Луғат олдига қўйиладиган талабларнинг ранг-баранглиги, луғат турларининг хилма-хиллиги бу соҳанинг келажаги порлоқлигидан дарак беради.

Кўзланган мақсад жиҳатидан луғатлар икки хил бўлади: 1) энциклопедик луғат; 2) лингвистик луғат. Ҳар икки тур луғат орасидаги ўхшашлик қуйидагича:

а) луғат мақолаларининг вокабуласига, асосан, лексема (энциклопедик луғатда турғун боғланма ҳам) чиқарилади;

б) бу лексемалар қатъий алифбо тартибда жойлаштирилади.

Булар фақат ташқи, юзаки ўхшашликдир. Аслида

луғатнинг бу икки тури ўз мақсадига кўра ва мақола-ларининг тузилишига, мундарижасига кўра тубдан фарқ қилади.

Энциклопедик луғатда вокабулага чиқарилган лексеманинг маъноси эмас, балки шу лексема билан номланган воқеликнинг ўзи баён қилинади, шу воқеликка тааллуқли бўлган маълумотлар берилади. Масалан, Катта Совет Энциклопедияси, Кичик Совет Энциклопедияси, Адабий Энциклопедия, Медицина Энциклопедияси, Ўзбек Совет Энциклопедиясида шундай.

Лингвистик луғатларда луғат бойлиги акс этирилади. Бундай луғатдан асосий мақсад лексема ва фраземаларнинг семантик мазмунини тавсифлашдир. Бундан қатъи назар, грамматик ва фонетик маълумотлар ҳам қисман келтирилади: лексема қайси туркумга мансублиги, бирор грамматик шаклида чекланганлиги, шакл ҳосил қилиш мобайнида содир бўладиган фонетик ҳодисалар, ургуланиш кабилар.

Луғат мақоласининг асосий қисмини лексик маъноларнинг талқини эгаллайди. Бунда аввал шу лексеманинг бош тўғри маъноси таърифланади, лозим топилса, шу маънонинг ишлатилишини акс эттирувчи мисол келтирилади (бош тўғри маъно учун кўпинча мисол берилмайди); сўнгра бу лексеманинг ҳосила, кўчма маънолари тасвирланади. Бундай маъноларнинг тасвирида мисоллар келтириш шарт, чунки буларни англаш учун контекст талаб қилинади.

Лексик маънони тасдиқловчи нутқ парчалари одатда бадий ва бошқа адабиётлардан олинади. Агар лексик маънолар маълум система бўйича тўпланган мисоллар ёрдамида изоҳланса, бундай луғатнинг қиймати юқори бўлади. Чунки бундай иш тутишда луғат бойлигини объектив тасвирлашга эришилади.

Луғатларда лексема ва фраземалар икки хил жойлаштирилади: 1) ягона алфавит тартибида жойлаштирилади (бундай луғатлар кўп); 2) бирор жиҳатдан тўдалаб жойлаштирилади (бундай луғатлар оз). Масалан, бир ўзакдан ясалган лексемалар бир жойга тўпланadi ва ўзаро ясалишига қараб алфавит тартибида жойланади (бундай усул, масалан, араб тили луғат бойлигини тасвирлашда асосга олинган).

138- §. Лингвистик луғатлар ўз олдига қўйган мақсадлари жиҳатидан икки турли бўлади: 1) изоҳли луғат, 2) таржима луғати.

Биринчисида тилнинг луғат бойлиги шу тилнинг ўзида (баъзангина бошқа бир тилда) изоҳланади. Бунда ўз тилининг луғат бойлигини тасвирлаш, шу тилдаги лексик маъноларни таърифлаш кўзда тутилади. Шундай вазифа, масалан, икки жилдли «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да («Рус тили» нашриёти, Москва, 1981) амалга оширилди.

Таржима луғатида эса бир тилнинг луғат бойлигига бошқа бир тилдан муқобил қидирилади, таржима қилиш йўли кўрсатилади. Лексик маънонинг ўзи эса кўпинча таърифланмай қолаверади.

Ўзбек лексикографиясида узоқ вақт асосий ўринни таржима луғатлари эгаллаб келди. Бу соҳада эришилган катта ютуқ деб беш жилдли русча-ўзбекча луғатни (ЎзФАН, Тошкент, 1950—55 йиллар), бир жилдли русча-ўзбекча луғатни (Чет ва миллий луғатлар давлат нашриёти, Москва, 1954), икки жилдли русча-ўзбекча луғатни (Ўзбек Совет Энциклопедияси бош редакцияси, Тошкент, 1983, 1984) кўрсатиш мумкин.

Таржима луғатларининг иккинчи тури ўзбекча-русча луғатлардир. Юқоридаги тур луғат рус тилини ўрганувчи ўзбеклар учун мўлжалланса, кейинги тур луғатлар ўзбек тилини ўрганувчи бошқа миллат вакиллариغا мўлжалланган. Ўзбекча-русча луғат аввал 1941 йилда (ЎзФАН, Тошкент), кейин 1959 йилда (ЎзФАН, Тошкент) нашр қилинди; 1988 йилда қайта ишланган нашри чиқди (Ўзбек Совет Энциклопедияси бош редакцияси, Тошкент).

Тилнинг луғат бойлигини қамраб олиши жиҳатидан ҳам луғатлар фарқ қилади: а) умумий луғат (умумтил луғати), б) хусусий луғат. Умумий луғатда тил луғат бойлигига бир бутун ҳолда ёндашилади. Ҳажм жиҳатидан эса бундай луғат тўла луғат бўлиши (тил луғат бойлигини мумкин қадар тўла қамраб олиши) мумкин ёки қисқа луғат бўлиши (тил луғат бойлигини қисман қамраб олиши) мумкин.

Ўзбек тилининг тўла умумий луғати тузилмаган. Ҳозир ўзбек тилининг кўп жилдли изоҳли луғатини тузиш бўйича иш бошланди.

Қисқа умумий луғат сифатида ўрта мактаб учун чиқарилган русча-ўзбекча луғатни кўрсатиш мумкин (Ўздавнашр, 1942; Уқувпеддавнашр, 1957). Бундай қисқа русча-ўзбекча луғатнинг энг янги нашри 1989

йилда чоп этилди (тузувчи — О. Азизов; «Ўқитувчи» нашриёти, Тошкент).

Хусусий луғатлар тил луғат бойлигини бирор жиҳатдан ўрганишга, тасвирлашга бағишланади. Бундай луғатнинг кўринишлари анчагина: диалектологик луғат («Ўзбек шевалари лексикаси», «Фан», Тошкент, 1966), чет сўзлар луғати, интернационал сўзлар луғати (О. Усмонов, Ўздавнашр, 1959; О. Усмон, Р. Дониёров, «Русча-интернационал сўзлар изоҳли луғати», «Фан», 1965); омонимлар луғати (Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати, «Ўқитувчи», 1984), синонимлар луғати (Ҳожиёв А. Ўзбек тили синонимларининг қисқача луғати, Тошкент, 1963; бу луғатнинг қайта ишланган нашри 1974 йилда чоп этилди), антонимлар луғати (Раҳматуллаев Ш., Маматов Н., Шукуров Р. Ўзбек тили антонимларининг изоҳли луғати, 1980); фразеологик луғат (Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг қисқача фразеологик луғати, «Фан», Тошкент, 1964; бу луғатнинг қайта ишланган нашри 1978 йилда чоп этилди: Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати «Ўқитувчи», Тошкент); бирор муаллиф асарларининг луғати, (масалан: Навоий асарлари луғати, Тошкент, 1972; С. Ризаев, Н. Бўронов. Абдулла Қаҳҳор «Синчалак» повести тилининг частотали луғати, «Ўқитувчи», Тошкент, 1986); орфографик луғат (С. Иброҳимов ва М. Раҳмоннинг «Имло луғати», ЎзФАН, 1966), орфоэпик луғат; терминологик луғат каби (сўнгги тур луғатлар кейинги йилларда анчагина нашр қилинди, масалан: Ҳожиёв А. Лингвистик терминларнинг изоҳли луғати, «Ўқитувчи», Тошкент, 1985).

Юқоридагилардан ташқари, яна тарихий луғат (Фазылов Э. Староузбекский язык, «Фан», 1966), этимологик луғат турлари бор ва бошқалар.

СЎЗНИНГ МОРФЕМ ТУЗИЛИШИ

1-§. Нутқнинг кичик бирлиги сўзшакл бўлиб, лексик маънодан ташқари, грамматик маъно ҳам англатади. Сўзшакл ана шу хусусиятига қараб маъноли қисмларга бўлинади.

Сўзшаклларда маъноли қисмларнинг чегараси сўзшаклларни ўзаро чоғиштириш орқали аниқланади. Масалан, *изланиш*, *изланмоқ* ва *изланди* каби сўзшаклларни ўзаро қиёслаш асосида битта умумий маъноли қисм — *излан* бўлакчаси ҳамда уни *сайланиш*, *сайланмоқ*, *сайланди*; *бошланиш*, *бошланмоқ*, *бошланди* каби сўзшакллар билан чоғиштириш орқали яна *-н*, *-моқ*, *-ди* сингари маъноли қисмлар ажратилади. Айни замонда бу сўзшаклни *сўзла*, *ишла* каби сўзшакллар билан қиёслаш асосида *из-ла* (шунингдек, *сўз-ла*, *иш-ла*) маъноли қисмлари аниқланади. Шундай қилиб, *изланди* сўзшакли *из-ла-н-ди* тарзида тўртта маъноли қисмга ажралади. Бу қисмлар бундан бошқа маъноли қисмларга бўлинмайди. Сўзшакллар таркибида ажратиладиган бундай энг кичик маъноли қисмлар морф дейилади (юнонча *morphē* — «шакл»).

Морфлар икки турга бўлинади: 1) ўзак морфлар, 2) аффиксал морфлар. Масалан, *ишчилар*, *пахтазорда*, *кўкарди*, *куйлаган* каби сўзшаклларнинг ҳар бирида учтадан морф бўлиб, биринчиси (*иш*, *пахта*, *кўк*, *куй*) ўзак морфга, кейингилари эса (*-чи*, *-лар*, *-зор*, *-да*, *-ар*, *-ди*, *-ла*, *-ган*) аффиксал морфга киради.

2-§. Ўзак морфлар ҳар бир сўзшаклда муқаррар иштирок этиб, лексик маъносини ифодаловчи қисм ҳисобланади. Сўзшакл бир морфдан иборат бўлса, у ўзак морф ҳисобланади. Сўзга турлича аффикслар қўшилиб келганда ҳам, ўзак морфнинг маъноси йўқолмайди. Ундан ясалган янги сўзларнинг — ясалмаларнинг маъноси ҳар вақт ўзак морфнинг маъноси билан боғланган, шу маънога асосланган бўлади. Жумладан, *бил*, *оғир*, *бош*, *меҳнат*, *асал* ўзак морфлардан ясалган *билим*, *билимдон*, *оғирлик*, *бошлиқ*, *бошламоқ*, *меҳнаткаш*, *асалчи*, *асалчилик* каби ясама сўзларнинг маъноси юқоридаги ўзак морфларнинг маъносига асосланади.

3-§. Аффиксал морфлар (лотинча *affixus* — «боғланган», «бириктирилган») ўзак морфнинг мазмунига ҳар хил қўшимча маънолар беради. Аффиксал морф мустақил равишда ишлатилмайди, фақат сўзшакл таркибидагина маълум маъно англатишга хизмат қилади. Янги ясалманинг маъноси ўзак морф билан аффиксал морф маънолари бирлигидан келиб чиқади. Шунинг учун сўзшаклни ўзак морф ва аффиксал морфга ажратишда ўзак морфнинг мустақил лексик маъно англатиши, ясама сўз маъносининг у билан боғланганлиги, аффиксал морф эса бундан бошқа ўзак морфларга ҳам қўшила олиши кабилар асос қилиб олинади. Жумладан, *ишчи, ишчан, ишдан, пахтазор, ўртоғим* каби сўзшакллар ўзак морф ва аффиксга ажратилади, чунки *иш, пахта, ўртоқ* қисмлари ҳам, *-чи, -чан, -дан, -зор, -им* аффикслари ҳам бошқа сўзшакл таркибида мустақил қисм сифатида қатнаша олади.

Аффиксал морфлар суффиксал ва префиксал морфларга бўлинади. Сўзшакл таркибида ўзак морфдан кейин қўшилиб келган морфлар суффиксал морф, ўзак морф олдидан қўшилиб келадиган морфлар префиксал морф бўлади. Жумладан, *беғаразлик, ноаниқроқ* сўзшакллари таркибида *-лик, -роқ* суффиксал морфлар, *бе-, но-* эса префиксал морфлар қатнашяпти.

4-§. Турли сўзшакллар таркибида келиб, товуш ва маъно жиҳати бир хил, ўхшаш бўлган морфлар битта морфемани ташкил қилади. Масалан, *сон, сонсиз, санамоқ* сўзшаклларида *сон, сан-*каби морфлар бир умумий ўзак морфемага бирлашади; *сезги, туртки, ёқилғи, чопқи, чолғу* каби сўзшаклларда эса *-ги, -ки, -ғи, -қи, -ғу* каби морфлар бир аффиксал морфемани ташкил қилади. Морфемалар ҳақидаги таълимот *морфемика* дейилади.

Юқоридагилардан кўринадикки, морф тилнинг бутунлик таркибидаги энг майда бирлиги бўлса, морфема — тилнинг умумлашган бирлиги.

АФФИКСАЛ МОРФЕМАЛАРНИНГ ХУСУСИЯТЛАРИ

5-§. Аффиксал морфемалар маъноси ва функциясига кўра икки турга бўлинади: 1) сўз ясовчи аффикслар; 2) шакл ясовчи аффикслар.

6-§. Сўз ясовчи аффикслар. Бу аффикслар турли сўзларга қўшилиб, унинг маъноси билан боғланган янги

сўз ҳосил қилади. Масалан, *-м(-им, -ум)* аффикси ҳаракат ва ҳолат англаган *билмоқ, термоқ, тўпламоқ, кечирмоқ, тузмоқ* каби феъллардан нарсалик маъносини, иш-ҳаракат натижасини ифодаловчи от яшашга хизмат қилади: *билим, терим, тўплам, кечирим, тузум* каби.

Ясовчи аффикслар бир туркум доирасига мансуб янги сўз яшашга (*бола-лик, сир-дош, олма-зор — отдан* от ясалган) ва бир туркумдан бошқа туркум сўзи яшашга хизмат қилади: *суз-ма, қир-ғич, ўс-ма, кул-ғи, тўша-к* (феълдан от ясалган), *кўз-ла, варақ-ла, завқ-лан, бой-и* (отдан феъл ясалган), *кес-кин, чоп-қир, оч-иқ* (феълдан сифат ясалган), *кўк-ар, кенг-ай, янги-ла, оқ-ла* (сифатдан феъл ясалган) каби.

Сўзга бирдан ортиқ ясовчи аффикс қўшилиши билан унинг таркиби мураккаб қурилишга эга бўлиб боради: *билимдонлик* сўзи *билимдон* яшаш асосидан *-лик* аффикси орқали ясалган. *Билимдон* сўзи учун эса *билим* яшаш асоси ва *-дон* яшаш воситаси бўлиб хизмат қилган. *Билим* сўзи ҳам, ўз навбатида, *-им* аффикси орқали *бил* асосидан ясалган.

7-§. Ясовчи аффиксларнинг сўз яшаш даражаси бир хил эмас. Айрим аффикслар жуда кўп миқдорда янги сўзлар яшаш учун хизмат қилса, баъзилари миқдор жиҳатидан камроқ сўз ясайди ёки сўз яшаш хусусиятини ҳозир умуман йўқотган. Ясовчи аффикслар шу жиҳатдан уч турга бўлинади: 1) унумли аффикслар; 2) камунум аффикслар; 3) унумсиз аффикслар.

1. Жуда кўп янги сўз яшашга хизмат қилувчи аффикслар *унумли аффикс* дейилади: *иш-чи, тарих-чи, трактор-чи, жанг-чи, бўёқ-чи; ақл-ли, бола-ли, ғайрат-ли, ей иш-ли; туз-ла, оқ-ла, жой-ла; бўл-ма, мосла-ма, қатла-ма, бола-лик, ёш-лик, тинч-лик, дўст-лик* каби.

2. Камроқ сўз яшаш учун хизмат қилувчи аффикслар *камунум аффикс* дейилади: *таро-қ, тирно-қ; тош-қин, ён-ғин, қир-ғин; меҳнат-каш, чизма-каш; эк-ин, йиғ-ин, туг-ун.*

3. Ҳозирги ўзбек тилида янги сўз яшаш хусусиятини йўқотган аффикслар *унумсиз аффикс* дейилади. Бу аффикслар ўзбек тилида маълум даврларда янги сўзлар яшаш учун хизмат қилган бўлса ҳам, ҳозирги вақтда тилда санокли сўзлар таркибидагина сақланиб қолган: *қоро-вул, дард-чил, эп-чил, югур-дак, кекир-дак* кабилар.

8-§. Сўз ясовчиларнинг асосий қисмини ўзбек тилининг ўз аффикслари ташкил қилади. Шу билан бирга, ўзбек тилида бошқа тиллардан ўзлашган ясовчилар ҳам қўлланади: *-дон, -дор, -кор, -зор* кабилар тожик тилидан ўзлашган. Бу ясовчилар дастлабки вақтларда тожик тилидан қабул қилинган сўзлар таркибида қўлланган бўлиб, кейинчалик сўз яшаш воситаси сифатида ўзбек тилидаги сўзларга ҳам қўшилиб, янги сўз яшаш вазифасини ўтай бошлайди: *туз-дон, кул-дон, салмоқ-дор, олма-зор, узум-зор, тил-шунос, тупроқ-шунос, пахта-кор, сер-сув, но-ўрин* каби.

Рус тилидан қабул қилинган *реалист, редакция, студент, аспирант, директор* сингари сўзлар таркибидаги *-ист, -изм, -ция, -ант (-ент), -тор* кабилар ўзбек тилида сўз ясовчи аффикслар қаторига киритилмайди. Бундай сўзлар ўзбек тилида морфемаларга ажратилмайди, балки яхлит бир сўз сифатида қаралади.

9-§. Шакл ясовчи аффикслар сўзнинг лексик маъносини ўзгартирмайди, янги сўз ясамайди, балки шу сўзнинг грамматик шаклини ясайди, унга янги грамматик маъно қўшади, кичрайтириш, эркалаш, такрор, давом каби ҳар хил қўшимча маъно англаувчи ёки сўзнинг гапда бирор вазифани бажаришга мослашган шакллари ясайди. Масалан, *пахта-нинг, пахта-дан, пахта-ни, пахта-га; ватан-им, ватан-инг, ватан-и; келган-ман, келган-сан, ўқи-ди-м, ўқи-ди-нг; икки-нчи, кел-ар, кел-иб; уй-ча, қуш-ча, қўзи-чоқ, катта-гина* каби.

Шакл ясовчи аффикслар ўз хусусиятига қараб икки турга бўлинади: 1) категориал шакл ясовчи аффикслар; 2) нокатегориал шакл ясовчи аффикслар.

10-§. Категориал шакл ясовчи аффикслар сўзларнинг ўзгариши билан боғлиқ бир бутун системани ташкил қилган грамматик шакллари ҳосил қилади ва улар маълум грамматик категорияларга, парадигмаларга бирлашади. Жумладан, от ва отлашган сўзларга хос грамматик сон, эгалик ва келишик шакллари ясовчи аффикслар; феълларга хос шахс-сон шакллари, замон шакллари ва у билан боғлиқ майл шакллари ясовчи аффикслар категориал шакл ясовчи аффиксларга киради.

11-§. Нокатегориал шакл ясовчи аффикслар грамматик маъно ифодаловчи шакл ясайди, лекин бу

аффикслар шакллар системасини — парадигмани ҳосил қилмайди. Булар асосан қуйидагилар:

1. Отларда кичрайтириш, эркалаш, чегара каби ҳар хил маъноларни англатувчи шакл ясовчи аффикслар: *-ча, -лоқ, -чақ, -чоқ, -гина, -гача; уй-ча, бўта-лоқ, қўзи-чоқ, келин-чак, шаҳар-гача* каби.

2. От, сифат ва равишларда мойиллик (*-гина: қиз-гина, яхшигина, тезгина*), сифатларда белгининг кучсиз экани каби маъноларни англатган шакл ясовчилар (*-иш, -(у)мтир: кўкиш, кўкимтир*).

3. Сонларда доналик, чама, жамловчи, тартиб сон турларини ясовчи аффикслар: *-та, -ча, -ов,-ала, -(у)нчи: икки-та, уч-ов, беш-та-ча, тўрт-инчи* каби.

4. Феълларда ҳаракатнинг такрор, давом, кучсизланиш каби миқдор шакллари ёки бирор вазифани бажаришга мослашган сифатдош, равишдош ва ҳаракат номи шакллари ясовчи аффикслар: *-(у)мсира, -(у)нқира, -гила, -ган, -(у)б, -гач, -моқ: кулим-сира, югур-гила-моқ, кел-ган, кел-иб, кел-гач, келмоқ* каби.

12- §. Сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффиксларнинг сўзга қўшилиши, бирин-кетин келиш тартиби қатъий меъёрга асосланади, бу уларнинг маъно ва функцияси билан боғланган. Одатда, ўзак морфемадан кейин дастлаб сўз ясовчи аффикс қўшилади, чунки у сўзга янги лексик маъно киритади ва сўзнинг моддий, материал қисмига айланади. Шундан кейин нокатегориал шакл ясовчи аффикс қўшилади. Категориал шакл ясовчилардан кейин қўшилади: *иш-чи-лар-имиз-га, тер-им-чи-лар-дан, кўз-лаган-сиз*. Баъзан бу тартиб маълум сабабларга кўра ўзгариши ҳам мумкин. (Бу «Морфология» бўлимида ҳар бир сўз туркумининг ўзида баён қилинади).

Сўзга турлича аффиксларнинг қўшилиши натижасида унинг таркибида жиддий ўзгариш юз бермайди. Фақат айрим ҳоллардагина қисман фонетик ўзгаришлар содир бўлади. Бу вақтда: а) асосдаги товуш бошқа товуш билан алмашади: *сон — сана — саноқ, онг — англа, тара — тароқ, сайла — сайлов, эшик — эшиги, ўртоқ — ўртоғи* каби; б) асосдаги товуш тушиб қолади: *оғиз — оғзи, кўнгил — кўнғлим, бурун — бурнинг, сингил — синғлим* каби.

АФФИКСЛАРДА ШАКЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИ

13- §. Сўзларда бўлганидек, аффиксларда ҳам шакл ва маъно муносабати асосида омонимия, полисемия, синонимия каби ҳодисалар учрайди.

Аффиксал омонимия. Шаклан бир хил бўлиб, маъно жиҳатидан турлича туркумларга хос сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффикс *омоним аффикс* дейилади. Улар шаклан бир хил бўлса ҳам, лекин маъно жиҳатидан бир-бири билан боғлиқ бўлмаган бошқа-бошқа аффикс ҳисобланади.

14- §. Аффиксал омонимия қуйидаги кўринишларга эга:

1. Сўз ясовчи аффикслар ўзаро омонимлик муносабатида бўлади. Сўз ясовчи аффиксларнинг бир сўз туркуми доирасида омонимлик ҳолатида бўлиши жуда кам учрайди. Бу ҳодиса кўпинча икки, баъзан уч сўз туркуми доирасида бўлади.

Сўз ясовчи аффиксларнинг омонимлик муносабатида бўлиши қуйидагича:

а) *-к, -қ (-ик, -иқ, -ук, -уқ, -оқ): кўра-к, теш-ик, соч-иқ, ют-уқ, туз-оқ, ўр-оқ (от); эг-ик, ет-ук, син-иқ, кўрқ-оқ, юм-уқ (сифат); кўз-ик, кеч-ик, чин-иқ (феъл) каби;*

б) *-ги (-ки, -қи); супур-ги, чоп-қи, теп-ки (от); куз-ги, кеч-ки, қиш-ки (сифат) каби;*

в) *-ин, -ун: эк-ин, туг-ун, йиғ-ин (от); эрк-ин, яшир-ин (сифат) каби;*

г) *-лик: бола-лик, пахтачи-лик, яхши-лик (от); ҳафта-лик, кун-лик, туш-лик, бухоро-лик (сифат);*

д) *-қин, -ғин (-қун, -ғун): тош-қин, ён-ғин, уч-қун (от); ёр-қин, оз-ғин, тур-ғун (сифат) каби;*

е) *-дон: туз-дон, кул-дон, қалам-дон (от); билим-дон, гап-дон, қадр-дон (сифат) каби.*

2. Сўз ясовчи аффикс билан шакл ясовчи аффикс омонимлик муносабатида бўлади:

а) *-чак, -чоқ, -чиқ: куюн-чак, мақтан-чоқ, сирган-чиқ (сифат); келин-чак, той-чоқ, қоп-чиқ (отнинг кичрайтиш-эркалаш шакли) каби;*

б) *-ча, -ларча, -лаб: қисқа-ча, яширин-ча, дўст-ларча, мард-ларча, ой-лаб, йил-лаб (равиш); уй-ча, шаҳарча (отнинг кичрайтиш шакли); ўн-ларча, юз-лаб, ўн-лаб (сон шакллари) каби;*

в) *-ма*; *газла-ма, чилдир-ма, ўс-ма* (от) *ва яса-ма, туг-ма, қайнат-ма* (сифат); *кел-ма, ўқи-ма, бор-ма* (фeълнинг бўлишсиз шакли) каби;

г) *-(а)р*: *кўк-ар, оқ-ар* (сифатдан фeъл ясалган); *кел-ар, бор-ар, ёз-ар* (сифатдош шакли) каби;

д) *-сиз*: *сув-сиз, куч-сиз, поён-сиз* (сифат); *кела-сиз ишлаяп-сиз, ўқиган-сиз* (фeълнинг шахс-сон шакли) каби;

е) *-и, -(а)й*: *чанг-и, бой-и, тинч-и, куч-ай, кенг-ай* (фeъл ясовчи); *қишлоқ(ғ)-и, мактаб-и* (эгалик шакли); *бор-ай, кел-ай, ёз-ай* (фeълнинг майл шакли).

3. Шакл ясовчи аффикслар ўзаро омонимлик муносабатида бўлади:

а) *-(и)ш*: *оқ-иш, кўк-иш, сарғ-иш* (белгининг камлиги шакли); *ўқи-ш, бор-иш, ёз-иш* (ҳаракат номи шакли); *ёз-иш-ди, ишла-ш-ди, кул-иш-ди* (фeълнинг биргалик даража шакли) каби;

б) *-м, -нг*: *ука-м, ота-м, ука-нг, ота-нг* (эгалик шакли); *келди-м, ўқиди-м, келди-нг, ўқидинг* (шахс-сон шакли) каби.

Бу каби омонимлик хусусиятига эга бўлган аффикс оморфема ҳам дейилади.

15- §. Аффиксал полисемия. Ясовчи аффикснинг бир туркумга хос бўлган хилма-хил маъноли сўз яшаш ҳодисаси аффиксал полисемия дейилади: *торт-ма, бўл-ма, бостир-ма* (жой оти); *исит-ма, терла-ма, ёзиш-ма* (мавҳум от); *сур-ма, қатла-ма* (нарса оти) каби *-ма* аффикси ёрдамида ясалган бу сўзларнинг ҳаммаси нарсалик маъносини англатади. Улар англатган маънодаги фарқ эса аффикс орқали эмас, балки яшаш асоси орқали аниқланади. Шунинг учун бундай хусусиятга эга бўлган аффикс *полисемантик аффикс*, бундай тил ҳодисаси эса *аффиксал полисемия* дейилади.

Қуйидаги аффикслар полисемантик хусусиятга эга:

1) *-ги, -ғи (-ки, -қи)*: *супур-ги, чоп-қи* (нарса оти), *сев-ги, сез-ги, кул-ги* (мавҳум от) каби;

2) *-лик*: *пахтачи-лик, пиллачи-лик, ўқитувчи-лик, учувчи-лик, адабиётшунос-лик, ўлкашунос-лик, жамиятшунос-лик* (касб, ҳунар, соҳа оти); *яхши-лик, манман-лик, бола-лик, ўсмир-лик, ёш-лик* (белги, ҳолат номи); *тепа-лик, жар-лик, паст-лик, дўнг-лик* (жой, макон оти) каби.

Полисемантик аффикс бир туркумга тегншли ҳар хил маъноли сўз яшашига қарамай бир неча аффикс

эмас, балки бир неча маъно англатган биргина аффикс ҳисобланади.

Демак, аффикслардаги омонимия ва полисемия ҳодисалари аффикснинг қандай яшаш асосларига қўшилиши, ясама сўзнинг лексик ва грамматик маънолари кабиларга қараб аниқланади.

16- §. Аффиксал синонимия. Шаклан бир хил бўлиб, бир-бирига ўхшаш ёки жуда яқин маъно билдирувчи аффикс синоним аффикс дейилади. Аффиксал синонимия, асосан, бир хил сўз туркуми доирасида содир бўлади. Аффикслардаги синонимия ҳодисаси бошқа-бошқа аффиксларнинг бир яшаш асосига қўшилиши натижасида юз беради. Масалан, *ўрин-сиз* ва *но-ўрин*, *ғайрат-ли* ва *сер-ғайрат*, *гул-ли* ва *гул-дор*.

Тилда синоним аффикслар сўз ясовчиларнинг ўзаро ва шакл ясовчиларнинг ўзаро маънодош бўлиб келиши асосида (*ўзгар-т* ва *ўзгар-тир*, *тўл-дир* ва *тўл-ғиз* каби), шунингдек, ўзбек тили аффикслари билан бошқа тиллардан қабул қилинган аффиксларнинг маънодошлик хусусиятига эга бўлиши натижасида (*адабиёт-чи* ва *адабиёт-шунос*, *ғубор-сиз* ва *бе-ғубор* каби) келиб чиқади. Синонимик аффиксларнинг турли асосларга қўшилиб сўз яшаш даражаси ҳам бир хил эмас. Жумладан, маҳсулдор *-чи* аффикси турли маъно англатган шахс оти ясагани ҳолда, унинг синоними сифатида келган *-шунос* аффикси маълум асосларгагина қўшилиб шундай отлар ясайди. Шунингдек, *-шунос* аффикси қўшилган барча асосларга *-чи* аффикси ҳам бир хилда қўшила олмайди. Қ и ё с л а н г: *адабиёт-чи* ва *адабиёт-шунос*, *тарих-чи* ва *тарих-шунос*, лекин *бўёқ-чи*, *хизмат-чи* (*-шунос* аффиксини қўшиб бўлмайди), *шарқ-шунос*, *тувроқ-шунос*, *ўлка-шунос* (*-чи* аффикси қўшилмайди).

17- §. Аффиксал синонимия қуйидаги кўринишларга эга:

1. *-чи* аффикси тожик тилидан қабул қилинган *-шунос*, *-кор*, *-каш* каби аффикслар билан синонимлик муносабатида бўлади: *тил-чи* ва *тил-шунос* *адабиёт-чи* ва *адабиёт-шунос*; *қасос-чи* — *қасос-кор*, *чилдирма-чи* — *чилдирма-каш* каби.

2. *-ли* аффикси тожик тилидан ўзлашган *-кор*, *-дор*, *-ба*, *—сер* каби ясовчилар билан синонимлик ҳолатида бўлади: *итоат-ли* ва *итоат-кор*, *байроқ-ли* ва *байроқ-дор*, *сув-ли* ва *сер сув*, *ташвиш-ли* ва *сер-ташвиш*, *давлат-ли* ва *ба-давлат*, *тартиб-ли* ва *ба-тартиб* каби.

3. *-сиз* аффикси тожик тилидан кирган *бе-*, *но-* аффикслари билан синонимлик муносабатида бўлади: *ғубор-сиз* ва *бе-ғубор*, *хабар-сиз* ва *бе-хабар*, *умид-сиз* ва *но-умид*, *ўрин-сиз* ва *но-ўрин* каби.

СУЗНИНГ МОРФЕМА ТАРКИБИДАГИ ЎЗГАРИШЛАР

18-§. Тилнинг тадрижий ривожланиши жараёнида сўзнинг лексик маъноси, товуш таркиби сингари, унинг морфема таркиби ҳам ўзгариб туради. Сўзнинг морфема таркибидаги ўзгаришлар кўпинча морфемаларнинг маъносида ёки товуш таркибида юз берадиган ўзгаришлар ҳамда сўзнинг кўчма маънода қўлланиши каби ҳодисалар билан боғланган. Бу ўзгаришлар натижасида сўз (ясаш асоси) ўзининг лексик маъносини қисман ёки бутунлай йўқотади, истеъмолдан тушиб қолади. Аффикс эса ўзининг сўз ясовчилик хусусиятини йўқотади. Натижада илгари бир хил морфологик қурилишда бўлган сўзларнинг қурилиши бошқача бўлиб қолади.

Одатда, сўзни морфемаларга ажратишда, асосан, унинг ҳозирги адабий тилда англаган маънолари ва грамматик хусусиятлари ҳисобга олинади. Жумладан, *юксал* феъли ҳозирги ўзбек тилида туб ҳисобланади. Тарихий жиҳатдан эса бу сўзнинг асоси *юк*, *юқ* (*юқ йэр* — юқори ер, жой, *юксади нанг* — нимадир юксалди. МҚ, III, 306), *-са* аффикси феъл ясаган, *-л* аффикси эса феълнинг даража шаклини ясаган. Асоснинг маъноси, мустақил қўлланиш хусусияти хиралашган, *-са*, *-л* аффикслари ўзак морфема таркибига сингиб кетган. Сўзнинг морфема таркибидаги ўзгаришлар тилдаги айрим сўзлардагина юз беради.

19-§. Сўзнинг морфема таркибидаги ўзгаришлар қуйидаги сабабларга кўра содир бўлади:

1. Дастлабки пайтларда ясама бўлган сўзларнинг лексик маъноси тил тараққиёти натижасида ўзгаради. Бу эса унинг морфема таркибида ҳам ўзгаришлар бўлишига олиб келади. Масалан, *унда* феъли ҳозирги ўзбек тилида туб деб қаралади. Лекин тарихий жиҳатдан у *-да* аффикси ёрдамида *ун* асосидан ясалган. Қадимги туркий ёдгорликларда ва ҳозирги тилда *ун* сўзи «овоз» «товуш» маъносида (эр уни бутти — «эр кишининг овози тугади». МҚ, II, 294) ишлатилади. Кейинчалик *унда* феъли ўзак англатганидан кўра бошқача маъноларни англата бошлайди. Тил тараққиёти нати-

жасида аста-секин асос билан суффикс қўшилиб кетиб, туб сўзга айланиб қолади.

2. Ясама сўзнинг ясаш асоси истеъмолдан тушиб қолиши натижасида ўзгаради. Масалан, *кишан* сўзи тарихий жиҳатдан ясама сўз бўлиб, унинг *киша* қисми мустақил феъл асос (*ол отығ кишеди* — у отни оёғидан кишанлаб боғлади» МҚ, III, 63), *-(а)н* эса ясовчи аффикс ҳисобланган. Тилнинг кўп асрлик тараққиёти жараёнида асос қисм мустақил қўлланмай қолади ҳамда аффикс билан бирга бир туб сўз сифатида ишлатила бошлайди. *Яқин* (*йақды* — яқинлашди), *юқори* (*йўқ йэр* — баланд жой), *безгак* (*безди* — титради), *ёстиқ* (*йастадь* — суянди) каби ясама сўзлар ҳам асос қисми (*йуқ, йақ, без йас*) истеъмолдан тушиб қолиши натижасида туб сўзга айланиб қолган.

3. Сўзнинг товуш таркибидаги фонетик ўзгариш асосида унинг морфема таркибида ҳам ўзгариш юз беради. Масалан, ҳозирги ўзбек тилидаги *совчи* сўзи *-чи* аффикси орқали *сав* сўзидан (*сав* ўғузча «сўз» демакдир) ясалган бўлиб, товуш ўзгариши ва маъно тараққиёти натижасида туб сўз ҳолига келиб қолган.

20-§. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг морфема таркибида юз берадиган ўзгаришларнинг энг муҳимларига соддаланиш ва морфологик қайта бўлиниш киради.

Соддаланиш. Бир неча морфемали ясама сўзнинг таркиби ўзгариб, ундаги морфемалар ўзаро қўшилиб, бир туб сўзга айланиш ҳодисаси *соддаланиш* дейилади. Бу морфематик ўзгариш қуйидагича юз беради:

1. Асос англатган лексик маъно хиралашуви, унутилиши натижасида ясама сўз туб сўз ҳолига келади, ясовчи аффикс асосга сингиб кетади. Масалан, *қизил, яшил* сўзлари тарихан феълдан ясалган сифатдир. Уларнинг асоси *қиз* (*Йузи қызды* — «Юзи қизарди». МҚ, I, 225), *йаш* — «кўк», «ёш» маъносида (*Йаш от унди* — «Кўк (ёш) ўт унди, ўсди». МҚ, III, 159) қадимги туркий ёдгорликларда мустақил ҳолда кенг қўлланган. Узоқ тарихий тараққиёт жараёнида бу туб сўзлар истеъмолдан тушиб қолади. *-(и)л* аффикси ёрдамида шу асослардан ҳосил бўлган *қизил, яшил* ясама сифатлари туб сўзга айланади.

2. Сўз ясовчи ва шакл ясовчи аффикслар истеъмолдан чиқиб кетади, айрим сўзлар таркибида сақланиб

қолган бу аффикслар сўз таркибига сингиб кетади. На-тижада ясама сўз туб сўз ҳолига келиб қолади. Масалан, *ўсмир*, *қоронғи каби* сўзларда ҳам аффиксни асосдан ажратиб бўлмайди. *Ўғлон* аслида асос ва кичрайтиш аффиксидан иборат бўлган, лекин ҳозирги ўзбек тилида *-он* аффикси (*ўғил+он — ўғлон*) ишлатилмайди, шу сабабли аффикс асосдан ажратилмайди. *Кундуз*, *бурундиқ*, *йўлка* каби сўзларда ҳам аффиксни (*-дуз*, *-диқ*, *-ка*) асос таркибидан ажратиб бўлмайди, бу сўзлар ҳам туб ҳисобланади.

3. Сўзлашув нутқи таъсирида соддаланиш ҳодисаси содир бўлади. Жонли сўзлашувга хос талаффуз сўз таркибида товушларнинг ўзгаришига, қисқаришига сабаб бўлиши мумкин. Бу эса ясама ёки қўшма сўз таркибини бўлинмас ҳолга олиб келади. Масалан, *босволди*, *Шовот*, *Шоббоз* сўзлари аслида *босиб олди*, *Шоҳобод*, *Шайх Аббос* бўлган. Жонли сўзлашув таъсири остида қисқартириб талаффуз этиш билан булар туб сўз шаклига келиб қолган.

21- §. Морфологик қайта бўлиниш. Сўзнинг морфемаларга ажралиш чегарасининг ўзгариши *морфологик қайта бўлиниш* дейилади. Бу ҳодисага кўра бир морфема таркибидаги айрим товушлар ундан ажралиб, бошқасига қўшилиб, морфемалар орасидаги чегара ўзгаради. Бу вақтда сўз, ўзининг ясамалик хусусиятини сақлагани ҳолда, унинг таркибидаги морфемалар қайта бўлинади. Масалан, *супуринди*, *чиқинди*, *чайинди* каби сўзлар таркибига кўра *супур-ин-ди*, *чиқ-ин-ди*, *чай-ин-ди* тарзида морфемаларга бўлиниши лозим эди. Феълнинг даража аффиксидан кейин от ясовчи *-ди* аффикси қўшилган, ундаги морфемаларнинг ўзаро боғланиши ўзгариб, *супур-инди*, *чиқ-инди*, *чай-инди*, шаклида қайта бўлинган.

Морфологик қайта бўлиниш, морфемалар орасидаги чегаранинг ўзгариши тилда янги морфемаларнинг, қўшма аффиксларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида **-(и)нди**: *чиқинди*, *оқинди*, *сирқинди* каби; **-лан**: *завқ-лан*, *тўлқин-лан*, *икки-лан* каби; **-лаш**: *актив-лаш*, *кескин-лаш*, *салом-лаш*, *бирлаш*, каби; **лаш-тир**: *экран-лаштир*, *индивидуал-лаштир*, *телефон-лаштир*; **-гарчилик**: *безама-гарчилик*, *одам-гарчилик*, *лой-гарчилик*; **-чилик**: *тўқ-чилик*, *ўртоқ-чилик*, *эзма-чилик* сингари қўшма аффикслар асосан морфемаларнинг қайта бўлиниши тугайли юзага келган.

СЎЗ ЯСАЛИШИ

22-§. Тилдаги маълум усул ва воситалар ёрдамида янги сўзлар ҳосил қилиш *сўз ясалиши* дейилади.

Тилшуносликда «сўз ясалиши» термини икки маънода қўлланади: бир томондан, тилда янги сўз ҳосил қилиш жараёнининг ўзини билдиради, иккинчи томондан эса тилшуносликнинг сўз ясалиши системасини ўрганувчи бўлимини билдиради. Сўз ясалиши тилда мавжуд бўлган сўз ясалиши таркибини ва сўз ясаш усулларини ўрганади. Буларни ўрганиш ҳозирги ўзбек адабий тилидаги сўз ясалиши меъёрини белгилаш, унинг қонуниятларини тўғри тушуниш имкониятини беради. Сўз ясалиши системаси морфемика билан узвий боғланган. Чунки сўзнинг маъноли қисмлари — морфемалар (ўзак морфема ва аффиксал морфема) тилда янги сўз ҳосил қилишнинг энг муҳим элементлари ҳисобланади.

СЎЗ ЯСАЛИШИ СТРУКТУРАСИ

23-§. Тил луғат таркибининг янги ясалган сўзлар ҳисобига бойиб бориши, сўз маъносининг ўзгариши, уни бошқа маънода ишлатиш йўли билан янги сўз ҳосил қилиш — булар сўз ясалишининг лексикология билан алоқадорлигини кўрсатади. Грамматика эса сўз ясаш жараёнини бошқаради, янги ясалган сўзларнинг қайси сўз туркумига тегишли эканлигини белгилайди. Ҳар бир туркум доирасида сўз яшашнинг шакл ясаш билан алоқада эканлиги, сўз ясалиши ва шакл ясалишида кўпинча бир хил ёки бир-бирига яқин аффиксларнинг ишлатилиши эса сўз ясалиши бўлимининг бевосита морфология билан боғланганлигини кўрсатади. Шунингдек, сўз яшашнинг бошқа усуллари унинг фонетика ва синтаксис билан муносабатда эканлигини кўрсатади.

24-§. Сўз ясалишида қариндош сўзларнинг таркиби жиҳатидан алоқаси, ўзаро боғланганлиги таҳлил қилинади. Шунинг учун сўз ясалиши системасини ўрганишда ҳар бир конкрет морфеманинг (ҳам ўзак морфема, ҳам аффиксал морфема) сўз ясовчилик хусусияти аниқланади. Шунингдек, грамматик таркиби турлича бўлган сўзларнинг (туб ва ясама сўзларнинг) янги сўз ҳосил қилишдаги ролини белгилаш ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Ҳар бир ясалмада икки нарса — ясаш асоси ва ясов-

чи восита мавжуд бўлади. Масалан, *билим, ҳозирги, яхшилик* сўзларида *бил, ҳозир, яхши* қисми яшаш асоси бўлиб, *-им, -ги, -иш* қисмлари яшаш воситасидир. Сўз қўшиш орқали ҳосил бўлган сўзларда эса икки ва ундан ортиқ ясовчи асос қатнашади. Бу хил янги сўзнинг маъноси бир ҳолатда ясовчи асос вазифасида келган қисмлари маъносига асосланади, шуларнинг бирлашувидан келиб чиқади: *оққуш, тоққайчи, молбоқар, темир-йўл, асалари* каби. Иккинчи ҳолатда эса бундай сўзнинг маъноси унинг ясовчи асос вазифасидаги қисмлари маъносидан келиб чиқмайди, балки ҳар икки қисмнинг қўшилиши натижасида уларнинг маъносидан фарқ қиладиган янги маъно ифодаланади: *ошқозон, томорқа, қизилшитон, бўрикала* каби.

Демак, янги ясалмани ҳосил қилишда қатнашадиган морфемалар йиғиндиси сўз ясалиши таркибини ташкил қилади. Масалан, *билим* сўзида *бил* — яшаш асоси, *-им* ясовчи восита — аффикс; *пахтачи* сўзида *пахта* — яшаш асоси, *-чи* — ясовчи аффикс.

Сўз ясалиши таркиби сўзнинг морфема таркибидан ҳам, сўзнинг морфологик таркибидан ҳам фарқ қилади. Сўзнинг морфема таркибида ҳар бир маъноли қисм — морфема ажратилади. Жумладан, *билимдон* сўзи уч морфемага бўлинади (*бил-им-дон*). Сўз ясалиш таркибида эса бу сўз яшаш асоси ва ясовчи аффикс нуқтаи назаридан *билим-дон* тарзида икки қисмга ажратилади. Шунингдек, *билимдонлик* сўзи морфемаларга *бил-им-дон-лик* деб ажратилса, сўз ясалиши таркиби бўйича *билимдон-лик* деб ажратилади. Сўзнинг морфологик таркибида асосан форма яшаш асоси ва шакл ясовчи восита аниқланади. Сўз яшаш таркибида эса сўз яшаш асоси ва сўз ясовчи аффикс ажратилади. Масалан, *адабиётшуносликдан* сўзида *адабиётшунос* — сўз яшаш асоси, *-лик* — ясовчи аффикс; *адабиётшунослик* — шакл яшаш асоси, *-дан* — ясовчи аффикс. Демак, сўз ясалиш таркибида сўзнинг лексик маъно англатадиган қисми, сўзнинг морфологик таркибида эса грамматик маъно ифодаловчи қисми таҳлил қилинади.

Тилда сўз ясалиши учун ҳам, шакл ясалиши учун ҳам кўпинча аффикслар хизмат қилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам сўз яшаш асоси ёки шакл яшаш асоси ва сўз ёки шакл яшаш воситаси мавжуд бўлади. Аммо сўзнинг таркибини сўз ясалиши асоси ҳамда шакл ясалиши асоси нуқтаи назаридан ўрганиш бир-биридан фарқ қилади.

25- §. Сўзшакл таркибида лексик маъно англатувчи қисм билан грамматик маъно билдирувчи қисм фарқланади. Сўзшаклнинг лексик маъно билдирувчи қисми лексема дейилади. Лексема грамматик маъно ифодаловчи қисм, шунингдек, сўз ясовчи қўшилиши учун асос бўлиб хизмат қилади.

Ясаш асоси бўлиб келган лексема туб ёки ясама бўлади. Туб лексема морфемаларга бўлинмайди: *иш-ларим, бил-аман, йқи-дим, сез-гансан* каби сўзларнинг *иш, бил, йқи, сез* қисми туб бўлиб, ўзакка тенг келади.

Ясама лексема эса туб лексемага ясовчи аффикс қўшилишидан ёки бирдан ортиқ лексеманинг қўшилишидан ҳосил бўлади: *ишчи-ларга, билим-ларни, сезгир, замондош-ларим, чим-қирқар, шўр-қудуқ* каби.

Ясама лексема маъноли қисмларга бўлинади, чунки тилда ясама лексема билан ёнма-ён туб лексема ҳам мавжуд бўлади. Жумладан, *шаҳарлик, ишчан, китобхон, бугунги, кўкар* каби ясама лексемалар маъноли қисмларга — морфемаларга бўлинади. Чунки ҳозирги ўзбек тилида шуларнинг ясалишига асос бўлган *шаҳар, иш, китоб, бугун, кўк* каби лексемалар ҳам ишлатилади.

26- §. Тилда лексема истеъмолдан тушиб қолса ёки унинг ясама лексема билан алоқаси, боғлиқлиги йўқолса, ясама лексеманинг морфемаларга бўлиниш хусусияти ҳам йўқолади, натижада ясама лексема туб лексемага айланади.

Туб лексемалар билан узвий алоқада бўлган ясама лексемалар тилда икки ҳолатда — мустақил ишлатиладиган лексема сифатида ҳам, аффикс ёки бошқа лексема билан биргаликда, боғлиқ ҳолда ҳам мавжуд бўлади. Жумладан, *йўлдош, гўзаллик, тутқич, деворий* кабилар ясама лексемадир. Улар ҳозирги ўзбек тилида мустақил ишлатиладиган *йўл, гўзал, тут, девор* каби туб лексемалардан ясалган. *Юксак, юксал* кабилар ҳам ясама лексема, лекин улар таркибидаги *юк, юкса* қисмлари ҳозирги тилда мустақил ишлатилмайди, балки боғлиқ асос тарзида мавжуд.

Туб лексема билан ясама лексема фақат морфологик жиҳатдангина эмас, балки лексик маъно англатиши томонидан ҳам бир-бирдан фарқ қилади. Туб лексеманинг маъноси бевосита шу лексеманинг ўзига асослана-

ди. Яс[]ама лексеманинг маъноси эса унинг таркибидаги қисмларнинг — ясовчи асос ва яшаш воситасининг маънолари орқали юзага чиқади. Масалан, *дарахт, сув, пахта, туз, қўл* каби туб лексемалар борлиқдаги нарсаларни бевосита, тўғридан-тўғри англатади, улар шу нарсаларнинг тилдаги шартли атамаси ҳисобланади. *Дарахт* зор, *сувчи, пахтакор, туздон, қўлқоп* сингари ясама лексемаларнинг маъноси эса таркибидаги қисмлар маъносига асосланади, шулар орқали англашилади: *дарахт зор* — «дарахт кўп бўлган жой»; *сувчи* — «суғориш, сув бериш билан шуғулланувчи шахс»; *пахтакор* — «пахта етиштириш билан шуғулланувчи шахс»; *туздон* — «туз солиб қўйишга мўлжалланган идиш»; *қўлқоп* — «қўлга кийиш учун мўлжалланган нарса» каби.

Яса[]ш асоси бўлиб туб лексема ҳам, ясама лексема ҳам хизмат қилади. Масалан, *терим, билим, йиғим, ўрим* тиллари учун яшаш асоси бўлиб туб феъл лексемалар хизмат қилган, *теримчи, билимдон, гулчилик* каби ясама отларда *терим, билим, гулчи* ясама лексемалари яшаш асоси бўлиб келган, *теримчилик, билимдонлик, тўқимачилик, оғмачилик* каби ясама отларда эса *теримчи, билимдон, тўқимачи, оғмачи* ясама лексемалари яшаш асоси вазифасида келган.

Сў[] таркибидаги морфемаларни тўғри ажратиш яшаш асосининг ва ясовчи воситанинг таркибини, чегарасини тўғри ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга. Жумладан, *гулчилик, пахтачилик, балиқчилик* каби ясама лексемаларда *гулчи, пахтачи, балиқчи* лексемалари яшаш асоси ҳисобланади. *Кўпчилик, озчилик, деҳқончилик* кабиларда эса яшаш асоси *кўп, оз, деҳқон* лексемаларидир, чунки тилда *кўпчи, озчи, деҳқончи* шаклидаги лексемалар йўқ.

Яс[]ама лексема тузилишига кўра содда ва қўшма бўлади.

Содда лексема туб лексемага лексема ясовчи аффикс қўшилши билан ясалади: *бола-лик, иш-ла, дарс-лик, теримчи* каби.

Қўшма лексема икки ва ундан ортиқ лексеманинг қўшилшидан ҳосил бўлади: *Мирзачўл, карнайгул, анжиршафтоли, оташқалб, кўксултон, туятортар* каби.

СЎЗ ҲОСИЛ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

27- §. Ҳозирги ўзбек адабий тилида сўз _____ осил қилиш усуллари беш турга бўлинади:

- 1) аффиксация усули;
- 2) фонетик усул;
- 3) семантик усул;
- 4) композиция усули;
- 5) аббревиация усули.

28- §. **Аффиксация усули.** Ясаш асосига _____ аффикс қўшиш орқали янги сўз ҳосил қилиш *аффиксация усули* дейилади: *сув-чи, тўс-иқ, суз-ма, ҳозир-ги, _____ сўк-ар, иш-чи, кўп-ай, туз-ла* каби.

Аффиксация усули билан сўз ясашда _____ аффикслар, одатда, асосдан кейин қўшилади. Шунга кў _____ ра бу усул билан ҳосил бўлган ясама сўзлар «асос+суффикс» тарзида бўлади (*синф-дош, оқ-ла, кул-ги, сез- _____ ир, иш-ли, ёш-лик* каби). Ясама сўзлар «префикс+асо _____» шаклида ҳам бўлади. Бу ҳодиса асосан тожик тилида _____ н ўзлашган аффикслар орқали сўз ясашда учрайди: *бе _____ губор, но-ўрин, сер-сув, ҳам-дард* каби. Ясама сўз _____ таркибида суффикс ҳам, префикс ҳам келиши мумкин: *бе _____ -парво-лик, но-аниқ-лик, бад-бахт-лик.*

Аффиксация ўзбек тилида сўз яшанинг _____ энг унумли усулларида ҳисобланади. Бу усул билан с _____ да ясама сўзлар ҳосил қилинади. Аффиксация усули _____ билан сўз ясашда кўпинча ўзбек тилининг сўз ясовчи _____ ффикслари қўлланади. Шу билан бирга, бошқа тиллар _____ дан (тожик тилидан) қабул қилинган аффикслар ҳам и _____ платилади: *туз-дон, ўрмон-зор, бе-тўхтов, но-тўғри* ка _____ и. Бундай ясовчи воситалар дастлаб тожик тилидан ки _____ риб келган сўзлар таркибида ишлатилган бўлса, кейинч _____ алик ясовчи аффикс сифатида ўзбек тилидаги сўзлар _____ га ҳам қўшилиб, янги сўзлар ясай бошлайди.

29- §. **Фонетик усул.** Сўз урғусини кўчир _____ иш орқали сўз ҳосил қилиш *фонетик усул* билан сўз _____ аш дейилади.

Сўз урғусининг ҳар хиллиги икки сўзни _____ фарқлашга ёрдам беради. Масалан, *янги* (сифат) — *янги _____* (пайт равиши), *ҳозир* (пайт равиши) — *ҳозир _____* (тайёр) _____ каби. Ҳозирги ўзбек тилида фонетик усул билан сўз _____ ясаш жуда кам учрайди.

30- §. **Семантик усул.** Сўз маъносининг ўз _____ ариши асосида сўз ҳосил қилиш *семантик ёки лексик-сем _____ антик усул*

билан сўз яшаш дейилади. Семантик ёки лексик-семантик усул ёрдамида сўз яшаш тарихий тараққиёт жараёнида тилдаги айрим лексик маънолар орасидаги боғланишнинг йўқолиб кетиши, сўзнинг айрим шаклларида янги лексик маънонинг юзага келиши каби ҳодисалар билан боғлиқ. Бундай ҳодиса тилнинг кўп йиллар давомида ривожланиши натижасида аста-секин юзага келади. Масалан, *юпқа* — қалин эмас (*юпқа қоғоз* — сифат) — *юпқа* — овқатнинг номи (от); *қиров* — «ер бетида ҳосил бўладиган юпқа қорсимон заррачалар» (*Кечаси қиров тушибди*) — *қиров* — «янги чархланган пичоқ дамида қолган металл зарралари» (*қирови тўкилмаган пичоқ*) каби сўзларнинг кейингилари лексик маънонинг ўзгариши, силжиши натижасида пайдо бўлган.

Семантик усул билан сўз яшашда сўзнинг дастлабки маъноси қисман сақланиши ҳам, йўқолиб кетиши ҳам мумкин. Масалан, *улоқ* (эчкининг боласи) — *улоқ* (спорт мусобақаси, кўпқари), *кўк* — тус, ранг (*кўк чой* — сифат) — *кўк* (осмон) сингари сўзларнинг кейингисида аввалги сўзнинг маъноси билан семантик боғланиш қисман сақланган. *Тўғарак* — «айлана, доира шаклида» (*тўғарак стол* — сифат) — *тўғарак* — «биргаликда машғулот ўтказиш учун тузилган группа» (*адабиёт тўғараги, ёш табиатшунослар тўғараги* — от) сўзларидан иккинчиси дастлабки маънодан узоқлашган, ундан бошқача, янги маъно англатади.

Семантик усул билан ясалган сўзлар бир туркум доирасида бўлиши (қиров — от, қиров — от) ҳамда бошқа-бошқа сўз туркумларига тегишли бўлиши мумкин: *юпқа* — сифат, *юпқа* — от каби.

31- §. Композиция усули. Икки ва ундан ортиқ сўзнинг қўшилиши орқали янги сўз яшашга *композиция усули билан сўз яшаш* дейилади. Бу усул билан асосан қўшма сўзлар ясалади: *аччиқтош, Бешариқ, қорақурт, олтингуурт, кўзойнак* каби.

Қўшма сўзлар тарихан сўз бирикмаларидан ўсиб чиққан. Тил тараққиёти жараёнида сўз бирикмаси қисмларининг маъно ва грамматик жиҳатдан яхлит бир ҳолга келиши, унинг қисмлари орасидаги синтактик муносабатнинг йўқолиши ҳамда уларнинг бир маъно марказига бирлашиши натижасида қўшма сўзга айланади. Бу вақтда бирикманинг ҳар иккала қисми ҳам ўзининг алоҳида сўзлик хусусиятини йўқотади, ҳар иккаласи биргаликда янги тушунчани англатади. Масалан,

ош ва *қозон* сўзларининг қўшилиб кетиши натижасида шу сўзларнинг якка ҳолатда англаган маъноларидан фарқ қилган янги маъноли сўз — *ошқозон* ҳосил бўлади. Демак, сўз бирикмаси қўшма сўзга айланганда, бирикма таркибидаги сўзларнинг аниқловчилик алоқаси йўқолади, уларнинг бири иккинчисини аниқлаб келмайди, балки ҳар икки қисм биргаликда бир сўз ҳолига келади, битта тушунчани англатади: *томорқа, гулгунча, оттўрва, оққуш, музёра, Олтинкўл* каби.

Қўшма сўзнинг маъноси бир ҳолатда унинг қисмлари маъноси билан боғланган бўлади, шу маънолардан ривожланиб чиқади: *асалари, оттўрва, тоққайчи, анжиршафтоли, оққуш* каби. Иккинчи ҳолатда эса қўшма сўзнинг маъноси унинг қисмлари маъносидан қисман ёки бутунлай узоқлашган бўлади, ундан бошқача маъно англатади: *қоракўл (тери), иккиқат, дунёқараш, кўк-йўтал, бошқоронғи, қўзиқорин* каби.

32- §. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг луғат таркибини янги сўзлар билан бойитишда калькалаш ҳам муҳим ўрин тутаети. Аммо калькалаш йўли сўз ясаш усулига кирмайди. Чунки калькалашда сўзнинг қисмлари бошқа тил моделига мос равишда таржима қилинади, улар сунъий тарзда бирикади.

Кальканинг тўлиқ ва ярим калькалаш турлари бор. Тўлиқ калькада бошқа тилга хос сўз ва бирикма қисма-қисм тўлиқ таржима қилинади. Бунда сўзнинг асл маъноси қисман кенгайиб, бошқа тилга хос сўзнинг маъносига мувофиқлашади: *устқурма — надстройка, йўлдош — спутник, бешйиллик — пятилетка, дунёқараш — мировоззрение, сувости — подводный* каби. Ярим калькада бошқа тилга хос сўз ва бирикманинг бир қисми ўша тил материали билан, бир қисми эса ўзбек тили материали билан берилади. Бу вақтда асос бошқа тилдан, восита ўзбек тилидан бўлиши ёки бош сўз ўзбек тилидан, эргаш сўз бошқа тилдан ва аксинча бўлиши мумкин: *машина-созлик (машиностроение), автомат-лаштириш (автоматизация), газ-симон (газообразный), йиллик план (годовой план), социалистик мусобақа (социалистическое соревнование)* каби.

Калькалашда манба бўлиб содда сўз, қўшма сўз ва сўз бирикмаси хизмат қилади: *эслатма, урғу, тинчликсевар, сайловолди, меҳнат интизоми, техника хавфсизлиги*.

Сўз бирикмаси тарзидаги калькалар таркибини ўз-

гартириб бўлмайди, булар бир бутун турғун бирикма ҳолида маълум лексик маънони англантишга хизмат қилади: *олий ўқув юрти, кун тартиби* каби.

Калькалаш йўли билан ҳосил бўлган турғун бирикмаларнинг бир қисми фразеологик бирлик тарзида бўлади: *луқма ташламоқ* — бросать реплику, *яширин овоз бериш* — тайное голосование, *овозга қўймоқ* — поставить на голосование, *танқидни бўғмоқ* — зажимать критику каби.

33- §. Аббревиация усули. Қисқартма қўшма сўзлар аббревиация усули билан ҳосил қилинади. Аббревиация усулида турғун бирикма таркибидаги қисмлар қисқартирилади, бунда турғун бирикма таркибидаги қисмларнинг ёпиқ бўғинга тенг қисмлари олинади: *обком, педфак, филфак, райком*. Бир сўзга тенг келиб қолган бундай қисқартмалар бир бош урғуга эга бўладиган сўз деб қаралади: *комсомол, колхоз, совхоз, завхоз* каби.

Ҳозирги ўзбек тилига аббревиация усули рус тилидан қабул қилинган. Қисқартма сўзлар ўзбек тилида асосан Октябрь инқилобидан кейин пайдо бўлиб, қўллана бошлаган янги ҳодисадир.

Қисқартма сўзлардан шартли қисқартмаларни фарқлаш керак. Бундай шартли қисқартмалар сўз деб қаралмайди, булар турли муассаса ва ташкилотларнинг шартли атамаси сифатида ишлатилади: *КПСС, ЎзССР, ТошМИ, РТС* каби.

Кўп шартли қисқартмалар рус тилидан олинганлиги сабабли, ўзбек тилида ҳам рус тилидаги шаклида ишлатилган. Бундай қисқартмалар тўлиқ (сўз ҳолатида) ёзилса, ўзбек тилига хос йўсин берилган. Шартли қисқартмаларнинг баъзилари рус тилига ҳам, ўзбек тилига ҳам мос келади: *БАМ — Байкал-Амур магистрали, диамат — диалектик материализм* каби.

Шартли қисқартмалар бевосита ўзбек тили материаллари асосида ҳам ҳосил қилинади. ТошДУ — Тошкент Давлат университети, БМТ — Бирлашган Миллатлар Ташкилоти, ХХР — Хитой Халқ Республикаси каби.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИДА СЎЗ ЯСАЛИШИ

34- §. Сўз ясаши ҳодисаси асосан мустақил туркум сўзлари учун хос. От, сифат, феъл ва равиш туркумларининг таркиби доим янги ясалмалар ва янги ўзлаштирмалар билан бойиб туради.

ОТ ЯСАЛИШИ

35-§. Ҳозирги ўзбек тилининг луғат таркибида от туркуми жуда кўп сўзларни бирлаштиради. Бошқа сўз туркумларига нисбатан от туркумининг янги сўзлар билан бойиб бориши анча фаол ва узлуксиз давом этади. От туркумининг бойиб бориши ўзбек тилининг ўз ички воситалари асосида ҳамда бошқа тиллардан, айниқса рус тилининг таъсири асосида воқе бўлади.

Ҳозирги ўзбек тилида отлар қуйидаги усуллар билан ясалади: 1) аффиксация усули, 2) композиция усули, 3) аббревиация усули. Булар сўз яшашнинг актив усуллари ҳисобланади. Булардан ташқари, қисман фонетик усул ва семантик усул билан ясалган отлар ҳам бор.

Аффиксация усули билан от ясалиши

36-§. Аффиксация усулида ясовчи асосга махсус аффикс қўшиш орқали от ҳосил қилинади. Бу усул ҳозирги ўзбек тилида от ясалишининг энг фаол, энг маҳсулдор усулларидан бири ҳисобланади. Аффиксация усули билан от яшашда от, феъл, сифат, равиш ва бошқа туркум сўзлари асос бўлиб хизмат қилади. Шунга кўра бу отлар уч турга бўлинади: 1) от асосидан ясалган отлар; 2) феъл асосидан ясалган отлар; 3) бошқа сўз туркумларидан (сифат, равиш, сон, тақлидий сўз кабилардан) ясалган отлар.

37-§. От асосидан ясалган отлар. Бу турдаги яшалишда асос бўлиб от сўзлар хизмат қилади. Бундай ясалмаларнинг маъноси ҳар вақт яшаш асосининг маъноси билан боғланган, ундан ўсиб чиққан бўлади. Бу хилдаги ясама отларда яшаш асосининг маъноси билан боғлиқ равишда шахс, нарса ва ўрин-жой, ҳар хил маъхум тушунчалар ифодаланиши мумкин.

Шахс отлари жуда катта тўдани ташкил қилади, англатган маъноларининг хилма-хиллиги, ясовчи аффиксларнинг кўплиги, маҳсулдорлиги билан бошқа тўдадаги отлардан ажралиб туради. Бу отлар соф ўзбекча аффикслар ҳамда бошқа тиллардан (асосан тожик тилидан) қабул қилинган ясовчи морфемалар воситаси билан ясалади. Ҳозирги ўзбек тилида шахс отлари қуйидагича ясалади:

1. -чи. Бу аффикс энг фаол от ясовчи бўлиб, барча

сўз туркумларидан (бошқа тиллардан ўзлаштирилган сўзлардан ҳам) от яшашга хизмат қилади: *иш-чи, тарих-чи, жанг-чи, бўз-чи, бўёқ-чи, сув-чи, қизиқ-чи, док-лад-чи, табел-чи, хизмат-чи, ёлғон-чи, трактор-чи, пуле-мёт-чи, ҳайбаракалла-чи* каби.

-чи аффикси полисемантик хусусиятга эга. Бу аффикс орқали ясалган отнинг хилма-хил маънолари бевосита яшаш асосининг маъноси билан боғланган. Бу типдаги ясама отлар: а) шахснинг яшаш асоси англатган нарса билан шуғулланишини (*темир-чи, бўёқ-чи, сувоқ-чи, сув-чи, тунука-чи, қуш-чи*); б) иш-ҳаракатни яшаш асоси англатган нарса воситасида бажаришини (*най-чи, чилдирма-чи, дутор-чи, кетмон-чи, машина-чи, ўроқ-чи, карнай-чи, трактор-чи, шахматчи* каби); в) яшаш асосидан англашилган нарсани яратиш, яшаш билан шуғулланишини (*тақа-чи, эгар-чи, кашта-чи, бўз-чи, пичоқ-чи, сандиқ-чи* каби); г) шахснинг касб-ҳунар, турлича мутахассислик, шунингдек, фан-техниканинг хилма-хил соҳалари бўйича машғул бўлишини (*колхоз-чи, тарих-чи, луғат-чи, денгиз-чи, разведка-чи, йилқи-чи, футбол-чи* каби); д) шахснинг бирор белги, ҳолат, хусусияти билан ажралиб туришини (*жанжал-чи, кек-чи, лоф-чи, ҳасад-чи, тухмат-чи, фитнес-чи, гина-чи, ғалва-чи, ваҳима-чи* каби); е) шахснинг бирор коллективга, ижтимоий ташкилотга муносабатини (*исён-чи, динамо-чи, пахтакор-чи, миллат-чи, республика-чи* каби) ва бошқа жуда кўп маъноларни англатган отлар ясайди.

2. **-дош**. Яшаш асосидан англашилган нарса, соҳа бўйича биргалик, яқинлик, баробар алоқадорлик маъносидаги шахс оти ясайди: *ватан-дош, қурол-дош, тенг-дош, фикр-дош, мактаб-дош, суҳбат-дош, йўл-дош* каби. Бу аффикс орқали ясалган отлар ўрин, макон жиҳатидан (*синф-дош, мактаб-дош*), пайт жиҳатидан (*замон-дош, тенг-дош, аср-дош*) ва белги, ҳолат, хусусият жиҳатидан (*суҳбат-дош, сир-дош, оҳанг-дош, фикр-дош*) шахсларнинг биргалиги, тенг алоқадорлиги маъноларини англатади.

-дош аффикси маъно жиҳатидан тожик тилидан қабул қилинган ҳам- аффикси билан синонимик муносабатда бўлади: *фикр-дош — ҳам-фикр, суҳбат-дош — ҳам-суҳбат* каби. Аммо бу аффиксларни ҳамма вақт параллел ҳолда бири ўрнига иккинчисини ишлатавериш мумкин эмас. Жумладан, *мусобақа-дош, йўл-дош* дейилади, аммо *ҳам-мусобақа, ҳам-йўл* дейилмайди. Ёки

ҳам-шаҳар, ҳам-дард дейилади, лекин *шаҳар-дош, дард-дош* дейилмайди.

Бу аффикс орқали айрим илмий атамалар ҳам ясалади: *сифат-дош, равиш-дош, ун-дош* каби.

3. **-гар.** Бу аффикс ясаш асосида ифодаланган нарса бўйича шахснинг касб-ҳунарини билдирадиган от ясайди: *зар-гар, савдо-гар, мис-кар, совун-гар, кимё-гар* каби.

4. **-кор.** Ясаш асоси англатган нарсани етиштирувчини, шу нарса билан шуғулланувчини ифодаладиган от ясайди: *ғалла-кор, пахта-кор, санғат-кор, сабзавот-кор, шоли-кор* каби. Мавҳум тушунчаларни билдирган отларга қўшилганда, шахснинг белги, ҳолат, хусусият кабиларга муносабатини ифодаловчи от ясайди: *хизмат-кор* каби.

5. **-бон.** Ясаш асосидан англашилган нарсага эга ёки шу нарсанинг сақловчиси, қўриқловчиси бўлган шахсни билдирувчи от ясайди: *боғ-бон, дарвоза-бон, сарой-бон, тарози-бон* каби.

6. **-дор** (тожикча *доштан* — «ушламоқ», «эга бўлмоқ» феълидан). Бу аффикс шахснинг ясаш асосидан англашилган нарсага эга ёки алоқадорлигини билдирувчи от ясайди: *боғ-дор, муҳр-дор, чорва-дор, мулк-дор, ҳукм-дор, айб-дор* каби.

7. **-шунос** (тожикча *шунохтан* — «танимоқ», «билмоқ» феълидан). Бу аффиксоид шахснинг ясаш асосидан англашилган нарса ёки соҳанинг мутахассиси, касб эгаси эканини билдирган от ясайди: *табиат-шунос, адабиёт-шунос, зар-шунос* каби.

8. **-фуруш** (тожикча *фурӯхтан* — «сотмоқ» феълидан). Бу аффиксоид ясаш асосида ифодаланган нарсани сотиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *мева-фуруш, дўппи-фуруш, нос-фуруш* каби.

9. **-боз** (тожикча *бозидан, бохтан* — «ўйнамоқ» феълидан). Бу аффиксоид шахснинг ясаш асоси англатган нарса билан кўп шуғулланишини, шунга ўта берилганлигини билдирувчи от ясайди: *каптар-боз, бедана-боз, қимор-боз, дор-боз* каби. Худди шу тартибда ясалган *найранг-боз, масҳара-боз* кабилар шахснинг белги, хусусиятини билдиради.

10. **-хўр** (тожикча *хўрдан* — «емоқ» феълидан). Ясаш асосидан англашилган нарсаларни, айниқса егулик ва ичимлик нарсаларни кўп ва тез-тез истеъмол қилувчи

шахс оти ясайди: *чой-хўр, гўшт-хўр, палов-хўр, нон-хўр, қимиз-хўр* каби.

11. **-паз** (тожикча *пухтан* — «пиширмоқ» феълидан). Таом намларини билдирувчи сўзларга қўшилиб, шахснинг шу овқатни пишириш, тайёрлаш билан шуғулланишини англатган от ясайди: *ош-паз, калла-паз, кабоб-паз, сомса-паз, манти-паз* каби.

12. **-соз** (тожикча *сохтан* — «ясамоқ» феълидан). Ясаш асоси ифодалаган нарсани ясаш, созлаш, тузатиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *соат-соз, кема-соз, арава-соз, асбоб-соз* каби.

13. **-дўз** (тожикча *дўхтан* — «тикмоқ» феълидан). Ясаш асоси англатган нарсани тикиш, яратиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *маҳси-дўз, дўппи-дўз, этик-дўз, кашта-дўз* каби.

14. **-каш** (тожикча *кашидан* — «тортмоқ» феълидан). Шахснинг ясаш асоси ифодалаган нарса билан шуғулланишини, иш-ҳаракатни шу орқали бажаришини англатадиган от ясайди: *арава-каш, чизма-каш, тую-каш, меҳнат-каш, сурат-каш, ҳазил-каш, жанжал-каш* каби.

15. **-хон** (тожикча *хондан* — «ўқимоқ» феълидан). Ясаш асосидан англашилган нарсани доимий ўқиш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *китоб-хон, ғазал-хон, шеър-хон, муштум-хон* каби.

16. **-гўй** (тожикча *гуфтан* — «демоқ», «айтмоқ» феълидан). Шахснинг ясаш асоси ифодалаган нарса, воқеа-ҳодисалар билан банд бўлувчи, уни доимо айтиб туриш билан шуғулланувчи шахс оти ясайди: *насиҳат-гўй, маслаҳат-гўй, дуо-гўй, хушомад-гўй* каби.

17. **-ҳам** Шахснинг ясаш асоси орқали ифодаланган нарса, воқеа-ҳодисаларга тенг алоқадорлиги, биргалиги маъноларини англатган от ясайди: *ҳам-суҳбат, ҳам-шаҳар, ҳам-қишлоқ* каби.

18. **-ий**. Киши ва жой номларига қўшилиб, шахснинг тахаллусини билдирган от ясайди: *Наво-ий, Ҳабиб-ий, Абдулла Авлон-ий, Исмоил Бухор-ий, Мирзо Самарқанд-ий, Юнус Ражаб-ий* каби.

19. **-вачча** (тожикча *бача* — «ёш бола» сўзидан). Ясаш асоси англатган шахсларга қариндошлик муносабатида бўлганлик маъносидаги от ясайди: *хола-вачча, амма-вачча, амаки-вачча, тоға-вачча* каби. Жониворларга нисбатан унинг боласи маъносида ишлатилади: *ит-вачча, мушук-вачча, кучук-вачча*.

Ҳозирги ўзбек тилида шахс оти ясовчи аффиксларнинг сўз ясаш даражаси бир хил эмас. Уларнинг айримлари, айниқса *-чи* аффикси, энг актив сўз ясовчи восита сифатида хизмат қилса, баъзилари, жумладан, *-дош*, *-дор* каби аффикслар оз миқдорда сўз ясайди. *-бон*, *-хўр*, *-дўз*, *-паз* каби аффиксларнинг сўз ясаш даражаси эса жуда чегараланган. Юқорида кўрсатилган *-шунос*, *-парвар*, *-хўр*, *-паз*, *-дўз*, *-боз*, *-бон*, *-дор*, *-соз*, *-хон*, *-ғўй* каби ясовчи аффикслар тожик тилида мустақил сўз асосидан иборат бўлиб, ўзбек тилида ясовчи аффикс (аффиксоид) сифатида хизмат қилади.

38- §. Предмет ва ўрин-жой отлари. Бундай отларни ясовчи аффикслар у қадар кўп эмас:

1. **-лоқ.** Ясаш асосидан англашилган нарса кўп бўлган ўрин, жой маъносидаги от ясайди: *ўт-лоқ*, *қум-лоқ*, *тош-лоқ* каби.

2. **-дон.** Ясаш асосидан англашилган нарсаларни сақлашга хосланган, шу нарса солинадиган нарсани англа-тадиган от ясайди: *туз-дон*, *кул-дон*, *сиёҳ-дон*, *қалам-дон*, *гул-дон*, *сурма-дон* каби.

3. **-зор.** Бу аффикс ясаш асоси англаган нарса кўп бўладиган жой маъносидаги от ясайди: *пахта-зор*, *олма-зор*, *дарахт-зор*, *узум-зор*, *ўрмон-зор*, *лола-зор*, *анжир-зор* каби.

4. **-истон.** Халқ (миллат) номини билдирувчи ёки бошқа бирор сўзга қўшилиб, шу халқ (миллат) яшайдиган мамлакат ёки ясовчи асос англаган нарса кўп бўлган жой маъносидаги от ясайди: *Ўзбек-истон*, *То-жик-истон*, *Арман-истон*, *Баҳор-истон*, *Гул-истон* каби.

5. **-поя.** Ясаш асосидан англашилган нарса билан боғлиқ бўлган нарса ва ўрин номини билдирувчи от ясайди: *ғўза-поя*, *беда-поя*, *зина-поя*, *шоли-поя*, *арпа-поя*, *буғдой-поя* каби.

6. **-гоҳ.** Ясаш асосида ифодаланган воқеа-ҳодисалар воқе бўладиган жой маъносидаги от ясайди: *жанг-гоҳ*, *сайр-гоҳ*, *ором-гоҳ*, *сайил-гоҳ* каби.

7. **-нома.** Бу аффиксоид ясаш асоси ифодалаган нарса билан боғлиқ хат, ҳужжат маъносидаги от ясайди: *гувоҳ-нома*, *шарт-нома*, *таклиф-нома*, *бахт-нома*, *айб-нома* каби.

8. **-хона.** Ясаш асосидан англашилган нарса учун хосланган, бирор иш учун мўлжалланган жой маъносини англаувчи от ясайди: *иш-хона*, *босма-хона*, *дори-хона*, *ош-хона*, *чой-хона*, *қабул-хона*, *тўй-хона* каби.

9. **-обод.** Турли сўзларга қўшилиб, яшаш асоси маъноси билан боғланган жой номларини ясайди: *Пахта-обод, Меҳнат-обод, Деҳқон-обод* каби.

Юқорида кўрсатилган **-поя, -нома, -хона, -обод** каби аффиксидлар билан бир қаторда, ўзбек тилида худди шундай мустақил сўзлар ҳам мавжуд.

39-§. Мавҳум тушунчаларни англатувчи отлар ҳам катта тўдани ташкил қилади. Бу тўдага кирган отларнинг маъноси ва қўлланиш доираси хилма-хилдир. Мавҳум отлар кўпинча китобий ва илмий услубларда кенг-роқ ишлатилади. Мавҳум отлар асосан ўзбек тилининг ўз ясовчи аффикслари орқали ҳосил қилинади. Бошқа тиллардан қабул қилинган аффикслар воситасида мавҳум отлар деярли ясалмайди.

Ҳозирги ўзбек тилида қуйидаги аффикслар мавҳум от яшашга хизмат қилади:

1. **-лик.** Бу аффикс турлича маъно англатадиган отлардан мавҳум отлар ясайди. Бундай ясалмаларда яшаш асоси вазифасида ҳар хил туркум сўзлари келади:

а) шахс билдирувчи отларга қўшилиб, яшаш асоси маъноси билан боғлиқ равишда ҳолат, хусусият, белги маъноларини англатган от ясайди: *бола-лик, йигит-лик, студент-лик, ўспирин-лик* каби. *Куёвлик, ака-лик, она-лик, келин-лик* каби ясалмалар ҳам шу хилдаги ҳолат, хусусият билдирувчи отларга киради;

б) яшаш асосида ифодаланган соҳа бўйича касб-ҳунар, мутахассислик маъноларини билдирувчи от ясайди: *косиб-лик, тилшунос-лик, чорвачи-лик, темирчи-лик, бригадир-лик, заргар-лик* каби;

в) бирор ижтимоий-сиёсий, илмий ҳаракат ва йўналишларга муносабат англатувчи ҳолат оти ясайди: *тинч-лик, ташкилотчи-лик, бюрократ-лик, ўнг оғмачи-лик, сўл-лик* каби;

г) баъзан бирор вазифа, мақсад ва фаолият учун мўлжалланган, шунга хосланган нарса оти ясайди: *дарс-лик* каби.

2. **-чилик (-чи+-лик).** Бу мураккаб аффикс яшаш асоси англатган нарса бўйича касб-ҳунар соҳаси, ҳолат, хусусият маъноларини билдирувчи от ясайди: *деҳқончилик, мева-чилик, ўртоқ-чилик, қуда-чилик, қассобчилик* каби. Бу аффикс ҳам полисемантик хусусиятга эга бўлиб, хилма-хил маъноли мавҳум отлар ясайди.

Шуни эслатиш керакки, **-чи** аффикси бор ясама асосга **-лик** аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлган *темирчи-лик, хизматчи-лик, луғатчи-лик* каби ясалмаларни мураккаб **-чилик** аффикси орқали ясалган *эчкичилик, боғдор-чилик, йигит-чилик, оила-чилик* сингари отлардан фарқ қилиш даркор.

3. -гарчилик (-гар + -чи + -лик). Бу мураккаб аффикс турли отларга қўшилиб, яшаш асоси англатган нарса билан боғлиқ ҳолат, белги, хусусият билдирувчи отлар ясайди: *одам-гарчилик, ёгин-гарчилик, лой-гарчилик, ошна-оғайни-гарчилик* каби. Бу ўринда ҳам **-гар** аффикси бор ясама асосдан **-чилик** аффикси орқали ясалган сўзларни мураккаб **-гарчилик** аффикси воситасида ҳосил қилинган ясалмалардан фарқлаш лозим. Ч оғ и ш т и р и н г: *савдогар-чилик* ва *нам-гарчилик* каби. Бу сўзлар яшаш асосининг (*савдогар* ва *нам*), шунингдек яшаш воситасининг (**-чилик** ва **-гарчилик**) бошқа-бошқа бўлиши билан ўзаро фарқ қилади.

4. -лаштириш (-ла + ш + тир + иш). Бу мураккаб аффикс *автомат-изация, газ-ификация* каби байналмилал сўзлар таркибидаги «-изация», «-ификация» каби қисмларни калькалаш асосида келиб чиққан: *автомат-лаштириш, коллектив-лаштириш, радио-лаштириш, электр-лаштириш* каби.

40-§. Феъл асосидан ясалган отлар. Аффиксация усули билан от ясалишида яшаш асоси феъл билан ифодаланган ясалмалар ҳам катта тўдани ташкил қилади. Бундай отлар яшаш асоси ифодалаган иш-ҳаракат ва ҳолат тушунчалари билан боғлиқ равишда ҳаракат қуроли, натижаси, ҳаракат белгисининг ташувчиси, ҳолат, хусусият каби хилма-хил маъноларни англатади.

Феъл асосидан от ясалишида қуйидаги аффикслар қўлланади:

1. -гич (-ғич, -кич, -қич). Яшаш асосидан англашилган иш-ҳаракатнинг қуралини, шу ҳаракатни бажаришга мўлжалланган асбобни билдирувчи от ясайди. Одатда, унли ва жарангли ундош билан тугаган асосларга **-гич, -ғич** аффикси, жарангсиз ундош билан тугаган феъл асосларига **-кич, -қич** шакли қўшилади: *ўтказ-гич, кўтар-гич, ёлча-гич, қашла-ғич, елпи-ғич, чиз-ғич, кўрсаткич, қис-қич, бос-қич, оч-қич, эрит-кич* каби.

2. -ма. Бу аффикс жуда маҳсулдор бўлиб, яшаш асоси англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ нарсани

билдирувчи от ясайди: *бўл-ма, уюш-ма, ўс-ма, эслат-ма, тўқи-ма, кўрсат-ма, суз-ма, қовур-ма, пистир-ма* каби.

Бу аффикс полисемантик бўлиб, энг муҳим маънолари қуйидагилар:

а) конкрет нарса оти ясайди: *туг-ма, қўллёз-ма, қўллан-ма, ўс-ма, қотиш-ма, газла-ма, қурил-ма, сур-ма* каби;

б) ўрвн-жой оти ясайди: *бостир-ма, торт-ма, бўл-ма, пистир-ма*;

в) ҳаракат ва ҳолат атамасини билдирувчи от ясайди: *ёзиш-ма, уюш-ма, эслат-ма, айир-ма, бирик-ма*.

г) овқат номларини ясайди: *қовур-ма, қатла-ма, димла-ма, чўз-ма, қий-ма, суз-ма* каби;

д) мавҳум тушунчаларни билдирувчи от ясайди: *терла-ма, бўғ-ма, оқ-ма, қичи-ма, устқур-ма, иситма, юкла-ма* каби.

3. -м (-им, -ум). Бу аффикс яшаш асоси англатган ҳаракат натижасида пайдо бўладиган нарса отини ясайди: *тўпла-м, кий-им, боғла-м, бўл-им* каби. Бу аффикс орқали муайян нарсани билдирувчи от ҳам (*кий-им, тўпла-м, тўғра-м*), мавҳум тушунчаларни билдирувчи от ҳам ясалади: *бил-им, оқ-им, тер-им, кес-им, ун-ум, туз-ум, чида-м, кечир-им* каби.

4. -ги (-ғи, -ки, -қи, -ғу). Бу аффикс яшаш асоси англатган ҳаракат қуроли, ҳолат ва нарса оти ясайди. Одатда, жарангли ва сонор ундош билан тугаган асосларга -ги, -ғи аффикси, жарангсиз ундош билан тугаган асосларга -ки, -қи аффикси қўшилади: *узан-ғи, сунур-ғи, чал-ғи, ёқил-ғи, чол-ғу, теп-ки, турт-ки, тутат-қи, чоп-қи* каби. Бу аффикс ҳам конкрет (*сунур-ғи, чоп-қи, ёқил-ғи*) ва мавҳум маъноли от ясайди: *сев-ғи, сез-ғи, туй-ғу, ур-ғу, уй-қи* каби.

5. -ч, -инч. Бу аффикс асли феълнинг ўзлик даража шаклига қўшилиб, ҳаракат ва ҳолат маъносигаги мавҳум от ясайди: *қувон-ч, севин-ч, ишон-ч, суюн-ч, юпан-ч* каби. Баъзан яшаш асосига -инч формасида қўшилади: *кўрқ-инч* каби.

6. -к, -қ (-ик, -иқ, -уқ, -оқ). Бу аффикс полисемантик хусусиятга эга бўлган маҳсулдор аффикс бўлиб, асос англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ турлича маъно билдирувчи от ясайди: *кўр-ик, теш-ик, бега-к, тилак, чиз-иқ, сол-иқ, ют-уқ, уч-уқ, ўр-оқ* каби.

Бу аффикс:

а) аниқ нарса ва ҳаракат қуроли оти ясайди: *кура-к,*

эла-к, тўша-к, пич-оқ, туз-оқ, тар-оқ, соч-иқ, ўр-оқ каби;

б) ўрин-жой маъносини билдирувчи от ясайди: *йў-ла-к, ёт-оқ, қишло-қ, қўр-иқ* каби;

в) ҳолат, хусусият, белги маъносидаги мавҳум от ясайди: *тила-к, бега-к, ют-уқ, сол-иқ, қил-иқ, буйр-уқ, чарчо-қ, торт-иқ, ўто-қ* каби.

7. **-инди (-ин+ди)**. Бу аффикс ясаш асосидан англашилган ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиши натижасида ҳосил бўладиган нарсани билдирувчи от ясайди: *йиг-инди, қир-инди, юв-инди, оқ-инди, сунур-инди, чиқ-инди* каби. Бу аффикс орқали ҳосил бўлган ясалма баъзан сифат бўлади: *асра-нди (сақла-нди)* бола каби.

8. **-ин, -ун**. Бу аффикс ясаш асоси англашган ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиши натижасида юзага келадиган нарсани билдирувчи от ясайди: *эк-ин, йиғ-ин, ёғ-ин, туғ-ун, бўғ-ин, қуй-ун* (қуюн) каби.

9. **-мак, -моқ**. Камунум аффикс бўлиб, ясаш асоси англашган ҳаракат жараёни билан боғлиқ бўлган нарсани билдирувчи от ясайди: *е-мак, черт-мак, топиш-моқ, қуй-моқ, чақ-моқ, ил-моқ* каби.

10. **-дак, -доқ**. Ясаш асоси англашган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ нарса, белги, хусусият билдирувчи от ясайди: *кекир-дак, югур-дак, қовур-доқ, қўн-доқ* каби. Бу аффикс баъзан тақлидий сўзлардан от ясайди ва **-илдоқ** шаклида яхлит ҳолда келади: *шақ-илдоқ, чир-илдоқ, шилп-илдоқ, хиқ-илдоқ* каби. Бу унумсиз аффикс баъзан сифат ҳам ясайди: *лик-илдоқ, сўлқ-илдоқ* каби.

11. **-ғин, -қин**. Ясаш асосидан англашилган ҳаракат ва ҳолат жараёни номини билдирувчи от ясайди: *ён-ғин, қув-ғин, қир-ғин, бос-қин, тош-қин, тўл-қин* каби. Бу аффикс **-ғун, -қун** шаклида ҳам ишлатилади: *юл-ғун, уч-қун, тут-қун* каби.

12. **-в, ув**. Ясаш асосидан англашилган ҳаракат ва ҳолат маъноларини билдирувчи от ясайди: *мақта+в=мақтов, сайла+в=сайлов, қуриша+в=қуришов, учраш-ув, тортиш-ув, ёз-ув, тўқнаш-ув, ўқи+в=ўқув* каби.

13. **-чи, -вчи, -увчи**. Ясаш асоси ифодалаган иш-ҳаракатни бажариш билан шуғулланувчи шахс оти, нарсаси ва мавҳум от ясайди: *том-чи, суюн-чи, сайло-вчи, тингло-вчи, уч-увчи, ўқу-вчи, боғло-вчи, турло-вчи, терго-вчи, чайқо-вчи, ўқит-увчи* каби.

14. **-ш**. Ясаш асосидан англашилган ҳаракат жа-

раёни оти ясайди: *уйлан-иш, қурил-иш, ўпирил-иш, ўтир-иш, йиғил-иш* каби.

-**в**, -**вчи**, -**ш** аффикслари орқали от ясалиши феълнинг ҳаракат номи шакли асосида юзага келган.

Булардан ташқари, феъл асосидан от ясовчиларга қуйидагилар ҳам киради: -**ит**, -**ат**: *чиқ-ит, қур-ит, кўчат*; -**килик**: *ич-килик*; *а*: *тўқ-а, яр-а* (ёрмоқ феълдан); -**чиқ**; *ёпин-чиқ, суян-чиқ*; -**диқ**: *ҳор-диқ, қол-диқ, топил-диқ* каби.

41-§. Бошқа сўз туркумларидан ясалган отлар. От ва феълдан ташқари, сифат, сон, олмош, равиш ва тақлидий сўзлар ҳам от ясалишида асос бўлиб хизмат қилади. Булар орасида сифатдан от ясалиши нисбатан активроқ бўлиб, қолган сўз туркумларидан ясалиш анча чегараланган. Шунини ҳам эслатиш керакки, бу сўз туркумларидан ясалишда қўлланувчи аффикслар миқдор жиҳатидан у қадар кўп эмас:

1. -**лик**. Сифат, сон, равиш, баъзан олмошлардан ясаш асоси маъноси билан боғлиқ белги, хусусият ва ҳолат оти ясайди: *яхши-лик, гўзал-лик, янги-лик, катта-лик, онгсиз-лик, эски-лик, бир-лик, беш-лик (бешта-лик), тез-лик, кўп-лик, секин-лик, ўз-лик* каби.

2. -**чилик** (-чи+лик). Бу мураккаб аффикс сифатлардан ҳолат, хусусият, белги маъносидаги мавҳум от ясайди: *хурсанд-чилик, пишиқ-чилик, арзон-чилик, номаъқул-чилик, беадаб-чилик, йўқ-чилик, кам-чилик, қиммат-чилик*.

3. -**гарчилик** (-гар+чи+лик). Бу аффикс ҳам сифатлардан ясаш асоси англатган белги, хусусият ва ҳолат маъносидаги мавҳум от ясайди: *овора-гарчилик, сероб-гарчилик, шарманда-гарчилик, хафа-гарчилик, бемаза-гарчилик* каби.

4. -**чи**. Сифатлардан ясаш асоси англатган белги, хусусият билан характерланиш маъносидаги от ясайди: *қизик-чи, эски-чи, аъло-чи*.

5. -**а**. Сифат ва тақлидий сўзларга қўшилиб, нарса, ҳаракат ва ҳолат маъносидаги от ясайди: *бўз-а, қуйқ-а, жизз-а, қаҳқаҳ-а, шаршар-а, дўмбир-а, дағдағ-а* каби.

6. -**ак**. Тақлидий сўзлардан нарса, белги, хусусият маъноларини билдирувчи от ясайди: *ғурр-ак, қарс-ак, варр-ак, бизбиз-ак, дардар-ак* каби.

42- §. Икки ва ундан ортиқ асоснинг қўшилиши орқали от ҳосил қилиш *композиция усули билан от яшаш* дейлади. Композиция усули билан асосан қўшма отлар ясалади. Қўшма отларнинг тузилиши аслида сўз бирикмасига ўхшайди: қўшилувчи қисмларнинг ҳар бири мустақил сўзга тенг бўлади. Тилнинг тадрижий тараққиёти натижасида бирикма қисмлари орасидаги синтактик алоқа йўқолади, яхлит бир маъно англатган янги лексик бирлик — қўшма сўз ҳосил бўлади. Бу ҳодиса аста-секинлик билан тилда қўшма сўз яшаш қолипига айланиб қолади. Қўшма сўз ясалиши учун асос бўлган бу қисмлар ўзининг дастлабки маъносини қисман ёки бутунлай йўқотади, иккаласи биргаликда бошқа янги лексик маъно англата бошлайди. Масалан, *қўзи* билан *қорин* сўзларининг ҳар қайсиси алоҳида лексик бирлик, ўз маъносига эга. Уларнинг қўшилишидан ҳосил бўлган *қўзиқорин* сўзи эса аввалги сўзларнинг маъносидан бошқа маънони, бошқа нарсанинг номини билдиради. *Қўл-қоп*, *Олти-ариқ*, *Оқ-тош*, *Қора-қишлоқ*, *олма-бош*, *Шўр-қудуқ* каби ясалмалар ҳам шу асосда ҳосил бўлган.

Аниқловчи билан аниқланмишга тенг қисмларнинг қўшилиб кетиши натижасида ҳосил бўлган бундай қўшма отлар асли тузилиш жиҳатидан қаратқичли бирикма (*қўқонарава*, *асалари*, *қўлқоп*, *ошқозон*, *бўрижар*, *қўл-ёзма* каби) ҳамда сифатловчили бирикма тарзида бўлади: *Оққўрғон*, *бешбармоқ*, *Еттисув*, *бақатерак*, *кўричак*, *ўқилон*, *Қоратена* каби.

Таркибидаги қисмлари қандай туркум сўзлари билан ифодаланишига қараб қўшма отлар қуйидаги кўринишларга эга бўлади:

1. Икки отдан иборат бўлади. Бу қўшма отлар: а) асли қаратувчилик муносабатида бўлган икки отнинг қўшилиб кетишидан ҳосил бўлади: *қўз-ойнак*, *билаг-узук*, *бел-боғ*, *ош-пичоқ*, *от-тўрва*, *том-орқа*, каби; б) асли сифатловчилик муносабатида бўлган икки отнинг қўшилиб кетишидан ҳосил бўлади: *олтин-гугурт*, *тош-қўмир*, *тилла-қўнғиз*, *сада-райҳон* каби.

2. Сифат ва отдан иборат бўлади: *Қора-қўл*, *Катта-қўрғон*, *Оқ-сарой*, *аччиқ-тош*, *кўк-йўтал*, *оқ-қуш*, *Кўк-тош*, *Қизил-тепа*, *Янги-қўрғон* каби.

3. Сон ва отдан таркиб топган бўлади: *Тўрт-қўл*, *уч-*

бурчак, Уч-қўрғон, Беш-ёғоч, Уч-қудуқ, беш-бармоқ, саккиз-оёқ каби.

4. От ҳамда феълнинг сифатдош ёки ҳаракат номи шаклларида иборат бўлади: *от-боқар, бешик-терватар, туя-тортар, ўрин-босар, муз-ёрар, кунга-боқар, бўри-босар, дунё-қараш* каби. Баъзан от билан аниқ ўтган замон шаклидаги феълнинг бирикувидан иборат бўлади: *Қор-ёғди, Сой-келди, гурс-кетди, гўшт-куйди* каби.

5. Икки феълдан иборат бўлади. Бундай қўшма отларда биринчи феъл равишдош шаклида, иккинчи феъл эса сифатдош ва ҳаракат номи шаклида бўлади: *ишлаб чиқариш, искабтопар, олиб сотар, излаб топар* каби.

6. Сон (баъзан олмош) билан феълнинг сифатдош шаклидан иборат бўлади: *беш-отар, беш-кўтарар, ўзи-бўларчилик.*

Қўшма отлардан ташқари, турғун бирикма тарзидаги отлар ҳам бўлади. Бундай отлар икки ва ундач ортиқ сўздан ташкил топади, бу сўзлар орасида аниқловчилик муносабати сақланган бўлади. Бундай бирикма таркибидаги сўзларнинг ҳаммаси биргаликда яхлит бир тушунчани англатади. Турғун бирикма тарзидаги қўшма отларнинг кейинги қисми кўпинча учинчи шахс эгаллик аффиксини олган бўлади: *меҳнат дафтарчаси, халқ маорифи бўлими, Олий Кенгаш* каби.

Турғун бирикма типидagi қўшма отлар таркибидаги сўзларнинг ўрнини ўзгартириб бўлмайди: *Бирлашган Миллатлар Ташкилоти* каби.

Булардан ташқари, русча-байналмилал сўзларни калька қилиш асосида ҳосил бўлган қўшма отлар ҳам анчагина. Ўзбек тилида, рус тилидан айнан қабул қилинган *бронепоезд, генерал-майор, социал-демократ, автостанция, магнитометр* каби ўзлаштирмалар билан бир қаторда, *фотомухбир, ярмавтомат, киноюлдуз, телетомошабин, аэроқлим* каби ярим калька типидagi қўшма отлар ҳам кенг қўлланади. Бу турдаги отлар таркибида қуйидаги байналмилал қисмлар қатнашади:

авиа (лат. *avis* — «қуш»). Қўшма отнинг биринчи қисми вазифасида «авиацияга алоқадорлик», «шунга хослик» маъноларини англатади: *авиабўлирма, авиаалоқа, авиамактаб, авиапуркагич* каби;

авто (юнонча *avtos* — «ўзи»). Қўшма отнинг биринчи қисми вазифасида «ўзига хос», «ўзига алоқадор» маъноларини, шунингдек, «ўзи юрар» маъносини бил-

диради: *автосурат, автойўл, автодўкон, автохўжалик, автопойга, автосуғорғич*;

агро (*юнонча agros* — «дала»). Қўшма отнинг биринчи қисми бўлиб, «агрономияга алоқадор» маъносини билдиради: *агроиқлим, агротарғибот, агроўрмон, агроқоида, агроминтақа* каби;

гидро (*юнонча hydor* — «сув, намлик»). Қўшма отнинг биринчи қисми бўлиб, «сувга алоқадор» маъносини билдиради: *гидроиншоот, гидрокимё, гидропарма* каби;

радио (*лотинча radio* — «нур тарқатаман»). Биринчи қисм вазифасида келиб, «радиога хос», «радиога алоқадор» маъноларини билдиради: *радиотўлқин, радиоўлчов, радиочизиқ, радиоалоқа, радиоасбоб, радиомарказ* каби;

фото (*юнонча photos* — «ёруғлик»). Қўшма отнинг биринчи қисми вазифасида келиб, «фотографияга оид» маъносини англатади: *фотоқоғоз, фотомухбир, фотокимё, фотонусха, фотоҳужжат, фотосурат* каби;

кино (*юнонча kineo* — «ҳаракат қиламан»). Қўшма отнинг биринчи қисми вазифасида келиб, «кинога алоқадор» маъносини англатади: *кинотомошабин, киноюлдуз, киносанъат, киномайдон, киноҳужжат, киноқисса* каби;

био (*юнонча bios* — «ҳаёт»): *биоиқлим, биокимё* каби;

теле (*юнонча tele* — «узоқ»): *телетомошабин, телеянгилик, телеҳикоя, телебошқарув* каби.

Аббревиация усули билан от ясаши

43- §. Турғун бирикма қисмларини қисқартириш орқали от яшаш *аббревиация усули билан от яшаш* дейилади. Аббревиация усули билан, асосан, қисқартма отлар ҳосил қилинади. Қисқартма отлар турли муассаса ва ташкилотларнинг номини ихчамлаштириб ифодалашга хизмат қилади: *СамДУ — Самарқанд Давлат университети, УзСЭ — Ўзбекистон Совет Энциклопедияси, УзТАГ — Ўзбекистон телеграф агентлиги* каби.

Аббревиация усули орқали от яшашда турғун бирикма қисмлари қуйидагича қисқартирилади:

1. Бирикмадаги ҳар бир сўзнинг биринчи ҳарфи олинади: *АТС, ГЭС* каби.

2. Бирикмадаги ҳар бир сўзнинг бош қисми олинади: *филфак, профком, диамат* каби.

3. Бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг бош қисми ва кейинги сўзларнинг биринчи ҳарфи олинади: *Тош-МИ, ЎзТАГ, СамДПИ, СамМИ* каби.

4. Бирикма таркибидаги биринчи сўзнинг бош қисми ва кейинги сўз тўлиқ олинади: *пединститут, мед-техникум, драмтеатр, райсовет, агитмашина* каби.

Қисқартма отлар икки хил хусусиятга эга:

1. Кўп қисқартма отлар сўзга айланмайди, шартли қисқартмалигича қолади, ихчамлик учунгина ишлатилади: *АТС, ГЭС, ХХР* каби.

2. Баъзи қисқартмалар эса сўзга айланади: *колхоз, совхоз, завхоз* каби. *Райком, профком, завком* сингари қисқартмалар ҳам шундай хусусиятга эга бўлиб бормоқда. Сўзга айланган қисқартмани одатдаги қўшма отларга тенглаштириб бўлмайди. Булар асли ясама сўз эмас, балки шартли қисқартмадир.

СИФАТ ЯСАЛИШИ

44-§. Бошқа сўз туркумлари сингари, сифат ҳам тўхтовсиз равишда янги сўзлар билан бойиб боради. Сифат туркуми асосан янги сўз ҳосил қилиш билан бойиб боради. Шунингдек, бошқа тиллардан, жумладан, рус тилидан янги сўзлар қабул қилиш орқали ҳам содир бўлган: *документал, актуал, диалектал, прогрессив, эффектив, федератив, революцион, традицион, редакцион, реакцион* каби сифатлар рус тили орқали шу шаклида қабул қилинган. Бу сифатлардаги *-ал, -ив, -он* каби элементлар фақат шу сўзлар таркибидагина келади, шу таркибдан ажратилмайди. Булар ўзбекча сўзлардан янги сифат ясаш хусусиятига эга эмас. Тожик тилидан ўзлаштирилган сўзлар таркибидаги сифат ясовчи аффикслар эса асрлар давомида тилимизга сингиб кетиши натижасида ўзбекча сўзлардан ҳам сифат ясай олади. Бу аффикслар эндиликда ўзбек тилининг фаол сўз ясовчилари қаторига ўтган: *донгдор, салмоқдор, билимдон, серсув, серунум, ноўрин, беомон* каби.

Отлар сингари сифатлар ҳам аффиксация ва композиция усуллари билан ясалади. Бу икки усул орқали сифат ясашда аффиксация усули айниқса маҳсулдор ҳисобланади.

Аффиксация усули билан сифат ясалиши

45-§. Аффиксация усули билан сифат ясалишида кўпинча от ва феъл, баъзан равиш ясаш асоси вазифа-

сида келади. Бу усул билан сифат яшашда қуйидаги аффикслар қўлланади:

1. **-ли.** Бу аффикс серунум ясовчи бўлиб, турлича маъно англатган сифат ясайди: *ҳурматли, мазали, тушунарли, ғайратли, маъноли, маълумотли* каби.

Бу аффикс орқали ясалган сифатлар қуйидаги маъноларни англатади: а) яшаш асоси отдан англашилган нарсага эгаликни, ўша нарсанинг борлиги, мавжудлигини билдиради: *уй-ли, милтиқ-ли, дўппи-ли, пахта-ли, бола-ли, мева-ли, муқова-ли, қопқоқ-ли, даста-ли* каби; б) яшаш асосидан англашилган нарсанинг одатдагидан кўра кўплиги, мўллиги, ортиқлиги маъноларини билдиради: *гавда-ли, ақл-ли, куч-ли, сув-ли* каби; мавҳум отларга қўшилганда ҳам шундай маъно англатган сифатлар ясалади: *ҳурматли, мурувватли, мушоҳадали, интизомли, ишончли, шиддатли, унумли, билимли* каби; в) яшаш асоси феълнинг сифатдош шаклидан бўлиб, нарсанинг ундан англашилган ҳаракат-белги, ҳолат-хусусиятга эга эканлигини билдиради: *қизиқарли, қониқарли, тушунарли, етарли, ачинарли, кўринарли* каби. Бу типдаги ясалмаларда **-ли** аффикси сифатдош ясовчи **-(а)р** аффикси билан бирикиб, бир мураккаб аффиксга айланиб бормоқда: *ажабланарли, сезиларли, мақтарли, айтарли, билинарли, зерикарли* каби; г) яшаш асоси феълнинг ҳаракат номи шаклидан бўлиб, буюм-нарсанинг бирор иш учун яроқли эканлигини, ўша ҳаракат учун мосланганлигини билдиради: *чопишли, минишли, ейишли, ичишли* каби.

-ли аффикси эгалик, мавжудлик, ортиқлик маъноларини англатган айрим ясалмаларда **сер-, -дор, ба-** каби аффикслар билан синонимия муносабатида бўлади: *ғайратли — серғайрат, сувли — серсув, унумли — серунум — унумдор* каби.

2. **-сиз.** Бу аффикс ҳам жуда унумли бўлиб, яшаш асоси билан боғлиқ равишда белги, хусусият, ҳолат каби хилма-хил маъноларни билдирувчи сифат ясайди. Булар қуйидагича: а) яшаш асосидан англашилган нарсага эга эмасликни, унинг йўқлиги, мавжуд эмаслигини билдиради: *сувсиз, ишсиз, хатосиз, пулсиз* каби; б) яшаш асоси англатган нарса, ҳолат кабиларнинг камлиги, етарли эмаслигини билдиради: *тузсиз, кучсиз, ҳаракатсиз, ёғсиз, тажрибасиз, ақлсиз* каби; в) яшаш асосидан англашилган буюм-нарса белгиси, ҳолат, хусусият кабиларнинг кўплиги, ортиқлиги, шу хусусият унинг дои-

мий белгисига айланганлиги маъноларини билдиради: *чексиз (денгиз), поёнсиз; г) шахс, нарсанинг салбий хусусиятини, салбий ҳолатини билдиради: онгсиз, андишасиз, ахлоқсиз, шафқатсиз, ҳаёсиз* каби. Бу ясовчи баъзан *бе-, но-* аффикслари билан синонимлик муносабатида бўлади: *поёнсиз — бепоён, тартибсиз — бетартиб, ўринсиз — ноўрин, умидсиз — ноумид*.

3. **-ги (-ки, -қи)**. Бу аффикс яшаш асосидан англашилган ўрин ва пайтга муносабатни, унга хосланганликни билдиради: *ёзги, кузги, бугунги, кейинги, қадимги, тунги, ички, ташқи, кечки* каби. Баъзан бу аффикс орқали ясалган сифатнинг яшаш асоси вазифасида феъл шакллари келади, шундай хусусиятга эгалик маъносини билдирувчи сифат ясалади: *вайсақи, йиғлоқи, сайроқи* каби.

4. **-гин (-гин, -кин, -гун, -қин, -қун)**. Бу аффикс феъл шаклларида қўшилиб, ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белги-хусусият маъноларини билдиради: *ғамгин, озгин, сўлгин, тургун, тутқун, кескин, жўшқин, сотқин, ёрқин* каби.

5. **-гир (-ғир, -кир, -қир, -қур)**. Бу аффикс яшаш асоси англашган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белги-хусусиятнинг ортиқлигини, шу хусусиятнинг кўплиги, кучли эканлигини билдирувчи сифат ясайди: *сезгир, олғир, ўтқир, топқир, кескир, чопқир, учқур* каби.

6. **-чоқ (-чиқ, -чак)**. Бу аффикс феъл асосига даража шаклидан кейин қўшилиб, белги-хусусият, ҳолат маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *эринчоқ, мақтанчоқ, ялинчоқ, тортинчоқ, чўзинчоқ, қизғанчиқ, куюнчак* каби.

7. **-к (-ик, -ук, -ак), -қ (-иқ, -уқ, -оқ)**. Маҳсулдор аффикс бўлиб, яшаш асоси вазифасида кўпинча феъл шакллари келади. Ҳаракат ва ҳолат натижасида воқе бўладиган белги, хусусиятни билдирувчи сифат ясайди: *кесик, чирик, югурик, етук, синиқ, юмуқ, тиниқ, юмалоқ, қолоқ, қувноқ* каби. Бу аффикснинг вариантлари яшаш асосининг унли ва ундош товушлар билан тугашига қараб танланади.

8. **-ий (-вий)**. Мавҳум отларга қўшилиб, шундай нарсага алоқадорлик, унга хосланганлик маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *замонавий, илмий, ахлоқий, иқтисодий, тарихий, оилавий, партиявий, мафкуравий, эммавий, марказий* каби. Бу аффикс кўпроқ араб тилидан қабул қилинган сўзлар таркибида қўлланади. Шунга кўра баъзи арабча сифатлар таркибида аффикс

сифатида ажратилмайди: *оддий, жиддий, сунъий, ҳаққоний, ашаддий, жиноий* каби.

9. **-и.** Ясаш асоси англатган шахс, нарса, ўрин, ҳолат кабиларга хосланганлик, алоқадорлик, тегишли эканликни билдирувчи сифат ясайди: *қишлоқи, чапани, зардўзи, кашмири, хитойи, ироқи* каби.

10. **-ма.** Бу унумли аффикс феъл асосига қўшилиб, шахс ва нарсанинг ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ турли белгисини англатувчи сифат ясайди: *сайратма, кўчма, ағдарма, шилдирама, қайнатма, ясама, улама; қўшма, сочма, бурама, ҳовлиқма, сайланма; данғиллама, ғирчиллама, шалдирама* каби.

11. **-қоқ, -ғоқ.** Бу аффикс феъллардан сифат ясайди, нарсанинг ҳаракат-ҳолат билан боғлиқ хусусиятини, белгисини билдиради: *уришқоқ, ёпишқоқ, буришқоқ, уюшқоқ, тиришқоқ, тойғоқ, қочқоқ* каби.

12. **-чан.** Турли сўзларга қўшилиб, ясаш асосидан англашилган нарса, ҳаракат ва ҳолатга боғлиқ белги, хусусият билдирувчи ёки «шу нарсанинг якка ўзи билангина» маъносидаги сифат ясайди: *ҳаракатчан, ишчан, кўнгилчан, бўйчан, ўйчан, уятчан, хаёлчан, сезувчан, синувчан, билувчан, кўйлакчан* каби.

13. **-симон.** Турли сўзларга қўшилиб, ясаш асосидан англашилган нарсага ўхшашлик маъносидаги сифат ясайди: *олтинсимон, одамсимон, тухумсимон, қалқонсимон* каби.

14. **-ағон.** Феъл асосига қўшилиб, ясаш асоси англатган ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белги, хусусиятга эгаликни билдирувчи сифат ясайди: *билағон, чопағон, қопағон, ўзағон, ётағон, тепағон* каби.

Феълнинг сифатдош шаклига **-мон** аффиксини қўшиш орқали ясалган сифатлар маъно жиҳатидан **-ағон** аффикси воситасида ясалган сифатларга яқин туради: *ишбилармон, ўлармон, еярмон* каби. Аммо бу аффикс анча камунум ҳисобланади.

15. **-онғич, -овуч.** Булар ҳам камунум аффикс бўлиб, ҳаракат ва ҳолат билан боғлиқ белгининг ориқлигини билдирувчи сифат ясайди: *тепонғич, кулонғич, ҳурковуч, исковуч* каби.

16. **-чил.** Камунум аффикс бўлиб, ясаш асоси англатган белги, ҳолат, хусусиятга эгалик маъносидаги сифат ясайди: *эпчил, дардчил, изчил, халқчил* каби. Сифат ва равишларга қўшилганда белгининг озлиги, кучсизлиги маъноларини билдиради: *оқ-чил, кам-чил* каби.

17. **-аки.** Бу ҳам камунум аффикс бўлиб, от, сифат, баъзан тақлидий сўзлардан сифат ясайди: *қалбаки, оф-заки, зўраки, хомаки, жиззаки, жиртаки* каби.

18. **-ин.** Бу аффикс от ва феъл асосларидан белги, хусусият билдирувчи сифат ясайди: *эрк-ин, оташ-ин, яшир-ин, тўк-ин-соч-ин, тўл-ин, оч-ин-тўқ-ин* каби.

19. **-парвар.** Бу аффиксоид яшаш асоси англашган нарса, ҳаракат билан боғлиқ белги, ҳолат, хусусият билдирувчи сифат ясайди: *ватан-парвар, сулҳ-парвар, маърифат-парвар, тараққий-парвар, инсон-парвар, соя-парвар* каби.

20. **-кор, -гар.** Яшаш асосидан англашилган нарса, ҳолат, хусусиятга эгаликни, ўша билан банд бўлиш маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *фидо-кор, халос-кор, исён-кор, даъво-гар, жавоб-гар, иғво-гар, исроф-гар* каби.

21. **-манд.** Яшаш асоси ифодалаган нарса ва ҳолатга эгаликни билдиради: *аёл-манд, орзу-манд, дард-манд, ихлос-манд.*

22. **илдоқ (ил+доқ).** Бу камунум аффикс тақлидий сўзлардан сифат ясайди: *лиқ-илдоқ, қақ-илдоқ, шақ-илдоқ, биж-илдоқ.*

23. **-вор.** Камунум аффикс бўлиб, турли сўзлардан қиёслаш маъносидаги сифат ясайди: *девона-вор, афсона-вор* каби.

24. **-параст** (тожикча *парастидан* — «итоат қилмоқ», «таъзим қилмоқ» феълдан). Яшаш асоси англашган нарсага, ҳолатга ўта берилганлик, унга эътиқод қилиш маъносидаги сифат ясайди: *мансаб-параст, шуҳрат-параст, гул-параст, маишат-параст, мол-параст, амал-параст* каби.

25. **ба-.** Яшаш асоси орқали ифодаланган нарсага ортиқ даражада эгаликни билдиради: *ба-давлат, ба-ғайрат, ба-қувват, ба-тафсил, ба-тартиб, ба-ҳайбат, ба-маъни* каби. Бу аффикс *-ли, -дор, сер-* ясовчилари билан синонимия муносабатида бўлиши мумкин: *бадавлат — давлатли, баҳайбат — ҳайбатли, басавлат — савлатли — серсавлат — савлатдор* каби.

26. **бе-.** Отларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарсага эга эмасликни ёки унинг бир оз камлигини, етишмаслигини билдирувчи сифат ясайди: *беғубор, беқиёс, бепул, беватан, бемаза, беғалва, бефарзанд, беҳабар, бефаросат* каби. Бу аффикс орқали ясалган сифатлар кишиларга хос белги-хусусиятни (*бе-меҳр, бе-ҳаё,*

бе-парво, бе-ғам, бе-обрў, бе-номус) ҳамда умуман нарса-саларга хос белги-хусусиятни билдиради: *бе-хато, берухсат, бе-поён, бе-ҳисоб, бе-сабаб, бе-даво, бе-такрор, бе-таъсир* каби. Бу аффикс баъзан *-сиз* ва қисман *но-ясовчилари* билан синонимлик муносабатида бўлади: *бепул — пулсиз, бепоён-поёнсиз, бетакаллуф — такаллуфсиз, бетоб — нотоб, бетайин — нотайин* каби. Аммо *бе-* аффикси ҳамма вақт ҳам *-сиз, но-* ясовчилари билан алмашавермайди: *бежирим*, аммо *жиримсиз, ножирим* дейилмайди; *бемалол, бемаҳал, бетараф, бесўнақай, беҳуд* кабилар ҳам *малолсиз, номалол, маҳалсиз, номаҳал, тарафсиз, нотараф, сўнақайсиз, нохуд, худсиз* каби тарзда ишлатилмайди.

27. **но-**. Турли сўзларга қўшилиб, яшаш асоси англатган нарса, белгига эга эмасликни, унга зид эканликни билдиради: *ноқулай, ноўрин, норози, номаълум, нотўғри, ноумид, ноинсоф* каби. Бу аффикс ҳам *-сиз* ясовчиси билан синонимлик муносабатида бўлади: *ноҳақ — ҳақсиз, ноўрин — ўринсиз, ноинсоф — инсофсиз, ноумид — умидсиз*. Тожик тилидан қабул қилинган айрим сўзлар таркибида бу аффикс ажралмайди: *ноёб, нодон, нотоб, ночор, ношуд* каби.

28. **сер-**. Бу аффикс яшаш асоси англатган нарса, ҳолат ва хусусиятнинг кўплигини, ортиқлигини билдиради: *серчиқим, серзавқ, серсув, сершоҳ, серташвиш, серғалва, серҳосил, сергап* каби.

29. **-дон**. Яшаш асосидан англашилган нарсани ортиқ даражада «билувчи», «суювчи» маъносидаги сифат ясайди: *гапдон, билимдон, қадрдон, ҳисобдон* каби.

30. **бад-**. Бу аффиксоид шахс ва нарсаларнинг яшаш асоси англатган маъно билан боғлиқ салбий белгисини билдирувчи сифат ясайди: *бад-жаҳл, бад-башара, бад-қовоқ, бад-ном, бад-бўй, бад-ҳазм, бад-феъл, бад-нафс, бад-маст, бад-ахлоқ* каби.

31. **-дор**. Бу аффикс ҳам отларга қўшилиб, яшаш асосидан англашилган нарсанинг меъёрдан ортиқлигини билдирувчи сифат ясайди: *пул-дор, гўшт-дор, бўй-дор, салмоқ-дор, елка-дор, димоғ-дор* каби. Бу аффикс ўрни билан яшаш асоси англатган нарса, белги-хусусият кабиларнинг мавжуд эканлиги, борлиги маъносини ҳам билдиради: *ордендор, қарздор, дўкандор, байроқдор, кунгураддор*. Бу ясовчи шунга ўхшаш маъно билдирувчи **-ли** аффикси билан синонимия муносабатида бўлади: *жа-*

рангдор — жарангли, унумдор — унумли, ширадор — ширали, жозибадор — жозибали каби.

Умуман, ўзбек тилида *-ли, -дор, сер-, ба-* аффикслари орқали ясалган сифатлар маъно жиҳатидан бир-бирига анча яқин туради: *гўштли — гўштдор — сергўшт, савлатли — савлатдор — серсавлат — басавлат, маъноли — маънодор — сермаъно, унумли — унумдор — серунум* каби. Аммо бу аффикслардан ҳар бирининг ўзига хос маъно ва услубий хусусиятлари ҳам бор.

32. **хуш-**. Ясаш асосида ифодаланган нарса ва ҳолат билан боғлиқ бўлган белгини билдирувчи сифат ясайди: *хушхабар, хушбичим, хушвақт, хушсуҳбат, хушмўйлов, хушхат, хушбўй* каби. *Хушёқмас, хушчақчақ* кабилар ҳам асос англатган маъно билан боғлиқ белги билдиради.

33. **-намо**. Ясаш асоси ифодалаган нарса, хусусият ва ҳолат кабилар билан қиёслаш, ўшанинг хусусиятига эга эканлик маъноларини билдирувчи сифат ясайди: *гарангамо, касалнамо, мулланамо, олимнамо* каби.

34. **-ча**. Бу аффикс аслида равиш ясовчи бўлиб, сифат яшашга ҳам хизмат қилади. Ясаш асоси англатган маъно (этник ва географик ном) билан боғлиқ хусусият билдирувчи сифат ясайди: *бухороча (бухорча) ўйин, фарғонача (кураш), ўзбекча (талаффуз), туркманча (телпак)* каби.

Булардан ташқари, қуйидаги аффикслар орқали чекланган тарзда сифат ясалиши мумкин: **бар-**: *барвақт, барҳаёт, бартараф*; **-боп**: *пальтобоп, кўйлакбоп, норинбоп*; **-мон**: *билармон, устабузармон*; **-каш**: *дилкаш, пасткаш, дардкаш, ҳазилкаш, жафокаш, жанжалкаш*; **-шумул**: *оламшумул, жаҳоншумул*; **-лоқ**: *япалоқ, бақалоқ* каби.

Композиция усули билан сифат ясалиши

46- §. Ҳозирги ўзбек тилида композиция усули билан сифат ясалиши ҳам маҳсулдор усуллардан ҳисобланади. Композиция усулида икки ва ундан ортиқ асоснинг қўшилиши натижасида белги билдирувчи янги сўз — қўшма сифат ҳосил бўлади. Қўшма сифат қисмлари орасидаги сифатловчилик муносабатининг йўқолиши натижасида улар қўшилиб кетиб, яхлит бир лексик бирлик сифатида белги маъносини англата бошлайди ва қўшма сифатга айланади: *олачипор, қимматбаҳо, тошбақа* каби.

Қўшма сифатни сифат бирикмалардан фарқлаш

лозим. Сифат бирикма таркибидаги қисмларнинг сифатловчилик муносабати сақланган бўлади, улар бирикма ҳолида бошқа бир отга боғланади ва нарсанинг белгисини билдиради: *икки хонали* (уй), *беш қиррали* (юлдуз), *юз катакли* (шашка), *кўп миллатли* (жамоа) каби. Шу каби хусусият предикатив синтагмага ҳам хос: *лафзи ҳалол* (йигит), *зуваласи пишиқ* (бола), *кўз илғамас* (дала), *жаҳли тез* (киши) каби.

Қўшма сифат қисмлари қайси сўз туркумларидан лигига қараб қўйидагича бўлади:

1. Икки сифатдан: *олачипор*, *хомсемиз*, *қорасовуқ* каби.

2. Сифат ва отдан: *қоракўз*, *карқулоқ*, *ширинсўз*, *қимматбаҳо*, *текинтомоқ* каби.

3. Икки отдан: *ҳаво ранг*, *бодомқовоқ*, *оташқалб* каби.

4. Равиш ва отдан: *камунум*, *камқон*, *камсув*, *камгап*, *камчиқит*, *камқувват*, *камёгин*, *ҳозиржавоб* каби.

5. Равиш, баъзан от ва феълнинг сифатдош шаклидан: *тезпишар*, *тезотар*, *кечпишар*, *эртапишар*, *тезоқар*, *тинчликсевар* каби.

6. Сон ва отдан: *бешкокил*, *иккиқат* каби. Бундай сифат баъзан -лама аффикси билан ясалади: *иккиюзлама*, *иккиёқлама* каби.

7. Яшаш асоси от ва аро сўздан: *халқаро*, *шаҳарлараро*, *мактаблараро*, *республикалараро*, *бригадалараро*, *районлараро*.

Рус тилидан калькалаш асосида қўшма сифат яшашнинг янги турлари юзага келди:

умум- сўзини отларга қўшиб ҳосил қилинади: *умумхалқ*, *умумдавлат*, *умумжаҳон*, *умумшаҳар*, *умумиттифоқ* каби.

ФЕЪЛ ЯСАЛИШИ

47-§. Ҳозирги ўзбек тилида феъллар аффиксация усули билан (*тиш+ла*, *тоза+ла*, *хайр+лаги*, *кўп+ай*, *гумон+сира*, *икки+лан*, *йўл+иқ*, *йилт+ира* каби) ва композиция усули билан (*ҳикоя қил*, *ғайрат қил*, *ижод эт*, *олиб кел*, *ташлаб кет*, *очиб ташла*, *сотиб ол*, *санаб ол* каби) ясалади.

Аффиксация усули билан феъл ясалиши

48-§. Аффиксация усули билан феъл яшашда кўпинча от, сифат, сон, равиш, тақлидий сўзлар, шунингдек,

олмош ва ундовлар яшаш асоси вазифасида келади. Бу сўзларга қўшилган феъл ясовчи аффиксларнинг сўз яшаш даражаси ҳам бир хил эмас; уларнинг айримлари маҳсулдор аффикс бўлиб, жуда кўп миқдорда феъл яшашга хизмат қилса, баъзилари чегараланган миқдорда феъл ясайди.

Ҳозирги ўзбек тилида феъл яшашда қуйидаги аффикслар қўлланади:

1. **-ла.** Бу аффикс энг фаол феъл ясовчи морфемалардан бўлиб, барча сўз туркумларидан феъл ясай олади: *иш+ла, мушт+ла, ош+ла* (отдан), *оқ+ла, янги+ла, яхши+ла, қора+ла* (сифатдан), *ҳозир+ла, тез+ла, секин+ла* (равишдан), *туф+ла, дод+ла* (ундовдан), *қиқир+ла, шитир+ла, тақир+ла* (тақлидий сўздан) каби.

-ла аффиксининг маъноси яшаш асосидан англашилган маъно билан боғлиқ равишда турлича бўлади. Бу аффикс билан ясалган феъллар қуйидаги маъноларни билдиради:

1. От туркумига кирган сўзлар яшаш асоси вазифасида келади. Бундай феъллар:

а) иш-ҳаракатни асосда ифодаланган нарса орқали бажариш, шу нарса билан шуғулланиш каби маъноларни билдиради: *тиш-ла, ош-ла, туз-ла, қўл-ла, парма-ла, гул-ла, қоп-ла, варақ-ла, эс-ла* каби;

б) яшаш асоси ифодалаган нарсани ҳосил қилиш, юзага келтириш маъноларини билдиради: *бола-ла, сув-ла, моғор-ла, даста-ла;*

в) яшаш асоси англлатган нарса ҳолатига ўтиш, ўша нарсага ўхшатиш маъноларини билдиради: *буғ-ла, муз-ла, бўғиз-ла;*

г) иш-ҳаракатнинг яшаш асоси англлатган ўрин ва пайтга муносабатини билдиради: *ора-ла, жой-ла, ўрин-ла, қиш-ла, ўрма-ла, уя-ла.*

2. Белги билдирувчи сўзлар (сифат, равиш) яшаш асоси вазифасида келади, шундай асос ифодалаган белги ҳолатига ўтказиш, шу ҳолатга эга қилиш маъноларини билдиради: *янгила, тўғрила, текисла, пастла, секинла, оқла, сарала, ҳўлла, тозала, эркала, тўпла, яхшила* каби.

3. Ундов ва тақлидий сўзлар яшаш асоси вазифасида келади, шундай асос ифодалаган ҳис-ҳаяжон ва товушни юзага келтиришни билдиради: *ҳўпла, тарақла, додла, войвойла, гумбура, дукура.*

Ўзбек тилида **-ла** аффикси орқали ҳосил бўлган бир қатор ясалмаларда сўз таркибининг, морфемалар орасидаги чегаранинг ўзгариши натижасида **-н**, **-ш** сингари айрим шакл ясовчиларнинг **-ла** аффикси таркибига сингиб кетиши ҳодисаси ҳам учрайди. Бунинг натижасида **-лан**, **-лаш** каби мураккаб аффикслар (**-ла+н**, **-ла+ш**) юзага келади: *таажжуб+лан*, *ажаб+лан*, *ғазаб+лан*, *ўртоқ+лаш*, *салом+лаш*, *бир+лаш* каби. Бу ясалмаларда алоҳида **-ла**, ҳамда мустақил **-н**, **-ш** аффикслари ажратилмайди, чунки тилда бу феъллар **-н**, **-ш** аффиксиз *таажжубламоқ*, *ажабламоқ*, *ўртоқламоқ*, *бирламоқ* тарзида ишлатилмайди. Шунга кўра **-лан**, **-лаш** кабилар феъл ясовчи алоҳида мураккаб аффикслар қаторига киради.

-н, **-ш** аффикслари аслида ўзлик ва биргалик даража шакллари ясашга хизмат қилгани учун **-лан**, **-лаш** аффиксли ясама феълларда ҳам ўзлик ва биргалик даражага хос хусусият — бажарувчи шахснинг ўзидаги ҳолат, хусусият-белгининг ўзгариши, юз бериши ёки унда шахсларнинг биргалиги маънолари ифодаланади: *шодланмоқ*, *иккиланмоқ*, *хавотирланмоқ*, *дўстлашмоқ*, *хайрлашмоқ*, *кескинлашмоқ* каби.

Байналмилал асосдан ясалган *газлаштирмоқ*, *планлаштирмоқ*, *экранлаштирмоқ*, *автоматлаштирмоқ* типидagi феъллар таркибидаги **-лаштир** ҳам мураккаб аффикс бўлиб, мустақил қисмларга ажралмайди.

2. **-(а)р**. Бу аффикс сифатлардан феъл ясашга хизмат қилади, шу белгига эга бўлиш, шу белги ҳолатига ўтиш маъноларини билдиради: *кўкармоқ*, *оқармоқ*, *бўзармоқ*, *ўзгармоқ*, *ёшармоқ*, *қисқармоқ*, *эскирмоқ* каби.

3. **-(а)й**. Бу аффикс сифат ва равишлардан, баъзан отлардан феъл ясайди, ясаш асоси англатган белги ҳолатига ўтиш, шу белгига эга бўлиш маъноларини билдиради: *кенгаймоқ*, *тораймоқ*, *сар(и)ғаймоқ*, *озаймоқ*, *кўпаймоқ*, *қораймоқ*, *ул(у)ғаймоқ*, *кучаймоқ*, *кексаймоқ*, *тиккаймоқ*, *камаймоқ* каби. *Дикк+аймоқ+диккаймоқ*, *ҳурпаймоқ*, *шалпаймоқ* каби феъллар ҳам асли шу аффикс орқали тақлидий сўзлардан ясалган.

4. **-а**. Бу камунум аффикс от ва сифатлардан феъл ясайди, асосдан англашилган нарса, белги ҳолатига ўтиш, ҳаракатни шу нарсага ўтказиш, ҳаракатнинг белгига муносабати каби маъноларни англатади: *сан-амоқ*, *йй(и)н-амоқ*, *ош-амоқ*, *яш-амоқ*, *тун-амоқ*, *қон-амоқ*, *ат-амоқ*, *қий(и)н-амоқ*, *бўш-амоқ* каби. Мисоллардан кўри-

надики, бу аффикс ёрдамида феъл ясашда асос маълум фонетик ўзгариш учрайди. *Йилтир-а, шилдир-а, жилдир-а* кабилар ҳам шу аффикс билан ясалган.

5. **-сира.** Бу аффикс от ва олмошлардан феъл ясайди, асосдан англашилган нарсани иташ маъносини билдиради: *сув-сирамоқ, уйқу-сирамоқ, хавф-сирамоқ, қон-сирамоқ, гумон-сирамоқ, ҳадик-сирамоқ, сен-сирамоқ, сиз-сирамоқ, ёт-сирамоқ* каби.

6. **-к(-ик), -қ(-иқ).** Турли сўзларга қўшилиб, ясаш асосидан англашилган нарса таъсирига ўтиш, белги-хусусият, ҳолатига ўтиш маъноларини билдиради: *кўз-икмоқ, кеч-икмоқ, бир-икмоқ, чин-иқмоқ, зўр-иқмоқ, йўл-иқмоқ, зор-иқмоқ* каби.

7. **-ира.** Камунум аффикс бўлиб, асосан, тақлидий сўзлардан феъл ясайди, тақлидий сўз ифодалаган ҳолатга ўтиш маъносини билдиради: *йилт-ирамоқ, милт-ирамоқ, ялт-ирамоқ, қалт-ирамоқ, шарқ-ирамоқ* каби.

8. **-и.** Камунум аффикс бўлиб, от ва сифатлардан феъл ясайди: *чангимоқ, бойимоқ, тинчимоқ* каби.

Юқоридагилардан ташқари, ҳозирги ўзбек тилида *ҳайқирмоқ, камситмоқ, қизиқ-синмоқ* каби ясалган феъллар ҳам мавжуд.

Композиция усули билан феъл ясалиши

49-§. Композиция усули билан қўшма феъллар ясалади. Одатда, қўшма феъллар икки ва ундан ортиқ асоснинг бирикувидан ҳосил бўлади, улардан яхлит бир маъно англашилади. Икки ва ундан ортиқ сўз (асос) бирикиб, қўшма феъл ҳосил қилганда, улар орасида синтактик алоқа бўлмайди: *...осмон энди ўз фарзандига қараган онадай бирдан мулойимлашди-ю, борлиқ бўлакча бир майинлик касб этди.* (О. Ё.)

Қўшма феълнинг шахс-сон ва замон билан тусланишини кўрсатувчи шакл ясовчи аффикслар ҳар вақт қўмакчи феълга қўшилади: *Ҳали бола экан, менга узоқдан Кўкар, юксал, дея айладинг хитоб.* (Ҳ. О.) *Чол лабини тишлаб йўланиб қолди.* (О.) *Машираб ...қишлоққа бир кўз ташлади-да ўрнидан турди.* (О. Ё.)

50-§. Қисмларининг қайси сўз туркумидан бўлишига қараб қўшма феъллар икки турга бўлинади:

1. «От, феъл» тузилишли (феъл бўлмаган сўз билан феълдан таркиб топган) қўшма феъллар: *таъзим қилмоқ, ғайрат қилмоқ, фикр қилмоқ* каби;

2. «Феъл+феъл» тузилишли (икки феълдан таркиб

топган) қўшма феъллар: *олиб бормоқ; сотиб олмоқ, олиб қочмоқ, чиқиб кетмоқ* каби.

51-§. «От+феъл» тузилишли қўшма феъллар. Бундай қўшма феъл таркибидаги қисмлар аслида объект билан ҳаракат муносабатини кўрсатса ҳам, қўшма феъл таркибида улар орасидаги синтактик алоқа кучсизланиб, ҳар икки қисм яхлит ҳолда бир умумий лексик маънони англата бошлайди, яъни семантик ва грамматик жиҳатдан ўзаро узвий боғланиб кетиб, бир бутун лексик бирликни ташкил қилади. Бу тип қўшма феълларнинг биринчи қисми вазифасида от, сифат, сон каби туркум сўзлари келади, иккинчи қисм вазифасида *қилмоқ* феъли қўлланади. Бу хилдаги қўшма феълларда *қилмоқ* феъли биринчи қисмида ифодаланган нарса, белги, хусусиятга, даража ва миқдорга эга қилиш, ўшанга хос қилиш, шу ҳолатга келтириш каби маъноларни англатади: *вафо қилмоқ, эълон қилмоқ, катта қилмоқ*, (режани) *юз қилмоқ* каби. *Биз, ўқитувчилар тўққиз йил давомида сени кўзимизнинг нури, қалбимизнинг ҳарорати билан парваршиш қилдик.* (А. Қ.)

Қилмоқ кўмакчи феълнинг синоними сифатида *этноқ, айламоқ* феъллари қўлланади: *қабул қилмоқ — қабул этмоқ — қабул айламоқ, обод қилмоқ — обод этмоқ — обод айламоқ* каби. Ҳозирги ўзбек тилида *айламоқ* феъли нисбатан камроқ ишлатилади: *Зиёфат, келди-кетди аллапаллагача давом этди.* (О.) *Ўзингни бос, ҳовлиқма, сабр эт* (У.) *Пахтазорлар қўйнида мардона жавлон айлайин.* (У.)

Баъзан *кўрсатмоқ* феъли *қилмоқ, этмоқ* феълларига вазифадош бўлиб келиши мумкин: *Айниқса Хадича холанинг вазияти мажлисга кўп таъсир кўрсатди.* (О.)

«От+феъл» тузилишли қўшма феълларда иккинчи қисм *бўлмоқ* феъли билан ҳам ифодаланади: *тамом бўлмоқ, тажанг бўлмоқ, хафа бўлмоқ, сарсон бўлмоқ, овора бўлмоқ* каби.

Бўлмоқ феълнинг қўшма феъл таркибида иккинчи қисм сифатида келишини бу феълнинг от кесим таркибида боғлама вазифасида келишидан (*студент бўлди, инженер бўлади* каби) фарқлаш керак. *Бўлмоқ* феъли боғлама вазифасида келганда қўшма феъл ясалмайди, балки содда сўз боғлама билан ишлатилган бўлади, холос. Бу вақтда *бўлмоқ* феълни бошқа боғлама билан алмаштирса бўлади: *Самимий айтилган сўз содда бўлади. Чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан*

устун бўлади. (F. F.) Яхши одамнинг боқишлари ҳам доим гўзал бўлади. (M. Ибр.) Мисоллардаги бўлмоқ феълни **-дир** боғламасига (*соддадир, устундир, гўзалдир* шаклида) алмаштириш мумкин.

Бўлмоқ феъли қўшма феълнинг қисми вазифасида келса, уни боғлама билан алмаштириб бўлмайди: *Юртни обод қиламан деган киши ўзи обод бўлади. (A. Қ.) Ҳар баҳорда шу бўлар такрор, Ҳар баҳор ҳам шундай ўтади. (X. O.)* Мисоллардаги *бўлмоқ* қисмини **-дир** боғламаси билан алмаштириб бўлмайди.

От ва отлашган сўзлар билан *қўймоқ, чиқармоқ, олмоқ, боғламоқ, кўрмоқ, тутмоқ, кечирмоқ, ташламоқ* каби феълларнинг бирикишидан асли фразеологик бирликлар ҳосил бўлади; бундай бирликларни от + феъл тузилишли қўшма феъллар қаторига киритиш тўғри бўлмайди: *кўнгил қўймоқ, ном чиқармоқ, дам олмоқ, умид боғламоқ, йўл тутмоқ, қўлга олмоқ, кун кечирмоқ, қадам ташламоқ, фикрга келмоқ, кўздан кечирмоқ.* Бу хил бирликларнинг маъноси унинг таркибидаги қисмларнинг тўғри маъносидан келиб чиқмайди, балки ҳар икки қисм яхлитлигича кўчма маъно англатади. Масалан, *Ая, ортиқча ташвиш тортманг. (O.) Узун коридордан ўнинчи палатага йўл олдик. (A. Қ.)*

52-§. «Феъл + феъл» тузилишли қўшма феъллар. Қўшма феълнинг бу тури икки феълнинг бирикувидан ҳосил бўлади. Биринчи қисм одатда феълнинг **-а, -й** ҳамда **-б(-иб)** равишдоши шаклида бўлади. Қўшма феъл таркибидаги қисмлар ўзаро бирикиб, уларнинг маъносидан фарқ қилган янги маъно англатади: *олиб бормоқ, олиб келмоқ, сотиб олмоқ, ташлаб кетмоқ. Омборчилар билан мени таништиринг, колхоздан отарава олиб беринг, ўзим ташиб қўяман. (O.) Аваз сурувдан қолиб кетган иккита қўзичоқни олиб келди. (П. Қ.)* Бундай қўшма феъл яхлитлигига янги лексик маъно англатиши билан нутқда мустақил ва ёрдамчи феълдан тузилиб, иккинчи қисм тугалланганлик, такрор, давом, бошланиш каби турлича маъноларни ифодаловчи аналитик шакллардан фарқ қилади: *олиб келмоқ* — феъл, *айтиб юбормоқ* — аналитик шакл каби. Ҳозирги ўзбек тилида икки феълдан ташкил топган қўшма феъллар у қадар кўп эмас: *чақириб келмоқ, тортиб олмоқ, қайтариб олмоқ* каби. Аммо аналитик шакллар нутқда жуда кўп ишлатилади: *айта бошламоқ, айтиб қўймоқ, айта қолмоқ, айтиб юбормоқ* каби.

Равиш ясалиши

53-§. Равишлар ҳам аффиксация ва композиция усуллари билан ясалади. Равиш ясалиши системасида аффиксация усули билан равиш ясалишида от, сифат, олмош каби туркум сўзлари яшаш асоси вазифасида келади.

54-§. Аффиксация усули билан равиш ясалиши. Аффиксация усули билан равишлар қуйидаги аффикслар билан ясалади:

1. **-ча.** Бу аффикс от, сифат, олмош, равиш ва феълларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини, яшаш асосида ифодаланган нарса, белги, ҳолат ва хусусиятга ўхшатишга қўйилганликни, қиёслашни англатган равишлар ясайди: *шошганча, болача, йигитча, яширинча, эскича, сизча, атрофлича, илгаригича, бултургича, қисқача, ўзимча, истаганча* каби.

Тоғадан, янгалардан яширинча у билан бир-икки марта кинога тушди. (О.)

Бу аффикс бевосита негизга қўшилганидек, эгалик, баъзан келишик аффиксларидан кейин ҳам қўшилиб келади: *сизча — сизнингча, ўзимча, сенча — сенинча* каби. *Анчадан кейин Қаландаров худди ўзича гапиргандай деди... (А. Қ.)*

2. **-часига.** Бу аффикс турли сўзларга қўшилиб равиш ясайди, иш-ҳаракатнинг яшаш асоси англатган нарса, белги-хусусиятга қиёс қилинганлиги, ҳаракатнинг бажарилиш усули маъноларини билдиради: *ҳарбийчасига, аскарчасига, очикчасига, қаҳрамончасига* каби. Бу аффикс аслида **-ча** ясовчиси ҳамда эгалик аффикси билан жўналиш келишиги аффиксининг қўшилиб кетишидан ҳосил бўлган (**ча+си+га**). Бу аффикс таркибига сингиб кетган эгалик ва келишик аффикслари ўзининг маъноси ва шакл ясовчилик хусусиятини йўқотади: *Уктам махоркани фронтчасига ўраб, тутунини ҳузур қилиб сўрди. (О.) Холбек унинг оёғидан ушлаб юқори кўтариб юборди, Турди чалқанчасига йиқилиб тушди. (П. Қ.)*

3. **-ларча.** Бу аффикс от, сифат каби сўзлардан равиш ясайди, яшаш асоси англатган нарса, белгига ўхшатиш, ҳаракатнинг бажарилиш усули маъносини билдиради: *йигитларча, полвонларча, қадрдонларча, ўртоқларча, оталарча, катталарча, дўстларча, болаларча* каби. Бу аффикс ҳам тузилиш жиҳатидан мурак-

каб бўлиб, кўплик белгиси **-лар** ва **-ча** аффиксининг бирикишидан ҳосил бўлган: *Йигитнинг кўнгли тинчиди ва айбдорларча табассум билан қаради. (О.) Шу пайт... фуражжасини чапаниларча қўндириб олган бир капитан пайдо бўлди. (О. Ё.) Турди гуноҳкорларча бошини қуйи солиб, Ортиқдан мадад кутди. (П. Қ.)*

4. **-лаб.** Бу аффикс ёрдамида от, сифат, равиш туркуми сўзларидан равиш ясалади, ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, пайтини ва миқдорини билдиради: *йил-лаб, ҳафта-лаб, яхши-лаб, боп-лаб, қулочкаш-лаб, кеча-лаб, ой-лаб, саҳар-лаб, кўп-лаб, кило-лаб, тонна-лаб* каби.

5. **-дек, -дай.** Бу аффикс орқали ясалган равишлар ҳаракат ва ҳолатнинг яшаш асосида ифодаланган нарса ёки белги-хусусият билан ўхшашлигини, қиёслашни билдиради: *тоғ-дек, от-дек, лочин-дай, қадимги-дай, илгариги-дек, аввалги-дек, бугунги-дай, гул-дай* каби. *Қаландаров эртасига кундагидай саҳарда идорага чиқди. (А. Қ.) У гўё туғилиб ўсган қишлоғини кўрмоқчидай бошини кўтариб ҳаяжон ва соғинч билан узоқларга тикилди. (О.)*

6. **-она.** Бу аффикс турли сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг белгисини яшаш асосидан англашилган нарса, воқеа-ҳодисага таққослаш, ўхшатиш маъноларини билдиради: *мард-она, қаҳрамон-она, олим-она, камтар-она, шоир-она, холис-она, муғамбир-она, оқил-она, ғолиб-она* каби. Бу аффикс, одатда, тожик тилидан қабул қилинган сўзлар таркибида қўлланади: *У ўйлаб-нетиб ўтирмай тўппа-тўғри Чўтир холанинг ғарибона кулбаси томон юриб кетди. (Мирм.) Давлатбеков ўзини осойишта тутар, Эшмурод акага муғамбирона кўз ташлар эди. (П. Қ.)*

7. **-ига (-сига).** Бу аффикс ёрдамида ясалган равишлар иш-ҳаракатнинг бажарилишини бирор жараён, ҳолатга ўхшатиш йўли билан, унинг қай тарзда бажарилишини англатади: *кўндаланг-ига, баравар-ига, бирдан-ига, қатора-сига, ёппа-сига, сидирға-сига* каби. Бу аффикс ҳам келиб чиқиши жиҳатидан эгалик ва жўналиш келишиги аффикслари билан боғланган: *Қатора-сига қурилган ҳужраларнинг бир томони — инженерлар ётоқхонаси... (А. Мух.) Ҳамма участкаларда ёппасига қизгин терим давом этар эди. (О.)*

8. **-ан.** Бу аффикс араб тилидан қабул қилинган сўзлар таркибидагина ажратилади: *руҳ-ан, мажбур-ан,*

қатъий-ан (қатъиян), виждон-ан, тасодиф-ан каби. (Бу аффикс араб тилида тушум келишиги белгиси ҳисобланади): *Трамвайдан тушиб кетаётганда тасодифан Комилани учратиб қолди. (О.) Менинг бундан ҳам катта мажбуриятим — ҳалол бўлиш, элу юртга виждонан хизмат қилиш. (П. Қ.)*

Юқорида кўрсатилган аффикслардан ташқари, **-лай (-лайн), -ин** каби аффикслар ҳам турли сўзларга қўшилиб, иш-ҳаракатнинг белги, хусусиятини билдирувчи равиш ясашга хизмат қилади: *бутун-лай, тирик-лай, хом-лайн, яшир-ин, олд-ин* каби.

Ўзбек тилида пайт, белги, миқдор, ўрин маъноларини билдирувчи айрим сўзлар жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги аффиксларини олган ҳолда равишга айланиши мумкин: *зимдан, тубдан, қўққисдан, бирдан, зўрға, жўртгага* каби. Бу каби ясалмаларда келишик аффикси шакл ясаш хусусиятини йўқотади ва сўзнинг лексик маъно англатувчи қисмига сингиб кетади. Сўзнинг шу келишик шаклида қотиб қолиши натижасида равишлашиш ҳодисаси юз беради. Албатта, воситали келишик шаклида келган ҳар қандай сўз ҳам равишга айланавермайди. Қуйидаги ҳолларда равишлашиш ҳодисаси юз бериши мумкин:

а) сифат, сон ва равишлар чиқиш келишиги шаклида равишга айланади: *янгидан, чиндан, ёлғондан, бирдан, қўққисдан, тўсатдан* каби. Масалан: *Саида ёлғондан ҳайрон бўлиб қолди. (А. Қ.)*

б) айрим феъл шакллари чиқиш келишиги шаклида равишга айланади: *шошмасдан, қайтадан, ўйламасдан, индамасдан, чарчамасдан* каби. Масалан: *Мендан сўра: доно қушларнинг Чарчамасдан, сира тинмасдан... Ипак тикишини энди биламан. (Ҳ. О.) Чакмонининг икки егини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, шошмасдан орқага қайтди. (П. Қ.)*

55- §. Композиция усули билан равиш ясалиши. Композиция усули билан қўшма равишлар ясалади. Таркибидаги қисмларининг қандай сўзлардан бўлишига қараб қўшма равиш қуйидагича ҳосил қилинади:

1. *Ҳар* белгилаш олмоши билан ўрин ёки пайт маъносини билдирувчи сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *ҳар вақт, ҳар лаҳза, ҳар гал, ҳар маҳал, ҳар он, ҳар замонда* каби. Мисоллардан кўринадики, бу сўзлар келишик шаклида ҳам келади: *Қизлар ўнинчини ту-*

гатгач, ҳар вақт шундай бўладими?— ўйларди она. (Мирм.) Аваз ҳар гал тоғдан мамнун бўлиб қайтар эди. (П. Қ.)

2. Равиш билан от, равишнинг бирикувидан ҳосил бўлади: *ҳали замон, наридан бери* каби.

3. Бир сўзи билан ўрин, пайт ва миқдор билдирувчи сўзларнинг бирикувидан ҳосил бўлади; бу сўзлар келишик формасида ҳам келиши мумкин: *бир вақт, бир маҳал, бир йўла, бир зумда* каби.

4. Айни бир отни, сонни орага *-ма, ба-* элементини қўшиб такрорлаш билан, шунингдек айни бир сифатни чиқиш ва бош келишикда такрорлаш билан, айни бир от ва сифатни чиқиш ва жўналиш келишикларида такрорлаш билан, *ўз олмоши* такрорини эгалик ва чиқиш келишиги аффикслари билан ҳам ишлатишда равиш ясалади: *юзма-юз, сўзма-сўз, учма-уч, дам-бадам, қўлма-қўл, бирма-бир, қуруқдан-қуруқ, тўғридан-тўғри, бекордан-бекорга, кундан-кунга, ўз-ўзидан* каби.

МОРФОЛОГИЯ

ГРАММАТИКА ВА УНИНГ ВАЗИФАСИ

56-§. Грамматика (юнонча *grammatike* — «ёзиш санъати») сўз ва гап қурилиши, гапда сўзларнинг боғланиши ҳақидаги фандир. «Грамматика» термини тилшуносликда икки маънода қўлланади. У, аввало, тил қурилишининг таркибий қисми бўлган грамматик қурилишни англатади. Айни замонда шу грамматик қурилишга хос қонуниятларни илмий асосда ўрганадиган фаннинг номини ҳам билдиради. Шунга ўхшаш «грамматик қоида», «грамматик қонун» каби бирикмалар ҳам, биринчидан, грамматик қурилишга тегишли, унда мавжуд бўлган нарсани, иккинчидан, грамматика фани томонидан белгиланган формулаларни, тилга хос бўлган қонуниятлар таърифини англатади.

Тилнинг грамматик қурилиши унинг муҳим структура белгиларидан биридир. Грамматик қурилиш киши абстракт фикрлаш фаолиятининг жуда катта тажрибалари, натижаларининг умумлашмасидан иборат. Грамматик қурилишнинг муҳим белгиларидан бири унинг аста-секинлик билан ўзгариши, ўз қоидаларини такомиллаштира бориши бўлиб, бу ҳодисани тарихий грамматика ўрганади.

Ҳар бир тил ўз грамматик қурилишига эга, у бир неча асрлар давомида ташкил топган бўлиб, тилнинг барча диалектларидан тортиб унинг қайта ишланган юқори шакли — адабий тил учун ҳам умумийдир. Шу сабабли грамматик қурилишни ўрганувчи фан сифатида грамматика ҳам ягона, умумхалқ тили меъёрини яратиш ва уни тартибга солишга ёрдам беради. Грамматик қонуниятлар махсус ифода воситаларига эга, улар грамматик морфемалар, ёрдамчи сўзлар, интонация, сўз тартиби каби воситалар орқали ифодаланади. Грамматик воситалар мавҳум умумий муносабатларни ифодалашга хизмат қилади. Грамматик воситалар йиғиндиси, уларнинг ўзаро муносабати эса тилнинг грамматик қурилишини ташкил қилади.

57- §. Грамматик қонуниятлар умумлаштирувчилик хусусиятига эга. Чунки грамматик қоидалар алоҳида, якка олинган сўз ёки гаплар асосида юзага келмайди, балки сўз ва гапларда мавжуд бўлган умумий ҳодисаларни ўрганиш орқали ҳосил бўлади. Масалан, *келди, ёзди, югурди, кулди, ишлади, қариди, ухлади* каби сўзларнинг ҳар қайсиси ўзининг алоҳида лексик маъносига эга. Бу маънолар лексикологияда текширилади. Грамматика эса шу сўзларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган ҳаракат ва ҳолат билдириш ҳодисасини ўрганади ва уларни бир категорияга бирлаштиради. Феълнинг шахсон аффикси билан ўзгариши унинг муҳим хусусиятларидан биридир. Тилда мавжуд бўлган ҳаракат-ҳолат билдирувчи барча сўзларнинг шу хусусиятини умумлаштириш асосида феълнинг шахсон категорияси ҳақидаги қоидалар юзага келади: *мен келдим, сен келдинг, у келди, Карим келди, баҳор келди, хат келди, биз келдик, сиз келдингиз* каби. Бу эса грамматик умумлаштириш, грамматик абстракция қилишдир. Отнинг келиши билан турланиши бошқача хусусиятга эга бўлган иккинчи хил грамматик абстракциядир: *шаҳар, уй, бола, мактаб, китоб, дала, ёшлик, гул* каби сўзлар бошқа-бошқа маъно англатишидан қатъи назар, тилдаги бошқа отлар сингари келишиклар билан турланади: *шаҳарнинг, шаҳарни, шаҳарга; уйдан, уйда; болани, болага, мактабда, мактабнинг* каби. Демак, маълум грамматик конструкцияларнинг маъно ва характери аниқланганда, фақат бу маънонинг умумийлик, абстрактлик хусусиятига эътибор берилади. Чунки тилда ҳамма вақт абстракция, умумийлик мавжуддир.

лича сўз шаклларининг (*шаҳар, шаҳарнинг, шаҳардан, шаҳарни* каби) гапда бошқа сўзлар билан синтактик алоқаси, гап қурилишида шу шаклларнинг қандай вазифада келганлиги кабилар аниқланади.

60-§. Маълумки, морфология билан бир қаторда, лексикология ҳам сўзларни текширади, сўз морфологияда ҳам, лексикологияда ҳам асосий текшириш объекти ҳисобланади. Ҳар бир сўз мураккаб лексик-грамматик бутунликни ташкил этади. Сўзнинг лексик маънолари йиғиндиси унинг лексик бирлик эканлигини билдирса, грамматик формалар мажмуаси ва улар англатган грамматик маънолар сўзнинг грамматик бирлик эканлигини кўрсатади. Шу сабабли сўзлар, бир томондан, лексикологияда ва, иккинчи томондан, морфологияда тамоман бошқа-бошқа нуқтаи назардан, бошқа мақсадда ўрганилади. Лексикологияда сўзлар тилнинг лексик таркибини, унинг лексик системасини белгилаш, сўзнинг лексик маъноси, услубий хусусиятлари, қўлланиши ва бойиб бориш йўлларини аниқлаш нуқтаи назаридан ўрганилса, морфологияда эса сўз ўзгаришига хос грамматик қоида ва қонуниятларни белгилаш, грамматик маъноларни ифодалаш воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганилади. Масалан, *дарахт, бино, қуш, болалик, баҳор, қишлоқ* каби сўзлар бошқа-бошқа лексик маънога эга бўлиб, лексикология шу маъноларни, уларнинг услубий ва қўлланиш хусусиятларини текширади. Морфологияда эса бу сўзлар бир хил умумий хусусиятга эга бўлган тил ҳодисаси бўлиб, уларнинг предметликни англатиши, келишик, эгалик, грамматик сон сингари категорияларни кўрсата олиши ва бошқалар аниқланади.

Морфологиянинг вазифаси фақат сўз формалари ва улар англатган умумий грамматик маъноларни ўрганиш билан чекланмайди. Луғавий бирликларнинг семантик ва формал хусусиятларини аниқлаш асосида белгиланган сўзларнинг лексик-грамматик категорияларини, яъни сўз туркумлари ҳақидаги таълимот ҳам морфологияга киради.

Демак, морфология сўз ҳақидаги, унинг морфологик структураси, шакли ва улар англатган грамматик маънолар ҳамда сўз туркумлари ва уларга хос грамматик категориялар ҳақидаги грамматик таълимотдир.

61-§. Сўз киши онгидаги, борлиқдаги нарса, ҳаракат, белги ва ҳодисалар ҳақидаги тушунчани билдиради. Тушунча эса борлиқнинг киши онгида акс этиши натижасида ҳосил бўлади. Сўзнинг тушунча англатиши сўз лексик маъносининг асосини ташкил этади, лексик маъно ҳар бир сўзда индивидуал бўлади. Аммо мустақил сўзлар фақат биргина лексик маъно англатиб қолмай, балки ўзаро боғланган бир қанча қўшимча маъноларни ҳам англатади. Масалан, *пахталар, китоблар, ўқувчилар, колхозчилар, ишладилар, келдилар, ўқиётирлар* каби сўзлар, лексик маънодан ташқари, бошқача маънони ҳам билдиради. Бундай маъно фақат бир сўз учунгина хос бўлмай, балки сўзлар группаси учун умумий бўлади. Масалан, *пахталар* сўзи техника экинини англатади, *китоблар* сўзи ўқув қуролини, *колхозчилар* сўзи бир жамоа хўжалигида ишловчи кишиларни билдиради; *келдилар, ишладилар* сўзлари эса бирор томонга қараб ҳаракат қилиш, бирон иш билан шуғулланишни англатади. Булар — шу сўзларнинг лексик маъноси. Бу сўзларда қўшимча маъно — кўплик маъноси ҳам ифодаланади. Сўзлар гуруҳи учун хос бўлган бундай умумий маънолар *грамматик маъно* дейилади. Демак, ҳар бир мустақил сўзда икки хил маъно — лексик ва грамматик маъно ўзаро боғланган ҳолда биргаликда ифодаланади. Жумладан, *қўшиқчи, ўйинчи, дуторчи* каби сўзларнинг ҳар бирида моддий лексик маъно — қўшиқ айтиш, ўйнаш ва дутор чертиш билан шуғулланувчи шахс маъноси ҳамда грамматик маъно — бирлик сон, бош келишик маънолари биргаликда ифодаланади.

Сўзнинг лексик маъноси аниқ ҳам, мавҳум ҳам бўлиши мумкин. Масалан, *қалам, китоб, йигит, гул, бино* сўзлари конкрет предмет маъносини англатса, *бахт, садоқат, мундарижа, ақл, ватанпарварлик* каби сўзлар мавҳум маънога эга. Грамматик маъно, одатда, мавҳум тушунчадан иборат бўлиб, шу хилдаги бошқа тушунчалар билан бирга сўзнинг лексик маъносига қўшимча тарзда ифодаланади, гап қурилиши системасида сўзнинг вазифаси ва ўрнини белгилайди. Масалан, келишик шакллари отнинг бошқа сўзлар билан синтактик алоқасини кўрсатади, унинг гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол вазифаларида келишини таъминлайди.

Грамматик маънолар ўз хусусиятига қараб иккига бўлинади: 1) категориал грамматик маъно; 2) хусусий грамматик маъно.

1. Сўзнинг категориал грамматик маъноси маълум сўз туркумлари учун хос умумий грамматик маънолардан иборат. Масалан, отнинг «предметлик» маъносини билдириши, сифатнинг «белги» маъносини, феълнинг «ҳаракат» маъносини англатиши шу сўзларга хос категориал грамматик маъноларга киради.

2. Сўзнинг хусусий грамматик маъноси конкрет сўз туркуми учун мос бўлиб, махсус воситалар орқали ифодаланади. Масалан, отларга хос эгалик, грамматик сон, келишик маънолари, феълларга хос шахс-сон, замон, майл, нисбат-даража маъноларининг ҳар қайсиси хусусий грамматик маъноларга киради.

62- §. Ўзбек тилида грамматик маъно қуйидаги усуллар билан ифодаланади:

1. Асосга грамматик маъно билдирувчи аффикс қўшиш билан; *китобни, китобга, китобдан, китобнинг, ёздинг, ёзгансан, ёзасан, ёзаётурсан, ёзарсан* каби.

2. Ёрдамчи сўзлар келтириш билан: *Биз келажакка ишонч билан қараймиз. (А. Қ.) Дўстлик биз учун ҳаммиша илҳом ва куч-қувват манбаи бўлиб келган. (Ў. Ў.)*

3. Интонация орқали. Гапни турлича интонация билан айтиш орқали ҳам турлича грамматик маъно ифодаланади: *Жўра кўчадан қичқириб кирган эди: Уктам ака!.. (О.) Машина келди.— Машина келди?— Машина келди! Бу китоб (қ а й с и?).— Бу — китоб (н и м а?)* каби.

4. Сўзларни такрорлаш ҳам грамматик маънони ифодалашга хизмат қилади: *Саида битта-битта босиб ҳужрасига томон йўналди. (А. Қ.)*

ГРАММАТИК ШАКЛ

63- §. Грамматик маънолар, одатда, тилнинг турли воситалари орқали ифодаланади. Бу воситалар — *грамматик шакл* дейилади. Грамматик шакл грамматик маънони ифодалашнинг энг зарурий элементиدير, тилда улар бири иккинчисидан ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди. Масалан, эгалик маъносининг *-(и)м* аффикси билан ифодаланиши каби. Эгалик аффикслари уч шахсни, айни вақтда бирлик ва кўпликдаги шахсларни

билдиради. Натижада эгалик маъносининг уч шахсга, бирлик ҳамда кўплик сонга кўра ифода шаклларининг бир бутун системаси юзага келади: *китобим, китобинг, китоби, китобимиз, китобингиз, китоблари* каби.

64- §. Грамматик шакл сўзнинг у ёки бу грамматик восита олиб ўзгаришидир. Сўзнинг турли грамматик шакллар олиши *сўз ўзгариши* дейилади. Сўз ўзгариши лексик маъно билан категориал грамматик маънолар бирлигига асосланади.

Сўзнинг грамматик шакллари системаси *парадигма* (юнонча *paradeigma* — «намуна») дейилади. Сўзнинг грамматик шакллари системаси эса морфологиянинг парадигматика қисмида ўрганилади.

Парадигма ўз хусусиятига қараб иккига бўлинади: а) хусусий парадигма; б) тўлиқ парадигма.

65- §. Бир туркумга тегишли сўзларнинг муайян шакллари системаси хусусий парадигмани ҳосил қилади. Шу туркумга хос хусусий парадигмалар йиғиндиси эса тўлиқ парадигмани ташкил қилади. Масалан, отнинг сон, келишик ва эгалик аффикслари билан ўзгариш системалари биргаликда тўлиқ парадигмани ташкил қилса, грамматик сон формалари, келишик формалари ҳамда эгалик шаклларининг ҳар қайсиси хусусий парадигмага тенг бўлади. Феълнинг тўлиқ парадигмаси унинг ўзгариши билан боғлиқ барча формалари йиғиндисидан иборат бўлса, шахс-сон ёки замон шаклларида ўзгариш системалари алоҳида-алоҳида хусусий парадигмаларни ҳосил қилади. Одатда, «парадигма» термини орқали кўпинча тўлиқ парадигма ифодаланadi.

Хусусий парадигмалар ҳар бир туркумнинг ўзига хос бўлади ёки туркумлараро умумий бўлади. Масалан, даража (нисбат) шакллари ясалиши фақат феъл туркумининг ўзига хос хусусий парадигма: келишик, эгалик ва грамматик сон шакллари отлар учун ва от олмошлар (*мен, сен, у, биз, ким, нима, ҳеч ким* каби) учун умумий.

66- §. Грамматик категорияга муносабати, яъни парадигма ҳосил қилиш ёки қилмаслиги жиҳатидан сўз шакллари икки турга бўлинади: 1) категориал шакллар, 2) нокатегориал шакллар.

Категориал шакллар маълум бир сўз туркумига хос грамматик шакллар системасига бирлашувчи, демак, грамматик категория ҳосил қилувчи шакллардир: отлар-

даги грамматик сон, эгалик ва келишик шакллари, феъллардаги замон, шахс-сон шакллари каби.

67- §. Нокатегориал шакллар ҳам маълум грамматик маънони англатади, аммо улар ўзаро бир системага бирлашмайди, маълум даражада мустақилликка эга бўлади. Отлардаги кичрайтиш ва эркалалаш, сифатлардаги белгининг ортиқ-камлиги шакллари кабилар нокатегориал шаклларга киради.

68- §. Сўзнинг грамматик шакллари тузилиш жиҳатидан икки хил бўлади: синтетик шакл, аналитик шакл.

Синтетик шакл сўзга аффикс қўшиш билан ҳосил бўлади. Масалан, *Университетда Каримни кўрдим. Меҳнатдан ер, сувдан ўсимлик, қуёшдан борлиқ яшнайдди (М. Исм.)* гапларида грамматик шакллар аффикслар билан ҳосил қилинган, демак, синтетик шакл.

Аналитик шаклда эса грамматик маъно ёрдамчи сўз орқали ифодаланади. Масалан, *Укам учун китоб олдим. Укам катта суръат ва куч билан отилаётган сувни томоша қилди (О.)* гапларида маълум маънолар ёрдамчи сўз билан (*учун, билан*) ифодаланган, демак, *укам учун, суръат ва куч билан* кабилар аналитик шакл.

Маълум парадигмага хос шакллар системасида сўзнинг махсус сўз ўзгартувчи аффикс олмаган шакли ҳам унинг алоҳида грамматик шакли саналади. Чунки бундай аффиксиз шакл ҳам маълум грамматик маъно ифодалайди, шу сўзнинг бошқа сўзлар билан грамматик муносабатини кўрсатишга хизмат ҳам қилади: *бола — болалар, шаҳар — шаҳарда — шаҳарнинг — шаҳардан* каби. Парадигма таркибидаги аффиксиз шаклга ноль кўрсаткичи шакл дейилади. Илмий ишларда бундай шакл \emptyset белгиси билан кўрсатилади.

69- §. **Жуфт шакллар.** Синтетик ва аналитик шакллардан ташқари, маълум грамматик маънони ифодалаш учун сўзнинг жуфт ва такрорий шакллари ҳам қўлланади. Сўзнинг жуфт шакллари бир хил шаклдаги икки сўз (асос)нинг тенгланиш йўли билан боғланиши орқали ҳосил бўлади. Одатда, икки сўзнинг жуфтланиши натижасида янги лексик маъноли сўз ясалмайди, балки жуфтлик ҳосил этган сўзлар ўз маъносини сақлагани ҳолда кўплик, жамлаш, умумлаштириш, миқдор, такрор, кучайтириш каби қўшимча маъноларни англатади: *ота-она, олма-ўрик, қалам-дафтар* каби. Шунинг учун жуфт шакллар сўз ясалиши системасига кир-

майди. Улар тилда маъно ва услубий жиҳатдан турлича оттенкаларни, шунингдек айрим грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилади. (Янги лексик маъно англатган жуфт шакл қисмлари ўзининг дастлабки лексик маъносидан узоқлашган бўлади: *иссиқ-совуқ, кўз-қулоқ* каби.)

Сўзининг жуфт шакллари ўз қисмларининг бир туркумдаги сўздан бўлиши (от-от, феъл-феъл каби), ҳар бир қисмнинг ўз урғуси борлиги ва уларнинг грамматик жиҳатдан тенглиги билан характерланади. Улар шу хусусияти билан бир тушунчани англатиб, бир бош урғуга эга бўлган, қатъий тартиб асосида тобелаш йўли билан боғланган ва қисмлари турли сўз туркуми бўлган қўшма сўзлардан фарқ қилади. Қ и ё с л а н г: *тоғ-тош, қовун-тарвуз, катта-кичик* ҳамда *бешотар, кўзойнак, Каттақўрғон* каби.

Жуфт шакл ҳосил қилувчи сўзлар семантик жиҳатдан қуйидагича маъно муносабатида бўлади:

а) маъно жиҳатидан бир-бирига яқин сўзлар жуфт шакл ясайди: *арпа-буғдой, қўл-оёқ, олма-ўрик, гўшт-ёғ, хотин-қиз, писта-бодом* каби;

б) синонимик муносабатда бўлган сўзлар жуфт шакл ясайди: *орзу-истак, ўй-хаёл, куч-қувват* каби;

в) антонимик муносабатда бўлган сўзлар жуфт шакл ясайди: *кун-тун, катта-кичик, паст-баланд, узоқ-яқин, оқ-қора, ёш-қари* каби;

г) бутун ва бўлак маъносини билдирган сўзлар жуфт шакл ясайди: *гап-сўз, ой-кун, тоғ-тош, вақт-соат* каби.

Жуфт шакл қисмлари маъно жиҳатидан қуйидагилар билан характерланади:

1. Ҳар икки қисм мустақил маънога эга бўлади: *она-сингил, ер-сув, ўйин-кулги, аста-секин, борди-келди, яхши-ёмон* каби.

2. Бир қисми мустақил маънога эга бўлади. Бу хил жуфт шакллар қуйидаги кўринишларга эга: а) ҳар икки компонент ҳам мустақил маъноли сўз бўлиб, тарихий ривожланиш натижасида унинг бир қисми ўз лексик маъносини йўқотади ва жуфт шаклнинг таркибий қисмига айланиб қолади: *қари-қартанг, кўча-кўй, темир-терсак, бўй-баст* каби; б) фақат биринчи компоненти мустақил маънога эга бўлиб, унинг фонетик ўз-

гариши натижасида иккинчи компоненти юзага келади: *чала-чулпа, майда-чуйда, калта-култа, доғ-дуғ* каби.

3. Ҳар икки қисми мустақил маънога эга бўлмайди: *алғов-далғов, ади-бади, ғиди-биди, така-пука, икир-чикир, апоқ-чапоқ* каби.

Жуфт шакл таркибида қуйидагича фонетик ўзгаришлар бўлади:

а) биринчи товуш ўзгаради: *нон-пон, қоғоз-поғоз, мева-чева, қулоқ-сулоқ, китоб-митоб* каби; б) сўз унли билан бошланганда, бир ундош товуш орттирилади (орттирилувчи, шунингдек, алмаштирилувчи товуш сифатида *п, м, с, ч* ундошлари келади): *иш-пиш, ирим-сирим, апил-тапил, уй-пуй, ош-пош* каби; в) асосдаги унли товуш ўзгаради: *дон-дун, доғ-дуғ, тағ-туғ, хат-хут* каби; г) бир ундош товуш орттирилади ва асосдаги унли ўзгаради: *ора-сира, ажи-бужи* каби; д) бир ундош алмаштирилади ва асосдаги унли ўзгаради: *бақир-буқур, латта-путта, майда-чуйда, ғадир-будур, ҳаккам-дуккам* каби.

70-§. Такрорий шакллар бир хил шаклдаги сўз (асос)ларнинг такрорланишидан ҳосил бўлади. Жуфт шакл сингари такрорий шакл ҳам сўз ясалиши ҳодисасига кирмайди. Чунки уларнинг асосий кўпчилиги янги лексик маъно билдирмайди, фақат кўплик, маънони кучайтириш, такрор, давом каби қўшимча оттенкаларни англатади.

Такрорий шакл, асосан, давомлилик, кўплик, маънони кучайтириш, экспрессивлик, такрор кабиларни англатади: *Ўктам... колхоз гидростанциясини кўрмоққа қизиқди, ... юра-юра кенг, сўлим майдонга чиқиб қолди. (О.) Хотини, ранги ўчган, ўрнидан туриб болани беланчакка солди ва қаттиқ-қаттиқ тебрата бошлади. (А. Қ.) — Эҳе, қанча-қанча воқеалар бошимиздан ўтди! Сенлар ёлғиз бир учинигина биласанлар. (О.)*

Баъзи такрорий шаклларда қисман янги лексик маъно англатиш ҳодисасини кўриш мумкин. Бу вақтда такрорий шакл қисмлари ўзининг асл лексик маъносидан узоқлашган бўлади: *от-от* (ўйин номи), *эс-эс* (эс-эс билмоқ), *кўз-кўз* (кўз-кўз қилмоқ) каби.

Айрим тақлидий сўзларнинг такрори маълум нарса, белги кабиларнинг ўзини англатиши мумкин: *чакчак* (овқат номи), *чақчақ* (қувноқ), *пақпақ* (ўйин номи) каби. Бир сўз ҳолига келиб қолган бундай бирликлар такрорий шакллик хусусиятини йўқотган бўлади.

Такрорий формалар тўла такрор ва қисқа такрор асосида ҳосил бўлади: *япалоқ-япалоқ, яп-япалоқ; қора-қора, қоп-қора; кўк-кўк, кўм-кўк* каби.

ба-, -ма элементлари ёрдамида ҳосил бўлган сўзлар ҳам такрорий шаклга киради; *бетма-бет, кетма-кет, хилма-хил, дамба-дам, навбатма-навбат* каби. Бундай такрорий шакллар кўпинча асос англатган маънодан бошқачароқ маъноларни ҳам билдиради: *басма-бас, учма-уч, бошма-бош, юзма-юз, номма-ном* каби.

ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯ

71-§. Ўзаро бир-бирига зид қўйилган ва қиёсан олинган грамматик маънолар системаси ва уларга хос ифода воситалари — грамматик шакллар системаси грамматик категория дейилади. Масалан, отларга хос келишиқ маънолари ва уларнинг ифода шакллари бўлган келишиқ шакллари системаси келишиқ категориясини ҳосил қилади. Шунингдек, отларда эгалиқ категорияси, сон категорияси, феълларда шахс-сон категорияси, нисбат (даража) категорияси кабиларнинг ҳар қайсиси ўзига хос грамматик маънолар мажмуасига ва шу маъноларнинг ифода шакллари системасига эга.

Грамматик категориялар умумий ҳодиса сифатида хусусий ҳодисаларда мавжуд бўлади, хусусий ҳодисалар умумлашмаси асосида юзага келади. Демак, сон категорияси бирлик ва кўплиқ маъноларини ифодаловчи шакллар системасидан, эгалиқ категорияси биринчи шахс — сўзловчи, иккинчи шахс — тингловчи, учинчи шахс — ўзга ва шуларнинг миқдори маъноларини ифодаловчи шакллар системасидан иборат. Грамматик категорияларда тилнинг ўзига хос хусусияти очиқ намоён бўлади. Масалан, рус тили (айрим бошқа тиллар) учун хос грамматик жинс категорияси туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида йўқ; рус тилида сифатларга келишиқ категорияси хос, ўзбек тилида эса сифат, одатда, турланмайди ва бошқалар.

СЎЗНИНГ МОРФОЛОГИК СТРУКТУРАСИ

72-§. Маълумки, сўз тилнинг энг муҳим бирликларидан бири бўлиб, шакл ясалишига эга бўлиши ёки эга бўлмаслиги мумкин. Масалан, *китоб* сўзи от туркумига

мансуб, шунга кўра *китобим, китобинг, китоби* (эгалликнинг кўплиги ҳам назарда тутилади); *китоб* ва *китоблар*: *китобга, китобни, китобнинг, китобдан, китобда, китобимнинг, китобингни, китобларимизга, китобларингиздан* каби шаклий ўзгаришлар системасига эга. Сўзнинг грамматик маънолари жиҳатидан фарқландиган ҳар бир шакли *сўзшакл* дейилади. Сўзшаклларнинг ясалишида қатнашиб, ҳар хил грамматик маъно англатадиган қисм сўзнинг морфологик тузилишини ташкил қилади. Масалан, *китобларимдан* сўзи ўз морфологик тузилиши жиҳатидан *китоб-лар-им-дан* тарзида бўлинади. Бу сўзда *китоб* — ўзак морфемаси, шакл яшаш асоси, *-лар* — кўплик шакли ясовчи морфема, *-им* — эгалик шакли ясовчи морфема ва *-дан* — чиқиш келишиги шакли ясовчи морфема. *Ўқиётирмиз, ёздингиз, шаҳарларимизда, мактабларингизнинг* сингари сўзлар ҳам морфологик структура жиҳатидан *ўқи-ётир-миз, ёз-ди-нгиз, шаҳар-лар-имиз-да, мактаб-лар-ингиз-нинг* тарзида бўлинади. Буларда *ўқи, ёз, шаҳар, мактаб* морфемалари шакл яшаш асоси, ундан кейинги морфемалар эса шакл ясовчи воситалар — аффикслар ҳисобланади.

Кўринадикки, сўзнинг морфологик тузилишида шакл яшаш асоси ва шакл ясовчи восита мавжуд бўлади. Сўзшакл таркибида бирдан ортиқ шакл ясовчи аффикснинг иштирок этишига қараб унинг морфологик структураси ҳам мураккаблашиб боради: *мактаблар, мактаблари, мактабларидан* каби. Бу вақтда сўзшакл таркибида ҳар бир шаклнинг яшаш асоси ва ясовчи воситаси алоҳида-алоҳида ажратилади; ажратиш охириги шаклдан бошланади. Масалан, *шогирдларимизга* сўзида жўналиш келишиги шаклини яшаш асоси *шогирдларимиз, -га* аффикси эса шу келишик шаклини ясовчи восита. *Шогирдларимиз* сўзида эгалик шаклини яшаш асоси — *шогирдлар*, эгалик шакли ясовчи восита — *-имиз*; кўплик шаклини яшаш асоси — *шогирд, -лар* сон шакли ясовчи восита ҳисобланади. *Ёздирдик, келтирдингиз* каби сўзшаклларнинг таркиби ҳам шу тарзда ажратилади: *ёздирдик: ёздирди-к* (шахс-сон шакли) *ёздир-ди* (замон шакли), *ёз-дир* (нисбат шакли) каби; *келтирди-нгиз* (шахс-сон), *келтир-ди* (замон), *кел-тир* (нисбат) каби.

73- §. Сўзлар ўз мавҳум грамматик маънолари, морфологик белгилари ва грамматик категорияларига қараб, сўз яшаш, шакл яшаш ва сўз ўзгартиш хусусияти ҳамда гапда бажарган вазифаларига қараб бир-биридан фарқ қилади. Сўзларнинг мавҳум грамматик маъноси, морфологик ва синтактик белгиларига қараб гуруҳларга бўлиниши *сўз туркуми дейилади*.

Ҳар бир туркум ўзига хос мавҳум грамматик маънони англатади ва шу туркумга хос грамматик маъноифодаловчи воситаларга эга бўлади. Жумладан, от туркуми «предметлик» маъносини (*кўча, бино, шаҳар, садоқат, дўстлик, киши каби*), феъл туркуми «ҳаракат»ни (*ўқи, ёз, ишла, кўкар, тинчи, бошла каби*), сифат туркуми эса «белги» маъносини (*яхши, катта, гўзал, баланд, ширин, қадимги, билимли каби*) англатади. От, сифат, феъл ва бошқа сўз туркумлари англатган бу мавҳум маънолар грамматик маънога киради. Бундай мавҳум грамматик маъно сўзларни туркумларга ажратишда асосий белги ҳисобланади. У, айниқса, лексик маъноси билан грамматик маъноси бир-бирига мос бўлган сўзларда катта ўрин тутади, сўзларни туркумлашда грамматик белгилар ҳам албатта ҳисобга олинади. Сўз туркумларини характерловчи грамматик белгилар хилма-хилдир.

74- §. Сўзнинг морфологик белгилари, асосан, унинг махсус шакл яшаш ва сўз ўзгартиш шакллариغا эга ёки эга эмаслигида кўринади. Масалан, от келиши ва эгаллик аффиксини олиб турланса, феъл шахс-сон ва замон аффиксини олиб тусланади.

75- §. Сўзнинг гапда қандай гап бўлаги вазифасида келиши ва бошқа сўзлар билан синтактик муносабатга кириша олиши сўз туркумларининг синтактик белгисига киради. Масалан, предметликни билдирган от гапда эга ва тўлдирувчи вазифасида келади. Бу отнинг муҳим белгисидир. Бошқа сўз туркумлари эга ва тўлдирувчи вазифасида келиш учун отлашади (*Ёмонни танқид қил, яхшига тақлид қил*). Отлар гапда феъл, сифат, сон каби қатор сўз туркумлари билан синтактик алоқага кириша олади.

76- §. Ҳозирги ўзбек тилида сўзлар мавҳум грамматик маънолари, морфологик ва синтактик белгиларига қараб беш гурппага бўлинади: 1) мустақил сўзлар,

2) ёрдамчи сўзлар, 3) модал сўзлар, 4) ундовлар, 5) тақлидий сўзлар.

77-§. Мустақил лексик ва грамматик маънога эга бўлиб, гапнинг бирор бўлаги вазифасида келадиган, шунга мувофиқ шакл яшаш хусусиятига эга бўлган сўзлар *мустақил сўз* дейилади.

Мустақил сўзлар воқеа-ҳодисалар ҳақидаги тушунчаларни (предмет, белги, ҳаракат, миқдор каби) ифодалайди. Шунга кўра уларга хос асосий белги — лексик маъно англатиш саналади (Бу жиҳатдан олмош бошқа мустақил сўз туркумларидан ажралиб туради).

Мустақил сўзлар учун иккинчи умумий белги гап бўлаги вазифасида келиши ҳисобланади.

Учинчи, жузъий, лекин муҳим белги — сўз яшаш ва шакл яшаш ва форма ўзгартиш хусусиятига эга бўлиш саналади. Кейинги саналган ҳодисалар барча мустақил сўз туркумларига бирдек хос эмас. Масалан, от ва феълда ҳар уч ҳодиса — сўз яшаш, шакл яшаш ва сўз ўзгартиш мавжуд; сифатга сўз яшаш ва шакл яшаш хос (сўз ўзгартувчини фақат отлашганда олади), равишда, асосан, сўз яшаш ва қисман шакл яшаш (даража ясаши) бор ва бошқалар.

От, сифат, сон, олмош, феъл ва равиш мустақил туркумларга киради. От нарсани билдиради; сон, келишик, эгалик, категорияларига эга; гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи ҳамда ҳол вазифаларида келади. Сифат нарсанинг белгисини билдиради; аслий ва нисбий бўлади; чоғиштирма ва орттирма даражалари билан характерланади; гапда аниқловчи ва кесим, отлашганда эса эга, тўлдирувчи вазифасини бажаради. Сон нарсанинг миқдорини, сирасини билдиради, гапда асосан, аниқловчи, айрим ҳолларда кесим, эга вазифаларида келади. Олмошлар от, сифат, сон каби сўз туркумлари ўрнида қўлланади, лекин нарса, белги, миқдор кабиларни ифодаламайди, балки уларни кўрсатишга хизмат қилади. Қайси сўз туркуми ўрнида қўлланса, ўша туркум сўзи бажарган синтактик вазифаларда келади. Феъл нарсанинг ҳаракати ва ҳолатини англатади; майл, замон, шахс-сон, нисбат категорияларига эга; гапда кесим, унинг функционал шакллари эса аниқловчи, ҳол ва тўлдирувчи вазифасини бажаради. Равиш эса асосан ҳаракатнинг белгисини англатади, гапда, асосан, ҳол вазифасида қўлланади.

78- §. Ердамчи сўзларнинг мустақил сўзлардан фарқи шундаки, улар лексик маъно англатмайди, морфологик жиҳатдан ўзгармайди, гап бўлаги вазифасида келмайди, ясалиш хусусияти ҳам йўқ.

Лексик маънога эга бўлмай, фақат хилма-хил муносабатларни кўрсатиш, сўз ва гапларни ўзаро боғлаш ёки уларга нозик қўшимча маъно қўшишга хизмат қиладиган сўзлар *ёрдамчи сўзлар* дейилади. Ердамчи сўзларга кўмакчи, боғловчи, юклама киради.

Сўзловчининг гапда ифодаланган фикрга ёки фикрнинг борлиққа муносабатини кўрсатадиган сўзлар *модал сўзлар* дейилади. Улар тасдиқ, ишонч, гумон каби хилма-хил модал маъноларни ифодалайди, гапда кириш сўз ва бутун бир гап сифатида қўлланади.

Ундовлар алоҳида группани ташкил қиладди. Улар турли-туман ҳис-туйғуларни, хитоб, чақириқ, ундаш кабиларни англатади.

Тақлидий сўзлар борлиқдаги жонли ва жонсиз предметларнинг ихтиёрий ҳамда ихтиёрсиз равишда чиқарган товушларини тақлидан ифодалайди.

79- §. Сўзларнинг маълум туркумларга ажратилиши қотиб қолган — ўзгармайдиган ҳодиса бўлмай, балки ўзбек тили грамматик қурилишининг ривожланиши, янги грамматик хусусиятларнинг аста-секин тўплана бориши натижасида бир туркумдаги айрим сўз бошқа туркумга ўтиши мумкин. Сўзларнинг бундай ўзаро ўтиш ҳодисаси сўзнинг семантик, морфологик ва синтактик хусусиятларининг ўзгариши билан боғланган.

Масалан, ўзбекча *кунда* сўзи асли *кун* (русча *день*) сўзнинг ўрин келиши шаклига тенг бўлиб, шу шаклида лексик ва грамматик жиҳатдан ўзгариб, равишга (*ҳар кун*) кўчган. Бу равишни энди ўрин келишигидаги от деб қараб бўлмайди.

Бир туркум сўзининг бошқа туркумга ўтиши ҳодисасини бир туркум сўзининг нутқда бошқа туркум сўзи ўрнида ишлатилиши ҳодисасидан фарқлаш керак. Кейинги ҳолатда янги сўз ҳосил бўлмайди.

80- §. Ўзбек тилида бир туркум сўзининг бошқа туркум сўзи ўрнида қўлланиши қуйидагича:

а) сифатларнинг отлашиши: *Яхшига ёндош, ёмондан қоч;*

б) отларнинг сифат ўрнида қўлланиши: *Кенг, текис асфальт йўлдан машиналар физиллаб ўтмоқда;*

в) сонларнинг отлашиши: *Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди;*

г) равишларнинг отлашиши: *Кўндан кўп ақл чиқар;*

д) сифатдошларнинг отлашиши: *Баҳор қўшиғини куйлаганларнинг Гулшани хазонсиз, иқболи мангу (У.);*

е) сифатнинг равиш ўрнида, равишнинг сифат ўрнида қўлланиши: *Уста ака сўзларни чертиб-чертиб, салмоқ билан самимий ва чиройли гапирди (О.) Оз сўз — саз сўз.*

Бир туркум сўзи бошқа туркум сўзи ўрнида қўлланганда у бутунлай кейинги сўз туркумига ўтиб кетмайди, аксинча, аввалги сўз туркуми доирасида қолади. Жумладан, *тош йўл, атлас кўйлак, яхшининг шарофати; Кўкка боқма, кўпга боқ* каби мисолларда *тош, атлас* отлари сифат ўрнида, *яхши* сифати ва *кўп* равиши от ўрнида келган. Бироқ улар сўз сифатида отлигича, сифатлигича, равишлигича қолади.

МУСТАҚИЛ СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

ОТ

ОТНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

81- §. Предметлик маъносини англатадиган сўз туркуми *от* дейилади. От бу маънони сон, эгалик ва келишик грамматик категориялари ифодаладиган маъно билан биргаликда англатади.

От туркумига кирган сўзлар семантик жиҳатдан турли-тумандир. Отларга реал борлиқдаги нарсаларнинг предметларни англатган (*уй, дала, эшик, дарахт, узум, болта, шаҳар* каби), шахс билдирган (*бола, йигит, киши, ота, аёл, қиз* каби), жисм ва модда номини билдирган (*сув, ун, буғдой, қанд, сут, асал, қор* каби), жонли нарсалар ва организмларни билдирган (*қуш, балиқ, каклик, товуқ, эчки, бактерия, микроб* каби) сўзлар билан бирга, белги-хусусият, ҳаракат ва ҳолат номлари каби турлича мавҳум тушунчаларнинг номларини билдирган (*шодлик, қўрқинч, тезлик, қизиллик, шовқин, сайлов, йиғилиш, ишлаб чиқариш, кураш* каби) сўзлар кирди. Чунки бу сўзларнинг ҳаммаси бир умумий маънони — предметлик маъносини англатади.

82-§. Отнинг асосий морфологик белгиларига грамматик сон, эгалик ва келишик категориялари киради. Отларда шу грамматик категорияларга мос равишда грамматик шакллар системаси мавжуд бўлиб, улар орқали хилма-хил грамматик маънолар ифодаланади. Жумладан, келишик ва эгалик шакллари отнинг гапда бошқа сўзлар билан боғланишини, келишик шакллари турлича синтактик вазифаларда келишини кўрсатади: *Унсин бутун диққатини туйғун кўзларига тўплаб Гулнорга тикилди. (О.) Ҳозирги замонда дадил қадам ташлай олмаган киши туртилиб, четга чиқиб қолади. (А. Қ.) Дилингда жўш урар шодликнинг сели. (У.)*

Отнинг синтактик белгиларига, биринчи навбатда, унинг гапда эга ва тўлдирувчи вазифасида қўлланиши киради: *Комила чамадончани қўлига олиб, ўртоғини уй томон бошлади. (О.) Сатторнинг қадди-қоматида, юз-кўзида баркамол йигитларга хос алоҳида бир жозиба бор эди. (П. Қ.) Юзига тушиб турган офтобдан кўзлари қамашиб кетди. (О. Ё.) Шунингдек, отлар қаратувчи, изоҳловчи ва ҳол вазифасида ҳам келади. *Мирҳайдар ота кунда ясли қурилишига келар, уста Азим ва уста Содиқ билан бирпас ҳангомалашарди. (О.)**

ОТЛАРНИНГ МАЪНО ТУРЛАРИ

83-§. Отлар ҳар хил маъно англатади. Шунга кўра уларнинг грамматик хусусиятлари ҳам турлича. Отлар қуйидагича лексик-грамматик турларга бўлинади;

- 1) атоқли отлар ва турдош отлар;
- 2) конкрет отлар ва мавҳум отлар;
- 3) якка отлар ва жамловчи отлар.

84-§. Атоқли ва турдош отлар. Отлар ўз маъноларига қараб дастлаб икки группага бўлинади: 1) атоқли отлар; 2) турдош отлар.

Атоқли отлар якка шахсларнинг номи, борлиқдаги якка нарса, воқеа-ҳодисаларнинг номи бўлиб хизмат қилади: *Аҳмад, Комилов, Осие, Тошкент, Ўзбекистон, Зарафшон* каби.

Турдош отлар от туркумига кирган сўзларнинг асосий қисмини ташкил қилади. Турдош отлар бир жинсдаги шахс, нарса, ҳайвонлар, воқеа-ҳодисаларнинг номлари бўлиб, шулар ҳақидаги умумий предметлик тушунчасини англатади (*одам, мамлакат, ватан, дарё,*

денгиз, ишчи, талаба, шаҳар, қишлоқ, ғалаба, зафар, муҳаббат, тезлик, секинлик, севги, жасурлик каби).

Атоқли ва турдош отлар бир-биридан фақат семантик томондангина фарқ қилиб қолмай, маълум даражада грамматик жиҳатдан, яъни грамматик сон шаклларида ишлатилиши жиҳатидан ҳам фарқланади. Атоқли отлар, одатда бирлик шаклида келиб, кўпликда қўлланмайди. Атоқли отлар грамматик кўплик белгисини олиб келганда, умумий белги-хусусиятга эга бўлган шахс ва предметлар гуруҳини, бир хил аталадиган ёки ўзаро қариндошлик муносабатидаги шахсларни англатади: *Ака-ука Шожалиловлар, Раҳим ва Рустам Раҳмоновлар. Биз Навоий орзусини амалга ошириб, қанчадан-қанча фарҳодлар яратиб қўйдик. (Ойдин.) Дарёнинг йўлига гуллар сочгали, ширинлар, қадлари шамшодлар келди. (Ҳ. О.)*

Атоқли отларга қўйидагилар киради:

а) кишиларнинг номлари, фамилиялари, тахаллус ва лақаблари: *Карима, Салим, Мўминов, Набиев, Алишер Навоий, Ойбек, Уйғун, Шуҳрат* каби;

б) географик, маъмурий-территориал номлар, тарихий ҳодисалар, адабий ва илмий асарлар, муассаса ва корхоналарнинг номлари: *Ўрта Осиё, Самарқанд, «Ташсельмаш»* каби;

в) астрономик номлар: *Марс, Венера, Қуёш, Ер, Зухра, Ҳулкар* каби;

г) ҳайвонларга қўйилган махсус атамалар: *Бойчибар, Йўлбарс, Полвон, Арслон, Тўрткўз* каби.

Шахс номини билдирувчи кўпгина атоқли отлар нарса, белги, ҳолат билдирувчи турдош отлар ва айрим бошқа сўз туркумлари асосида келиб чиққан. Бундай сўз якка нарсанинг номига айланса, атоқли отга ўтади: *муҳаббат — Муҳаббат, зафар — Зафар, ўткир — Ўткир; Болта, Қўчқор, Баҳодир, Бахтиёр, Шуҳрат, Эркин, Озод, Ўлмас, Турсун* каби.

Тарихий ҳодисалар, илмий-бадий асарлар, газета-журнал номларида турдош отларга хос лексик маъно сақланади: *8 Март — Халқаро хотин-қизлар байрами, «Ўтган кунлар», «Юлдузли тунлар», «Бой ила хизматчи» асарлари, «Шарқ юлдузи» журнали, «Қишлоқ ҳақиқати» газетаси* каби.

Атоқли отлар бир жинсдаги шахс ва нарсаларнинг умумий номига айланса, турдош отлар гуруҳига ўтади:

хосиятхон (атлас), муслимка (буғдойнинг бир тури), ампер, макентош, август, рентген, геркулес каби.

Атоқли от турдош отга ва турдош от атоқли отга ўтиб, айни замонда аввалги маъноларида ҳам ишлатилса, гўё омонимлар келиб чиқади: *йўлдош — Йўлдош, тўлқин — Тўлқин каби.*

Конкрет ва мавҳум отлар

85- §. Конкрет отлар аниқ шахс, нарсаларни англатади. Конкрет отлар бевосита кўриш ва санаш мумкин бўлган нарсаларни англатгани учун саноқ сон билан ифодаланган сифатловчи олади, шунингдек, бирлик ва кўплик шаклларида қўлланади: *дафтар — иккита дафтар — дафтарлар, бола — ўнта бола — болалар, мактаб — учта мактаб — мактаблар, қишлоқ — бешта қишлоқ — қишлоқлар каби.*

Мавҳум отлар мавҳум тушунчаларни, белги, хусусият, ҳаракат ва ҳолатни нарса сифатида билдиради. Бу отлар кўплик сон шаклида келмайди: *моҳият, мундарижа, севги, кулги, гўзаллик, қаҳрамонлик, ватанпарварлик, ақл, шараф, овчилик каби.*

Мавҳум отлар айрим ҳоллардагина кўпликда ишлатилади. Бу вақтда уларнинг мавҳум маъноси маълум даражада конкретлаштирилади: *зўр муваффақиятлар, катта қийинчиликлар, шахримиз янгиликлари, байрам шодликлари, болалик шўхликлари каби.*

Мавҳум отларнинг бир қисмини туб сўзлар ташкил қилади: *ақл, ғалаба, шовқин, тажриба, шараф, ҳаракат, ши, тақдир, ғам, кулфат каби.*

Кўпгина мавҳум отлар эса ясама. Мавҳум отлар сифат ва феълдан, шунингдек, отларнинг ўзидан ясалди. Улар кўпликда деярли қўлланмайди. Чунончи, *-лик, -ги (-ғи, -ки, -қи), -гин (-кин, -қин), -ч, -лаштириш, -(и)ш каби* аффикслар орқали ясалган мавҳум отлар: *болалик, дўстлик, саводсизлик, яхшилик, эскилик, тўсқин, тошқин, севинч, соғинч, автоматлаштириш, миллийлаштириш* ва бошқалар.

Жамловчи ва якка отлар

86- §. Жамловчи отлар бир жинсдаги нарсаларнинг йиғиндисини бир бутун ҳолатда англатадиган турдош отлардир. Бу отлар бирлик шаклда якка-якка предмет-

ларни эмас, балки бир бутунга жамланган кўп предметларни англатади: *халқ, армия, мева* каби.

Якка отлар эса маъно жиҳатидан жамловчи отларга қарама-қарши бўлиб, тўда составига кирган алоҳида предметларни билдиради. Бу отларнинг бирлик шаклида ҳам, кўплик шаклида ҳам нарсалар якка-якка ҳолатда тасаввур қилинади: *киши — кишилар, одам — одамлар, солдат — солдатлар, деҳқон — деҳқонлар* каби.

ОТНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

87-§. От туркуми учун хос асосий ва доимий грамматик категориялар сон категорияси ва келишик категориясидир. Чунки аффикс олмаган ҳолатда ҳам отлар сон ва келишик маъносини ифодалайди: *китоб, бола, пахта* (бирлик сон ва бош келишик). Эгалик категорияси ҳақида шу грамматик категориянинг аффикси бор ҳоллардагина гапириш мумкин; демак, эгалик категориясига хос грамматик маъно ҳар бир от учун доимий эмас. Масалан, *шаҳар, шаҳарлар, шаҳарларда* — бир сўзнинг уч грамматик шакли; таркибидан қатъи назар, буларнинг ҳар бирида грамматик сон ва келишик маъноси ифодаланган (бирлик ва бош келишик, кўплик ва бош келишик, кўплик ва ўрин-пайт келишиги). Эгалик маъноси шундай маънони билдирувчи аффикс қўшилсагина ифодаланади: *шаҳарим, шаҳарларим, шаҳарларимизда* каби. Демак от туркуми учта грамматик категорияга эга: 1) сон категорияси; 2) эгалик категорияси; 3) келишик категорияси.

СОН КАТЕГОРИЯСИ

88-§. Отларга хос бўлган морфологик белгилардан бири грамматик сон категорияси ҳисобланади. Ўзбек тилида сон категориясини бир-бирига қарама-қарши қўйилган бирлик ва кўплик шакллари ташкил этади. Бирлик шаклидаги отлар бир жинсдаги предметлардан биттасини англатади: *дафтар, китоб, уй, бола, студент* каби. Кўплик шаклида эса бир жинсдаги предметларнинг икки ва ундан ортиқ, лекин конкрет бўлмаган миқдори ифодаланади: *дафтарлар, мактаблар, уйлар, болалар, студентлар* каби. Кўплик шакли *-лар* аффикси билан ясалади. Бирликнинг эса махсус аффикси йўқ; бирлик *-лар* аффиксининг йўқлигига кўра белгиланади.

Демак, бир нарсани ва уларнинг аниқ бўлмаган кўплигини ифодалаш *сон категориясининг* мазмунини ташкил қилади.

Отнинг бирлик шакли якка, бир предметнигина англатиб қолмай, умуман шу турдаги предметларни [... *Ҳали етилмаган, энди қизарган жийдани барг аралаш юла бошлади (О.); Қувнайди ҳавасдан кўз билан кўнги* (З. Обидов.) *Йигитнинг қаноти от*] ҳам ифодалайди. Бу маънолар эса контекст ичида аниқланади.

Ўзбек тилида ҳам бирлик, ҳам кўплик шаклига эга бўлган отлардан ташқари, фақат бирлик шаклида қўлланадиган отлар ҳам мавжуд. Бундай отлардаги сон шакли бирлик ва кўпликка эга бўлган отлар англатган маънони бера олмайди. Масалан, предметларнинг жамланганлигини, бутунлигини, йиғиндисини, умумийлигини англатган отлар (*ўртоқлик, болалик, сун, бугдой, сув, ун, ёғ* каби) бирлик шаклида бир жинсдаги бир предметни англатмайди, балки бир бутун сифатида қараладиган кўп предметни билдиради. Бундай отлар кўплик шаклида келганда, шу предметларнинг миқдорини эмас, балки унинг турини, навини ва жинсини англатади. Шунинг учун фақат бирлик сон шаклига эга бўлган отлар умуман грамматик сон билдириш хусусиятига эга эмас. Бу отлар саналиши мумкин бўлмаган предметларни билдиради (*темир, асал, керосин* каби).

Сон шаклларида келиши жиҳатидан отлар икки турга бўлинади:

- 1) бирлик ва кўплик шаклига эга бўлган отлар;
- 2) фақат бирлик шаклига эга бўлган отлар.

Бирлик ва кўплик шаклидаги отлар

89- §. Санаш мумкин бўлган аниқ нарсаларни англатган отларнинг ҳаммаси бирлик ва кўплик шаклида ишлатилади. Бундай отлар ўзларига саноқ сонларни бириктириб кела олади: *колхоз — икки колхоз — колхозлар* каби. Сон категорияси тўлиқ маънода худди шундай отларга, яъни ҳам бирлик, ҳам кўплик шаклига эга бўлган отларга хос. Кўплик шаклда асосан конкрет предметларни англатувчи турдош отлар ишлатилади. Бунда шахс ва предметларнинг сон жиҳатидан кўплиги билдирилади: *тоғлар, қушлар, болалар, меҳмонлар, шаҳарлар, заводлар* каби.

Ўзбек тилида кўплик маъноси икки хил усул билан ифодаланади:

- а) морфологик усул;
- б) лексик-синтактик усул;

Морфологик усулда кўплик маъноси асосга -лар аффиксини қўшиш билан ифодаланади: *китоблар, мактаблар, йигитлар, уйлар* каби.

Ўзбек тилида -лар аффикси қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Шахс ва предметларнинг кўплигини, аниқ бўлмаган кўп миқдорини билдиради: *Мармар ҳовузнинг четларидаги ўсимликларнинг гуллари карнайчага ўхшарди. (Сергей Бородин.) Азиз ватандошлар чўнг меҳнатига Мен ҳам меҳнатимни қўшиб қўйганман. (F. F.) Онда-сонда очилган чаноқлар бу кўк денгизда садафдек ялтирарди. (А. Мух.)*

2. Эгалик аффиксидан (баъзан эгалик аффикси бўлмайти) кейин қўшилиб келади ва ҳурмат маъносини ифодалайди: *Аданглар ишда, телефон қилганингни айтиб қўяман, хурсанд бўладилар. (Мирм.) Исмат ҳожи амакимларни қозига чақиртираман деяётган эмиш. (Ойдин.)*

3. Пайт билдирувчи равишларга, пайт, ўрин ёки нарса сонини билдирувчи бирикмаларга қўшилиб, чама, тахмин маъноларини ифодалашга хизмат қилади: *Соат ўн бирларда улар тоғ этагидаги водийга кириб келдилар. (А. Мух.) Кечқурунлари бўш бўлман, келинг, суҳбатлашамиз.*

4. -лар аффикси уюшиқ бўлакларнинг ҳар бирига қўшилганда, кўплик, таъкид, ҳурмат маънолари ифодаланади, уюшиқ бўлакларнинг фақат охиргисига қўшилиб келса, умумлаштириш, жамлик маънолари англашилади: а) *Баҳор. Колхоз боғидаги олмалар, ўриклар, шафтолилар, гилослар чаман каби очилган;* б) *Ҳайдар, Қўчқор, Комиллар бир кўрпада тепкилашиб катта бўлишган. (У.)*

90- §. Кўплик маъноси лексик-синтактик усул билан қуйидагича ифодаланади:

1) Саноқ сонлар, гумон олмошлари ва миқдор равиши отни аниқлаб келади: *учта китоб, бир нечта бола, кўп бола, жуда кўп дафтар, ҳар хил китоб. У билан ўз ҳаётини боғлаган одам кўп нарсага эришиши мумкин. (Ў. У.) Мингта қалъангдан ўзимнинг далам яхши, охун. (О.)*

Бу бирикмалардан баъзилари *-лар* аффиксини қабул қила олади; *кўп одамлар, бир қанча болалар* каби. Бунда кўплик икки марта: ҳам лексик-синтактик усул билан, ҳам морфологик усул билан ифодаланади;

2) Отга сифатловчи бўлиб келган от, сифат, сон такрорланади: *даста-даста гул, тўда-тўда одам, баланд-баланд тоғлар. Ҳар растада минг-минг дўкон.* (Фурқат.)

Мисоллардан кўринадики, сифат такрорланганда, аниқланмиш от *-лар* аффикси билан ишлатилади. Демак, бундай ифодаланишда лексик-синтактик усул ҳам, морфологик усул ҳам қатнашади.

3) Жуфт сўзлар орқали ҳам кўплик — умумлаштириш маънолари ифодаланади: *қозон-товоқ, қовун-тарвуз, ака-ука, арпа-буғдой, мева-чева* каби.

Фақат бирлик шаклидаги отлар

91- §. Отларнинг фақат бирлик шаклида қўлланиши асосан доналаб санаш мумкин бўлмаган нарсаларни атайдиган отларга ва умуман кўплик билдирмайдиган отларга хос хусусиятдир. Булар асосан қуйидагилар:

1. Мавҳум отлар кўплик аффиксини олмайди: *муҳаббат, болалик, деҳқончилик, рассомлик, яқинлик, мардлик, ватанпарварлик, коллективлаштириш, электрлаштириш* каби.

2. Саналмайдиган, фақат ўлчанадиган жисм ва нарсаларни англатадиган отлар, одатда, бирликда ишлатилади: *туз, ёғ, керосин, асал, темир, нефть, узум, чой, буғдой, ун* каби.

Жисм билдирувчи отларга *-лар* аффикси қўшилса, аниқ жисмнинг кўплигини билдирмайди, балки тур, сорт, мўллик маънолари англашилади: *минерал сувлар, чойлар, тузлар, узумлар* каби.

3. Организмдаги жуфт аъзоларни, шунингдек, жуфт нарсаларни билдирувчи отлар асосан бирликда ишлатилади: *қўл, кўз, қош, лаб, бармоқ, этик, калиш* каби. Бу отлар *-лар* аффикси билан қўлланганда, бўлинадиган жуфтликни билдиради: *қўллар* (ўнг ва сўл), *лаблар* (юқори ва пастки), *кўзлар* (ўнг ва чап): *Бу кўзларда туйғунлик, олижаноблик, кўнгилнинг баҳорий тозалиги, илиқлиги жилваланар эди.* (О.)

4. Асли ўзи биттадан ортиқ бўлмайдиган нарсаларнинг номи ҳар вақт бирликда ишлатилади. Бундай отларга *-лар* аффикси қўшилганда кучайтириш, муболаға, таъкид маънолари ифодаланади: *Тилларимда титроқ соз эмас, севинч тўладир. (У.) Яна дилларимда нашталар ўйнар. (У.) Менинг бошларимга тегиб ўтдилар. У ипак қўллари япроқларингнинг. (Ҳ. О.)*

5. Атоқли отлар, асосан, бирликда ишлатилади. Улар умумлаштириш, биргалик каби маъноларни билдирса, *-лар* аффиксини олади: *Ҳамзаободларда, саҳналарда яшнар, Сенинг орзуларинг, сенинг ўйларинг. (А. Мух.) Турсунали акалар уйидаги очиқлик, самимийлик, бир-бирига бўлган содда муносабат уни ўзига тортиб олган эди. (У. У.)*

ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ

92- §. Эгалик категорияси қарашлилик, мансублик маъносини, яъни бир нарсанинг маълум шахс ёки нарсага мансуб эканлигини билдиради. Қарашлилик, эгалик маъноси уч шахсга ва бирлик ҳамда кўпликка кўра ифодаланади. Ҳар бир эгалик аффикси айни вақтда ҳам шахс маъносини, ҳам сон маъносини ифодалайди (III шахс эгалик аффиксигина бирлик ва кўпликда фарқланмайди).

Шахс-сон	Бирлик	Кўплик
I шахс	<i>-(и)м: укам, ватаним</i>	<i>-(и)миз: укамиз, ватанимиз</i>
II шахс	<i>-(и)нг: уканг, ватанинг</i>	<i>-(и)нгиз: укангиз, ватанингиз</i>
III шахс	<i>-и, -си: укаси, ватани</i>	<i>-и, -си: укаси, ватани</i>

Эгалик аффикси қўшилганда, сўз таркибда баъзан қуйидагича товуш ўзгариши ҳосил бўлади:

1. Иккинчи ёпиқ бўғинида қисқа ва тор *и, у* унлилари бўлган сўз(асос)ларда бу унли тушиб қолади: *қорин — қорнинг, бурун — бурнинг, оғиз — оғзи, кўнгил — кўнгли* каби.

2. Охири *қ, к* ундоши билан тугаган сўз(асос)ларда бу ундош *ғ, г* ундошига айланади: *ўртоқ — ўртоғим,*

қишлоқ — қишлоғим, истак — истагинг, эшик — эшиги каби.

3. *Обрў* (асли *обрўй*), *авзо*, *парво* каби сўзларда эгалик аффиксидан олдин бир *й* товуши орттирилади: *обрўйим*, *обрўйинг*, *обрўйи*, *авзойим*, *авзойингиз*, *парвойимиз*, *парвойи* каби.

93- §. Эгаллик аффикслари I ва II шахсларда нарса-нинг қайси шахсга мансуб эканлигини аниқ кўрсатиб туради. Шу сабабли қаратувчи вазифасидаги кишилик олмошини келтириш талаб қилинмайди: *отам*, *университетим*, *отамиз*, *университетимиз*, *отангиз*, *университетингиз* каби.

III шахсда эса қаратувчи киши бўлиши ҳам, нарса бўлиши ҳам мумкин: *Каримнинг китоби*, *кутубхонанинг китоби* каби. Агар киши кўзда тутилса, қаратувчини келтириш шарт эмас; аммо бирор нарса бўлса, уни келтириш шарт (бусиз эгалик, мансублик аниқ бўлмай қолади). Масалан, *унинг қишлоғи*, *унинг укаси* деб ҳам, *қишлоғи*, *укаси* деб ҳам ишлатиш мумкин; аммо *колхоз фермаси*, *баҳор шамоли* каби бирикмаларда қаратувчини тушириб бўлмайди.

Кўринадики, эгалик категорияси қаратқич келишиги билан боғлиқ ҳодисадир. Эгалик аффиксини олган сўз (қаралмиш) ёлғиз ўзи ҳам, қаратқич келишиги аффиксини олган сўз билан (қаратувчи билан) биргаликда ҳам ишлатилади.

КЕЛИШИҚ КАТЕГОРИЯСИ

94- §. Келишиқ категорияси от ва отлашган сўзларнинг бошқа сўзлар билан грамматик алоқасини кўрсатишга хизмат қилади, шу сўзларнинг гапдаги вазифасини белгилайди. Отнинг келишиқ аффиксини олиб ўзгариши *турланиш*, бу аффикслар эса *турловчи аффикс* дейилади.

Отнинг келишиқ билан турланиши маъно талаби билан бўлади. Чунки от келишиқ формасида келиб, гапда бошқа сўзлар билан грамматик алоқага киришадди, маълум синтактик вазифани бажаради: *Музыка дунёни ҳам, кўнгилларни ҳам сеҳрга, тотли туйғуларга тўлдиради. (О.) Муҳайё касалхонадан чиқиб, тўғри ўз уйига борди. (А. Қ.) Унинг фаолиятида янги, фақат унга алоқадор ишлар бошланмоқда эди. (Ў. У.)*

95- §. Келишиқ категорияси маълум формалар системаси орқали ифодаланади ва алоҳида бир парадиг-

мани (келишик парадигмасини) ҳосил қилади. Келишик категорияси олти шаклнинг системаси билан шаклланади, уларнинг ҳар бири маълум маънолар комплексини ифодалайди. Бу шакллар: бош келишик, қаратқич келишиги, тушум келишиги, жўналиш келишиги, чиқиш келишиги, ўрин-пайт келишиги.

96- §. Келишик маънолари келишик шаклидаги сўзнинг бошқа сўзлар билан боғланиши асосида шаклланади. Масалан, чиқиш келишиги шаклидаги от феъл билан боғланиб, предмет, ҳаракатнинг чиқиш ўрни белгисини англатади (*Али Қушчи бир лаҳза иккиланиб тургач, юраги зирқираганича дарвозадан чиқди. (О. Ё.)*) Бу унинг асосий маъно ва вазифаси. Бундан ташқари, сабаб (*Минг бир мўъжизанинг бари пахтадан. (У.),* пайт (*У ёшликдан газеталарни кўп ўқирди (О.)*) каби маъноларни ҳам ифодалайди. Демак, ҳар бир келишик бир неча маънони ифодалайди, шунга кўра маълум бир келишикдаги сўз гапда турли гап бўлаги вазифасида келади. Аммо келишик маъноларидан бири асосий маъно ҳисобланади, келишик шу асосий маъносига кўра номланади.

Отнинг бошқа сўзлар билан грамматик алоқаси, келишикдан ташқари, кўмакчи билан (аналитик шакл тарзида) ҳам ифодаланиши мумкин: *Вокзалдан Қорасувга машинада (машина билан) эмас, пиёда боради. (О. Ё.) У киши мени Тошкентга ўқишга (ўқиш учун) юборган эдилар. (А. Қ.)*

Аммо келишик шакли ва кўмакчи ифодалаган маънолар маълум даражада бир-биридан фарқ қилади. Кўмакчи билан ифодаланишида маъно хийла аниқ бўлади: *Бир дарахт билан (дарахтдан) боғ бўлмас. (М.) Жамшидни кутиб олиш учун (кутиб олишга) Санобарнинг отаси — Шомурод ака чиққанди. (О. Ё.)*

Ҳар бир келишик махсус аффикс билан ифодаланади. Лекин отнинг келишик аффиксини олмаган шакли ҳам бошқа келишикларга нисбатан алоҳида шакл саналади. Келишик шакллари воситасида бир сўзнинг бошқа сўз билан тобе алоқаси ифодаланади. Жумладан, бош келишикдаги от бошқа сўзни ўзига тобелаш орқали муносабатга киришади. Шунинг учун у асосий келишик (основной падеж) дейилади. Қолган келишик шакллари эса бир сўзни бошқа сўзга тобелаш орқали боғлайди ҳамда *воситали келишик* (косвенный падеж) дейилади.

Бош келишик

97-§. Бош келишикдаги от умуман шахс, предмет, воқеа-ҳодисаларнинг номини атайди, ким?, нима?, қаер? сўроқларидан бирига жавоб бўлади. Отнинг бош келишик формаси махсус аффиксга эга эмас. Бу келишик шакли аффиксли келишик шаклларига қарама-қарши қўйилади ва шуларга нисбатан белгиланади. Шунга кўра бош келишик аффиксиз келишик ёки ноль кўрсаткичли келишик формаси деб юритилади.

98-§. Бош келишикдаги сўз қуйидаги вазифаларда келади:

1. Эга вазифасида келади: *Деразамнинг олдида бир тун Урик оппоқ бўлиб гуллади. (Ҳ. О.) Мардлик, ғайрат, сабот зрур инсоннинг ҳусни. (Ғ. Ғ.) Бектемир эшикдан жўрттага кулимсираб кирди. (О.) Юклар ташлансин, фақат қуроллар олиниб, катта шаҳарга қараб пиёда йўл олинсин. (Б. Полевой.)*

2. Бош келишикдаги от номинатив (атов) гап ёки шундай гапнинг бош сўзи вазифаларида келади: *Қиш. Аччиқ совуқ ҳар ёндан чимчилайди. (О.) Ойсиз тун. Баланд тизма тоғ... минглаб юлдузларни беркитиб ётибди. (П. Қод.) Беғубор ойдин кеча. Ҳали тонг отишига анча бор. (А. Мух.)*

3. Бош келишикдаги от гапда кесим вазифасида келса, келишигидан кейин тусловчи (шахс сон) ҳам қатнашади. *Отам камтар, тўғри сўз, очиқ кўнгиш одам эди. (М. Исм.) Самарқанд — шоирлар, олимлар шаҳри. (З. О.) Оталар сўзи — ақлнинг кўзи. (Мақол.)*

4. Сифатловчи вазифасида келади: *Гулчеҳра атлас кўйлагини оловдай ёндириб, дарахтлар орасида енгил, нозиқ йўрғалар эди. (О.)*

5. Изоҳловчи вазифасида келади: *Содиқ темирчи Раззоқнинг ҳорғин кўзларига боқиб сўради. (Ҳ. Ғ.) Асқар ота тўсатдан отнинг бошини тортди. (А. Қ.)*

Шундай бирикмалар ҳам борки, биринчи компоненти бош келишикдаги от билан, иккинчи компоненти эгалик аффиксини олган от билан ифодаланади: *Фарғона водийси, Зарафшон воҳаси, Ғалаба байрами, институт ректори, бригада бошлиғи, шанба оқшоми* каби. Бу каби бирикувлар қаратувчили бирикмага кирмайди, унинг биринчи компоненти белгисиз қаратқич келишиги шаклида эмас, балки бош келишик шаклида бўлади, иккинчи компонент билан изоҳловчилик муносабатига ки-

ради: *Меҳрининг кўзларида қувонч, миннатдорлик туйғуси порлади. (А. Қ.) Ер юзига донғи кетган Ўзбекистон ўзингсан. (Ғ. Ғ.)*

6. Бош келишикдаги от гап бўлаклари билан грамматик жиҳатдан боғланмаган сўз — ундалма вазифасида келади: *Умрим, эй сен билан қилиб ифтихор, Бўлайин ўлгунча мен ҳам миннатдор. (Ғ. Ғ.) Сизга йўлдош бўлсам, азиз дўстларим, Сизга хизмат қилса, шеърим, сўзларим. (Ҳ. Ғ.)*

Қаратқич келишиги

99-§. Қаратқич келишигидаги от, одатда, бошқа бир сўзни ўзига қаратиб келади ва *қаратувчи* деб аталади. Қаратилган сўз *қаралмиш* бўлиб, эгалик аффиксини олган бўлади. Бунда икки от ёки отлашган сўзнинг ўзаро муносабати ифодаланиб, қаралмиш турли келишик шаклида келиб, ҳар хил гап бўлаги вазифасини бажаради: *Муқаддас бу оиланинг энг катта фарзанди экан. (О. Ё.) Чолғувчиларнинг садолари, қўшиқчиларнинг куйлари, отларнинг кишнаши, оломоннинг қий-чувлари ҳавода янграб турарди. (О.)*

Қаралмишга эгалик аффикси қаратқич келишигидаги сўз қайси шахсни кўрсатишига мувофиқ қўшилади: *Унинг тажрибали кўзи Йўлчининг ишида ҳеч қандай камчилик кўра олмади. (О.); сенинг тажрибали кўзинг каби.*

Қаратқич келишигининг аффикси *-нинг*; бу келишикдаги сўз *кимнинг?*, *ниманинг?* сўроқларига жавоб бўлади: *Ҳақназар отанинг кўп яхшиликларини кўрганман. (Мирм.) Зарафшоннинг сувларидандир Чечакларнинг лабидаги нам. (Ҳ. Ғ.) Ешликнинг охири — қариликнинг боши. (Мақол.)*

Баъзан (шеърӣ асарларда) қаратқич келишиги учун учинчи шахс эгалик аффиксидан кейин *-н* шакли қўшилади: *Қиз титрарди ишқ баҳорин елидан. (З.)*

*Ҳар оила ўчоғин ўз қутлуғ тарихи бор,
Ҳар бошпана кишилар меҳнатин обидаси. (Ғ. Ғ.)*

Мен, сен олмошлари қаратқич келишиги билан турланганда, бу келишикнинг аффикси *-инг* шаклида бўлади: *Сендан бўлак менинг юрагимга яқин киши йўқ. (Мирм.)*

*Ҳар азиз кексанинг мушфиқ пандида
Сенинг бурро тилинг сўзга келажак. (F. F.)*

Қаратқич келишигидаги сўз мустақил сўзга боғланмай, кўмакчи олиб ҳам ишлатилади:

*Сенинг билан яшнасин баҳор,
Сенинг билан хуш бўлсин дамлар.
Сенинг билан бирга иқболим,
Ишончимнинг сен вафо тоғи. (Ҳ. О.)*

100- §. Қаратқич келишиги икки шаклда: белгили ёки белгисиз шаклда қўлланади.

Қаратқич келишиги белгили бўлганида *-нинг* аффикси қатнашади, белгисиз бўлганида эса *-нинг* аффикси қатнашмайди: *Бу ғўзанинг чаноқларида астойдил меҳнатнинг салмоғи, кучи, самараси кўришиб турибди. (И. Р.) Дарё сувини баҳор тоширар, Одам қадрини меҳнат оширар. (Мақол.)*

Белгили қаратқич кўпликдаги биринчи ва иккинчи шахс кишилик олмошларидан бўлса, баъзан қаралмишдаги эгалик аффикси тушиб қолади:

*Шуларнинг ҳаммаси бизнинг қўл билан,
Бизнинг билак билан юзага келган. (Ҳ. О.)
Акам бизнинг колхозда
Ҳайдар эди трактор. (З. Д.)*

Белгили қаратқичдаги отлар гапда бирдан ортиқ бўлиб уюшиб келганида, *-нинг* аффикси фақат энг кейинги отгагина қўшилиб, барча уюшувчилар учун умумий бўлади: *У ерда отлар, аравалар, туяларнинг шовқини ... доимий ғовур-ғувур ясайди. (О.)*

Қаратқич келишигининг (шунингдек, аффиксли бошқа келишикларнинг ҳам) белгисиз қўлланишини бош келиш билан тенглаштириб бўлмайди. Келишикнинг аффиксга умуман эга эмаслиги бошқа-ю, аффикс бўла туриб белгисиз ишлатилиши бошқа ҳодисадир. Қаратқич келишигининг белгисиз қўлланишини белгили қўллаш мумкин: *комитет мажлиси — комитетнинг мажлиси* каби. Бош келишикда, умуман, аффикс йўқ, бу келишикни, масалан, қаратқич келишигининг белгисиз ишлатилиши билан тенглаштириб бўлмайди.

Агар ташқи ўхшашлик асосида ҳукм чиқарсак, юқоридаги мисолда *отлар, аравалар* бош келишиқда, туяларнинг сўзигина қаратқич келишигида деган нотўғри хулоса чиқарилади. Ваҳоланки, уюшиб келган сўзлар грамматик жиҳатдан бир хил шаклланади. Юқоридаги сўзларнинг грамматик мавқеи ўзаро бир хил, фақат грамматик шаклда умумлашиш мавжуд, холос. Яна чоғиш тириги: *Акаси ва дугоналарининг «Энди нима қиламиз» деганига Онахон ўйлаб туриб жавоб қилди.* (Мирм.)

Ўзбек, тожик, туркманнинг, қирғизу қозоқларнинг Шуҳратини кўтарган ғолиб паҳлавонлари. (F. F.)

Белгили қаратқич англатган маъно белгисиз қаратқич англатган маънодан фарқ қилади. Белгили қаратқичда хусусий хослик, аниқ қарашлилик бўлса, белгисиз қаратқичда умумий хослик бўлади. Белгисиз қаратқичда келган сўз атоқли отлардан бўлганда, хусусий хослик ифодаланиши ҳам мумкин: *Йигит ҳусни меҳнатда; Эр давлати элида.* (Мақол.) *Салқин саҳарларда, бодом гулида, Бинафша лабида, ерларда баҳор.* (З.)

101-§. Белгили қаратқичда асосан қуйидаги маъно муносабатлари ифодаланади:

1) Қаралмишда ифодаланган предметнинг маълум шахсга, нарсага тегишли экани аниқлиги таъкидланади: *У билан машинасозлик заводининг катта цехида учрашдим.* (Е.) *Қизнинг қўнғироқдай ёқимли овози ҳаммининг диққатини ўзига тортди.* (И. Р.)

Яна қутлуғ шу минбардан азиз дўстларнинг Жон қадрдон чеҳраларин кўриб турибман. (F. F.)

2) Қаралмишда ифодаланган отнинг бирор коллектив ёки илмий, сиёсий ташкилотга тегишли, қарашли эканини билдиради: *Масалан, Анварни институт комсомол комитетининг секретари Раҳимжон чақиртирди.* (А. Қ.)

3) Қаратувчи бўлиб келган от қаралмишда ифодаланган белги ё хусусиятнинг ташувчиси, эгаси эканлигини билдиради. Масалан: *Оила ҳаётининг ҳарорати, роҳати ва тозалиги уни қувонтирарди.* (В. Ажаев.) *Олтин-кумушнинг эскиси бўлмас, Ота-онанинг баҳоси бўлмас.* (Мақол.)

4) Қаратувчи бўлиб келган от қаралмишда ифода-ланган ҳаракат-ҳолатнинг бажарувчи эканини билдиради: *Бу кишининг кетмон уриши қорни тўқ кишининг хашак титишига ўхшайди. (А. Қ.) Паст-баланд, ёш ва қари дарактларнинг турли шаклда кўришиб туриши Шералини ажаблантирди. Биринчи кўрган одамнинг ҳам бир неча кунда шунча яқин бўлиб қолиши мумкин экан. (А. Мух.)*

Белгили қаратқич юқоридагилардан ташқари, бутун билан бўлак алоқаси, нарса билан ўрин, пайт муносабати сингари қатор маъно муносабатларини ҳам кўрсатиши мумкин: *Баҳорнинг илк шаббодаси даракт япроқларини эркалаб ўйнарди. (О. Ё.) Ўзбекистоннинг табиатини, пахтасини, меваларини шавқ билан таъриф этар эди. (О.)* Аммо булар юқоридаги пунктларни аниқлаштириш бўлади. Бундай ички группалашларни чексиз давом эттириш мумкин. Лекин улар борган сари грамматик маънодан узоқлашиб, лексик маънога яқинлашиши мумкин.

102- §. Қаратқич келишиги қўйидаги ҳолатларда белгилн ишлатилади:

1) Олмошлар қаратқич келишигида келганда: *Унинг юзига қон югурди. (А. М.) Унинг лаблари худди баҳор қуёшини эмган лолани эслатарди. (О. Ё.) Бизнинг хотинларга ҳаё фазилат. (Ғ. Ғ.)*

2) Отлашган сўзлар (сифат, сифатдош кабилар) қаратқич келишигида келганда: *Ишлаб топганнинг но-ни лаззатли бўлур. (Мақол.) Элга қўйилганнинг кўнгли тўқ, элдан ажралганнинг бети ўйқ. (Мақол.)*

3) Қаралмиш отлашган сўзлардан бўлганда: *Ҳар бир нарсанинг янгиси, дўстнинг эскиси яхши. Уқшининг эрта-кечи бўлмас. Болаларимизнинг каттаси ўн олтига қадам қўйди. (А. Қ.)*

4) Қаратқич келишигидаги сўз келишиккача эгалнк аффиксини олган бўлса: *Шеъримнинг мазмунлари, фикрим, ижодимдасиз. (Ғ. Ғ.)*

5) Қаратувчи билан қаралмиш орасида бошқа бирор сўз келса: *Қизнинг қоп-қора кўзлари шодлик билан чақнаб кетди. (М. И.) Қуёшнинг илк нурлари ҳовлидаги икки туп мирзатеракнинг учида жилвалана-рар эди. (О. Ё.)*

6) Қаратувчи махсус аниқловчига эга бўлса: *Парк-ни тўлдира бошлаган одамларнинг ғовур-ғувуридан ўзимга келдим. (О. Ё.)*

Қаратқич келишигида келган отлар гапда асосан қаратувчи вазифасида келади: *Мен сизнинг кўзингизда диёримни кўраман.* (Ҳ. Ғ.)

Қаратқич келишигидаги сўз (кўпинча кишилик олмошлари) кўмакчи билан ишлатилиб, аналитик шакл ҳосил қилади, гапда воситали тўлдирувчи вазифасида келади: *Кўкан ўзи менинг билан хўп оғайни.* (Ғ. Ғ.) *Сенинг учун бугун бир тўй тузатдим.* (Ҳ. О.)

Тушум келишиги

103-§. Тушум келишигида келган сўз феъл англатган иш-ҳаракатнинг таъсирини ўз устига олган, ҳаракатни бевосита ўзига қабул қилган нарсани ифодалайди, гапда воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади. Тушум келишигининг аффикси *-ни*. Бу келишикдаги сўз кимни?, нимани? (баъзан қаерни?) сўроқларига жавоб бўлади, ҳар вақт ўтимли феълларга боғланади: *Онанинг кафтингда тутсанг, синглингни бошингда тут.* (А. Қ.) *Булбул чаманни севар, одам ватанни.* (Мақол.)

Ўзбек тилида тушум келишигининг аффикси баъзан (асосан шеърий асарларда эгалик аффиксидан кейин) *-н* шаклида ҳам келади: *Дала юзини қоплар чечак-гул, Кулиб чиқар ёриб ер тагин. Тинмай эсар ҳар томонга ел, Қўймай сочар ўрикнинг гулин.* (Ҳ. О.) *Олмазорлар гулин тўқади, Мева боғлаб, шохин буқади. Чиройлидир гўё ёш келин, Икки дарё ювар кокилин.* (Ҳ. О.)

Мен, сен кишилик олмошларига тушум келишиги *-и* шаклида қўшилади: *мени, сени. Сени кўрса, очилсин гуллар. Сени кўрса ёнсин булбуллар.* (Ҳ. О.)

Тушум келишигидаги от, одатда, ўтимли феълга боғланиб, воситасиз тўлдирувчи вазифасида келади. Бундай тўлдирувчини бошқарган ўтимли феъл тусланишли феъл шаклида, ҳаракат номи шаклида келиши мумкин: *Болаларни муттасил тергаб, уларни ўз изимда туттишга ўрганиб қолибман.* (А. М.) *Акрам... кўчани тўлдирган одамлар оқимига қўшилди.* (О. Ё.) *каби.*

104-§. Тушум келишиги икки шаклда — белгили ёки белгисиз ишлатилади. Тушум келишиги белгили бўлганида *-ни* аффикси қатнашади; белгисиз бўлганида эса *-ни* аффикси қўлланмайди. Бундай вақтда сўзнинг тушум келишигида эканлиги мазмунидан, ўша сўзнинг феълга боғланишидан билиниб туради: *Бу ашулани*

мен чиқарганим йўқ, бу ашулаларни бир мен айтган эмасман. (А. Қ.) Бунда булбул китоб ўқийди, Бунда қуртлар ипак тўқийди. (Ҳ. О.)

Қаратқич келишигида бўлганидек, тушум келишигининг белгили ёки белгисиз қўлланиши ҳам маъно талабига ва грамматик ҳолатга кўра воқе бўлади. Масалан, тушум келишигидаги сўз сўзловчи ва тингловчи учун аввалдан маълум нарсани англатса, бунда келишик белгили шаклда қўлланади, акс ҳолда эса белгисиз шаклда қўлланади: *Китобни ўқиб бўлдингми? (Маълум бир китоб кўзда тугилади). Китоб ўқиб бўлдингми? (Умуман китоб кўзда тугилади). Ёки: 1 узардагилар бобо-набирани ҳовлигача кузатиб қўйишди. (А. Мух.) Ўзинг кирадиган эшикни қаттиқ ёнма. Ботирлари канал қазади. Шоирлари ғазал ёзади. (Ҳ. О.)*

105-§. Қўйидаги ҳолатларда тушум келишиги белгили шаклда қўлланади:

1. Тушум келишигидаги сўз атоқли от бўлганда: *Мен Деҳқонбойни билмаган эканман (А. Қ.) Носиров Саидани узоқдан кўриши билан ўрнидан турди. (А. Қ.) Шокир отанинг бу гапи Йўлчини беҳад қувонтирди. (О.)*

2. Кишилиқ, ўзлик ва кўрсатиш олмошлари тушум келишигида келганда: *Ҳарбий комиссариат мени узоқ чегара районига юборди. (Ғ. Ғ.) Кекса домла буни жавобимнинг бошиданоқ сезиб қолди. (О. Ё.)*

3. Тушум келишигидаги сўз пайт билдирувчи сўз бўлиб, шу сўз ажратилиб кўрсатилганда: *Эркин ёзни қандай ўтказганини ўртоқларига сўзлаб берди.*

4. Тушум келишигидаги сўз ҳаракат номи бўлганда: *Сен қўйларни боқавер, ўғлим, ҳали ёшсан, канал қазишни билмайсан. (Ойдин.) Комбинат директори унга кўпроқ ёшлар билан шуғулланишни топширган (А. Мух.) Мен бу ҳужжатни кўришни, виждоним олдида ўзимни оқлашни истардим. (О. Ё.)*

5. Тушум келишигида сифат, сон каби отлашган сўзлар келганда: *Қийинни енга олмоқ қудратига эгамиз. (Ғ. Ғ.) Сендан кўра муносиброқни топаман деса, Комиланинг ақлига мен ҳайрон қолмаганим бўлсин... (О.) Билаги зўр бирни йиқар, билими зўр мингни йиқар. (Мақол.)*

6. Тушум келишигидаги сўз ўз аниқловчисига эга бўлганда: *Дўстларининг товушини эшитгач, самимий илтифот билан эшикни очиб юборди. (О.) Бу гапни ҳамма бир оғиздан маъқуллади. (О.)*

7. Тушум келишигидаги сўз билан уни бошқарган сўз орасида бошқа сўзлар келса: *Эрини ҳеч қачон бундай кайфиятда кўрмагани учун хотинининг кўнглига ғулғула тушди. (А. Қ.) Қўлларимни бошимнинг орқасига қўйиб чалқанча ётардим. (О. Ё.)*

8. Тушум келишиги эгалик аффиксидан кейин қўшилса: *Зал жим. Парда очилишини кутар эди. (А. Қ.) Булбул чаманини севар, Одам — ватанни. (Мақол.) Уктам хайрлашиб, отнинг бошини қишлоғига томон бурди. (О.)*

106-§. Тушум келишигидаги сўз ҳаракатнинг объектини кўрсатади. Бу келишикдаги отни бошқариб келган феълнинг лексик-семантик хусусиятига қараб объектлик муносабати ҳам турли оттенкаларга эга бўлади:

а) аниқ ҳаракатни билдирган феълларга боғланса, тушум келишигидаги от ҳаракатнинг таъсири ўтган объектни англатади: *Шоир ғазални китоб орасига солди. (О.) Хатони тузатиш учун ҳаётни қайтадан бошлаш керак эди (О. Ё.);*

б) феъл англатган ҳаракатнинг бажарилиши натижасида юзага келган объектни, унда қандайдир ўзгариш бўлганлигини билдиради: *Янги терим машиналарини яратган олимларимизга раҳматлар айтамыз. («С. Ўзб.») Бугун буйруқ бўлди: деворни бузиб, Тез ўрнатиш керак янгисин (А. Мух.);*

в) тушум келишигидаги от жой маъносини билдирса, бундай тўлдирувчи ўрин оттенкасига эга бўлади: *Улар энг олдин боғни айландилар, узумзор, олмазор, ўрикзорни, олчазорни бирма-бир айланиб кўрдилар. Меҳмонлар тарихий ёдгорликларни, шаҳарнинг диққатга лойиқ жойларини бориб кўрдилар («С. Ўзб.»);*

г) тушум келишигидаги сўз аниқ ҳаракатни билдирмай, тасаввур этиш, ҳис этиш, кузатиш, ўрганиш каби ҳолат англатган феълларга боғланганда, шу ҳолатнинг объектини билдиради: *Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат, меҳнат орқали кўрар эди. (А. Қ.) Сиз у кишининг муҳаббатларини қозонгансиз. (А. Мух.)*

Жўналиш келишиги

107-§. Жўналиш келишигидаги сўзлар феълга боғланиб, ҳаракат йўналган предметни кўрсатади. Жўналиш келишиги аффикси *-га, -ка, -қа* шаклларида ке-

лади: шаҳарга, далага, эшикка, паркка, ётоққа, боққа каби.

Жўналиш келишигидаги сўз асос билдирган маънога қараб турлича сўроққа жавоб бўлади, гапдаги вазифаси ҳам шу асосда белгиланади: *Мен... масалага (ни мага?) бошқача қарайдиган бўлдим. (F. F.) Кечкурун Тансиқ уйга (қ а е р г а?) қайтди. Хуллас, ер арзонга (қ а н ч а г а?) кетди* каби.

Бу келишик аффиксининг асосий формаси *-га* бўлиб, у *к, қ*, товушлари билан тугаган асослардан ташқари, барча ҳолларда ишлатилади: *Фуломжон отасининг сўзи билан ҳушига келди. (M. Исм.)*

Агар асос *к* жарангсиз товуши билан тугаса, аффикс бошидаги *г* товуши жарангсизлашади ва *-ка* шаклида қўшилади: *Улар кўчада чанг кўтармасликка ҳаракат қилишиб, отни секинроқ ҳайдашди. (A. Қ.) Бу ёшликка онг — билимдан қанот боғланган, У юксакка учмоқ учун дадил чоғланган. (F. F.)*

Агар асос *қ* жарангсиз товуши билан тугаса, аффикс бошидаги *г* товуши жарангсизлашади ва айни вақтда тил орқа товушига айланади. Натижада *ққ* шаклига эга бўлади ва шундай ёзилади: *Қишлоққа шаҳар туташи, икков бирга ҳамнафас. (F. F.) Тушдим ёшлигим ўтган дарёлардан йироққа. (X. O.)*

108-§. Жўналиш келишигида келган сўз қуйидаги маъноларни билдиради:

1. Ҳаракат ва ҳолат йўналган шахс ёки предметни. *Комила хурсанд бўлиб қалам-қоғозни ўртоғига тутқазди. (O.) Саҳна орқали кишиларнинг қалбига йўл топсам. (A. Қ.)*

2. Бир предметнинг иккинчи предметга аталганлигини: *Бизнинг замонда ҳамма олий мактабларнинг ҳамма санъат ва ҳунарларнинг дарвозалари бизга очилиб турибди. (O.)*

3. Шахс, предметларнинг бирор ҳолатга ўтиши, эски ҳолатдан ўзгариши каби маъноларни англатади: *Ҳозир бизнинг қуртларимиз иккинчи уйқуга кирди. (Газ.)*

4. Ҳаракатнинг қандай мақсад билан бажарилганлигини билдиради: *Она ўз ўғли учун миннатдорчилик билдиришга келибди. (A. Мух.) Мана шу қизларнинг кийимидан эртага синглимга сотиб оламан. (O.) Мен Фарғонадан атайлаб сиз билан кўришишга, рози бўлсангиз, отпускаи ичида тўй қилишга келган эдим. (Ойд.)*

5. Ҳаракатнинг бажарилиш сабабини билдиради:

Мен кўсакларнинг кўпи беш хонали бўлганига қувонаман. (О.) Уқимаганимга жуда армон қиламан. (М. Исм.)

6. Жўналиш келишигида келган сўз пайт, ўрин билдирувчи сўз бўлганда ҳаракат қаратилган вақт, ўрин маъноларини билдиради: *Бу орада электростанция битиб, унинг очилиш маросими иккинчи февралга белгиланди. (А. Қ.) Колхоз правлениеси аъзоларининг кеч соат 8 га белгиланган мажлиси ўз вақтида бошланди. (Р. Ф.)*

109- §. Жўналиш келишигидаги сўз ҳаракат йўналган шахсни, предметни англатса ёки бир предметнинг иккинчи бир предметга аталганлигини билдирса, бундай сўз воситали тўлдирувчи вазифасида келади, кимга?, нимага? сўроқларидан бирига жавоб бўлади: *Иброҳимов ҳаммининг сўзига диққат билан қулоқ солди. (А. Қ.) Кўпчиликка ишонган мақсадига етади. (Мақол.)*

Бошқа маънолар ифодаланганида эса ҳол вазифасида келади. Бу вақтда қаерга?, нима учун?, нима мақсадда?, нима сабабли?, нимага?, қачон?, қанча? каби сўроқларга жавоб бўлади:

а) ўрин ҳоли вазифасида келади: *Мен Ленинградга кетшимни ҳали онамга айтмаган эдим (Ф. Ф.);*

б) сабаб ва мақсад ҳоли вазифасида келади: *Мен ҳам шу ерга келганимга хурсандман. (У. У.) Уртоғинг келганига суюндингми?*

в) пайт ва миқдор-даража ҳоли вазифасида келади: *Уч-тўрт кунга Жанубга бораман. (В. Ажаев.) Кунига юз элликка етказётган экансиз, табриклайман! (Мирм.)*

Чиқиш келишиги

110- §. Чиқиш келишигидаги сўз шахс ва предметнинг чиқиш ўрни, ҳаракат ва ҳолатнинг бошланиш нуқтаси каби маъноларни ифодалайди. Ҳозирги адабий тилимизда бу келишикнинг аффикси *-дан* бўлиб, *кимдан?*, *нимадан?*, *қаердан?*, *қачондан?*, *қанчадан?* сингари сўроқлардан бирига жавоб бўлади: *У дўстидан худди шу далдани кутиб турган эди. (М. Исм.)*

111- §. Чиқиш келишигида келган сўз жуда кўп маъноларни, ҳатто чиқиш оттенкасига тўғри келмаган маъ-

ноларни ҳам билдиради. Буларнинг асосийлари қуйидагилар:

1. Ҳаракатнинг бошланиш ўрнини, нима бўйлаб содир бўлишини кўрсатади: *Фуломжон шаҳардан жуда кеч қайтди.* (М. Исм.) *Улар асфальт кўчанинг бу бетидан у бетига чиқишди.* (О. Ё.)

2. Шахс ва нарсанинг чиқиш ўрнини, манбани билдиради: *Бу қадимий улғвор чинор, эҳтимол, қачонлардир битта уруғдан униб чиққандир.* (А. Мух.) *Қиз деган кўнгилининг қонидан бўлур.* (Ғ. Ғ.)

3. Нарсанинг ишланиш материални билдиради: *Арча япроғида муздан пардалар, Қирда лолалардан бахмал тўшалди.* (Ғ. Ғ.)

*Менга бугун яқиндир осмон,
Булуллардан тепамда пода.* (Ҳ. О.)

4. Бир нарсани бошқа бир нарса билан чоғиштириш, қиёслаш маъносини билдиради. Чоғиштирилган нарса чиқиш келишигида келади ва белги англатувчи сўзга боғланади: *Ҳали сиз мenden бақувват.* (С. А.) *Виждон етакласа, буйруқдан ҳам, заруратдан ҳам кучли бўлар экан.* (А. Мух.) *Тўғри сўз қиличдан ўткир. Бол ширин, болдан бола ширин.* (Мақол.) *Хаёл тездир ҳар бир қанотдан, Орзу эса учқур ҳар қандай отдан.* (Ҳ. О.)

5. Ҳаракатнинг бажарилишида сабаб, восита бўлган шахс ва нарсани билдиради: *Усмонов шундай одамнинг қўлида ишлаётганидан хурсанд эди.* (У. У.) *Ердаги барака қадамингиздан.* (Ғ. Ғ.)

6. Ҳаракат қаратилган нарсани кўрсатади: *Сўзни сиздан эшитамиз... янги ердан гапиринг.* (Р. Ф.)

7. Чиқиш келишигидаги сўз пайт билдирувчи сўзлардан бўлса, ҳаракатнинг бажарилишидаги дастлабки вақтни, муддатни билдиради: *У ёшлиқдан газеталарни кўп ўқирди.* (О.) *Жўра темирчининг оғир босқони Тонгдан ўт пуркайди, нафаси «виш-виш».* (О.)

8. Чиқиш келишигидаги сўз ҳаракат қисман ўтган нарса ёки нарсанинг бир қисми маъносини билдиради: *Баҳри сўйлар қилган ишидан, Ниятидан, истиқболдан, Сўзлаб берар тўқ турмушидан...* (Ҳ. О.) *Завод ишчиларидан Жумабой ва Эргаш чархчи олдида ўтирар эдилар.* (О.)

9. Феълдан англашилган иш-ҳаракатнинг белгисини, бажарилиш ҳолатини билдиради: *Дўстлари уни чин*

кўнгилдан табриклашди. (О.) Умаралининг юракдан ёзган илиқ сўзлари унинг кўнглини шодликка тўлдириб юборди. (О.)

Чиқиш келишигидаги сўзлар яна кўп маъноларни билдиради. Бу маънолар ўзаро боғланган сўзларнинг синтактик муносабатлари орқали аниқланади.

Чиқиш келишигидаги сўз баъзан тушум, қаратқич келишиклари билан маъно муносабати ҳосил этади: *Раъно гуллардан (гулларни) бир-бир узиб, ўртоқларига узатди. (О.)*

Қариндошлардан (қариндошларнинг) кетадигани кетди, қоладигани қолди. (А. Қ.) Тол шохидаги болалардан (болаларнинг) бири шошилиб тура бошлади (М. И.) каби.

Чиқиш келишигидаги сўз кўмакчи билан биргаликда аналитик шакл ҳосил қилади ва кўмакчининг маъносига қараб ҳаракатнинг бажарилиш пайти, давом, такрор, сабаб, ўхшатиш каби маъноларни билдиради: *Бу тўқнашувдан кейин улар расмийроқ гаплашадиган бўлиб қолишди. (Мирм.) Студентлигимдан бери ўз қўлим билан, ўз меҳнатим билан янги ер очишни, боғ қилишни орзу қилардим. (Ў. У.) Энди пахталар унга аввалгидан кўра оқроқ, яна ҳам юмшоқроқ кўринар эди. (О.)*

112-§. Чиқиш келишигидаги сўз предмет маъносига эга бўлиб, *кимдан?*, *нимадан?* сўроқларига жавоб бўлса, воситали тўлдирувчи вазифасида келади: *Сиз муҳаббат завқидан ҳам, меҳнат қувончидан ҳам, дўстлик шавқидан ҳам баҳрамандсиз. (А. Мух.)*

Чиқиш келишигидаги сўз ўрин, пайт, ҳолат, сабаб маъноларига эга бўлиб, *қаердан?*, *қачон?*, *қачондан?*, *нима,* *сабабли?* каби сўроқларга жавоб бўлса, ҳол вазифасида келади:

а) ўрин ҳоли: *Фуломжон ўша кунни уста Баҳромнинг уйдан тонг ёришмай хайрлашиб чиқди. (М. Исм.) Заргаров аэропортдан соат ўн бирларда етиб келди (А. Мух.);*

б) пайт ҳоли: *У болаликдан отларни севар, яхши отларни томоша қилишдан ҳар вақт завқланар эди. (О.)*

в) сабаб ҳоли: *Севинчидан юраги гурс-гурс уриб кетди. (О.) Зумраднинг чеҳраси қувончдан ёришиб кетган эди (О.);*

г) равиш ҳоли: *У Султоновнинг гапини чин юракдан севиниб қаршилади (У. У.)* каби.

Бу келишикдаги сўз кесим вазифасида ҳам келади: *Мен Самарқанднинг бир қишлоғиданман. (О.) Бола — ёшдан, одоб — бошдан. (Мақол.)*

Ўрин-пайт келишиги

113-§. Ўрин-пайт келишигининг шакли -да аффикси бўлиб, бу келишикдаги сўз к и м д а?, н и м а д а?, қ а е р д а? (қ а ё қ да?), қ а ч о н? каби сўроқларга жавоб бўлади.

114-§. Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар қуйидаги маъноларни англатади:

1. Шахс ва нарсанинг ўрнини билдиради: *Ҳали туннинг барқут этаги ерда. (У.) Меҳнат ҳар манглайда қуёш нақшидир. (Ғ. Ғ.)*

2. Ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш ўрнини билдиради: *Томирларда кезган қайноқ қон. (Рамз Бобожон.) Меҳнатда яралган саодат кўркин Юракда жаранглар куйи, оҳанги. (Ҳ. О.)*

3. Ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш пайтини билдиради. Бу вақтда ўрин-пайт келишигидаги сўз пайт маъносига эга бўлиши лозим: *Ҳар якшанбада колхозга — тажриба участкасига борадилар. (У. Усм.) «Тонгда чиқиб, кечаси қайтасан, на овқатингда маза бор, на уйқунгда ҳаловат»,— деди онаси. (О.) Баъзан -да аффикси қатнашмаслиги ҳам мумкин: Меҳнат завқи тутар ўлкани, Саҳар кетар чўпон тоғига. (Ҳ. О.)*

4. Ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини ёки ҳаракат ва ҳолатнинг объекти бўлган предметни билдиради: *Улар музиқани чуқур сукутда тинглар эди. (О.) Она оқ кўйлакда, оқ доқа рўмолда чексиз азиз, шафқатли, беҳад гўзал туюлди Уктамга. (О.)*

5. Ҳаракатнинг бажарилишида сабаб, восита бўлган нарсани билдиради: *Биз пахтақормиз, суюгимиз меҳнатда қотган. (О.) Улар ҳалиги чол билан хайр-хўшлашиб, машиналарда кетишди. (А. Мух.)*

6. Шахс, предметларнинг бир иш билан шуғулланишини, ҳаракат ва ҳолатнинг нима тўғрисида, нима жиҳатдан бўлиши каби маъноларни англатади: *... Йигитлар ҳунар ўрганишда, пўлат қуйишда Мариядек уста кишиларга яқинлашмоқда. (А. Мух.) Ҳали туннинг*

барқут этаги ерда, Ҳали бутун қишлоқ вазмин уйқуда. (У.)

115-§. Урин-пайт келишигидаги сўз кимда?, ним а да? сўроқларига жавоб бўлиб, предмет маъносига эга бўлса, гапда тўлдирувчи вазифасида келади: *Куз келди, бизларга кумуш косада Шарбат ола келди, бол ола келди. (У.) Бўй ўсган ҳар ўсмирнинг қаддида, қоматида Туққан ота-онасин қатра умри яширин. (Ғ. Ғ.)*

Бу келишикдаги сўз ҳолат, пайт, сабаб, восита маъноларини англатиб, қандай?, қаерда?, қачон? каби сўроқларга жавоб бўлса, гапда ўрин, пайт, равиш, сабаб ҳоли вазифасида келади: *Биз уларни ўзимиз яратган шаҳарда кутиб оламиз. (А. Мух.) Ёзда қилинган меҳнат, кузда кўрсатар ҳиммат. (Рамз Бобожон.) Майнинг тўққизида гилос пишиди. (Ғ. Ғ.)*

Урин-пайт келишигида келган сўз содда гапнинг кесими вазифасида ҳам келади: *Бирлашма уч қаватли янги бинода эди. (А. Мух.)*

Урин-пайт келишигидаги сўзлар гапда уюшиб келса, келишик аффикси ҳар бир бўлакка алоҳида ёки энг кейинги бўлаккагина қўшилиб келади. Кейинги ҳолатда -да аффикси ҳамма бўлақлар учун умумий бўлади: *Шаҳарларда, боғлар, тоғларда Элни қучган мангу бир баҳор. (Ҳ. О.)*

ОТЛАРДА ШАКЛ ЯСАЛИШИ

116-§. От туркумига кирган сўзлар, категориал шакл билан бир қаторда, кўпгина нокатегориал шаклларга ҳам эга. Бу шакллар турлича грамматик маъноларни ифодалашга хизмат қилади.

Отнинг нокатегориал шакллари тузилиш жиҳатидан уч турга бўлинади: 1) синтетик шакл; 2) аналитик шакл; 3) жуфт ва такрорий шакл.

Синтетик шакл

117-§. Отнинг синтетик шакллари ўз маъно хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади: 1) кичрайтиш шакли; 2) эркалаш шакли; 3) қарашлилиқ шакли; 4) ўрин белгиси шакли; 5) чегара шакли.

Кичрайтиш шакли

118- §. Кичрайтиш шакли қўйидаги аффикслар орқали ясалади:

1) *-ча* аффикси билан. Бу аффикс шахс ва предметларнинг кичик эканлигини билдиради: *йигитча, дафтарча, қушча, китобча, уйча* каби. *Шоир дафтарчасини тиззасига қўйиб тез-тез ёзар эди. (А. Қ.) Ярим соат ўтар-ўтмас улар Студентлар шаҳарчасига кириб боришди. (У. У.)*

Бу аффикс шахс билдирган отларга қўшилганда, кичрайтиш маъносидан ташқари, эркалаш ёки камситиш маъносини ҳам ифодалайди: *«Қани бўлмаса, тингла, ўғилча»,— дейди чол ва йўталиб тарихини бошлайди. (О.) Луқмончанинг атрофида суҳбат, баҳс давом этарди. (А. Мух.) «Бо, мунча ноз қилмасанг, отинча?!» (Ҳ. Ғ.) Ичкарига киринг, анави етимча қизимизни ўлдириб қўйай деяпти. (Мирм.)*

-ча аффикси олган сўзлар баъзан кичрайтиш маъносини йўқотиб, семантик ўзгариш натижасида янги лексик маъно билдириши ҳам мумкин: *қаламча* (пайванд ва экиш учун ўсимликдан кесиб олинган новда), *найча* (пахта эгатига сув қўйиш учун ишлатиладиган асбоб ёки тўқимачилик асбоби), *қизилча, кўкча* каби. Бундай ҳолларда сўз ўзининг дастлабки маъносини йўқотади, аффикс сўзнинг асосидан ажралмас ҳолатга келади: *Нафиса опа илгари болалар боғчасида мураббия бўлиб ишларди. (Мирм.) Абдулла муздек беқасам кўрпача устига чўзилди. (У. У.)*

2) *-чоқ, -чақ, -чиқ* аффикслари билан. Бу аффикс ҳар турли сўзларга қўшилиб кичрайтириш, шунингдек, эркалаш маъноларини ифодалайди: *тойчоқ, қўзичоқ, қулунчоқ, келинчак, тугунчак, қопчиқ, тўйчиқ* каби. Масалан: *Қулоқларнинг оқи ва оёқчаларининг олasi ўзларига жуда ярашган қўзичоқлар чакмон устида жимгина ётишар эди. (П. Қод.) Келинчак висолин кутган йигитдай, Шарафли айёмга халқим мунгазир. (Ғ. Ғ.)*

Эркалаш шакли

119- §. Эркалаш маъносини ифодаловчи шакллар қўйидагича ясалади:

1) *-жон, -хон* аффиксидлари билан. Булар мустақил сўзлар сифатида қўлланишдан ташқари, шахс билди-

рувчи атоқли ва турдош отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш каби маъноларни ифодалаш учун ҳам хизмат қилади: *акажон, укажон, холажон, Ҳакимжон, Олимжон, Зоҳиджон, Асалхон, Зулфияхон, Лолахон, Анорхон* каби. *Аҳмаджон бутун умрида биринчи мартаба шундай саросималикка тушган эди. (А. Қ.) Раҳбархон бу хонадондан ўз бахтини топганига энди уч ойча бўлди. (Ҳ. Н.)*

-жон -хон аффиксондлари баъзан сўзнинг асосига мансуб бўлади. Бу вақтда эркалаш маъноси ифодаланмайди, балки асос ва аффиксонд биргаликда битта атоқли отга тенг бўлади: *Қулжон, Шержон, Ойхон, Уғилхон* каби.

2) -ой, -нисо аффиксондлари билан. Бу аффиксондлар атоқли отга қўшилиб, эркалаш, суйиш маъносини билдиради: *Турсуной, Нигораой, Еқутой; Зебинисо, Меҳринисо, Хайринисо* каби.

3) -гина (-кина, -қина) аффикси билан. Бу аффикс кўпинча шахс билдирган отларга қўшилиб, эркалаш, суйиш каби маъноларни билдиради: *қизгинам, болагинанг, отагинаси* каби. *Жаннат она қизни қучоқлаб бағрига босди:— Қизгинам... Эндиги қолган умримни фақат сени излаш учун сарфлайман деб аҳд қилиб қўйган эдим, болагинам (А. Мух.) «Едгор қани, ойи?»— «Вой, дарвоқе, ҳозир олиб чиқаман болагинангни».* (F. F.)

4) -(а)лоқ аффикси ҳам айрим отларга қўшилиб, эркалаш, ҳурмат маъноларини билдиради: *бўталоқ, қизалоқ, тойлоқ* каби. *«Баракалла, қизалоқларим!»— Қари пахтакор бир онда яшнаб кетди. (О.) «Баракалла, бўталоғим»,— мақтайди мени бобом. (О.)*

Баъзан бир от асосига кичрайтириш ва эркалаш шаклини ясовчи бирдан ортиқ аффикс қўшилиб келиши мумкин. Бу вақтда кичрайтириш, суйиш оттенкалари яна кучайтирилади, таъкидланади: *бўталоқча, қизалоқча, қўзичоққинам* каби.

Қарашлилик шакли

120- §. От ва отлашган сўзларда қарашлилик шакли -ники аффикси орқали ясалади. Бу вақтда бир нарсанинг -ники аффиксини олган сўз англатган шахс ёки нарсага қарашли эканлиги ифодаланади: *Бу бино мак-*

табники. Бу китоб кутубхонаники, китоб Аҳмадники каби.

Кишилик олмошлари қарашлилик шаклида келса, нарсанинг бирор шахсга тегишли эканлиги аниқ ифодаланади: — *Ҳаракат қилаверсаларингиз, юқори ҳосил сизларники. (О.) Бу водийнинг қуёши ҳам бизники. (Т. Фаттоҳ.)*

*Улка ишқи билан тўлгандир юрак,
Уникидир шараф, уники ҳаёт. (Ҳ. О.)*

Тарихий жиҳатдан *-ники* мураккаб аффикс бўлиб, қаратқич келишиги белгиси *-нинг* ҳамда *-ки* аффиксларининг қўшилишидан ҳосил бўлган ва соддаланиш асосида бир аффикс ҳолига келиб қолган.

Қарашлилик маъносининг эгалик аффикси ва қарашлилик шакли орқали ифодаланиши бир-бирдан кескин фарқ қилади. Эгалик аффикси категориал шакл ясайди, шахс ва сон бўйича шакллар системасини — парадигмани ҳосил қилади. Эгалик шакли ҳам қаратилган нарсани, ҳам унинг қайси шахс эканлигини ифодалайди, қаратувчили бирикмани ташкил қилишда қатнашади: *китобим — менинг китобим, китобимиз — бизнинг китобимиз* каби.

-ники аффикси эса нокатегориал шакл ясайди, сўзларнинг бошқача синтактик муносабатида қатнашади: *Эришилган бу ютуқларнинг ҳаммаси ўзимизники, колхозчиларники. (О.)* Демак, кесим вазифасида келган *-ники* аффиксли шакл қаратувчи шахс ёки нарсани билдиради, бошқа от эса (*китоб, ютуқлар*) қаратилган нарсани билдириб, эга вазифасида келади.

121-§. Қарашлилик шаклидаги сўз кўплик, эгалик ва келишик аффиксларини олиб, гапнинг бошқа бўлақлари вазифасида ҳам келади: *Бизникилар баъзи ерда культивация, баъзи участкаларда қирма чопиққа киришишди. (О.) Турсунойни қўшнисиникида қолдириб, Башоратни эргаштирганча кўчага чиқди. (А. Мух.)* Бундай қўлланишда қарашлилик шаклидаги сўзни қаратувчили бирикма билан алмаштириш мумкин: *Онамни хотиникида (хотиннинг уйида) қолдириб, шу атрофдан бирон иш топишга ҳаракат қилдим. (А. Қ.)* *Йўқ, бизникилар (бизнинг колхозчилар) сизникилардан (сизнинг колхозчилардан) ҳали кўп нарса ўрганиши керак, Комилахон (О.)* каби.

Урин белгиси шакли

122-§. Урин белгиси шакли *-даги* аффикси билан ясалади, предмет, воқеа-ҳодисаларнинг ўрин ва пайтга кўра белгиси ифодаланади: *даладаги колхозчилар, осмондаги юлдузлар, уйдаги китоб каби.*

-даги мураккаб аффикс бўлиб, ўрин-пайт келишиги белгиси *-да* ва сифат ясовчи *-ги* аффиксларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Одатда, ўрин-пайт келишигидаги сўз шахс ёки нарсанинг турган ўрнини, ҳаракатнинг бажарилиш ўрнини, пайтини билдиради. *-ги* аффикси ҳам ўрин ва пайтга муносабатни, унга хослик маъносини англатган сифат ясайди. Аммо бу иккала аффикс қўшилиб, уларнинг яқка ҳолатда англатган маъноларидан фарқ қилган бошқа маъно юзага келган: бу мураккаб аффикс шахс, нарса, воқеа-ҳодисаларнинг ўрин ва пайтга кўра белгисини ифодалайди, сифатловчи вазифасида келади: *Онахон меҳмонларни хирмон ёнидаги палосга таклиф қилди. (Мирм.) Кўклардаги тойчоқни от десам арзигулик, Баҳордаги умиднинг мевасини келиб кўр. (F. F.)*

*Тоғлардаги қип-қизил лола,
Бўлиб гўё ёқут пиёла,
Булоқлардан узатади сув. (Ҳ. О.)*

Бу шаклдаги сўз отлашса, эга, тўлдирувчи, қаратувчи вазифаларида келади: *Булар гузардагилардан сўрашга улгурмай, гузардагилар булардан карнай сабабини сўраб қолдилар. (М. Исм.)*

Чегара шакли

123-§. Чегара маъносини ифодаловчи шакл *-гача* (*-кача*, *-қача*) аффикси билан ясалади. Бу аслида қўшма аффикс бўлиб, жўналиш келишиги белгиси (*-га*) ва чегара маъносини англатувчи (*-ча*) аффиксидан иборат: *уйгача, кўчагача, ёзгача, тушгача* каби. *Зухра опаси билан Самижонни автобус станциясигача кузатиб чиқди. (А. Қ.) Қиз мрамардай билакларигача шимариб қўйилган кўйлак енглари орасидан кичик рўмолчасини олиб, терларини арта бошлади. (F. F.) Бек ўн беш ёшида Красноводсккача борди. (А. Мух.)*

Бу шакл кўпинча ўрин, пайт маъноларини билдирган отларга қўшилиб, чегара маъносини ифодалайди: *Луқмончани бир ҳафтагача вибраторга қўйишмади.* (А. Мух.)

Бу форма баъзан аниқ шахс, нарсаларни чегаралаш маъносини ҳам англатади: ... *алифбедан тортиб Навоий, Фузулий ғазаллари, Бедилнинг форсий байтларигача эшитилиб туради.* (О.)

Чегара шаклини ясовчи -гача аффикси, отлардан ташқари, сифат, равиш, сон, олмош ва феъл шакллари ҳам қўшилиб келади: *Ана, қип-қизил лабларида мени ҳалигача мафтун қилган биринчи ярим табассумнинг ёввойи излари.* (F. F.) *Кечгача биз колхознинг у ёқ-бу ёғини кўриб танишиб чиқамиз.* (А. Қ.)

АНАЛИТИК ШАКЛ

124-§. Отнинг аналитик шакли кўмакчи ёрдамида ясалади. Бу шакллар турлича грамматик маъноларни англатиб, гапда маълум вазифада келишига қарамай, улар отнинг алоҳида грамматик категориясини ҳосил қилмайди. Кўмакчи билан ясалган аналитик шакллар турлича маъноларни ифодалайди, гапда тўлдирувчи ва ҳол вазифасида келади: *Деҳқон билан деҳқон бўлиб гаплашмоқ... керак.* (С. Аҳм.) *Умарали мамнуният билан уйига жўнади.* (О.) *Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак.* (А. Қ.)

Бундай аналитик шакллар маъно жиҳатидан келишик шакллариининг маъносига анча яқин туради, лекин у келишик шаклига кирмайди. Бу шакллар сўзлар орасидаги грамматик муносабатни ифодалашнинг алоҳида усули ҳисобланади, феълга, баъзан бошқа сўзларга бошқарув йўли билан боғланади: *Саиданинг келганидан (келгани учун) жуда хурсанд бўлди.* (А. Қ.) *Бир дарахт билан (бир дарахтдан) боғ бўлмас (Мақол.) Мен отам бўлгани учун (отам бўлганидан) эмас, яхши одам бўлганидан (яхши одам бўлгани учун) куюнаман.* (П. Қод.) (Бу ҳақда яна «Кўмакчилар» бобига қаранг).

ЖУФТ ШАКЛ

125-§. Отнинг жуфт формалари икки отнинг жуфтлашувидан ҳосил бўлади ва умумлаштириш, жамлаш, кучайтириш маъноларини билдиради: *қозон-товоқ, дафтар-китоб, ота-бола, сигир-бузоқ* каби. *Сатторнинг қад-*

ди-қомати, юз-кўзида баркамол йигитларга хос алоҳида бир жозиба бор эди. (П. Қод.)

Жуфт шакл компонентлари бир хил шаклдаги отлардан бўлади, улар бир-бири билан тенглашиш йўли орқали боғланади. Ҳар бир компонент ўз урғусига эга бўлади: *Дадам, Тошмуҳаммад, баланд бўйли, сариқдан келган, соқол-мўйлови қора, уст-боши қўполгина киши.* (О.)

СИФАТ

СИФАТНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

126- §. Предметнинг белгисини билдирувчи мустақил сўзлар сифат дейилади: *яхши (китоб), камтарин (йигит), чиройли (шаҳар), кенг (йўл), катта (бино), ширин (олма), қадимги (тарих), деворий (газета)* каби.

Сифатлар нарсанинг белги-хусусиятини турли нуқтаи назардан англатиши мумкин. Бу белгилар бевосита инсонга ёки борлиқдаги жонли ва жонсиз нарсаларга тегишли бўлиши мумкин.

Сифатлар шу хусусиятига кўра қуйидаги турларга бўлинади:

а) нарсанинг рангини, тусини билдирувчи сифатлар: *қизил, кўк, оқ, яшил, сариқ, пушти, қора, сапсар* каби. *У гузардаги катта оқ тош супада тикка турибди.* (А. Мух.);

б) нарсанинг хусусиятини билдирувчи сифатлар: *камтар, шўх, тетик, чаққон, абжир, яхши, хасис, қўрс, инжиқ, дадил, меҳрибон, моҳир* каби. *Феъли кенг, саҳоватли, меҳмондўст халқимизнинг донғи оламга кетган.* (Мирм.) *Муҳайё бу содда, чаққон, беғубор болага ҳавасланиб қаради.* (А. Қ.);

в) нарсанинг шакл кўринишини, ҳажм-ўлчовини билдирувчи сифатлар: *новча, калта, ориқ, эгри, қийшиқ, ясси, катта, кичик, кенг, тор, оғир, узун* каби. *Улар Фарғонанинг катта кўчаларидан бирида уч хонали квартирада туришади.* (Мирм.) *Улкан шаҳарнинг энг гўзал, энг сердарахт жойларидан бири шу* (П. Қод.);

г) нарсанинг ҳолатини билдирувчи сифатлар: *шод, хурсанд, гўзал, хафа, маъюс, иссиқ, тинч, қуруқ, ёш, эски* каби: *Иккови нарироқдаги ёруғ чироқ шуъласида узоқ гаплашди.* (А. Қ.) *Абдуллани янги ҳаёт, янги орзулар қувончи қамраб олган эди* (Ҳ. У.);

д) нарсанинг таъмини, мазасини билдирувчи сифатлар: *ширин, нордон, аччиқ, шўр, бемаза, лаззатли* каби. *Хушхўр паловдан сўнг катта ширин тарвуз сўйилди. (О.) Зира билан арчанинг ҳидига тўйинган хушбўй, лаззатли кабоб қорни тўқ кишининг ҳам иштаҳасидан карнай ясар эди (П. Қод.);*

е) нарсанинг вақт ва ўрин белгисини билдирувчи сифатлар: *қадимги, бугунги, кечки, тонгги, ёзги, кузги, деворий, ҳозирги, аввалги, қишки* каби: *Эндиги ишларимизнинг режасини каттароқ, пухтароқ тузишимиз зарур. (О.) Бугунги ишни эртага қўйма (Мақол.);*

ж) нарсанинг ҳидини билдирувчи сифатлар: *хушбўй, сассиқ, қўланса* каби.

Сифатлар асосан отга боғланиб, нарсага хос белгини билдиради. Улар баъзангина феълга боғланиб, ҳаракатнинг белгисини билдиради: *Бир нарсани қадрлаш учун уни аввал яхши билиш керак. (А. Қ.)*

127-§. Сифатлар белгини ўзича, айрим олинган ҳолда билдирмайди, балки борлиқдаги у ёки бу нарса ва ҳодисаларга тегишли ҳолда англатади. Шунинг учун сифат, одатда, нарса ва ҳодисаларнинг номи бўлмиш отларни аниқлаб келади: *кузги шамол, ақлли бола, қизил қалам, малла соч, тор кўча, қизиқарли томоша* каби.

Ўзбек тилида сифат бошқа сўз туркумларидан ўзига хос маъноси, махсус сифат ясовчи аффиксларга ва шакл ясовчи аффиксларга эга эканлиги билан фарқланиб туради. Грамматик жиҳатдан нарса белгисини бошқа нарса белгисини билан қиёслаб, даражалаб кўрсатиш ёки предмет белгисини кучайтириб ва камайтириб кўрсатиш хусусиятига эга: *катта — каттароқ, энг катта, кўк — кўкроқ, энг кўк, кўм-кўк, кўкимтир, янги — янгироқ, энг янги — яп-янги, қора — қорароқ, энг қора, қоп-қора — қорамтир* каби.

Сифат одатда отга боғланиб келади, унинг бирор белгисини аниқлашга хизмат қилади. Баъзан от сўз ҳам ҳеч қандай морфологик белгисиз сифатловчи бўлиб келади. Лекин белги маъносини англатиб келган бундай от тамоман сифат туркумига ўтиб кетмайди, балки от туркуми доирасида қолади: *тош йўл, тахта кўприк, олтин соат, атлас кўйлак, кумуш қошиқ* каби.

128-§. Сифатлар гапда кўпинча сифатловчи вазифасида келади: *Очил бува ўткир, қора кўзли, серқош, чиройли йигит бўлган. (А. Мух.)*

Бундан ташқари, кесим ва ҳол вазифасида ҳам келади: *Хўжалик маданиятининг, маданият хўжаликнинг яна чиройлироқ, кучлироқ гуллашига сабабчи бўлади.* (О.) *Самарқанд тонглари шавқли, фараҳли.* (З. Обидов).

*Оппоқ қордир тоғларнинг боши,
Дарё тиниқ, осмон беғубор.* (Ҳ. О.)

Сифатлар отлашиб келганда, гапда эга, тўлдирувчи ва қаратувчи вазифаларида келади:

*Катталарнинг ғурури, ёшларнинг шод қийғоси,
Ташаккур айтмоқдадир қалбидан бу наҳора.* (Ғ. Ғ.)

129-§. Сифатлар англатган маъноларга кўра бир хил эмас. Баъзи сифатлар бевосита, тўғридан-тўғри нарса белгисини кўрсатса, баъзилари эса белги маъносини бир нарсанинг бошқа предметга бўлган муносабатига кўра англатади.

Белгини бевосита англатадиган сифатларга аслий сифат дейилади: *оқ, қизил, сариқ, пушти, яхши, кенг, ёмси, катта, баланд, паст, семиз, қотма, шўх, ёш, новча, ширин, чучук, аччиқ, шўр, оғир, енгил, нордон каби.*

Белгини бир нарсанинг бошқа нарсага бўлган муносабатига кўра англатадиган сифатларга нисбий сифат дейилади. Нисбий сифат махсус сўз ясовчи аффикс вазитасида бошқа сўз туркумларидан ясалади: *билимли киши, йиллик план, тонгги шабада, эрталабки машғулот, сувсиз ер каби.*

Нисбий сифатда яшаш асосидан англашилган нарсага хосланганлик, чоғиштириш, ўхшатиш, ўрин ёки пайтга нисбатлаш каби маънолар ифодаланади, сифат ясовчи аффикс гўё икки нарса орасидаги муносабатларнинг кўрсаткичи бўлиб хизмат қилади: *кейинги дарс, мевали дарахт, ойлик план, оилавий муносабат, қадимги тарих, ҳарбий унвон каби.*

Нисбий сифатлар маъно жиҳатдан белгини:

1) нарсага нисбат бериш билан ифодалайди: *ғайратли киши, болали аёл, ақлли йигит, илмий иш, шахсий масала, деворий газета каби;*

2) вақтга нисбат бериш билан ифодалайди: *кузги шамол, ҳозирги замон каби;*

3) ўринга нисбат бериш билан ифодалайди: *тошкентлик йигит, шаҳарлик талаба* каби.

Аслий ва нисбий сифатлар белги англатиш хусусияти жиҳатидангина эмас, балки бир қанча морфологик белгилари билан ҳам бир-бирдан фарқ қилади. Аслий сифатларга белгининг ортиқ ёки камлигини ифодаловчи шакл ясалиши, даража категорияси мансуб, нисбий сифатларнинг кўпчилиги эса бундай хусусиятга эга эмас.

ДАРАЖА КАТЕГОРИЯСИ

130-§. Сифатларга хос муҳим хусусиятлардан бири унинг даража категориясига эга эканлигидир. Сифат даражалари белгининг ортиқ ёки камлигини фарқлашга хизмат қилади. Сифатларда даража шакллари икки турга бўлинади: 1) озайтирма даража; 2) орттирма даража.

Сифатнинг озайтирма ва орттирма даража ясовчиларини олмаган формаси *оддий даража* деб юрнтилади. Оддий даражада нарса белгиси ортиқ-камлиги жиҳатдан қиёс қилинмай, балки тўғридан-тўғри, бевосита англашилади. Озайтирма ва орттирма даражаларида эса белги маъноси оддий даражада ифодаланган белгига чоғиштириш асосида ифодаланади.

131-§. Озайтирма даража. Озайтирма даража нарса белгисининг оддий даража ҳолатидан камлигини, кучсизлигини билдиради. Озайтирма даражанинг морфологик кўрсаткичи *-роқ* аффиксидир: *Мени пахтаси қалинроқ жойга қўй, ишим унсин, яна колхозчилар олдида қизармай... (О.) Дилимда орзу баландроқ эди, лекин кўклам ноқулай келди. Баъзи жойларга қайта-қайта экдик, ўғит ҳам танқисроқ. (О.)*

-роқ баъзан предмет белгисининг нисбий ортиқлигини кўрсатади. Бунда чоғиштирилувчи нарсанинг номи чиқиш ё жўналиш келишигида бўлиб, *кўра, қараганда, нисбатан* сўзлари билан бирга келади: *Пўлат темирдан қаттиқроқ. Карим курсимизда ҳамма студентларга қараганда каттароқ* каби. Бундай конструкцияларда белгининг ортиқлиги чоғиштирилган икки предметдаги белгининг ўзаро муносабати асосида ифодаланади. Аммо *-роқ* аффикси шунда ҳам белгининг умуман оддий даражага етмаганлигини, ундан бир оз камлигини бил-

диради: *Кунлар йтади секин, йигит кетади узоқ, ...Лекин ёрга туюлар аввалгидан яқинроқ.* (Ҳ. О.)

Предмет белгисининг ортиқлигини кўрсатиш, кучайтириш учун баъзан *-роқ* аффикси билан келган сифат олдидан *яна, тагин* сўзлари келтирилади: *Дадамат уни пешинда бедана паловига таклиф этди ва «Фарғона ялласи»ни яна шўхроқ оҳангда айтиб, қушларга берилди.* (О.)

-роқ аффикси баъзан сифат бўлмаган сўзларга (равиш, сифатдош, равишдошларга) қўшилиб, улар англатган белгини қиёслаб кўрсатиши ҳам мумкин. Бу вақтда ҳам белгининг кучсизлиги англашилади: *этра-роқ, кечроқ, тезроқ, озроқ, кўпроқ, қариганроқ, кулиброқ, қизариброқ; Бир неча вақтдан буён менга бошқачароқ қарайдиган бўлиб қолдинг.* (К. Ф.) *Улар бу совғаларни ҳар кунги конфетлардан ҳам севиброқ, шодланиброқ қарши олдилар.* (М. Исм.) *У нимадандир чўчиган, ҳовлиққанроқ кўринарди.* (А. Мух.)

Қиёслаш маъноси *кўра, нисбатан, қараганда* (ҳам) ёрдамчилари олган отнинг оддий даражадаги сифатга бирикиши билан ифодаланади: *Кўллар темирга қараганда мустаҳкам бўлиши керак.* (Сергей Бородин.) *Бугун кечагига нисбатан кўп ва яхши, эртага бугунгига қараганда яна ҳам кўпроқ ва яхшироқ ишлаш керак. Пахтамик олтидан ҳам қиммат.* (О.)

Ранг-тус билдирувчи сифатларда предметнинг белгиси камлиги, кучсизлигини кўрсатувчи форма ҳам ишлатилади. Бундай шакллар қуйидагича ясалади:

а) оддий даражадаги сифатга *-иш* аффиксини қўшиш билан: *оқиш, кўкиш, қизғиш, сарғиш. Раис қорнини силкиб кулди, оқиш тишлари кўриниб кетди* (О.);

б) сифат асосига *-(и)мтир* аффиксини қўшиш билан: *қорамтир, кўкимтир. Кўкимтир қора осмондаги беҳисоб юлдузлар чақнаб туради* (А. Қ.) каби.

132-§. Орттирма даража. Бу даража предмет белгисининг оддий даража ҳолатидан ортиқ эканлигини, кучлилигини кўрсатади. Орттирма даража қуйидагича ифодаланади:

1. Лексик йўл билан, яъни сифат олдидан *энг, жуда, ғоят, ниҳоятда, беҳад* каби сўзларни келтириш билан ҳосил қилинади: *энг яхши, энг йирик* каби: *У қорли кун Йўлчи учун умрининг энг мазмунли, энг рангли, энг гўзал кунни эди.* (О.) *Амаким билан жуда қадрдон бўлиб қолди.* (О.)

Бир сифатнинг такроридан ҳосил бўлган аналитик шаклларда ҳам белгининг ортиқлиги ифодаланади. Бу хил аналитик шаклларнинг биринчи компоненти чиқиш келишиги шаклида келади: *кўндан-кўп, узундан-узоқ* каби.

2. Фонетик йўл билан. Сифатнинг бош қисмини олиб, шу сифатнинг олдидан қўшиб такрорлаш йўли билан ясалади. Бунда:

а) сифатнинг ёпиқ бўғинга тенг бош қисми олиниб, шу сифат сўзнинг олдидан қўшиб такрорланади: *юм-юмалоқ, пак-пакана, бут-бутун* каби;

б) сифатнинг унли билан тугаган бош қисми олинади, охирига *п, м,* товушларидан бири орттирилади ва ҳосил бўлган ёпиқ бўғин шу сифатнинг олдидан қўшиб такрорланади: *қип-қизил, кўм-кўк, қоп-қора, ямшил, яп-янги* каби.

в) сифатнинг очиқ, унли билан тугаган бош қисми олиниб, унга *ппа* товушлари қўшилади ва ҳосил бўлган қисм шу сифат олдидан қўшиб такрорланади: *соп-па-соғ, қуппа-қуруқ, типпа-тик, тўппа-тўғри* каби.

Оқ сўзи бир бўғинли ва унли билан бошлангани учун *ппа* товушлари эмас, балки *пп* товушлари орттирилади ва ҳосил қилинган қисм шу сифат олдидан қўшиб ёзилади: *Оппоқ қордир тоғларнинг тоши.* (Ҳ. О.)

3. Баъзан белгининг ортиқлик даражаси сифат олдидан махсус сўзлар келтириш билан ҳам ифодаланади: *тим қора, фирт ёлгон, жиққа ҳўл, жиққа мой* каби.

4. Икки предмет белгиси ўзаро чоғиштирилганда ҳам белгининг ортиқлиги маъноси англашилади. Бу вақтда сифат олдидан *ҳамма, бари, барча* каби олмошлар чиқиш келишиги шаклида келади: *ҳаммасидан яхши, барчасидан катта, баридан чиройли* каби.

ЭРКАЛАШ ШАҚЛИ

133-§. Эркалаш шакли, асосан, сифат асосига *-гина* (*-кина, -қина*) аффиксини қўшиш билан ясалади: *яхшигина, ширингина, юмшоққина, нозиккина, каттагина, оддийгина, енгилгина* каби. Эркалаш шаклида келган сифатлар сўзловчининг белги орқали нарсага ижобий муносабатда бўлишини, эркалаш, суйиш маъноларини англатади: *Истараси иссиққина бу одамнинг ўзбекчаб саломлашганини кўргач, Онахон ҳайрон қол-*

ди. (А. Мух.). Мирҳайдар энкайиб қизчасини кўтарди, унинг оппоққина, юмшоққина, лўппигина юзидан ўпди. (О.)

Шахс, предметга ижобий муносабат сифатларга той аффиксини қўшиш билан ҳам ифодаланади: ёқимтой, эркатой, ширинтой каби. Шундан кейин Қаландаров... биринчи навбатда Қодировнинг эркатой арзандаси бўлиб қолди. (А. Қ.) Уктам хайрлашар экан,... ҳовлидан булбулникидай янгроқ, ёқимтой, тоза овоз юксалди. (О.)

ЖУФТ ВА ТАКРОРИЙ ШАКЛ

134- §. Бу шакллар икки сифатнинг жуфт ҳолда ёки бир сифатнинг такрорий ҳолда қўлланишидан ҳосил бўлиб, лексик-грамматик жиҳатдан бир бутунликни ташкил қилади: *яхши-ёмон, наст-баланд, оқ-қора, ўйдим-чуқур, катта-катта, яхши-яхши* каби.

Сифатнинг жуфт шакли кўплик, умумлаштириш, жамлаш маъноларини билдиради. Сифатлардаги жуфт шакл компонентлари маъно жиҳатидан: а) антонимлик муносабатида бўлади: *ёш-қари, иссиқ-совуқ, аччиқ-чучук, катта-кичик* каби. *Гавжум кўча, катта-кичик ҳар хил ёшдаги болалар жуда кўп* (О.);

б) бир-бирига яқин, синонимлик муносабатида бўлади: *якка-ягона, оч-яланғоч, қинғир-қийшиқ, эсли-ҳушли* каби. *Зумрадхон сумкачаси билан эрининг елкасини аста туртиб, «Эсон-омон бориб келинг»,—деди.* (О.) *Туялар кўп, қинғир-қийшиқ кўчада тиқилиб қолишган.* (О.);

в) биринчи компонентнинг фонетик ўзгариши асосида ҳосил бўлади: *эгри-бугри, ола-була, чала-чулпа, ола-кула* каби: *Айвон устунига суяниб турган ола-була ямоқ чопонли бир бола келиб унинг олдига тушди.* (П. Т.)

Сифатнинг такрорий шакли бир сўз(асос)нинг такроридан ҳосил бўлади ва кўплик, умумлаштириш маъноларини ифодалайди. Бу вақтда сифатланмиш кўплик аффиксини олади: *Кичик-кичик дўкончалар олдидан ўтиб бораётиб, ... бир тўда усталарни кўраман.* (О.) *Юксак-юксакларга тикка учини Ҳар кун боласига ўргатар бургут.* (Ҳ. Раҳмат.)

СИФАТНИНГ ОТГА КЎЧИШИ ВА ОТЛАШУВИ

135-§. Сифатнинг отга кўчиши ва отлашуви бошқа-бошқа ҳодисалардир. Бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумга кўчиши деганда тил тараққиёти натижасида бир туркумдан иккинчи туркумга ўтган сўз назарда тутилади. Бунда мазкур сўзнинг грамматик моҳияти, қисман маъноси ўзгаради. Сифатларнинг отга кўчиши ҳам шундай ҳодисадир. Масалан, *қиз, ўғил, эркак, аёл, касал, чол* каби сўзлар асли сифат бўлиб, кейинчалик отга айланган. Бундай сўзларнинг отга кўчганини ёки кўчаётганини кўрсатувчи белги уларнинг сифат билан ифодаланган аниқловчи олишида кўринади: *Ёш йигит, қари чол, чиройли аёл* каби.

Сифатнинг (ёки бошқа бирор туркум сўзининг) отлашуви эса унинг гапда от бажарадиган синтактик вазифада келишидир. Сифатланмиш тушириб қолдирилса, сифат ўша отнинг шаклий белгиларини қабул қилади ҳамда унинг синтактик вазифасини бажаради. *Яхши, қизил, ёмон, иссиқ, эски, янги* каби сифатлардан белги маъноси англашилади, *яхшига, каттада, ёмондан, қизилини* дейилганда эса шу белгига эга бўлган шахс ёки нарса маъноси англашилади: *У гўё мағрур келгиндиларга кўрик ясаётгандек эди (С. Б.) Эскиларини ямагунча, янгиларини тезроқ ясаймиз. (С. Б.)*

Сифатлар баъзан қиёсий даража шаклида ҳам отлашиб келади: *Аскарлар эса уларнинг орасидан чаққонроқларини кўз остига олиб қўйгандай бўлар эди. (С. Б.) Сендан кўра муносиброқни топаман деса, Комиланинг ақлига мен ҳайрон қолмаганим бўлсин. (О.)*

Отлашган сифатлар гапда эга ва тўлдирувчи, қаратувчи вазифаларини бажаради: *Каттага ҳурматда бўл, кичикка иззатда. (Мақол.) Кўча бўм-бўш, болалар тугул, катталар ҳам йўқ эди. (М. Исм.) Ёмонни танқид қилади, яхшига тақлид қилади. Дили тўғрининг тили тўғри (Мақол.) Ғолиблар мажлис тўридан жой олишди. (А. Қ.)*

СОН

СОННИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

136-§. Сонлар мустақил маъноли тобе сўзлардан иборат бўлиб, предметнинг миқдорини ва тартибини кўрсатади, *қанча?, неча?, нечанчи?* каби сўроқ-

ларга жавоб бўлади. Сон отга боғланиб, унинг саноғини миқдорини (*икки талаба, беш бола, ўнта дафтар каби*), миқдорга боғлиқ тартибини, даражасини (*иккинчи курс, бешинчи уй каби*) ва отга боғланмаган ҳолда мавҳум миқдор тушунчасининг номини (*уч билан тўрт етти бўлади, беш карра беш йигирма беш каби*) билдиради.

Сонлар ҳарф билан ёзилади (*беш, ўн, ўн тўққиз, иккинчи, еттинчи*) ёки араб рақами билан (*5, 10, 14, 19, 2-, 7-*), рим рақами билан (*V, X, XIV, XIX*) кўрсатилади.

137- §. Миқдор тушунчаси жуда мавҳум бўлгани сабабли, уни ифодаловчи сўз ҳам мавҳум хусусиятга эга. Сон шу хусусияти билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади. Масалан, *беш, ўн икки, йигирма уч, бир юз ўн тўққиз* каби сонлар алоҳида олинганда, фақат мавҳум миқдор тушунчасининггина ифодалайди. Соннинг маъноси у бирор нарса номини билдирган сўз билан боғлангандагина аниқланади: *бешта дафтар, ўн икки киши, йигирма уч ўқувчи* каби.

Бир сонидан катта барча сонлар отнинг кўплик шаклига хос бирдан ортиқлик, кўплик тушунчасини аниқлаб ифодалашга хизмат қилади. Бундай сонлар билан бириккан от ўзбек тилида кўплик ясовчи -лар аффиксини олмайди. Чоғиштиринг: *Талабалар келди — тўрт талаба келди, китоблар олдим — ўн иккита китоб олдим* каби. Сон ҳар вақт саналиши мумкин бўлган предметларни англатган отлар билан қўлланади, уларни миқдор жиҳатидан аниқлаб келади.

138- §. Ўзбек тилида сонлар қуйидаги хусусиятларга эга:

1. Сон бошқа сўз туркумидан ясалмайди, унинг сон ясовчи аффикслари ҳам йўқ. Бинобарин, сон туркуми сўз ясалиши ситемасига эга эмас.

2. Соннинг маъно турлари ва модал шакллари унинг ўзига махсус аффикслар қўшиш билан ясалади: *битта, ўнтача, учов, олгита, иккитадан, еттинчи*.

3. Сон ўзича турловчи аффиксларни қабул қилмайди, сифатловчи олмайди, аксинча, ўзи отнинг сифатловчиси бўлиб келади: *Учинчи талаба икки йил бурун Шаҳрисабздан таҳсил учун келган ўн саккиз яшар Султонмурод эди. (О.)*

4. Сон миқдор тушунчасининг номини англатганда ва отлашганда келишик, эгалик аффиксларини қабул

қилади, от бажарган вазифаларда келади: *Ўн беш учга касрсиз бўлинади.*

5. Сон нарса миқдорини турли томондан аниқлаш учун саноқ билдирувчи сўзлар — нумеративлар билан ҳам қўлланади: *Полвон битта тухум, икки дона хурмо, ярим мисқол седана, беш дона бўтакўз, бир қошиқ асални бир пиёла сув билан мис идишда қайнатишга буюрди.* (А. Қ.)

Ўзбек тилида сонлар *бирлик, ўнлик, юзлик, минглик* системасида қўлланади, яъни аввал бирдан ўнгача сонлар (бирликлар) айрим сўзлар билан ифода қилинади. Кейин ҳар қайси ўнликнинг ўзига хос номи бор. Юз, минг шу сўзлар билан ифодаланади. Ўнликлар орасидаги миқдор ўнлик номига бирлик сонни қўшиб тузилади. Ундан кейин минггача юз ичидаги сонлар қайтарилади. Соннинг шу тариқа ифодаланиши *бирлик, ўнлик, юзлик, минглик системасини* ташкил қилади. Бу системанинг қисмлари қатъий тартибга бўйсунди. Бу системада жами сон билдирувчи 20 та сўз (*миллион, миллиард* сўзларидан ташқари) бўлиб, улар жуда катта миқдорларни кўрсатишга хизмат қилади.

139-§. Сонлар тузилиш жиҳатидан икки хил бўлади: содда сон ва қўшма сон.

1. Содда сон бир ўзакдан иборат бўлади. Ўзбек тилида содда сонлар қуйидагилар: *бир, икки, уч, тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз, ўн, йигирма, ўттиз, қирқ, эллик, олтмиш, етмиш, саксон, тўқсон, юз, минг, миллион, миллиард.* Эски ўзбек тилида сон, миқдор билдирувчи *туман (ўн минг), лак (юз минг)* сўзлари ҳам ишлатилган.

Булардан *саксон, тўқсон, олтмиш, етмиш* сонлари тарихан ясама (*саккиз+ўн, тўққиз+ўн, олти+миш, етти+миш*)¹ бўлса ҳам, ҳозир улар бирикиб, ажралмас содда ҳолга келган. Содда сонлар бошқа хил сонларни ҳосил қилиш учун асос бўлади.

2. Қўшма сон бир миқдор тушунчасини англатувчи икки ва ундан ортиқ сонлардан иборат бўлади: *ўн икки, ўн тўрт, ўттиз олти, бир юз йигирма бешинчи* каби. Қўшма сонларда аввал катта соннинг миқдори ва унинг ўзи, ундан сўнг кичикроқ сон ўз миқдори билан, ундан кейин яна кичикроқ сон ўз миқдори билан кела-

¹ Проф. Н. Қ. Дмитриевнинг фикрича, миш эски бошқирд ва уйғур тилида «ўн»ни билдирган.

ди: *уч минг икки юз тўқсон беш (3295), бир минг тўққиз юз етмиш беш (1975) каби.*

Сонлар жуфт ҳолда ҳам келади. Бу вақтда икки сон ўзаро тенглашиш йўли билан боғланади ва тахминий миқдор маъносини англатади: *тўрт-беш, беш-олти, ўн-ўн беш, қирқ-эллик, икки юз-уч юз каби.*

Икки соннинг ўзаро тенг боғланишида кичикдан каттага томон биттадан (*бир-икки, икки-уч, етти-саккиз* каби), бештадан (*беш-ўн, ўн-ўн беш, йигирма-йигирма беш* каби), ўнтадан (*йигирма-ўттиз, қирқ-эллик, саксон-тўқсон* каби), юзтадан (*уч юз-тўрт юз, беш юз-олти юз* каби), мингтадан (*минг-икки минг, уч-тўрт минг, беш-олти минг* каби) ошириб борилади: *Суюнбой ака меҳмонлар билан кўришиб чиққач, хуржунидан тўртта тандир нон, беш-олтита сомса олиб қўйди. (П. Қод.) Ун-ўн беш минг эмас, йигирма-йигирма беш минг гектарни чўлдан узиб оладиган бўлди. (О.)*

Сон гапда асосан сифатловчи вазифасида келади: *Тўй икки ёшнинг, икки хонадоннинггина эмас, икки маҳалла, бутун ёр-дўстларнинг тўйи бўлди. (А. Қ.) Хулқар ўроғлик дастурхонни бир қўлига, каструлкадаги қўйининг қатигини иккинчи қўлига олди-ю, чодирдан чиқди. (П. Қод.)*

Сонлар отлашганда ва абстракт сон тушунчасини ифодалаганда, гапда эга, тўлдирувчи, кесим ва қаратувчи вазифаларини бажаради: *Олимларнинг иккиси ҳам тупроқшунос эдилар. (О.) Чўлпоной ўн биринчиси битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши. (П. Қод.) Бирининг қўлида чўлларга ҳаёт, Бирининг қўлида дарё товланар. (Ҳ. О.)*

СОННИНГ МАЪНО ЖИҲАТИДАН ТУРЛАРИ

140-§. Сонлар маъно хусусияти ва грамматик белгилари жиҳатидан дастлаб иккига бўлинади: 1. Миқдор сон. 2. Тартиб сон. Миқдор сон нарсанинг миқдорини, саногини ва умуман миқдор тушунчасини билдирса, тартиб сон нарсанинг тартибини, даражасини англатади.

МИҚДОР СОНЛАР

141-§. Миқдор сонлар нарса миқдорини санаш йўли билан аниқлайди. Миқдор сонлар саналиши мумкин бўлган ҳар қандай нарсанинг миқдорини кўрсатади:

Биз келгуси эллик, юз йилларга мўлжаллаб ишонч билан иш олиб боришимиз керак. (А. Мух.) Сиддиқжоннинг номига бирдан учта табрик телеграммаси келди. Эшик олдида бешта от қатор турар эди (А. Қ.)

Миқдор сонлар ўзи кўплик маъносини англатгани учун кўплик аффиксини қабул қилмайди. Бу вақтда миқдори аниқланган нарсани билдирувчи от ҳам -лар аффиксини олмайди: *Девор соат жимликни бузиб эринмай ўн икки марта жом урди. (С. Аҳм.) Беш юз йил яшади тоғдай Ватанда Буюк Алишернинг асрий нидоси (F. F.)*

Миқдор сонлар маъно жиҳатидан қуйидаги турларга бўлинади: 1) саноқ сон; 2) жамловчи сон; 3) чама сон.

САНОҚ СОН

142-§. Саноқ сонлар нарсанинг миқдорини санаб, доналаб ёки тақсимлаб кўрсатишга хизмат қилади: *Колхоз икки йилда оёққа босди, райондаги илғор колхозлар қаторига ўтди. (А. Қ.) ...бешта бола ва молҳолнинг бутун оғирлиги Суюмнинг бўйнига тушар эди. (П. Қод.) Сураат тагига «Аваз Қамбаров ҳар юз совлиқдан бир юз ўттизтадан қўзи олган...» деб ёзиб қўйилган. (П. Қод.)*

Саноқ сонлар предметнинг миқдор белгисини билдиргани учун отга сифатловчи бўлади ва шаклий жиҳатдан ўзгармайди (отга битишув йўли билан боғланади): *Офтоб Фарбга ёнбошлаганда, икки йўловчи настан чиқиб, тепаликка йўл элди. (А. Қ.) Отанинг бешта ўғиллари бор эди, шу теракларни уларнинг хотираларига эккан эдилар. (Ҳ. Ҳ.)*

143-§. Бир саноқ сони айрим хусусиятлари билан бошқа сонлардан ажралиб туради. *Икки, беш, ўн, саккиз* каби сонлар от билан боғланиб, унинг миқдорини аниқлайди. Бир сўзида эса конкрет миқдор билдириш хусусияти анча кучсизлашган. Чунки предметнинг бирлиги, танҳолиги, якка эканлиги отнинг бирлик шакли орқали ҳам ифодаланади: *Қассоб думбаси селкиллаган қўйни... томорқага етаклаб ўтганидан сўнг Насимжоннинг кўнгли тинчиди. (О.)* Бунда бир сўзи қўлланмаса ҳам, *қассоб, думба, қўй, томорқа* кабиларнинг битта эканлиги англашилиб туради. *Бир* сўзида миқдор маъносининг кучсизлашганлиги унинг асосий маъносидан

ташқари, жуда кўп бошқа маъноларни ифодалашида ҳам кўринади. Бу маънолар эса фақат контекстда аниқланади: *Магазиннинг бир деразаси чойхона томонга, бир деразаси мактаб қурилиши томонга очиларди.* (А. Мух.)

Бир сўзи қуйидаги маъноларда ишлатилади:

1. Предметни аниқлаб, унинг сонини кўрсатади. Бу вақтда у миқдор билдирувчи ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан ҳам ишлатилади: *бир сўм, бир гектар, бир қадам, бир жуфт, бир туп (гул), бир дона (китоб), бир қоп (ун), бир коса (овқат)* каби.

2. Предметни аниқлаб, «ноаниқ»лик маъносини билдиради: *Қиз Тошкентдан вакил бўлиб келган бир рус киши билан гаплашмоқда эди. (О). Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда (Ҳ. О.)*

3. Ҳар, вақт, кун, фасл, қадар, йил, маҳал каби сўзлар билан бирга келиб, таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, гумон каби маъноларни билдиради: *У бир куни тушки дам олиш вақтида... дарёдан сув келтиргани борди.* (А. Қ.)

4. Чегаралов маъносини билдиради: *Ҳаммамиз имтиҳонлардан яхши ўтдик, бир Аҳмаднинг мазаси бўлмади.*

5. Феълга боғланиб, унинг маъносини кучайтиради: *бирам соғиндим, бир тенди. Омадимиз келган эканми ё қурт тутишни соғиниб қолган эканмизми — бир бўлиб берди, қани энди териб тамом қилолсак?* (А. Қ.)

6. Такрорий шаклда феълга боғланиб, ҳаракатнинг белгисини, унинг қай тарзда бажарилганлигини билдиради: *Ўктам кабинетда ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. (О.) Умид мамнун ҳолда зинапоялардан битта-битта босиб пастга тушди. (Мирм.)*

7. Такрорланиб, айирув боғловчиси вазифасини бажаради, ҳаракат, воқеа-ҳодисаларнинг галма-гал бўлганлигини билдиради: *Чой маҳалида бир кулиб, бир йиғламсираб, ўзи, болалари, невараси Урмонжон тўғрисида гапирди. (А. Қ.)— Вой тавба, бир ундоқ дейсиз, бир мундоқ дейсиз! (О. Ё.)*

144- §. Саноқ сонлар нарсанинг миқдорини доналаб санаш йўли билан ҳам кўрсатади. Бу вақтда саноқ сонларга **-та** аффикси қўшилиб келади: *учта бола, олтига дафтар, бешта уй* каби. *Мирзаев шошиб қолиб бир куннинг ўзида Латофатхонга иккита хат ёзди.* (А. Қ.)

Эгалик аффиксини (кўпинча учинчи шахс) олиб келган саноқ сонлар отлашади. Бу вақтда улар келишик аффиксини ҳам қабул қилиши мумкин, лекин кўплик аффиксини олмайди: *Сурувдан етмиш саккиз қўй ошиқ чиқди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурод аканинг ўзиники, иккитаси қайси бир район хизматчисиники эди. (П. Қод.) Сангинов кечагина областда яна биттасидан шу гапни эшитди. (А. Қ.) «У кун келган синтетик ўтовлардан биттасини Авазларга берсангиз, аломат иш бўлар эди»*,— деди Замонали. (П. Қод.)

Нарсанинг миқдорини доналаб санашда саноқ сон маъно жиҳатдан бўлак, *дона, нафар, бош, туп* каби предметларнинг миқдорини билдирувчи ҳисоб сўзлар — нумеративлар билан ёнма-ён ҳолда қўлланиши мумкин: *Шарофатбиби узиб келтирган гуллар ичидан бир парча оловдай ёнган иккита (икки дона) кўркам қизил гулни танлаб, Комиланинг чеккасига қистириб қўйди. (О.) Иккинчи синфда ўттиз бешта (ўттиз беш нафар) ўқувчи таълим олади.*

Саноқ сонларга *-гина* аффикси қўшилса, предмет миқдорини чегаралаб, айириб кўрсатиш маъноси англашилади: *...доимий токни узоққа олиб бориш арзон тушади — унга иккитагина сим, оддий устунлар керак. (А. Мух.) Сизнинг болаларингиздай иккитагина қора кўз ўғлим бор (П. Т.)*

Саноқ сонлар нарсаларнинг тақсимини, уларнинг миқдор жиҳатидан тенг бўлганлигини ҳам билдиради. Бу вақтда саноқ сонлар *-дан* аффиксини олиб, чиқиш келишиги тақсим маъносини ифодалайди: *иккитадан, саккиздан, йигирма бештадан* каби; *...яна ҳар гектаридан саккиздан (саккиз центнердан) пахта беришга сўз бердик. (О.) Звено аъзолари уч кунда тўрттадан, бештадан меҳнат кун ишлади. («С. Ўзб.»)*

Баъзан чиқиш келишиги аффикси тўғридан-тўғри саноқ соннинг ўзига қўшилиб келиши ҳам мумкин: *Биз сидқидилдан ишлаб, ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан қўзисини шунчалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. (П. Қод.)* Саноқ сон нумератив билан келганда, чиқиш келишиги аффикси нумеративга қўшилади: *Пахта ақчасидан ҳам фондга ажратилгач, меҳнат кунига уч сўм йигирма тийиндан тўғри келади. (А. Қод.)* Бригада пландаги йигирма саккиз центнер

ўрнига ҳар гектаридан ўттиз олти центнердан пахта топширди. («С. Узб.)

Бундан ташқари, тақсим маъноси, нарсаларнинг тенг бўлинган миқдори соннинг бошқа турларини такрорлаш йўли билан ҳам ифодаланади. Жумладан, жамловчи, донга сонлар такрорланганда, тақсим маъноси англашилади: *Ҳаммалари икков-икков замбил кўтариб, ғишт ташишига киришдилар. (А. Қ.) Ясанган-тусанган тўда-тўда қизлар, йигитлар иккита-иккита, учта-учта бўлиб, паркнинг яшил қучоғига ёйилмоқда. (О. Ё.)*

Ҳисоб сўзлари

145-§. Нарсаларнинг сонини кўрсатиш, уларнинг миқдор белгисини аниқлашда sanoқ сонлар билан бирга ҳисоб сўзлари (нумеративлар) ҳам ишлатилади. Предметларнинг сонини, ҳажмини, ўлчовини билдирувчи донга, нафар, бош, гектар, тонна каби сўзлар *ҳисоб сўзлари* деб аталади. Ҳисоб сўзлари билан sanoқ сонлар биргаликда бошқа отга боғлиқ, ҳар иккала сўз бир гап бўлаги вазифасини бажаради: *Ўтган йили саккиз тоннадан ортиқроқ пахта тердим. (А. Қ.) Бир туп гул юз ғунча очади. (О.) Оламда инсон учун ўз устозидан бир оғиз мақтов, севганидан эса бир оғиз ширин калом эшитишдан ҳам каттароқ бахт бормикан?! (М. Қorieв.)*

146-§. Нарсанинг миқдорини аниқлаш жиҳатидан нумеративлар қўйидаги турларга бўлинади:

1. Нарсанинг миқдорини донлаб ҳисоблаш ўлчовини билдирувчи ҳисоб сўзлар: *бўлак, парча, донга, туп, нафар, нуха, бурда, бош, боғ, тўда, даста; Қогозга Самарқанд кошнларидан икки донгаи ўралган эди. (П. Қод.) Деразамнинг олдида бир туп ўрик оппоқ бўлиб гуллади. (Ҳ. О.)*

2. Нарсанинг узунлигини, масофани билдирувчи ҳисоб сўзлар: метр, километр, сантиметр, миллиметр, тош, чақирим, газ, қадам, қарич; *Соатиға саксон километр тезликда келаётган Қаландаровнинг машинаси ўтиб кетди. (А. Қ.) Бошқарма бу ерга олтичи чақирим келади. (П. Қод.) Қурилаётган шифохона гузардан атиги юз эллик қадам нарида эди. (О. Ё.)*

3. Нарсанинг оғирлигини билдирувчи ҳисоб сўзлар: қадоқ, пуд; ботмон, килограмм, центнер, тонна: *Ойни-*

са жон-жаҳди билан уриниб, чорак соатда сал кам ўн олти килограмм пахта терибди (А. Қ.) Султонов «Максим Горький»чилар мажбуриягидагидан ташқари яна минг тонна пахта беришга аҳд қилишганини айтди. (У. У.)

4. Нарсанинг сатҳини билдирувчи ҳисоб сўзлари: **таноб, гектар, квадрат метр, квадрат километр, сотих;** *Йигим-теримдан кейин баҳоргача икки юз йигирма гектар янги ер очишимиз керак. (А. Қ.) Боғ ҳали ёш, саҳни ўттиз беш гектар, унда-мундагина нишона мевалар кўзга чалинади. (О.)*

5. Суюқлик ўлчовини билдирувчи ҳисоб сўзлар: **литр, ҳовуч, челак, стакан, қошиқ, пиёла, коса;** *Овқатдан кейин Урмонжон устма-уст икки пиёла чой ичдию, тушиб кетди. (А. Қ.) Ошхонадан икки коса овқат кўтариб чиққан Гулжаҳон севинганидан овқатни қаёққа қўйишини билмай қолди. (О. Ё.)*

6. Қаттиқ жисм ҳажм ўлчовини билдирувчи ҳисоб сўзлар: **куб метр, куб сантиметр, лаган, қоп, сиқим, тўрва, арава, машина, замбил;** *Уктам ишонч билан бошини қимирлатиб қўйди. Шу вақтда Дадамат бир лаган палов келтирди. (О.) Мираҳмад уйдан бир қоп олмани олиб чиқди. (О.)*

7. Қийматни билдирувчи ҳисоб сўзлар: **сўм, тийин, танга, червон;** *Сиз менга эллик минг сўм пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўн марта яхши қилиб бераман. (П. Қод.)*

8. Вақтни билдирувчи ҳисоб сўзлар: **минут, соат, кун, ой, йил, аср, дақиқа;** *Бу ўн кун муҳлат Саиданинг ўзига керак, бу ўн кунда колхозчиларнинг умумий мажлисини жуда яхши тайёрлашни кўзламоқда эди (А. Қ.) Эртаги минг йилнинг одамлари ҳам Табаррук умримни қилурлар ҳавас. (Ғ. Ғ.)*

Саноқ сонлар гапда асосан аниқловчи, отлашганда ва абстракт миқдор тушунчасини билдирганда эса тўлдирувчи, қаратувчи ва кесим вазифаларида келади: *Собиржоннинг девордаги саккиз йил бурун олдирган суратига эрталабки қуёш нури тушган эди (А. Мух.) «Энди менинг ҳам «беш» олишимни тилаб туринг»,— деди у ҳаяжонли овоз билан. (О. Ё.) Тантанали мажлис соат еттида очилади. (А. Қ.)*

Жамловчи сон

147-§. Жамловчи сон миқдорни жамлаб, тўдалаб кўрсатади, кўпинча эгалик аффикси билан келади. Жамловчи сонларда миқдор орқали шахс ва нарсаларни умумлаштириб кўрсатиш хусусияти кучли. Бу ҳодиса жамловчи сонларнинг шахс билдирувчи отлардан кейин келиб, уларни жамлаб кўрсатишида ҳам, шунингдек, кўплик, эгалик ва келишик аффиксларини олиб келишида ҳам очиқ кўринади: *Анорхон, чойни дўндирма қилиб дамлайсиз, икковимиз шу ерда ичамиз, дурустми? (О.) Мен яна бир нарсани йўлаб қолдим: беш киши эканмиз, бешовимиз бир қути уруғ олсак, наинки эплаб боқолмасак. (А. Қ.)*

Жамловчи сонлар қуйидаги аффикслар орқали санок сонлардан ясалади:

1. Санок сонга -ов аффиксини қўшиш билан ясалади: *икков, учов, тўртов, бешов, олтов, еттов* каби. Бу хил жамловчи сонлар иккидан еттигача санок сонлардан (баъзан йн сонидан ҳам) ясалади: *Дехқонбой акам билан Ҳафиза опам икковлари кетадиган бўлишди. (А. Қ.) Дилафрўз билан Дилсўз икков олдин, Рашид кейин машинадан тушди. (М. Қориев.)*

2. Санок сонга -ала аффиксини қўшиш билан ясалади: *иккала, учала, тўртала, бешала* каби. Жамловчи сонларнинг бу тури иккидан бешгача санок сонлардан ясалади. Бу форма кўпинча эгалик аффикси билан қўлланади: *Иккаланг ҳам қойил қилдинг. Иккаланг ҳам қаҳрамон. Колхоз бўйлаб иккинғизнинг звенонғиз энг илғор. (У.) У юзини йгириб қаради, кейин иккаласи беихтиёр хандон ташлаб кулиб юборишди. (М. Қориев.)*

Сифатловчи вазифасида келган жамловчи сон эгалик аффикси олмайди: *Саида иккала қўли билан бошини ушлаб ўтирган эди. (А. Қ.) Иккала профессор идорадан олиб чиқилган стулларга ўтиришди. (О.)*

Жамловчи сон ганда эга, тўлдирувчи вазифаларида ҳам келади: *Икковимиз дўстлашиб қолдик. (С. А.) Пакетларнинг иккаласини ҳам трестдан юборган эдилар. (А. Мух.)*

Чама сон

148-§. Чама сон нарсанинг миқдорини аниқ эмас, тахминлаб, чамалаб кўрсатади.

Чама сон санок сонлардан қуйидаги йўллар билан ясалади:

1. **-та** аффикси билан ясалган саноқ сонга **-ча** аффиксини қўшиш билан ясалади. Бу аффикс «*битта*»дан бошқа барча саноқ сонларга қўшилади: *бештача, ўнтача, ўн иккитача, йигирма олтитача* каби: *Бу — пахса деворлик қўрғончалар билан сой бўйлаб тизилишган ўттизтача қинғир-қийишқ уйли бир қишлоқ эди. (П. Т.) Фирқалилар билан қишлоқ камбағалларининг бирлашган мажлисига қирқ бештача киши иштирок қилади. (А. Қод.)*

-ча аффикси саноқ сон билан қўлланган ҳисоб сўзларга ҳам қўшилиб келади. Бу вақтда ҳам ўлчов, оғирлик, узунлик, пайт, масофа кабилар жиҳатидан тахминий миқдор маъноси англашилади: *Бу станцияни солганимизга ўн бир йилча бўлди. (А. Қ.) Раҳбархон бу хонадондан ўз бахтини топганига энди уч ойча бўлди. (Ҳ. Н.) Улар икки километрча юриб, канал бўйига чиқишди. (У. У.)*

2. Саноқ сонга **-лаб** аффиксини қўшиш билан ясалади: *ўнлаб, ўттизлаб, юзлаб, минглаб* каби. *Азаматлар ўнлаб араваларга ва икки машинага... ҳар нав юкларни илдамлик билан ортмоқда эди. (О.) «Сирдошим қайда?»— деб дарё сўрабди минглаб наслардан, кўп асрлардан. (У.)*

Чама сон ясовчи **-лаб** аффикси ҳам баъзан саноқ сон билан келган нумеративларга қўшилиши мумкин: *Ўн беш йиллаб эркалаган тилагим... Билан келиб тушдим сизнинг қишлоққа. (З.) Ҳозир бу ерда баъзи кунлар юз минг сўмлаб маблағ ўзлаштирилаётганини гапириб, бутун улугвор манзарани ҳамманинг кўз олдида намоён қилди-қўйди. (А. Мух.)*

3. Саноқ сонлар **кўплик** аффикси **-лар** билан келганда, чама маъноси ифодаланади: *Мажлис кеч соат олтиларда канал бўйига солинган қизил чойхонанинг қишлоқ биносида очилди. (А. Қ.)*

Кўплик аффикси баъзан ҳисоб сўзларга қўшилиб келиши ҳам мумкин: *Салимхон оёқ учида юриб дераза ёнига борди-да, ундан ўн қадамлар наридаги ёзги супага чиқди. (А. Қ.) У қирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб қайтган... барваста киши эди. (П. Қод.)*

4. Кўплик аффикси билан келган саноқ сонларга **-ча** аффикси қўшилади ва бу формада (**-ларча**) нарсаларнинг тахминий миқдори тўдалаб кўрсатилади: *Минут сайин юзларча кабутарлар ҳавода енгил уча бош-*

лади. Рақсдан сўнг юзларча колхозчи аёллар ёр-ёр айтишди. (О.)

5. Икки саноқ сонни жуфтлаб келтириш орқали ҳам чама сон маъноси ифодаланади: *Йигит дала томондан ёлғизоёқ йўл билан эшак миниб келаётган ўн уч-ўн тўрт ёшли болани кўриб тўхтади. (О.) Етиб келиб булут чолнинг тепасига, Уч-тўрт совуқ томчи ташлади. (У.)*

149- §. Булардан ташқари, нарсанинг тахминий миқдорини ифодалашда тахмин билдирувчи сўзлар ҳам ишлатилади.

Яқин. Бу сўз жўналиш келишигидаги саноқ билан боғланиб келади: *Йигирмага яқин йигитлар ва қизлар ғайрат билан ишлаб, тўқайни тозалamoқда эди. (О.)*

Чоғли. Саноқ сонлар билан бирикиб келади: *Аваз серкани шамолга қариб солганда, Хулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини «чу-чу»лаб ҳайдаб чиқди. (П. Қод.)*

Қарийб. Саноқ сонлар олдидан бирикиб келади: *Турди билан Эшмурод ака қарийб олтишта қўйни яшириб олгунча роса қийналишди. (П. Қод.)* *Чамаси.* Саноқ сонлар ёки у билан қўлланган нумеративлар билан бирикиб келади: *Чамаси икки соат юриб, тақир қирга кўтарилгач, олисдан кўзларига ялли кўм-кўк дала очилди. (О.)*

Тартиб сон

150- §. Тартиб сон бир турдаги нарсаларнинг даража-миқдор жиҳатидан тартибини кўрсатиш учун хизмат қилади.

Тартиб сон нарсанинг кетма-кетлик жиҳатидан тартибини англатади. Жумладан, *бешинчи уй* деганда, «тўрт уйдан кейин турган уй» маъноси англашилади; ёки *қичрқинчи йил* мисолида шу сонгача «ўттиз тўққиз йил» бор эканлиги маъноси англашилади.

Тартиб сон саноқ сонларга **-нчи** (**-инчи**) аффиксини қўшиш билан ясалади. Сонлар ҳарф билан ёзилгандагина бу аффикс қўшиб ёзилади: *иккинчи, тўртинчи, ўн бешинчи, йигирма учинчи* каби. Бошқа ҳолатларда эса бу аффикс тартиб сонлар билан қўлланмайди.

Тартиб сон бир нечта сондан тузилганда, аффикс энг кейинги сўзга қўшилади, лекин қўшма сонга яхлитлигича тааллуқли бўлади: *икки юз саксон бешинчи ўқчи дивизия, «Бир минг тўққиз юз қичрқинчи йил олмалари»* каби.

Тартиб сон араб рақамлари билан ёзилганда, **-(и)н-ичи** аффикси ўрнига чизиқча (-) қўйилади (йил, ой, саналар бундан мустасно): *25- мактаб, 7- синф, 14- уй, 252- саҳифа* каби; рим рақамларидан, шунингдек йил, ой, кунларни ифодаловчи араб рақамларидан кейин дефис қўйилмайди: *VII синф, XX аср, III боб, 8 Март, 1 Май, 1941 йил* каби.

151- §. Тартиб сонлар ўзлари боғланган сўзнинг хусусиятига қараб икки хил маъно англатади:

а) асосан нарсаларнинг миқдорий тартибини билдиради: *Умида президиумнинг иккинчи қаторига, ҳар кунги жойига бориб ўтирди. (А. Мух.) Тўртинчи курсга ўтганда, унга бешинчи қаватдан алоҳида хона ажратиб берилди (У. У.);*

б) баъзан мазмунан сифатга яқин турган белги маъносини билдиради. Бунда нарсанинг тартиби эмас, аксинча, унинг хусусияти, белгиси эътиборга олинади: *биринчи нав пахта, иккинчи нав чой. Бу йил Сирдарё области топширган пахтанинг ҳаммаси биринчи навга қабул қилинди. («С. Ўзб.»)*

Тартиб сон гапда асосан сифатловчи вазифасида келади: *Турғуной биринчи товушни эшитганда сесканди, иккинчи, учинчи, тўртинчи товушлар эса уни ваҳимага солди. (А. Қ.) Катта акам институтга кирганда бешинчими, олтинчими синфда ўқир эдим. (У. Ҳ.)*

Тартиб сон баъзан отлашганда, от шаклларини қабул қилиб, гапда эга, тўлдирувчи, кесим ва қаратувчи вазифасида келади: *Унсин бир дўппини акасининг бошига кийгизиб, иккинчисини Урозга тутди. (О.) Шу паллада кеча-кундуз тинмасдан ғаллани ташиш керак, ахир биз районда ғалла планини бажаришида биринчиз-а! (О.)*

Чиқиш келишигидаги тартиб сонлар эса гапда кириш сўз вазифасида келади: *Бунда, биринчидан, ҳосил яхши, иккинчидан, қимматли сув жарга оқиб кетмайди, учинчидан, киши кучи ҳам ортиқча сарф бўлмайди. (А. Қод.)*

152- §. Сонлар, одатда, отга боғланиб, сифатловчи вазифасида келади. Сонлар боғланиб келган от тушиб қолганда, отлашади (субстантивлашади). Бундан ташқари, сон мавҳум миқдор тушунчасининг номини ҳам англатади. Соннинг отлашиши билан миқдор тушунчасини ифодалаши бир-биридан фарқ қилади. Сон отлашганда, миқдор орқали гапда тушиб қолган от англатган

шахс ва предметни кўрсатади, шу отнинг грамматик шаклларида — кўплик, эгалик ва келишик формаларида келади, гапда улар бажарган синтактик вазифаларни бажаради: *Ун тўққиздан ошмай тур, гўзал, Йигит сендан шунни сўрайди. (Х. О.) Бирининг тилида элнинг каломи, Бирининг оғзидан юртнинг саломи. (У.)*

Сон мавҳум миқдор тушунчасининг номи бўлиб келса, от каби эгалик, келишик аффиксларини олади, от бажарадиган вазифаларда келади: *Бешни бешга кўпайтурсак, йигирма беш бўлади. Йигирма бешга қолдиқсиз бўлинади. Саккизга олтини қўйса, ўн тўрт бўлади* каби.

Соннинг миқдор тушунчасини англантиб келиши айниқса қўшиш, айриш, кўпайтириш сингари математик тушунчаларни ифодалашда кўп учрайди: *Ноль бутун юздан бешнинг ўнга кўпайтмаси ноль бутун ўндан бешга тенг бўлади ($0,05 \cdot 10 = 0,5$)* каби.

Бутун сон ва каср сон

153-§. Бутунни ёки унинг қисмини ифодалашни жиҳатидан сонлар иккига ажратилади: а) бутун сон, б) каср сон.

Миқдорни бутунлигича ифодаловчи сонлар *бутун сон* дейилади: *бир, икки, беш, етти* каби.

Миқдорни бутуннинг қисмига кўра ифодаловчи сонлар *каср сон* дейилади. Каср сонлар бир бутунга етмаган миқдорни билдиради: *учдан икки, тўртдан бир, юздан саккиз* каби. Каср сонлар тузилиш жиҳатидан қуйидагича: бутуннинг бўлинишини билдирувчи сон чиқиш келишигида, бўлак, улушни ифодаловчи сон эса шаклан бош келишик формасида бўлади, синтактик вазифасига қараб бундай сонга эгалик ва келишик аффикси қўшилади. Бу вақтда миқдорий белгиси аниқланган от ҳам, асосан, қаратқич келишиги шаклида келади: *Меҳри ўша йили бригадирнинг кўзини шамғалат қилиб, ...ўзи терган пахтанинг қарийб учдан бирини Зулфиқоров звеноси ҳисобига ўтказди. (А Қ.)*

Булардан ташқари, каср сонлар *ярим, чорак, нимчорак* каби сўзлар билан ҳам ифодаланади. Бу сўзларнинг ўзи бутуннинг бир қисмини — ярмини, тўртдан бир қисмини ва саккиздан бир қисмини билдиради: *Орадан ярим соат ўтгандан кейин Шафрин оёғининг*

учида юриб чиқиб кетди. (А. Қ.) Лойиҳа мендан, улушимни қўшаман, сувим ҳам муддатидан аввал йўлнинг чорагига келади. (А. Мух.)

Бутун сон билан каср сон аралаш ҳолда ҳам ишлади. Бу вақтда каср сондан олдин *бутун* сўзи келтирилади: *тўрт бутун ўндан беш, етти бутун ўндан бир каби*. Булар касрли сон дейилади: *Ҳўлаш ҳозир қимматга тушади, Мардонқул ака, йўлашингизнинг ҳар бир куни ноль бутун юздан олти тоннага тушади*.— «*Ниманинг юздан олти тоннасига?*»— «*Олтиннинг*». (А. Мух.) Касрли сон бутун сондан кейин ярим сўзини келтириш билан ҳам тузилади: *Бу одам устидан тушган аризани Қаландаров бир ярим йилдан бери муҳокама қилгани қўймас экан*. (А. Қ.)

ОЛМОШ

ОЛМОШНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

154- §. От, сифат, сон, равиш каби сўз туркумлари ўрнида қўлланиб, уларни кўрсатишга хизмат қилувчи ва уларнинг вазифасини бажарувчи сўз туркуми *олмош* дейилади. Олмошлар нарсани, унинг белгиси ва миқдорини англатмайди, балки фақат уларни кўрсатиш, уларга ишора қилиш учун хизмат қилади. Олмошнинг маъноси, унинг қайси сўз туркуми ўрнида келганлиги контекстда ёки нутқ вазияти орқали аниқланади. Чунки олмошларнинг кўпчилиги алоҳида олинганда жуда умумий, мавҳум маънога эга бўлади. Масалан, *Меҳру муҳаббатингни гўдакларга бағишла! Улар дунёга энди келяпти*. (Мирм.) *Мажлисда Зокир ота доклад қилди. Унинг докладидан тошқин манзараси ...ҳамманинг кўз олдига гавдаланди-қолди* (А. Қ.) гапларида улар, у олмошларни шахсни кўрсатади. Шу олмошнинг қайси сўз ўрнида келганлиги олдинги гапдаги *гўдаклар, Зокир ота* сўзлари асосида аниқланади. Ёки: ... *Кўнгли тортиб гапиришадиган битта одам Эҳсонов бўлса, у ҳам бу одамлар ичида шуларнинг бирига айланади*. (А. Қ.) *Мен Обидов билан Баратовнинг ўз вазифасидан четлаштирилишини ... сўрайман. Бундай ўқитувчилар болаларимизни партиямиз... талаб қилганича тарбия қилолмайдилар*. (С. З.) Бу мисоллардаги *у, шу, бундай олмошларининг Эҳсонов одам, Обидов, Баратов* сўзлари ўрнида келганлиги матндан билинади.

Олмошларнинг маъно англатиши уларнинг қўлланиш меъёрида ҳам кўринади. Жумладан, нарсани билдирувчи олмош кўпинча отлардан кейин қўлланиб, шу отнинг эквиваленти, морфологик синоними, унинг ўринбосари бўлиб келади: *Улуғ Ватанимиз осмон бўлса, Биз унинг беағи, юлдузларимиз. (Ф. Ф.)* Бунда *Ватан* билан *у* олмоши эквивалентдир.

155- §. Олмошлар маъноси ва хусусияти жиҳатидан, қайси сўз туркуми ўрнида келишига қараб умумлашган предмет (олмош-от), умумлашган белги (олмош-сифат), умумлашган миқдор (олмош-сон) билдирувчи олмошларга ажратилади.

Нарсани билдирувчи олмошлар предметни кўрсатади, шу сабабли от каби келишик билан турланади, гапда от бажарган вазифада келади: *мен, сен, у, биз, сиз, улар, ким, нима, ҳеч ким, ҳеч нима, аллаким, кимдир, нимадир* каби. *Ўн-йигирма йилдан кейин қандай бўлишини биламиз, бу ўзимизга, бизнинг дидимизга, орзумизга боғлиқ. (А. Қ.)*

Умумлашган белги билдирувчи олмошлар эса сифат ва равишлар ўрнида ишлатилади, форма жиҳатдан ўзгармайди, гапда асосан аниқловчи ва ҳол вазифасини бажаради. *Бу, шу, ўша, ҳар, баъзи, бутун, қандай, қанақа, қайси, қачон, ҳеч қандай, ҳеч қачон, ҳеч қайси, аллақандай, аллақайси, аллақачон* кабилар шундай олмошларга киради: *Бу кишининг кетмон уриши қорни тўқ қўзининг хашак титишига ўхшайди. (А. Қ.)* *Меҳмонларнинг уч кун давомида қачон, қайси соатда қаерда бўлиши, нима билан шуғулланиши аниқ кўрсатилган эди. (А. Қ.)*

Умумлашган миқдор билдирувчи олмошлар сон каби предметнинг миқдорини кўрсатади. Буларга *қанча, неча, шунча, ўшанча* кабилар киради: *Қатнашувчилардан бири бўғилиб: «Шунча гап-сўз, шунча ҳаракатдан кейин колхоз бузиладиган бўлса, қишлоқдан кўчиб кетаман»,— деб ҳаммани кулдирди. (А. Қ.)*

156- §. Олмошлар бошқа сўз туркуми ўрнида келиши, шу сўзларнинг грамматик хусусиятларига эга бўлиши билан бирга, уларнинг ўзига хос алоҳида грамматик белгилари ҳам бор. Бу белгилар эса олмошларни алоҳида сўз туркумига ажратиш имконини беради. Жумладан, умумлашган нарса билдирувчи олмошлар маълум грамматик белгилари билан отлардан фарқ қилади. Бу олмошлар грамматик сон категориясини

бошқачароқ ифодалайди — бирлик ва кўплик шакллари бўлган мен ва биз олмошлари ўртасидаги боғланиш отлардаги бирлик ва кўплик шаклларига ўхшамайди: мен олмоши якка сўзловчи шахсни кўрсатади, биз олмоши эса бир қанча сўзловчини эмас, балки бир сўзловчининг бошқа шахслар билан биргаликдалигини кўрсатади. Олмошлар келишниклар билан турланиши жиҳатидан ҳам отлардан фарқ қилади. Айтиб ўтилганидек, отларда келишник аффикси тушиб қолиши мумкин: *Китобни олдим — китоб олдим, колхознинг далалари чиройли — колхоз далалари чиройли* каби. Олмошларда эса келишник аффикслари тушиб қолмайди: *Муҳайё югурганича бориб уни қарши олди* гапида у қарши олди деб бўлмайди. *Унинг нигоҳи олдидан дadasининг хаста чеҳраси кетмас, қулоқлари остида унинг ғамгин овози қайта-қайта такрорланар эди (О.)* гапида ҳам у нигоҳи, у овози деб ишлатилмайди.

Олмошлар фақат морфологик жиҳатдангина эмас, синтактик хусусиятлари билан ҳам отлардан фарқ қилади. Умумлашган нарсa билдирувчи олмошлар сифатлар ва қаратқич келишигидаги от томонидан аниқланмайди. Олмошда ясалмиш хусусияти йўқ, шакл ясалиши системаси эса у қадар кучли эмас: *Сендан бўлак менинг юрагимга яқин киши йўқ. (А. Мух.) Ўзинг қайта кирадиган эшикни қаттиқ ёпма. (Мақол.)*

Умумлашган белги ва умумлашган миқдор билдирувчи олмошлар шаклан сифат ва сондан фарқ қилмайди. Аммо олмошга хос мавҳум умумий маъно англатиш хусусияти уларни бу сўз туркумларидан фарқловчи асосий белги саналади: *Бу ерда, бу шароитда боғлар оддий бир эҳтиёж, бу ерда боғсиз, дарахтсиз яшаб бўлмайди. (А. Мух.) Шу сербола, серхона, серғовға уйнинг нимасидир кўнгилга ором берарди. (А. Мух.) Ҳар илк баҳор, ҳар кеч куз қадрдон ҳунар билан Ўз удумин қўймайди саксон ёшли соҳибкор. (F. F.)*

ОЛМОШНИНГ ТУРЛАРИ

157-§. Олмошлар англатган маънолари ва грамматик белгиларига қараб қуйидаги турларга бўлинади: 1) кишилик олмошлари; 2) ўзлик олмоши; 3) кўрсатиш олмошлари; 4) белгилаш олмошлари; 5) сўроқ олмошлари; 6) бўлишсизлик олмошлари; 7) гумон олмошлари.

Кишилик олмошлари

158-§. Кишилик олмошлари шахс ўрнида қўлланади: *мен, сен, у, биз, сиз, улар*. Кишилик олмошининг биринчи ва иккинчи шахси (*мен, сен, биз, сиз*) нарсаларни кўрсатиш хусусиятига эга эмас, фақат шахс ўрнида келади. Учинчи шахс (*у, улар*) эса шахсни ҳам, нарсаларни ҳам кўрсата олади.

Мен олмоши сўзловчи шахсни кўрсатади, *сен* олмоши эса сўзловчи мурожаат қилган, унинг нутқи қаратилган суҳбатдошни — тингловчини кўрсатади: *Бу ашулани мен чиқарганим йўқ, бу ашулаларни бир мен айтган эмасман. (А. Қ.) Отам ана шундай оғир турмушнинг аламларини сендан олар экан. (М. Горький.)*

Мен, сен олмошлари кўплик шаклига эга эмас. Чунки, *биз, сиз* кишилик олмошлари *мен, сен* олмошларининг кўплик шакли эмас, улар бир қанча сўзловчини ва тингловчини кўрсатмайди, балки бошқа шахслар билан бирга бўлган сўзловчини ёки тингловчини кўрсатади.

Кишилик олмошининг иккинчи шахс кўплиги *сиз* кўпинча бир шахсга нисбатан ҳурмат маъносида қўлланилади: *Сиз муҳаббат завқидан ҳам, меҳнат қувончидан ҳам, дўстлик шавқидан ҳам баҳрамандсиз (А. Мух.) Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз. (А. Қ.) Шунинг учун кўплик маъноси иккинчи шахсда баъзан сизлар шаклида ҳам ифодаланади: Сизларнинг фидокорона меҳнатингиз туфайли оғир иш ўз муддатида бажарилди. Сизлар сингари замондошларим билан ҳамнафас бўлганимдан қувониб кетдим. (Р. Ф.)*

Биз олмоши ҳам баъзан *мен* ўрнида қўлланилади. Бундай вақтда мағрурланиш ё камтарлик маънолари англашилади. Бу эса контекстда билинади. Масалан: *Кўча ҳам бизнинг ҳужрадек совуқми, уста... (С. Абд.) Биз савобталаб йигитларданмиз, Очил бува, Сиз танимасангиз ҳам, биз сизни таниймиз... (А. Мух.)*

Кишилик олмошининг учинчи шахси нутқ жараёнида қатнашмаган, лекин нутқ *ситуацияси* орқали аниқланидиган ўзга шахс ёки предметларни кўрсатади: *Азиз Маҳамат акага қараб, унинг хоксорлиги, соддалигидан завқланди. (У. У.) Гул қучоғин очди навбаҳор, Уни ўқир булбул — талаба. (У.)*

Кишилик олмошининг учинчи шахс бирлиги *у*, бошқа туркий тиллардаги сингари, ўзбек тилида ҳам кўрсатиш олмоши билан шаклан бир хил. Аммо улар маъноси, вазифаси ва сўроқлари билан бир-биридан фарқ қилади. *У* кишилик олмоши шахс ва предмет номи ўрнида қўлланади, гапда от бажарган вазифаларда келади, ким?, нима? сўроқларига жавоб бўлади. (Мисоли юқорида.)

У кўрсатиш олмоши эса шахс ва нарсани аниқлашга, кўрсатишга хизмат қилади, қайси? сўроғига жавоб бўлади ва гапда сифатловчи вазифасини бажаради: *Тувакда бир туп гул ўстирган одам у гулнинг бирон япроғига ишкаст етса, қанчалик ачинади!* (А. Қ.) *Директор жуда бандлар, у киши бугун қабул қилолмайдилар.* (У. У.)

Иккинчи шахс кишилик олмоши бадий асарларда нарсага нисбатан ҳам ишлатилади: *Жим туринг, жон еллар! Жим туринг бир оз. Сиз учун атаган қўшиқларим бор.* (У.)

159- §. Кишилик олмошининг келишиклар билан турланиши отларга ўхшайди. Аммо *мен, сен* олмошлари қаратқич ва тушум келишиги билан турланганда, шу келишикларнинг *-инг, -и* аффикси қўшилади, *у* олмоши жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги билан тугалланганда, бу олмошнинг *ун-* шаклига қўшилади:

Б.к.	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>у</i>
Қ.к.	<i>менинг</i>	<i>сенинг</i>	<i>унинг</i>
Т.к.	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>уни</i>
Ж.к.	<i>менга</i>	<i>сенга</i>	<i>унга</i>
Ч.к.	<i>мендан</i>	<i>сендан</i>	<i>ундан</i>
У.п.к.	<i>менда</i>	<i>сенда</i>	<i>унда</i>

Келишик олмошлари бош келишик шаклида бўлса, гапда эга, воситали келишик шаклида бўлса, қаратувчи ва тўлдирувчи вазифаларини бажаради: *Биз, ол тита қиз, биринчи бўлиб комсомолга ўтадиган бўлдик.* (А. Мух.)

Кишилик олмошларига *-(н)ики* аффиксини қўшиш билан отлардаги каби қарашлилик шакли ҳосил бўлади: *Анвар Мирзо бир-икки кундан бери бизникидадир.* (А. Қод.) *Ўлка ишқи билан тўлгандир юрак, Уникидир шараф уникадир ҳаёт.* (Ҳ. О.)

Қарашлилик шаклининг қаратқич келишигида келган кишилик олмошидан фарқи шундаки, *меники, сеники*

шаклида қарашлилик идеяси шу олмошнинг ўзида ифодаланади: *Бизникидир бутун муҳаббат, Биз ўзимиз унинг куйчиси.* (Ҳ. О.) *Қўшни звеноларда бўлибсан-ку, меникига ўтмабсан.* (О.) Қаратқич келишигида келган кишилик олмошида эса қарашлилик маъноси олмошда эмас, эгалик аффиксини олган қаралмишда бўлади: *менинг китобим, сенинг китобинг* каби.

Ўзлик олмоши

160- §. Ўзлик олмоши ўз сўздан иборат бўлиб, кишилик олмоши ёки отнинг маъносини оидинлаштиради.

Ўзлик олмоши қуйидаги белгилари билан характерланади:

1. Ўзлик олмоши эгалик аффиксини олиб, ҳар учала шахс кишилик олмошини кўрсата олади: *ўзим — мен, ўзинг — сен, ўзи — у, ўзимиз — биз, ўзингиз — сиз, ўзлари — улар.* Масалан, *Ориф аканинг шофёри ўзи гапириб, ўзи роҳат қиларди.* (А. Мух.) *Бу ўзингиз учирган лочинларнинг биридир.* (Ғ. Ғ.) *Ўзим ҳам аскар болаларни кўрмоқ учун узоқ-узоқ жойларга борганман.* (О.)

Бундай қўлланишда бош ва қаратқич келишиги шаклидаги кишилик олмошлари ҳам келади ва таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш маънолари англашилади: *Мен (менинг) ўзим келдим, сен (сенинг) ўзинг келдинг, у (унинг) ўзи келди. Ҳамма ухлар ва фақат тунни Менинг ўзим қарши олурман.* (Ҳ. О.)

2. Ўзлик олмоши от билан боғланганда, отга эгалик аффикси қўшилади ва ўзлик олмоши билан от қайси шахсга қарашли эканлигини ифодалайди: *Анорхон — ўз Ватанини чин юракдан севган, ўз ишига кўнгиш қўйган, ўз ишини чиндан севган қиз.* (И. Р.)

Ўзлик олмоши қаратқич келишиги шаклида келса, таъкид маъноси англашилади: *Инсон ўзининг чин дўстини муносиб даражада қадрлай билади. Пахтачиликда халқимиз ўзининг уқувини, тажрибасини, усталлигини бутун дунёга кўрсатган.* (О.)

3. Ўзлик олмоши келишиклар билан турланиш учун аввал эгалик аффиксини қабул қилади: *ўзимнинг, ўзингнинг, ўзининг, ўзимга, ўзингга, ўзига, ўзимдан, ўзингдан, ўзидан, ўзимизни, ўзингизни* каби.

4. Ўзлик олмоши эгалик аффиксларини олиб, бош келишик шаклида феълга боғланса, эга бўлиб келади, ҳаракатнинг бажарувчисини таъкидлаб кўрсатади: *Ҳо-*

жати йўқ, керак бўлса, ўзим сотиб оламан. (У.) Ишни ўзимиз бошладикми, энди охирига ҳам ўзимиз етказамиз. (М. Исм.)

6. Ўзлик олмоши гапда аниқловчи, шунингдек кесим, тўлдирувчи вазифасида ҳам келади: *Кампир уни кўриб, аввал ўзини йўқотиб қўйди, кейин бўйнидан қучиб, у юзидан, бу юзидан ўнди.* (А. Қ.) *Ҳар фаслнинг ўз хислати бор, Ҳар фаслнинг ўз фазилати.* (У.)

Кўрсатиш олмошлари

161- §. Кўрсатиш олмошлари шахс, нарсани ва уларнинг белгисини, бир турдаги нарсалардан биттасини ажратиб кўрсатиш, таъкидлаш учун хизмат қилади, қайси? сўроғига жавоб бўлади. Кўрсатиш олмошлари: *бу, шу, у, ўша, мана бу, мана шу, ана шу, ана у: Ефим Данилович гапирган сари Онахон бу кўзларни аниқроқ, яқинроқ кўрмоқда эди.* (А. Мух.) *Уша учрашувдан бошланди бу ҳол.* (Ҳ. О.)

Кўрсатиш олмошлари сўзловчи билан кўрсатаётган нарса орасидаги масофа узоқ-яқинлигига, воқеа содир бўлган вақтга қараб ишлатилади, маънолари ҳам шу асосда аниқланади. *Бу олмоши сўзловчига анча аён бўлган, сўзловчига нисбатан яқин масофада турган, яқиндагина эслатилган нарса, воқеани кўрсатишга хизмат қилади: Раҳимжон бу иш билан шахсан ўзи шуғулланмоқчи бўлди.* (А. Қ.)

Шу олмоши ҳам бу олмоши каби маънога эга, аммо шу олмошида таъкид маъноси кучли; Ўзим бу оиладан аллақачонлар чиқиб кетганман, укамнинг ҳам шу оилادا туришини сира истайман.

У олмоши эса сўзловчига нисбатан анча узоқда турган ёки анча илгари эслатиб ўтилган нарсаларни кўрсатади: *Мен ўрмоннинг у томонида нима борлигини билмас эдим.* (М. Г.) *Сиз у кишидан кўп нарсаларни ўрганиб олгансиз.*

Уша кўрсатиш олмоши сўзловчига илгаридан маълум бўлган, илгари эслатиб ўтилган нарса, вақт ёки ҳодисани ажратиб кўрсатишга хизмат қилади. Масалан: Ғулумжон ўша кунни уста Баҳромникидан тонг ёришмай хайрлашиб чиқди. (М. Исм.) *Уша жилва ва ўша оташ, Уша кўзки, сузгин, хаёлкаш. Уша имо, ўша ишора Эта бошлар юракни пора.* (Ҳ. О.)

Кўрсатиш олмошларига *мана, ана* сўзларини қўшиб ҳам ишлатилади: *мана бу, мана шу, ана шу* каби олмошлар яқин масофадаги нарсани ажратиб кўрсатади, унинг вақт ва масофа жиҳатидан сўзловчига яна ҳам яқинлигини таъкидлайди: *ана у, ана ўша* олмошлари эса анча узоқда турган ёки олдиндан маълум нарсаларни ажратиб кўрсатади: *Қуда, мана шу деворни поччангиз урган эди. (А. Қ.) Уқитувчимиз ана шу кўчада яшайди.*

Мана, ана сўзлари кўрсатиш маъносини билдириб, якка ҳолда ҳам ишлатилади. *Ана клуб, ҳамма вақт бўм-бўш. (О.) Мана кўз олдимда болаликнинг шод Дўстлари, ёрлари, қадрдонлари. (У.)*

Баъзан таъкидни кучайтириш учун кўрсатиш олмоши ҳар бир от олдиндан ёки ўзи такрорланиб келади: *Йўқлаш одатини қилмагил канда. Шугина, шугина илтимос сендан. (У.) Дафъатан бу тупроқ, бу манзара, бу тарих, бу афсоналару бу воқеалар — барчаси ўзиники эканини ҳали ақлига сиғдира олганича йўқ. (А. Мух.)*

162-§. Аниқланмиш от тушириб қолдирилса, кўрсатиш олмоши отлашиб, ўша предметни кўрсатиш йўли билан билдиради: *Зайнаб буни илгари кўрган бўлса ҳам, яна ҳавасланиб қаради. (О.)*

Отлашган кўрсатиш олмошлари келишик билан турланади. Бу вақтда жўналиш, чиқиш ва ўрин келишиги аффикси кўрсатиш олмошларининг *бун-, шун-, ун-* шаклига қўшилади: *шунга, ўшандан, бунда* каби.

Такрорий шакл ҳосил қилган *шу, ўша* кўрсатиш олмошлари маълум пайтга таъкидлаб кўрсатишга хизмат қилади: *Уша-ўша бўлди, Тозагул бу ҳақда Эъвозхонга қайтиб оғиз очмади. (Ҳ. Ғ.)*

-ча, -дай ясовчиларини олиб келган кўрсатиш олмошлари қиёслаш маъносини ифодалайди: *Шундай ўлка доим бор бўлсин, Шундай ўлка элга ёр бўлсин. Шундай бўлсин бу бутун жаҳон. (Ҳ. О.) Неча кун келмасанг, кейин мен ҳам шунча кунга кетаман. (П. Қод.)*

Кўрсатиш олмошлари гапда асосан аниқловчи ва кесим вазифасида келади. Отлашиб келганда эса эга ва тўлдирувчи вазифасини бажаради: *Бу меҳрибонликни маслакдошлик, ҳамфикрлик, жанговар дўстлик яратган эди. (М. Ибр.) Ашуласи, чилдирмаси билан тўйларни қизитадиган қиз шу-да. (М. Исм.) ... унинг ёшлик ўти билан йигитга завқланиб боққан шахло кўзлари ўша суҳбат маъносини аниқлаб бергандек эди. (М. Ибр.)*

Мен шунга қувонаманки, кўсакларнинг кўпчилиги беш хонали. (О.) Шунинг ишқи кезиб қонларимда, Дилларимга илҳом солдилар. (У.)

Сўроқ олмошлари

163- §. Сўроқ олмошлари предмет, унинг белгиси ва миқдори, иш-ҳаракатнинг ўрни, пайти ва бошқа хусусиятлари ҳақида сўроқни билдиради. Сўроқ олмошлари ким?, нима?, қандай?, қанақа?, қачон?, қайси?, қанча?, неча?, қаер? каби олмошлардир: *Хоним ўзи соқчининг олдига бориб, невараси қаерда бўлганини, нима деганини, кимлар билан гаплашганлигини суриштирди. (С. Бородин.)*

Сўроқ олмошларидан ким шахсларга нисбатан, нима мумун нарсаларга (воқеа-ҳодиса, ҳайвон, қушларга) нисбатан ишлатилади.

Улар бирлик ва кўплик шаклларида кела олади. От ва отлашган сўзларнинг келишик шакллари ва уларнинг синтактик вазифалари одатда ким?, нима? сўроқ олмошлари орқали аниқланади: *Ким у уялмасдан номардларча Соғинчларинг билан ўйнаган? Кимга ўпка қилдинг? Кимдан хафа бўлдинг? Ким у сени бунча қийнаган? (У.) Севинчдан намланган кўзлари милтиллаб, нима деярини билмай қолди. (О.) Кимнинг иши тўғри бўлса, у доим бежавотир бўлади. (Мақол.)*

Ким, нима олмошлари гапда эга, кесим, қаратувчи ва тўлдирувчи вазифаларида келади: Сўйла қуёш! Нималар бўлган Сен чиққанда биринчи марта? (Ҳ. О.) Гапираман, Эъзозхон. Мен гапирмасам, ким гапиради?! (Ҳ. Ф.)

Предмет ва иш-ҳаракатнинг белгисини аниқлаш учун қандай, қанақа? сўроқ олмошлари қўлланади: *«Бу қандай бино, нимага мўлжаллайсиз?»— сўради у настига тушиб... (О.) «Қани, дилингдаги тугунни еч».— «Қанақа тугун?»— «Мен фақат бахтингни тилайман».— «Аҳа, қанақа бахт экан у?»— қичқирди Уктам. (О.)*

Кўрсатиш олмошларига нисбатан қайси?, пайт билдирувчи сўзлар учун қачон?, сонларга нисбатан қанча?, неча? ва ўрин билдирувчи сўзларга нисбатан қаер (-га, -дан, -да)? сўроқ олмошлари қўлланади. Масалан: *Ҳозир унинг учун энг қизиғи Азимжон эди: Қаердан қандай қилиб пайдо бўлди, қандай одам,*

фикрида, кўнглида нима бор? Қандай катта бўлди, тақдири қандай? (А. Мух.) «Уртоқ Файзуллаев, келин-ойимнинг тиш оғриқлари қачон қолади? Қайси бригада, қайси шийпонда?»— деб сўрайман, ҳеч ким билмайди. (О.)

Бадний асарларда не, на сўроқ олмошлари ҳам ишлатилади:— Не юмуш билан келибди Комилахон?— сўради Уктам. (О.) Одам ўғли кўз очар экан, Сени кўриб қадим осмонда, На бўлгандир, нелар кечирган? (Ҳ. О.)

Бу олмошлардан қандай, қанақа гапда сифатловчи ёки ҳол; қайси, қанча, неча — сифатловчи ва қачон, қаер (-га, -дан, -да) — ўрин ва пайт ҳоли вазифасида келади: «Алихўжа ака, бу қандай гап, инсофингиз борми?— деди Комила кулиб.— Кўприкни қачон тузатасиз?» (О.) Неча ёшга кирдингиз? (Б. П.)— Қани, бир кўрайликчи! Лекция вақтида ёзилган шеър қанақа бўлар экан? (П. Қод.)

Сўроқ гапларда сўроқ олмошига предмет, белги, сон, пайт ва ўрин кабилар ҳақида тингловчининг маълумот бериши кутилади. Масалан:

«Бу воқеа қачон бўлган?»— деб сўради Назар.

«Ўттиз беш йил ўтди» (С. Бородин.)

Сўроқ олмошлари ундов гапларда ҳодисалар тўғрисида ҳис-ҳаяжон англатишга хизмат қилади: «Нега бунча гўзал кўринар олам, Нега қараб тўймас кўзларим?! (У.)

Дарак гапларда ҳам сўроқ олмоши сўроқ маъносини билдирмаслиги, жавоб талаб қилмаслиги мумкин: *Алексей қанча вақт ҳаракатсиз ва кучсиз ётганини эслай олмади. Харитаси бўлмаса ҳам, у қайси томонга юриш кераклигини яхши билар эди.* (Б. П.)

Сўроқ олмошлари эргашган қўшма гап таркибида қўлланганда бош гапда от ёки олмош билан ифодаланган бирор бўлакни аниқлайди:

Кимнинг иши тўғри бўлса, унинг юзи ёруғ бўлади. Қаерда ижодий ташаббус барқ урса, активлик ва жонкуярлик кўрсатилса, ўша ерда янгидан-янги фикрлар туғилади. («С. Ўзб.») *Бизнинг полкимизда қанча уста учувчи бўлса, шунча уста карнайчи ҳам бор.* (Б. П.)

Сўроқ олмошлари ҳам келишник, эгалик аффикслари билан турлана олади: *қайсисига, қайсиларини, қанчага, қанчадан, нечада, қачондан, қанақасига* каби.

Белгилаш олмошлари

164- §. Бу олмошлар шахс ва нарсани, белгини бирор хусусияти бўйича ажратиб ёки жамлаб, умумлаштириб кўрсатади. Булар: *ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай, ҳар қайси, ҳамма, барча, бари, бутун* кабилар. *Меҳнат ҳар манглайда қуёш нақшидир. (Ғ. Ғ.) «Бу масалада ҳар қандай тўсиқни ағдариб ташлаш керак»,— деди Усаржон. (О.) У бутун куч-иродасини ишга солиб, даҳшат билан келаётган душман самолёти қаршисида кўзини юммасликка ҳаракат қиларди. (Б. П.)*

Белгилаш олмошларидан *ҳар, ҳар ким, ҳар нима, ҳар қайси, ҳар қандай* кабилар шахс, предмет ва белгини ажратиб кўрсатишга хизмат қилади. Эгалик ва баъзан кўплик аффиксини олганда эса, айириш маъносини билдиради. *Ҳар кимнинг меҳнати эл бахти учун. (Ғ. Ғ.)*

Ҳамма, бари, барча, бутун белгилаш олмошлари жамлаш, умумлаштириш хусусиятига эгадир: *Бутун халқ чапак чалиб юборди.*

Ҳамма, бари, барча, бутун белгилаш олмошлари биргалик маъносини ҳам англатади, яъни маълум ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бажарилишида шахс, предметларнинг биргалиги, умумий иштирок қилиши кабиларни кўрсатади: *Далаларда ишлаётган меҳнаткашлар учун яхши маданий-маиший шароит яратиб бериш барча хўжалик органларининг энг биринчи бурчидир. («С. Ўзб.») Ҳамма қизлар бу таклифга юракдан қўшилишди. (О.) Самадийнинг қаҳрамонлиги шу кунларда бутун участкада дув-дув гап. (А. Мух.)*

Ҳамма, барча, бари олмошлари умумлаштириш асосида шахс, предметларнинг ўзини кўрсатиши, улар ўрнида қўлланиши мумкин. Бу вақтда отга хос келишик, эгалик аффиксларини ҳам олиб келади: *«Қизнинг қўнғироқдай овози барчанинг диққатини ўзига тортди. (И. Р.) Соғлиқни текширадиган асбобларнинг бари шу ерга келтирилди. (Б. П.) Ҳаммасининг бўйи етиб, кўзлари ўйноқи бўлиб қолган. (О.) Барчасига кўз югуртирдим, барчаси ҳам кулар, товланар. (У.)*

Белгилаш олмошлари тузилиш жиҳатидан содда (*ҳар, ҳамма, барча, бари, бутун*) ва қўшма (*ҳар ким, ҳар нима, ҳар қандай, ҳар қайси, ҳар қанча*) бўлади.

165- §. Белгилаш олмошларидан *ҳар, ҳар қандай, бутун* кабилар гапда кўпинча сифатловчи вазифасини бажаради.

Ҳар ким, ҳар нима, ҳар қайси, ҳамма, барча, бари каби белгилаш олмошлари бош келишнк шаклида келса, гапда эга ва кесим вазифасини бажаради. *Ҳаммалари бир лаҳза жим қолишди. (О.) Менинг бригадамда ҳамма ишга чиқиб, ҳар ким ўз вазифасини ҳалол-покиза бажаради. (О.)*

Бош келишиктдан бошқа келишнк шаклларида қаратувчи, тўлдирувчи вазифасида келади: *Ҳаммасининг бир истаги бор. Ҳаммаси ҳам хурсанд, бахтиёр. (Ҳ. О.) Ҳозир ҳаммамизнинг кўзимиз мана бу бемаврид ёғаётган қорда. (Мирм.)*

Белгилаш олмоши жамлик, умумийлик маъносини англатгани учун кўпинча уюшиқ бўлакли гапларда умумлаштирувчи сўз вазифасида ҳам қўлланади: *Яхши, ажойиб одамларимизнинг қилган, қилаётган ишлари, орзулари, ниятлари, келажак тўғрисидаги ўйлари тўғрисида — ҳамма нарса тўғрисида ёзаман. (А. Қ.) Булбуллар ҳам, кўклам ҳам, ёз ҳам, Қўшиқлар ҳам, кулги ҳам, соз ҳам — Барчаси ҳам партизан бўлиб, Кетди партизанлар ёнига. (У.)*

Белгилаш олмошлари эгалик, келишнк аффиксини олиб турланади (ҳар олмоши бундан мустасно): *ҳар кимга, ҳар нимани, ҳар кимнинг, ҳар қайсимиз, ҳар нимадан, ҳар қанчага ҳаммани, ҳаммага, барчанинг, барида, барчага* каби.

Бўлишсизлик олмошлари

166- §. Бу олмошлар от, сифат, сон каби туркум сўзлари англатган маъно ҳақида инкор билдиради. Бўлишсизлик олмошлари сўроқ олмошига ёки *бир, нарса* сўзларига инкор билдирувчи *ҳеч* сўзини қўшни билан ҳосил бўлади: *ҳеч ким, ҳеч нима, ҳеч нарса, ҳеч қанча, ҳеч қанақа, ҳеч қайси, ҳеч қаер, ҳеч қачон: У ловуллаб ёнаётган аланга ва қаришида мақом қилиб турган раисдан бошқа ҳеч нарсани, ҳеч кимни кўрмас, қулоғига ҳеч қандай товуш кирмас эди. (А. Қ.) У ҳеч кимга сўз қотмайди, биров бир нимани сўраса, ерга қараб қисқа жавоб беради. (А. Қ.)*

Бўлишсизлик олмошларидан *ҳеч ким* шахсларга нисбатан, *ҳеч нима, ҳеч нарса* умуман предмет билдирувчи сўзларга нисбатан қўлланиб, уларнинг инкорини билдиради: *Унинг бу гапидан ҳеч ким хафа бўлмас, балки хурсанд бўларди. (Б. П.)*

Демак, бу олмошлар ҳар вақт от ўрнида келади, унга хос сон, эгалик ва келишлик аффикслари билан турланади, турлича гап бўлаги вазифасида қўлланади.

Ҳеч қандай, ҳеч қанақа, ҳеч қайси, ҳеч бир, ҳеч қанча бўлишсизлик олмошлари белги ва миқдорнинг инкорини билдиради: *Энди ҳеч қандай куч мени у билан боғлай олмайди. (Мирм.) Сўрама, Авазжон, мен ҳеч қанақа қўйни кўрганам йўқ. (П. Қод.)*

Ҳеч қаер, ҳеч қаяё олмоши ўрин келишиклари шаклида келиб, ўрин, жойга нисбатан инкорни билдиради: *«Сизлар рози бўлмасаларинг, ҳеч қаяёққа бормаймиз. (А. Қ.) Кеча сурув ўтган жойларни роса қидиришди, ҳеч қаердан қўйнинг изи топилмади. (П. Қод.)*

Ҳеч қачон, шунингдек, ҳеч вақт, ҳеч маҳал сўзлари пайтга нисбатан инкорни ифодалайди: *Бошларга тушмасин ҳеч қачон Шу кўзларнинг ҳижрон жафоси. (Ҳ. О.)*

Бўлишсизлик олмоши қатнашган гап бўлишсиз маънога эга бўлади, унинг кесими доим феълнинг бўлишсиз шаклида келади ёки инкор билдирувчи сўз билан ифодаланади: *Ҳеч ким буюрмаган бўлса ҳам, Рўзимат эшик олдида узун сўйил кўтариб турарди. (А. Қ.) Қўрқитолмас ҳеч қачон душман, Чунки севдим Ватанни, сени. (У.)*

Бўлишсизлик олмошларининг келишик ва эгалик аффикслари билан турланиши сўроқ олмошларига ўхшайди: *ҳеч кимнинг, ҳеч нимани, ҳеч кимга, ҳеч нимадан, ҳеч кимимиз, ҳеч нимангиз* каби.

Гумон олмошлари

167- §. Гумон олмошлари нарсани, унинг белгиси ва миқдорини тахминий равишда кўрсатади. Бу олмош қўлланган гапларда шахс, нарса, белги ва сон ҳақидаги тушунчалар номаълум ва ноаниқ бўлади: *Замира нимадир демоқчи бўлиб ёзишдан тўхтади. (П. Қод.) Офтоб ойим донхонанинг эшигидан туриб хотинлар орасидан кимнидир ўз ёнига чақирди. (А. Қод.) Ғала-ғовур ичида аллакимнинг баланд овози янгради. (М. Исм.)*

Гумон олмошлари қуйидагича ясалади:

1. Сўроқ олмошлари олдидан алла- морфемасини қўшиш билан ҳосил қилинади: *аллаким, алланима, аллақандай, аллақачон, аллақанақа, аллақайси, аллақанча* каби. Бу турдаги гумон олмошларининг ишлатилиши сўроқ олмошларига ўхшайди. Шахс ва нарсаларни тах-

миний тарзда кўрсатиш учун аллаким, алланима олмошлари қўлланади: *Шу вақтда аллаким Арслонқулнинг елкасидан астагина туртиб қўйди. (О.) Анвар ҳовлининг ўртасида турган бир машинанинг тагида алланимани бурамоқда эди. (А. Қ.)*

Аллақандай, аллақанақа, аллақайси, аллақаер (-га, -дан, -да), аллақанча, аллақачон каби олмошлар эса белги, миқдор, ўрин ва пайтни ноаниқ тарзда кўрсатишга хизмат қилади: ... *кейинги уч ҳафта ичида аллақанча ўзгаришлар бўлди. (Ҳ. Ғ.) Аллақаердан пайдо бўлган Ортиқ шошилиб кела бошлади. (П. Қод.)*

Баъзан нарса, вақт, маҳал сўзлари алла- морфемаси билан келиб, ноаниқ нарса ва пайтни кўрсатади: *Комила алламаҳалда уйга қайтди. (О.) Йўлакда тўсатдан алланарса тарақлаб ерга тушди. (А. Қ.)*

2. Сўроқ олмошларига **-дир** элементи қўшиш билан ясалади: *кимдир, нимадир, қандайдир, қачондир, қайсидир, қанақадир, қаер(-га, -дан, -да)дир* каби. Бу хил гумон олмошларида ҳам ноаниқ шахс ва нарсани кўрсатиш учун *кимдир, нимадир* ҳамда ўрин, пайт, белги кабиларни тахминий равишда кўрсатиш учун *қандайдир, қаердадир, қаергадир, қаердандир, қачондир, қайсидир* каби олмошлар қўлланади: *Обид ака севинчидан ниманидир хиргойи қилиб самовар қўя бошлади. (У. У.) Кимдир серкани ола чилвир билан зиркка боғлаб қўйган эди. (П. Қод.) Саида бу хотинни қаердадир кўргандай бўлди. (А. Қ.) Унинг ёниб турган бежо кўзларида ниманингдир ташвиши, ғами чақнар эди. (А. Қ.)*

Одатда, **-дир** элементи келишик, эгалик ва сон аффиксидан кейин қўшилади: *кимнингдир, ниманингдир, кимнидир, ниманидир, кимгадир, қаердадир* каби.

Булардан ташқари, ноаниқ нарса, белги, миқдор кабилар *бир* сўзини сўроқ олмошлари билан келтириш орқали ҳам ифодаланади: *бир нима, бир нарса, бир қанча, бир неча: Саида ... дафтарчасига шошиб-пишиб бир нималар ёзяпти. (А. Қ.)*

Ноаниқ шахс маъносини ифодалашда *биров* сўзи ҳам гумон олмоши каби қўлланади: *Азизим, қизингизнинг бахтини бировларнинг остонасидан қидирманг. Бахтни бировларнинг остонасидан қидиришининг ўзи — бахтсизликнинг боши. (А. Қ.)*

Баъзан *бирор, бир кун, бир вақт* каби сўзлар ҳам гумон олмоши маъносини ифодалаб келади: *Агар кишининг ҳаёти бирор мақсад, бирор ғоя, бир орзу учун*

кураш билан ўтса, бундай ҳаётга ҳеч бир афсусланмаслик керак (М. Ибр.)

Бош келишик шаклида келган гумон олмошлари гапда эга ва кесим, бошқа келишик шаклларида эса аниқловчи, тўлдирувчи, ҳол вазибаларида келади. *Кимдир томга чиқиб, бутун қишлоқ эшитадиган овоз билан бақирди. (П. Қод.) Бу тасодифдан таажжублангандай аллақандай шошқинлик билан кўришди. (О.) У сумкасидан бир қоғоз чиқариб, унга қалам билан қандайдир белги қўйди. (А. Қ.)*

ФЕЪЛ

ФЕЪЛНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

168- §. Предметнинг ҳаракатини ва жараён тарзидаги ҳолатини билдирган мустақил сўз туркуми *феъл* дейилади. *Феъл н и м а қ и л м о қ?* сўроғига жавоб бўлади: *ёзмоқ, ўқимоқ, бормоқ, келмоқ, топмоқ, югурмоқ, ухламоқ, тинчланмоқ, шодланмоқ каби.* Феъллар шахс ва предметлар ҳаракатини ифодалаш билан бирга, турлича ҳолатни, белгининг ўзгаришини ҳам ҳаракат тарзида англатади: *дарахт кўкарди, ўрик гуллади, бола қизарди, укам ухлади* каби.

Ўзбек тилида ҳаракат ва ҳолат маъноси доим феъллар орқали ифодаланавермайди. Отлар ҳам мавҳум ҳаракат ва ҳолатни англатади: *учрашув, сайлов, кураш* каби. От ҳаракатни унинг номи сифатида бажарувчи ва замон билан боғланмаган тарзда ифодалайди. Феъллар эса иш-ҳаракатнинг бирор бажарувчи томонидан маълум вақтда бажарилганлигини билдиради: *Узоқ айрилиқдан кейин дўстлар яна учрашди. Халқ депутатлигига ҳозирги даврнинг энг муносиб кишиларини сайлаймиз.* Ҳаракат билан бажарувчи орасидаги бу алоқа гапда феълнинг шахс-сон шакллари орқали эгага тобелигини кўрсатади. Феъл бирор ҳолат, белгининг ўзгаришини билдириши жиҳатидан сифатга зид қўйилади. Феъл фаол ўзгариш жараёнидаги ҳаракат ва ҳолатни маълум вақт билан боғлиқ тарзда ифодалайди, бу унинг замон шаклларида кўринади. Сифат эса маълум нарсага хос турғун, доимий белгини билдиради. Бир умумий лексик маъноли феъл ва сифатни чоғиштирганда, буни яна ҳам очиқроқ кўриш мумкин: *Дарахтнинг барги кўкарди ва Дарахтнинг барги кўк.* Бунда феъл ўзгариш жараёнини

(*кўкарди — кўк бўлди*) англатса, сифат шу предметга хос белгини билдиради.

169- §. Феъл гап тузишда от каби синтактик асос бўлиб хизмат қилади. Феълларда уюштирувчилик хусусияти кучли бўлиб, кўпинча бошқа сўзларни ўзига эргаштириб, уни бошқариб келади. Отнинг келишиклар билан турланиши феълда ифодаланган маъно талаби билан бўлади: *университетни тугатмоқ, ишдан келмоқ, музейга бормоқ, китобни ўқимоқ* каби.

Гапнинг иккинчи даражали бўлаклари — ҳол ва тўлдирувчи асосан феълга боғланади: *Пардани суриб, тоқчага сунганича ташиқарига қаради* (У. У.) Булар феълда нутқ элементларини бирлаштирувчилик хусусияти кучли эканлигини кўрсатади.

170- §. Маъно хусусиятларига қараб феъллар икки турга бўлинади: 1) мустақил феъллар; 2) ёрдамчи феъллар.

Мустақил феъллар ҳаракат ва ҳолат маъносини мустақил равишда билдиради, феълга хос барча грамматик хусусиятларга эга: *ўқиди, чўчиди, боғлади* каби.

Ёрдамчи феъллар мустақил феълларга бирикиб, хилма-хил маъно англатган формалар ҳосил қилади: *ўқиб чиқди, чўчиб кетди, ўқиб беради, ўқий бошлади* каби.

Қил, эт, айла, бўл ёрдамчи феълларни асосан қўшма феъл ясашга хизмат қилади: *ёрдам қилмоқ, ҳурмат қилмоқ, эътибор этмоқ, вафо айламоқ, катта бўлмоқ* каби.

Ёрдамчи феълларнинг бир тури деб қаралувчи тўлиқсиз феъллар (*эди, экан, эмиш, баъзан, эрур*) асосан феълнинг аналитик замон шаклларини ясашда (*келган эдим, келаётган экансан, келар эмиш, келиб эдим, келмоқда экан* каби) ҳамда от кесимнинг боғлама қисми вазифасида қўлланади: *Идоранинг орқаси спорт майдончаси эди*. Бу вазифада бўл ёрдамчи феъли ҳам ишлатилади: *Аҳмад институтни тугатди, инженер бўлди. У ўқитувчи бўлди* каби.

ФЕЪЛНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

171- §. Феъл нисбат (даража), майл, замон ва шахсон каби грамматик категорияларга эга бўлиб, уларнинг кўпчилиги феълнинг семантикаси билан боғлиқ ва фақат унга хосдир.

Феълнинг майл, замон ва шахсон категориялари предикативлик муносабати ифодаланишнинг асосий шаклларига киради.

Феълнинг ўтимли-ўтимсизлиги, бўлишли ва бўлишсиз шакллари ҳам унинг ўзига хос характерли белгиларидандир.

ФЕЪЛДА БУЛИШЛИ ВА БУЛИШСИЗ ШАКЛЛАР

172-§. Феъллар бўлишли ва бўлишсиз шаклда бўлади. Феълнинг бўлишли шакли ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида тасдиқни билдирса, бўлишсиз шакл эса ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида инкорни билдиради: *ёзаман — ёзмайман, ухладинг — ухламадинг, ўқиганман — ўқимаганман* каби.

Феълнинг бўлишли шакли махсус аффиксга эга эмас. Бўлишсиз шакл эса махсус грамматик воситалар орқали ҳосил қилинади:

1. Феъл асосига **-ма** аффиксини қўшиш билан. Бу аффикс феъл шаклларида инкор маъносини ифодаловчи асосий морфологик кўрсаткич ҳисобланади, фақат ҳаракат номларида ва мақсад равишдошида **-ма** аффикси ишлатилмайди.

Мақсад равишдошларида бўлишсиз шакл эмас тўлиқсиз феъл орқали ифодаланади: *Сиз биздан ёрдам олгани эмас, бизга раҳбарлик қилгани келгансиз. (А. Қ.) Мен бу ерга хато топиб, масала қўйгани эмас, сизга, колхозга... ёрдам бергани келганман. (А. Қ.)*

Ҳаракат номининг бўлишсиз шакли эса **-маслик** аффикси орқали ҳосил қилинади: *Бу масалада шошмаслик, чуқур ўйлаб иш туттиш керак. («С. Ўзб.»)*

-ма аффикси билан ясалган бўлишсиз шаклда ҳаракатнинг бажарилмаслиги, бажарилмаётганлиги ифодаланади. Масалан: *Исмоилжон бирмунча масалаларда раис билан келишолмай қолди. (А. Қ.) Унинг ҳавас билан кетмон ураётганини кўриб, индамади. Йигит ишнинг маромини унутгандай, эркин ва тез ишлай олмади. (О.)*

Риторик сўроқ гапларда баъзан шу шакл орқали тасдиқ маъноси англашилади: *Бу ҳаётни окопларда, землянкаларда, қорда, бўронда... хастахоналарда бағри хун бўлиб соғинмаганмиди у?! (О.) Йўллар, шаҳарлар, манзиллар..., тўплар, танклар, самолётлар, наъраси... Ҳа-кимжон нималарни кўрмади, неларни бошидан кечирмади?! (А. Қ.)*

Риторик сўроқ гапларда бўлиши шакли, аксинча, бўлишсизлик маъносини ифодалаш мумкин. (Бундай гап-

ларда -ми юкламаси ҳам қатнашади): *Ёрдам берсангиз, хато ва камчиликларни кўрсатиб турсангиз, колхозни кўтариш учун куч-қувватимни аярмидим?! (О.) Қоп-қора тунда чарақлаган юлдузларнинг жамоли таърифга сизга-дими?! (А. Қ.)*

-ма аффикси икки феълдан тузилган аналитик шаклларга қуйидагича қўшилади: а) асосий қисмга — мустақил феълга қўшилади: *ёзмай қўйди, танимай қолди, ухламай чиқди. Тез орада унча-мунча механикка сўз бермай қўяди у... (О.);*

б) ёрдамчи феълга қўшилади: *ўқиб чиқмади, ёзиб олмади, келавермади;*

в) аналитик шаклнинг ҳар икки қисмига қўшилади: *олмай қўймади, бормай қолмади* каби. Бунда икки бўлишсиз форма орқали тасдиқ, бўлишли маъно англатилади: *Мактабда ўқиш-ўқитиш ишлари мустаҳкам изга тушиб кетди. Бу ҳол қишлоқда сезилмай қолмади. (М. Исм.)*

2. Эмас ёрдамчиси билан: эмас ёрдамчиси асосан -ган аффиксли сифатдош ва -моқчи аффиксли келаси замон феълнинг бўлишсиз шаклини ҳосил қилади: *Олға юришга халақит берган одамни аввалги хизматлари ҳеч қачон сақлаб қолган эмас. (У. Усм.) Мен халқни, колхозчиларни алдамоқчи эмасман! (П. Қ.)*

Эмас ёрдамчиси феълдан ташқари от, сифат, сон каби сўз туркумларида ҳам инкорни билдиришга хизмат қилади. *Билмаган эканман, мен онамнинг эмас, онам менинг суюнган тоғим экан. (У. Ҳ.) Полвонов креслога эмас, девор тагидаги стуллардан бирига ўтирди. (У. Усм.)*

3. Йўқ ёрдамчиси билан ҳосил қилинади. Бу ёрдамчи асосан -ган, -ётган аффиксли сифатдошларга қўшилиб, бўлишсиз шакл ҳосил қилади. Бу вақтда сифатдош эгаллик аффикси олиб келади: *берганим йўқ, берганинг йўқ* каби. *Университетни битирдим, ишладим, олти йил армияда хизмат қилдим, лекин ҳеч кимнинг устидан арз қилганим йўқ. (А. Қ.)*

4. на... на инкор юкламаси ёрдамида ифодаланади. Бу юклама бўлишли феъл билан ишлатилса, бўлишсизлик маъноси ифодаланади: *На ўқиди, на ёзди. На ўзи фойдаланади, на бировга беради* каби. *На... на юкламаси инкор шаклидаги гаплар таркибида келса, бўлишсизлик маъносини янада кучайтиради: На зулмат, на бўрон, на офат, на ўт, Тўсолмас ҳақиқат, ҳурлик йўлини. (У.)*

На..., на юкламасининг тасдиқ шаклидаги гапда инкорни билдириб келиши такрорланиб келган ҳам юкламасининг инкор шаклидаги гапда қўлланишига мос келади: *Унинг эсига севги ҳам, истироҳат ҳам келмади.* (О.)— *Унинг эсига на истироҳат, на севги келди* каби.

УТИМЛИ ВА УТИМСИЗ ФЕЪЛЛАР

173- §. Феъл англатган ҳаракат ва ҳолатнинг объектга муносабати турлича. Бир хил феъллар ҳаракатнинг бирор нарсага ўтганлигини билдиради; предмет — объект эса тушум келишигидаги от билан ифодаланади: *Газетани йқидим, Китобни олдинг* каби. Баъзи феъллар эса ҳаракатнинг предмет — объектга ўтмаганлигини билдиради, улар тушум келишигидаги сўзни бошқариб келмайди: *У келди, Бола ухлади, Аҳмад завқланиб кулди* каби. Феъллар ҳаракат ва ҳолатнинг предмет — объектга муносабатига қараб икки турга бўлинади: 1) ўтимли феъллар; 2) ўтимсиз феъллар (Булар *объектли феъллар, объектсиз феъллар* деб ҳам юритилади.)

1. Ўтимли феъл тушум келишигидаги сўзни бошқариб келади, бирор предметга ўтган ҳаракатни, предметга қаратилган ва унда бирор ўзгариш юзага келтирадиган ҳаракат ва ҳолатни билдиради: *У кийиниб ҳовлига чиқиши билан тоғ томондан эсаётган тонг шабадаси, юзини сочларини силаб, киприкларини ялади.* (И. Р.)

Феъл англатган ҳаракат ва ҳолат нарсанинг бир қисмига ўтганлиги тасдиқланса, ўтимли феъл чиқиш келишигидаги отни бошқариб келади: *Нонни (нондан) енг, Узумни (узумдан) олинг. Меҳмонлар мева-чевадан тотиниб, қизгин суҳбатга берилиб кетди.* (О.)

2. Ўтимсиз феъллар тушум келишигидаги сўзни бошқариб кела олмайди, одатда, бошқа нарсага ўтмаган, бажарувчининг ўзида қолган ҳаракатни билдиради: *Собир ҳаяжонланиб йрнидан турди.* (О.) *Унинг гулгун сиймосидан узоқ вақтгача нур аримади.* (В. Ажаев).

174- §. Шундай феъллар ҳам борки, улар контекстда қандай сўзлар билан боғланиб келишига қараб ўтимли ҳам, ўтимсиз ҳам бўлиб кела олади. Бу феълларда ўтимли-ўтимсизлик гап ичида шу феълнинг ўз ёки кўчма маънода қўлланишига қараб аниқланади:

а) ўтимли: *Шоир ёзган шеърни баралла йқир.* (Р. Бобожон.) *Бу китобни қара. Уқувчи масалани ишлади.*

б) ўтимсиз: *Улар бир-бирларига меҳрибонлик билан қарадилар. (М. Исм.) Кўнглингни қистаса олов-иштиёқ, Келиб Мирзачўлнинг жамолига боқ. (Ғ. Ғ.) У колхозда ишлади.*

Феълдаги ўтимли-ўтимсизлик нисбат категорияси билан узвий боғланган. Чунки нисбат ясовчи аффиксни олган феълнинг ўтимли-ўтимсизлигида қуйидагича ўзгаришлар юз беради:

а) ўтимли феъл ўтимсиз феълга айланади, ўтимсизлашади (ўзлик ва мажҳул нисбат шаклларнда): *ювди — ювинди, ёзди — ёзилди, кийди — кийинди, очди — очилди, ўқиди — ўқилди* каби;

б) ўтимли феълдан яна ўтимли феъл ҳосил қилинади: (орттирма нисбат шаклида): *ёзди — ёздирди, чақирди — чақиртирди, ичди — ичирди, ўқиди — ўқитди* каби;

в) ўтимсиз феъл ўтимли феълга айланади, ўтимлилашади (орттирма нисбат шаклида): *келди — келтирди, кулди — кулдирди, юрди — юргизди, семирди — семиртирди, ухлади — ухлатди* каби.

Ўтимли-ўтимсизлик аналитик шаклларда етакчи қисмга қараб белгиланади: *ўқиб чиқди, билиб олди, ёза бошлади, кўриб қўйди — ўтимли; кулиб қўйди, қувониб кетди, семира бошлади, етиб олди — ўтимсиз.*

НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ

175-§. Нисбат (даража) категорияси феъл ифодалаган ҳаракат билан унинг субъекти (бажарувчиси) ва объекти (ҳаракат қаратилган нарса) орасидаги ўзаро муносабатни кўрсатади. Ҳаракат билан субъект ва объект орасидаги муносабат ҳар хил. Шунга кўра ўзбек тилида феъл нисбатлари бешта: 1) бош нисбат; 2) ўзлик нисбати; 3) мажҳул нисбат; 4) биргалик нисбати; 5) орттирма нисбат.

Бош нисбат

176-§. Бош нисбатда феъл англатган ҳаракатни бажарувчиси шахс субъектга тенг келади. Бош нисбатнинг маҳсус аффикси йўқ. Бу нисбат маъноси феъл асоси орқали ифодаланади. Шунинг учун бош нисбатда ўтимли феъллар ҳаракат субъект томонидан бажарилиб, тўғри объектга ўтганлигини англатса, ўтимсиз феъллар бевосита субъект билан боғланган, унинг фазодаги ҳа-

ракатини билдиради: «Фанда инқилобни биз қилдик илк бор. (Э. В.) Арслонқул қизариб, боши билан тасдиқлади. (О.)

Ўзлик нисбати

177-§. Феълнинг ўзлик нисбати субъект томонидан бажарилиб, яна субъектнинг ўзига қайтган ҳаракат ва ҳолатни билдиради. Бунда ҳаракатнинг бажарувчиси ҳам, ҳаракат қаратилган предмет ҳам бир шахснинг ўзи бўлади, яъни феълнинг аниқ нисбатида ҳаракат субъектдан бошланиб, бошқа предметга ўтса, ўзлик нисбатда эса субъектнинг ўзида қолади. Ўзлик нисбат ўтимли феълдан ясалади. Ўтимли феъл ўзлик нисбат шаклида ўтимсизлашади: *Сиддиқжон каттакон бир дарахт остида милтилаб турган чироққа томон бурилди. (А. Қ.) У оила ҳаётининг ҳарорати, роҳати ва тозалигини кўриб қувонди. (В. Ажаев.)*

Ўзлик нисбат кўпинча ўтимли феъл асосига **-(и)н** аффиксини қўшиш билан ясалади: *ювин, таран, кийин* каби. Шунингдек, **-(и)л**, баъзан **-(и)ш** аффикси ҳам ўзлик нисбат ясайди: *чўмил, ишқал, кериш* каби.

Сўз ясовчи **-лан** аффикси билан ясалган феъллар ҳам ўзлик нисбат маъносига эга бўлади: *шодлан, отлан* каби.

Ўзлик нисбат ўтимсиз феъл асосидан, шунингдек, кўпгина ўтимли феъллар асосидан ҳам ясалмайди: *кул, семир, кес, тўқи* каби.

Ўзлик нисбат қуйидагича маъно оттенкаларига эга:

1. Соф ўзлик маъноси ифодаланади. Бунда ҳаракат субъектнинг ўзида бўлган физик ўзгаришларни билдиради, субъект ҳаракатни ўзига тўла қабул қилувчи объект ҳам саналади: *кийин, ювин, безан, ясан, таран, эгил, бурил, судрал* каби. *Элчибек ювинди, қиринди, бир нимани унутгандай бир неча марта ўйланди. (А. Мух.) Бир қўлини ерга тираб, бошини ердан узиб, қаддини ростлар экан, кўз олди қоронғилашди. Яна секингина йиқилди. (Б. П.)*

2. Субъектнинг руҳий ҳолатидаги ўзгаришлар ифодаланади. Бундай феъллар доим ўзлик шаклда қўлланади, нисбат аффиксини феъл асосидан ажратиб бўлмайди: *шодлан, қувон, фахрлан, сескан, таажжублан* каби: *Анвар жавобни ўқиб завқланди. (А. Қ.) Ҳо-*

зир унинг қалбида она ҳасрати бирдан тўлқинланди. (О.)

3. Субъектнинг ўрин, жой алмаштириш билан боғлиқ ўзлик маъноси. Бунда ҳам ҳаракат бевосита субъектнинг ўзига йўналтирилганлиги, унинг макондаги ҳаракати, ўрин алмаштириш каби маънолар англашилади: *ташлан, силкин, кўрин, бурил* каби: *Ўктам ўрнидан туриб, ҳовлида кезинди. (О.) Абдулла муздек беқасам кўрпача устига чўзилди. (У. У.) Узоқдан чанг-тўзонлар орасидан қандайдир отличлар кўринди. (Б. П.)*

Феълларнинг аналитик шаклларида ўзлик нисбати аффикси етакчи феълга қўшилган бўлади: *севиниб қолди, ювина бошлади, ечиниб олди* каби: *Умид бу ажойиб тонг сирларидан мамнун бўлгандек, ғурур билан хўрсиниб қўйди. (Мирм.)*

Мажҳул нисбат

178-§. Мажҳул нисбат шаклида ҳаракатнинг субъектига эмас, балки ҳаракатнинг ўзига ва унинг объектига кўпроқ эътибор берилади. Бунда ҳаракат объекти (актив конструкциядаги воситасиз тўлдирувчи) бош келишак шаклида келиб, гапда эга вазифасини бажаради. Ҳаракат субъекти (актив конструкциядаги эга) эса воситали тўлдирувчи вазифасида келади (бундай тўлдирувчи кўпинча қўлланмайди). Гапда эга вазифасида келган сўз ҳаракатни бажармайди, балки тўлдирувчи вазифасидаги субъектнинг ҳаракатини ўзига қабул қилади. *Хат ўқувчи томонидан ёзилди* гапида ҳаракатни хат эмас, балки ўқувчи бажарган, лекин гапда *ўқувчи* эга эмас, балки тўлдирувчи; *хат* эса эга вазифасида келган. Актив ва пассив конструкция кўпинча *китоб ўқидим* — *китоб ўқилди* тарзида тузилади. Чунки кесими мажҳул нисбатдаги феъл билан ифодаланган гапда асосий диққат субъектга эмас, балки объектга қаратилган бўлади: *Бинонинг кенг ва оғир эшиги очилди. (А. Қ.) Саҳнда ҳеч ким йўқ, фақат айвон яқинидаги ўчоққа ўт қаланган. (М. Исм.)*

Мажҳул нисбат ўтимли феъл асосига **-(и)л**, баъзан **-(и)н** аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бунда ўтимли феъл ўтимсизлашади: *ғамланди* каби. *Декабрнинг ўрталарида Москва журналларидан бирида Новиковнинг «Кўйшчинор» деган очерки босилиб чиқди. (А. Қ.)* Баъзан ўтимсиз феъллардан ҳам мажҳул нисбат

шакли ясалади: *борилди, юрилди, ўтирилсин, турилсин* каби. *Иброҳимовнинг қисқа муқаддимасидан кейин байрамга бағишланган мажлис очилди.* (А. Қ.)

179- §. Мажҳул нисбат шаклида ҳаракатнинг субъекти номаълум бўлади. Шунинг учун баъзан ҳар учала шахс ҳам субъект ўрнида кела олади: *китоб ўқилди* [мен(инг) томонидан, сен(инг) томонидан, у(нинг) томонидан, бола томонидан]. Бунда ҳаракатнинг субъекти шахс бўлади.

Мажҳул нисбатдаги феъл буйруқ-истак майлининг учинчи шахс формасида келса, расмий иш услубида, шунингдек, иккинчи шахс ўрнида кенг ишлатилади: *Юклар ташлансин, фақат қурооллар олиниб, катта шаҳарга қараб пиёда йўл олинсин!* (Б. П.) *Ҳамма ёқдан баравар: «Жавоб берилсин!»— деган товушлар эшитилди.* (А. Қ.)

Феълларнинг аналитик шаклида мажҳул нисбат аффикси кўпинча ёрдамчига қўшилади: *ўқиб чиқилди, олиб борилди, очиб ташланди* каби.

Ўзлик ва мажҳул нисбатдаги феъллар бир хил аффикс — **-(и)л, (-и)н** билан ясалади. Феълнинг ўзлик нисбатида ёки мажҳул нисбатда экани кўпинча аниқ бўлади. Булардан ташқари, қатор феълларнинг ўзлик ё мажҳул нисбатда эканлиги контекстда аниқланади. Масалан: а) ўзлик: *Навоий сеҳрли садоларга беихтиёр берилди.* (О.) *Студентлар кечани кундузга улаб йиллик имтиҳонга тайёрланмоқда.*

б) мажҳул: *Доклад учун Зиёдахонга сўз берилди.* (А. Қ.) *Операция учун зарур бўлган прибор ва асбоблар тайёрланди.* (Б. П.)

Биргалик нисбати

180- §. Феълнинг биргалик нисбати икки ва ундан ортиқ субъект томонидан биргаликда бажариладиган ҳаракатни билдиради. Биргалик нисбат ўтимли ва ўтимсиз феъл асосига **-(и)ш** аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади: *ёз-иш-ди, бор-иш-ди, ўқи-ш-ди, ишла-ш-ди, кулиш-ди* каби. Масалан: *Одамлар қизни тинглашга ҳозирланиб, ҳурмат билан тикилишди.* (О.) *Улар бир-бирларига ёхуд халойиққа қарашдан қўрққандай индамасдан келишарди.* (А. Фадеев.) *Одамлар катта-кичик гуруҳларга бўлиниб, ҳар ёққа тарқалиб кетишди.* (О.)

Феъл ясовчи **-лаш** аффикси ҳам биргалик маъносини ифодалайдиган феъл ҳосил қилади: *ёрдамлашди, гаплашди, хайрлашди* каби.

Биргалик нисбатдаги феъллар қўидаги маъноларни ифодалайди:

1. Биргалик-кўплик маъносини. Бундай феъллар бир қанча бажарувчи шахсларнинг ҳаракатини англатади. Бунда ҳар бир шахс ҳаракатнинг субъекти бўлади-ю, объекти бўла олмайди: *«Қоратой билан Уроз йигитни авайлаб кўтариб, ушланиб қолмаслик учун жўрттага чуғурлашиб, сув билан бирга дастга қараб боришди. (М. Исм.)*

2. Биргалик-ўзлик маъносини ифодалайди. Бундай феълларда бир неча шахснинг ҳаракати англашилиб, ҳар бир шахс ҳаракатнинг субъекти бўлиш билан бирга, бири иккинчисига нисбатан шу ҳаракатнинг объекти ҳам бўлиб келади, яъни ҳаракатнинг ҳам субъекти, ҳам объекти бўлган икки ва ундан ортиқ шахснинг ҳаракатини ифодалайди: *Гулнор ва Унсин чуқур самимият ва дўстлик ҳисси билан қучоқлашишди, ўпишишди. (О.)*

3. Кўмаклашиш маъносини ифодалайди. Ҳаракат асосан бир субъект томонидан бажарилиб, бошқа субъект унга ёрдамчи сифатида қатнашади. Бу вақтда кўпинча асосий субъектни англаувчи сўз тўлдирувчи вазифасида, кўмаклашувчи субъектни англаувчи сўз эса эга вазифасида келади: *Уста томнинг тупроғини кўчиришга тушаркан, Уктам кетмон билан устага боқишди. (Ҳ. Н.)*

Биргалик нисбат англаган бу маънолар феъл асосининг маъноси билан ҳам боғланган. Биргалик нисбат ўтимли феълдан ясалган бўлса, бир неча субъектнинг бир-бирига ўтган ёки ташқи объектга ўтган биргаликдаги ҳаракати, ўтимсиз феълдан ясалганда эса бир неча субъектнинг бошқа объектга қаратилган ўзаро биргаликда ҳаракати ифодаланади.

181-§. Биргалик нисбатдаги феълларнинг яна қўидаги хусусиятлари бор:

Маъно тараққиёти натижасида баъзи феъллар айрим нисбат шаклларида мустақил феълга айланиши мумкин. *Келишмоқ, киришмоқ* каби феъллар икки хил баҳоланади: биргалик нисбатда келганда, ўзаро биргаликдаги ҳаракатни билдиради; мустақил феълга тенг бўлганда эса *шартлашмоқ, бир фикрга келмоқ, ҳаракатни бажара бошламоқ* каби янги лексик маъноларни англатади: *Уйма-уй юриб қилинган мажлисда кампирлар звеноси тўрт қути туттишга келишди. (А. Қ.)*

Биргалик нисбат ясовчи **-(и)ш** аффикси баъзан феъл асосига икки марта қўшилиб келиши мумкин: *кўришишиди, ўпишишиди, қучоқлашишиди, хайрлашишиди: Оға-ини ўзбекчасига бир-бирларининг орқаларини силаб индамасдан узоқ қучоқлашишиди. (О.)*

Феълнинг аналитик шаклида биргалик нисбат аффикси кўпинча кўмакчи қисмга, баъзан етакчи қисмга қўшилиб келади: *ўқиб чиқишиди, бориб келишиди, кўришиб чиқди* каби.

Икки феълдан таркиб топган қўшма феълларда эса кейинги қисмга қўшилади: *олиб келишиди* каби.

Орттирма нисбат

182-§. Орттирма нисбатдаги феъллар восита билан бажарилган ҳаракатни билдиради. Ҳаракатни бажаришда, субъектдан ташқари, яна бошқа шахснинг иштирок этганлиги англатилади: *ўқи — ўқит, чақир — чақиртир, кел — келтир, ёз — ёздир, оқ — оқиз* каби.

Орттирма нисбат ўтимли ёки ўтимсиз феъл асосидан ясалишига қараб икки хил маънони ифодалайди.

Орттирма нисбат ўтимсиз феъл асосидан ясалганда эса у ўтимлига айланади, ҳаракатни ўз устига олган нарса маъноси қўшилади: *кул — кулдир, ўт — ўтказ, тўхта — тўхтат, тур — турғиз, юр — юргиз* каби. *Кампир ... неварасини суяб, уйга олиб кирди, аста каравотга ётқизди. (Мирм.) Укаси унинг кўнглидаги бояги шодликни сўндирди. (П. Қод.)*

Бунда ҳаракатнинг бажарувчиси воситали келишикдаги сўз билан ифодаланади. Ҳаракатни бажаришда восита бўлувчи, таъсир қилувчи шахс эса бош келишикдаги сўз орқали ифодаланади ва эга вазифасида келади: *Уктам дўстларини кўрпачага ўтказди. (О.)*

Орттирма нисбат ўтимли феъл асосидан ясалганда тушум ва жўналиш келишигидаги икки тўлдирувчини бошқара олади. Тушум келишигидаги тўлдирувчини феъл асосининг ўзи, жўналиш келишигидаги тўлдирувчини орттирма нисбат талаб қилади. Кейинги тўлдирувчи ҳаракатни бажаришда восита бўлган шахсни англатади: *Саида ўзи дугтор чалиб, икки қизни ўйнатди, бир йигитга ашула айттирди. (А. Қ.)*

Орттирма нисбат ўтимсиз феъл асосидан ясалганда эса тушум келишигидаги тўлдирувчи орттирма нисбат

талаби билан келади. Ҳаракатни бажаришда восита бўлган шахс бош келишиқдаги сўз билан ифодаланади: *Қамол акасини табуреткага ўтқазди. (О.) Бўтабой ака унга яхши ҳужра қилиб берди, иши ва машаати учун айрим шароит тугдирди. (А. Қ.)*

183-§. Орттирма нисбат қуйидаги аффикслар билан ясалади:

-тир, -дир. Бир бўғинли феъл асослари жарангли ундош билан тугаса, **-дир**, жарангсиз ундош билан тугаса, **-тир** аффикси қўшилади (фақат *келтир* ясалиши бундан истисно): *ёндир, сездир, билдир; топтир, айттир* каби. Қўп бўғинли феъл асосига **-тир** аффикси қўшилади: *бажартир, чақиртир, кўпайтир, соғинтир* каби.

-т. Бу аффикс асосан **а, и** унлиси билан тугаган феъл асосларига қўшилади: *ишлат, қайнат, тўхтат, ўқит, қизит* каби.

-тир, -т аффикслари параллел ҳолда ҳам қўлланилади: *ўзгартир — ўзгарт* каби.

-ғиз, -ғиз, -қиз, -қиз.— Бу аффикс жарангли билан тугаган феъл асосларига **-ғиз, -ғиз**, жарангсиз билан тугаган феъл асосларига **-қиз, -қиз** шаклида қўшилади: *юргиз, кўргиз, турғиз, теккиз, тутқиз* каби. Фонетик ўзгариш натижасида ўртадаги унли товушнинг **а** га, охирги ундошнинг **р** га айланишидан бу аффикснинг хилма-хил вариантлари ҳосил бўлади: *кўргиз — кўргаз, кеткиз — кетказ, қутқаз — қутқар* каби.

-ир, -ар. Бу аффикс ундош билан тугаган феъл асосига қўшилади: *тушир, пишир, ичир, қайтар, чиқар* каби.

-из, -аз. Бу аффикс ҳам асли **-ир, -ар** аффиксининг фонетик варианты бўлиб, ундош билан тугаган феъл асосига қўшилади: *оқиз, тегиз, томиз* каби.

Орттирма нисбат ясовчи аффикс феълнинг аналитик шаклларида унинг етакчи қисмига қўшилади: *кулдириб юбор, оқизиб кетди, ёздириб қўйди, ишлатиб олди, битказиб қўйди* каби.

Феъл асосига орттирма нисбат ясовчи аффикслар кетма-кет қўшилиши мумкин: *ёз — ёздир — ёздиртир, ич — ичир — ичиртир* каби.

184-§. Бир феъл негизига турли нисбат аффикслари қўшилиб келиши мумкин: *сев — севин — севинтир, кел — келтир — келиштир, ёз — ёздир — ёздирил(ди)* каби. Бундай ясалишда феълнинг қайси нисбатда эканлиги охирги аффиксга қараб белгиланади.

МАЙЛ КАТЕГОРИЯСИ

185- §. Ҳаракатнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи грамматик категория *майл категорияси* дейилади. Майл категорияси замон ва шахс-сон категорияси билан узвий боғлиқ бўлиб, ҳаммаси биргаликда феълнинг тусланиш системасини ташкил қилади, предикативлик ифодаланиш формаси ҳисобланади. Шунга кўра майл категорияси ҳаракатнинг воқеликка муносабатинигина эмас, балки бажарувчи билан ҳаракат орасидаги алоқанинг воқеликка муносабатини ҳам ифодалайди. Масалан, *кел, ўқи, ишла ёки келса, ўқиса, ишласа* каби формаларда ҳали бажарилмаган ҳаракат, унинг бажарилиши ҳақида буйруқ, шарт маънолари ифодаланса, *келди, ўқиган, ишлаётир, келаман, ўқиган эдинг, ишлаётган эди* каби шаклларда реал равишда бажарилган ёки бажарилаётган ва бажариладиган ҳаракат ҳақида хабар берилади. Демак, майл категориясида буйруқ, истак, маслаҳат, шарт, ижро этилиш ҳақида хабар каби турлича маънолар ифодалансади. Шунга кўра майл категорияси англатган маънолар модал маънолар ҳисобланади.

Ўзбек тилида феълнинг майл шакллари қуйидаги кўринишларга эга бўлиб, булар маъно ва морфологик ифодаланиши жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади: 1) буйруқ-истак майли; 2) шарт майли; 3) хабар (ижро) майли.

Буйруқ-истак майли

186- §. Феълнинг буйруқ-истак майли сўзловчининг ҳаракатни бажаришга буюришини, қистагини, ундагини англатади ва ҳар бир маъно оттенкаси ўзига хос интонация билан характерланади. Масалан: *Қандингизни уринг. Яшанг. Кулинг. Давримизнинг шод насллари. (У.) Боргил тезроқ, халоскор дўстим. Кун чиқишдан кун ботишга бор, Қардошларни зулматдан қутқор. (Ҳ. О.) Қани, ўтир, нима гап ўзи, тузукроқ тушунтир-чи? (О. Ё.)*

Буйруқ-истак майлида феълнинг тусланиши шундай:

Б и р л и к

К ў п л и к

I ш. *кел-ай(ин), ишла-й(ин) кел-айлик, ишла-йлик*

II ш. *кел(гин), ишла(гин) кел-инг, ишла-нг(из)*

III ш. *кел-син, ишла-син кел-син(лар), ишла-син(лар)*

187- §. Сўзловчининг ҳаракатни бажаришга ундаши бевосита иккинчи шахсга қаратилган бўлади. Шунинг учун буйруқ-истак майлининг асосий шакли иккинчи шахс (бирлик ва кўплик) ҳисобланади: *Насибахон, боринг, қозонга қараб туринг. (А. Қ.) Муҳит узра қанотингни ёз, Оқ қушларнинг ўлкасида юр. (Ҳ. О.)*

Буйруқ-истак майлининг иккинчи шахс бирлиги бир кўринишида шаклан феъл асосига тенг келади. Шу шахснинг бошқа шакллари феъл асосига махсус шахсон аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади.

1. Буйруқ-истак майлининг иккинчи шахс бирлиги уч шаклга эга:

1) Қатъий буйруқ, қисташ англашиладиган асосий шакл. Бунинг аффикси йўқ: *Ёвларни қув, дўстларни қутқар. (Ҳ. О.) Ҳашарга айт, болам, зинҳор қолдирма. (А. Мух.)* Бу шаклда баъзан илтимос, сўраш, маслаҳат маънолари ҳам ифодаланади: *«Қани», юр,— деб шипшиди Давлатбеков Авазга,— нутқингни сал пишитиб ол». (П. Қод.) Районга тушманг дейди... Сен тушунтир. (У.)*

2) Феъл негизига **-гин (-гил)** аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бу шакл буйруқ маъносини сўраш, илтимос, маслаҳат тарзида ифодалайди. Масалан, *Уфқларда сайр этгин мудом, Қуёш келиб сувга чўкканда. (Ҳ. О.) Мени кутгил ва мен қайтарман. Фақат кутгил жуда интизор. (К. Симонов.)*

3) Феъл негизига **-(и)нг** аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бунда бир шахсга нисбатан ҳурмат, баъзан иккинчи шахснинг кўплиги маъноси ифодаланади: *Олдинни кўзлайверинг. Уктамжон, электрлаштинг, телефонлаштинг... (О.) Йигитлар, меҳмонларни ўлка бўйлаб кездиринг. Боримизни кўрсатинг ипидан игнасигача... Халқлар биродарлигин нуқта-нуқта сездинг. (Ғ. Ғ.)*

2. Иккинчи шахснинг кўплик шакли асосан икки йўл билан ҳосил қилинади:

1) Феъл негизига **-(и)нглр** аффиксини қўшиш билан: *Қани, ўғилларим, бир оз дам олинглр. (Р. Ф.) Анор қичқирди: «Ҳой қизлар, келинглр, этакларингни тутинглр». (О.)*

2) Феъл негизига **-(и)нгиз** аффиксини қўшиш билан: *Дўстлар, ишонч билан кутингиз бизни... Ҳеч қачон бизлардан умид узмангиз. (У.)*

188- §. Буйруқ-истак майлининг учинчи шахс шаклида буюриш, илтимос, ундаш маънолари восита билан билдирилади, яъни тўғридан-тўғри учинчи шахсга қаратилмасдан, иккинчи шахс орқали суҳбатга қатнашмаган шахс ва предметларга қаратилади, Масалан: *Уйига жавоб бериш керак, ўн беш-йигирма кунга бориб келсин. (А. Мух.) Даста-даста гуллар келтирсин, Шўх ва қувноқ дўстларга буюр. (Ҳ. О.)*

Буйруқ-истак майлининг учинчи шахс бирлиги феъл негизига **-син** аффиксини қўшиш билан, кўплиги эса бирлик шаклига **-лар** қўшиш билан ҳосил қилинади: *келсин — келсинлар, ишласин — ишласинлар, ёзсин — ёзсинлар* каби. Масалан: *«Чақирайлик, кирсин»,— деди Зайнаб. (О.) ... Сиз айтинг, мажлисга солмасинлар, майли, меҳнатимдан қирқсинлар. (А. Қ.)*

Бу шаклда орзу-истак каби маъно ҳам англашилади: *Шундай ўлка доим бор бўлсин... Омон бўлсин оғайнилари, Омон бўлсин дўстларнинг бари. (Ҳ. О.) Сени кўрса, очилсин гуллар, Сени кўрса, ёнсин булбуллар. (Ҳ. О.)*

Учинчи шахс шакли деб ёрдамчиси билан бирикиб, ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради: *Сирдарё сувларининг қатраларидан Ташналар қонсин деб каналлар очдик. (Ғ.Ғ.) Ақл бердим, ёв босганда Енгишга йўл топсин деб, От ҳам боқдим, маврид келса, Жангга миниб чопсин деб. (Ҳ. О.)* Учинчи шахс шакли тантанали чақириқ, қатъий буйруқ каби маъноларни ҳам англалади: *Тўплардан ўқ узиб, салют берилсин! («С. Узб.»)*

Учинчи шахс шакли баъзан иккинчи шахс ўрнида қўлланади. Бунда нутқ жараёнида қатнашган шахсга нисбатан ҳурмат ёки пичинг, кесатиқ маънолари ифодаланади: *Пахта йиғим-теримини қандай уюштириш кераклиги ҳақида гапириб берсинлар. (Р. Ф.) Салом, келсинлар... Мажид акам даладалар. (А. Қ.)*

189- §. Сўзловчи тўғридан-тўғри ўзига буйруқ бера олмайди. Шунинг учун буйруқ-истак майлининг биринчи шахсида истак, ҳаракатни бажаришга хоҳиш, аҳд маънолари ёки сўзловчининг ўзи ҳам қатнашган ҳолда ҳаракатни биргаликда бажаришга ундаш кабилар ифодаланади. Буйруқ-истак майлининг биринчи шахс бирлиги феъл негизига **-й(-ай)** аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади: *ўқий, ёзай, ишлай* каби. Таъкидлаш, маънони кучайтириш учун **-ин** қўшилади ва кенгайган

шакли ҳосил бўлади: *ўқи-йин, ишла-йин, бора-йин* каби. Масалан: *Чевар қиз деб мақтайин қат-қат. (У.) Мен шифолар берай сафдошларимга. (А. Мух.)*

Биринчи шахснинг кўплиги эса шу шахснинг бирлик шаклига **-лик** аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади: *ўқийлик, ишлайлик, ёзайлик, борайлик* каби. Кўплик шаклда сўзловчи ҳам қатнашган бир қанча шахслар томонидан ҳаракатни бажаришга ундаш, шу билан бирга, биринчи шахснинг истаги, хоҳиши кабилар ҳам билдирилади: *Уртоқжонлар, қани тезлатайлик, шу бугундан қолмасин. (Р. Ф.) ... Ҳали далада бошланган гапни давом эттирайлик. (О.)*

Бу формада ҳам *деб* ёрдамчиси билан бирикиб келса, ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини англатади: *... биз ҳам пича ўйнаб келайлик деб чиқдик шайланиб. (А. Мух.) Қилич олдим Ватанимни сақлай деб. (У.)*

Шарт майли

190- §. Феълнинг шарт майли бошқа бирор ҳаракат, воқеа-ҳодисанинг бажарилиши учун шарт, восита бўладиган, исталган, фараз, мўлжал қилинган ҳаракатни билдиради. Шарт майли шакли феъл негизига **-са** майл ясовчисини қўшиш ва туслаш билан ҳосил қилинади:

Бирлик	Кўплик
I ш. <i>кел-са-м</i>	<i>кел-са-к</i>
II ш. <i>кел-са-нг</i>	<i>кел-са-нгиз</i>
III ш. <i>кел-са</i>	<i>кел-са-лар</i>

Шарт майлидаги феъл шакли қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Бошқа бир ҳаракат ва ҳолатнинг юзага чиқиши учун восита, шарт бўлган ҳаракатни билдиради. Бу вақтда шарт эргаш гапнинг кесими бўлиб келади; ҳар иккала гап англатган воқеа-ҳодисалар, иш-ҳаракат ҳам бажарилмаган бўлиб, бирининг бажарилиши иккинчисига боғланган, шартланган бўлади: *Ҳозир ёзнинг қозонини ҳосил билан тўлдирсак, кузда роҳатини кўра-миз. (О.) Бинокорликдан гапирсангиз, кўзлари чақнаб кетади. (А. Қ.) Агар одам бўлай десанг, ишда оқла ўзингни. (У.) Турсунали бўлса эди, у ердаги пахтани ҳам сақлаб қолган бўлардик. (У.)*

Шарт майлидаги феъллар эга, тўлдирувчи, аниқловчи, пайт ва ўрин эргаш гапларнинг кесими вазифасида

ҳам келади: *Қаерда кураш бўлмаса, у ерда ўсиш бўлмайди. Қим кўпчиликнинг юзига оёқ босса, шундай жазага лойиқ бўлади. (У.) Пахта деса, кўз олдига келади ўзбек, Ўзбек деса, кенг пахтазор бўлар намён (Ғ. Ғ.)*

2. Ҳам ёрдамчиси билан келиб, воқеа-ҳодисанинг бажарилишига тўсиқ бўла олмаган ҳаракат-ҳолатни билдиради. Бунда тўсиқсиз эргаш гапнинг кесими бўлиб келади, ҳар икки гап бир-бирига қарама-қарши ҳаракатни англатади. *Халқ деразалар орқали ичкарига босиб киришни кўзлаган бўлса ҳам, қурол йўқлигидан иккиланиб қолди. (О.) Тилим келишмаса ҳам, дилим келишади. Сенинг тилинг келишса ҳам, дилинг келишмайди. (А. Қ.)*

3. Орзу-истакни билдиради. Бунда содда гапнинг кесими вазифасида келади: *Қани энди бу қуртлар тез-тез ўрай қолса... (А. Қ.) Қани энди шу топда отасини қучоқлаб, соқолларидан ўпса. (О.) Ёринг бўлса хуш бўлса, Юрса, кўчалар тўлса. (У.) Хўш, энди сизларга нима совға берсам экан? (О.)*

4. Илтимос, маслаҳат маъноларини билдиради: *Онажон, шу суратни менга берсангиз. (А. Қ.) Шошманг, виставкани шу ерда ташкил қилсак... Нима дейсиз? (О.)*

5. Наҳотки сўзи билан келганда, тўсатдан ҳукм чиқариш, воқеа-ҳодисадан ҳайратланиш, гумон каби маънолар ифодаланади: *Наҳотки Муқаддас ҳам шу ётоқхонада турса? (О. Ё.) Наҳотки бу хушхабарни эшитмаган бўлсангиз?*

6. Керак сўзи билан келганда, фараз, гумон, ноаниқлик маънолари ифодаланади: *Одам ҳамма нарсага чидаса ҳам, ёлғизликка чидамаса керак. (А. Мух.) Бу ерда шўр иморатнинг офати бўлса керак. (А. Қ.) Назаримда, эгаси бор бўлса керак бу гулнинг. (У.)*

7. Бўлади ёрдамчи феъли билан келганда мумкинлик, имконият, зарурият маънолари ифодаланади: *Имтиҳонни топшириб бўлгач, курортга борса бўлади. Энди пахтадан хавфсирамасак бўлади. (О.) Бугун университетга бормасам бўлмайди.*

Феълнинг шарт майли асосан келаси замон маъносига эга. Эргаш гапнинг кесими вазифасида келганда, баъзан ўтган замон маъносини ҳам ифодалайди: *У ўзи ёш бўлса ҳам, сочига оқ оралаган, оддий колхозчи хотинлардан эди. (А. Қ.)*

Хабар майли

191-§. Хабар (ижро) майли феъл англатган ҳаракат ва ҳолатнинг маълум замонда бажарилиши, ижро этилиши ҳақида хабар беради. Бу майл шакли иш-ҳаракат уч замоннинг бирида ижро этилганлигини, унинг мавжудлигини ёки ҳаракат шу замонларнинг бирида бажарилмаганлигини, инкор этилганлигини англатади. Албатта, ҳаракатнинг бажарилишини инкор этиш хабар майлининг маъносини ўзгартирмайди. Чунки бу шаклида ҳам реал ҳодиса — ўтган, ҳозирги ва келаси замонларда ҳаракатнинг бажарилмаганлиги ифодаланади: *Мен ёшлик қилиб, бекордан-бекорга эркимни қўлдан бериб қўйганман.* (П. Қод.) *У Онахоннинг ёнига ҳеч кимни яқин йўлатмади.* (А. Мух.) *У бугун хурсанд, баҳор унинг нашъасига нашъа, гўзаллигига гўзаллик қўшган.* (А. Қ.)

Хабар термини бу майлнинг хусусиятига, маъноси ва функциясига кўпроқ мос келади. Чунки бу майл шаклидаги феъл иш-ҳаракатнинг маълум замонда бирор шахс томонидан ижро этилганлиги ёки ижро этилмаганлиги ҳақида хабар беради.

Хабар майлининг маъноси замон (шунингдек, шахс-сон) аффикси билан келган феъл шаклидан англашилади. Хабар майлининг ўзига хос хусусияти замон категориясига эга эканлигида кўринади. Грамматик замон категориясининг тасвири айти замонда хабар майли шаклларининг ҳам тасвиридир. Хабар майлида модал маънолар ҳам шу замон шакллари ва айрим юклама ва модал сўзлар орқали ифодаланади. Шу туфайли бу ўринда бир-икки мисол келтириш билан чекланиш мумкин: *Мана тез орада бугдой ўримига жўнаймиз.* (О.) *Қараб турдим: Сиз юрган чоғда, Турфа гуллар эгди бошини.* (У.) *Қани кетдик. Эртага Тошкентга кетаётиман.*

Хабар (ижро) майлининг махсус аффикси йўқ. У феълнинг замон ва шахс-сон аффикслари орқали ифодаланади.

ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ

192-§. Замон категорияси феъл ифодалаган ҳаракатнинг нутқ моментига муносабатини ифодалайди. Ҳаракатнинг бажарилиш вақти билан нутқ пайти орасидаги

муносабатга қараб феълнинг уч замони фарқланади. Ўтган замон нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни, ҳозирги замон нутқ пайти билан бир вақтда бажарилаётган ҳаракатни, келаси замон нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни англатади.

Феълнинг ўтган, ҳозирги ва келаси замон шаклларининг ҳар қайсиси, ўз навбатида, яна бир неча турларга бўлинади. Чунки бу замон шакллари, вақтнинг алоҳида катта қисмларини кўрсатиш билан бирга, бу қисмлар ичидаги кичик пайтларни ҳам акс эттиради. Масалан, ҳозирги замон феълнинг бир шакли нутқ пайтига тўғри келган, у билан бир вақтда бўлаётган ҳаракатни англатса, унинг бошқа бир шакли нутқ пайтида бажарилаётиб, ундан кейин ҳам давом қиладиган ҳаракатни билдиради: *бораётирман, бораман, боряпман, бормоқдаман* каби.

193-§. Ҳар бир замон шакли маълум грамматик кўрсаткичга эга. Замон шаклини ясовчи вазифасида асосан сифатдош ва равишдош шакллари хизмат қилади.

Феълнинг замон шакллари тузилиш жиҳатидан икки турга бўлинади:

а) синтетик шакл. Бунда замон шакл ясовчи аффикс билан ифодаланади: *ёз-ди-м, ёз-а-ман, ёз-ган-ман* каби;

б) аналитик шакл. Бунда замон феълнинг турлича функционал шакллари билан тўлиқсиз феълнинг бирикиши орқали ифодаланади: *ёзган эдим, ёзган экансан, ёзиб эдинг, ёзар эдинг, ёзаётган эди* каби.

Феълнинг ўтган замон шакллари

194-§. Феълнинг ўтган замон шакллари нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни билдиради. Ҳозирги ва келаси замонга қараганда ўтган замон феъллари ўз шакллариининг кўплиги ва жуда хилма-хил маъно оттенкаларини ифодалаши билан ажралиб туради. Ўтган замон шакллари синтетик ва аналитик усуллар билан ясалиши жиҳатидан ҳам, бу шаклларда ўтмишдаги ҳаракатнинг ҳамда нутқ онидан олдинги пайтнинг турли баҳоланиши томонидан ҳам фарқланиб туради.

Ўтган замон феъллари қуйидаги турларга бўлинади: 1) аниқ ўтган замон шакли; 2) узоқ ўтган замон шакли; 3) ўтган замон ҳикоя шакли; 4) ўтган замон давом шакли; 5) ўтган замон эшитилганлик шакли.

195- §. Аниқ ўтган замон шакли. Бу шакл феъл асо- сига *-ди* замон ясовчисини ва тегишли шахс-сон аффик- сини қўшиш билан ҳосил қилинади:

Бирлик	Қўплик
I ш. <i>кел-ди-м</i>	<i>кел-ди-к</i>
II ш. <i>кел-ди-нг</i>	<i>кел-ди-нгиз</i>
III ш. <i>кел-ди</i>	<i>кел-ди-лар</i>

Бу шакл маъно томонидан ўтмишда аниқ бажарил- ган ҳаракатни кўрсатиб, сўзловчи уни ўзи кўргандек, ўзи шу ҳаракатнинг гувоҳи сифатида хабар беради: *Ёзувчилар билан учрашув жуда дўстона ва самимий шароитда ўтди. (F. F.) Сайрамов ўзга кексалар билан ҳам қадрдонларча кўришди. Уй ичи, бола-чақаларнинг аҳволини сўради, ҳазиллашди. (O.)*

Бу шакл асосан бир вақтда бажарилган, такрорлан- маган, давомли бўлмаган ҳаракатни ифодалашга хизмат қилади. Бу шакл қўлланган контекстда баъзан ҳаракат- нинг пайтини кўрсатувчи сўзлар ҳам келади: *Беш йил урушда халқни, аскарни колхоз ғалласи боқди... уруш палласида ҳар одам — хоҳ эркак, хоҳ аёл — ишга тиш- тирноғи билан ёпишди. (O.)*

Ўтмишда бирин-кетин юз бериб, такрорланмаган ҳа- ракат, воқеа-ҳодисалар бу шакл орқали изчил тарзда ифодаланиши мумкин, воқеалар бир нуқтада турмай, тез-тез бири иккинчиси билан алмашилиб туради: *Аҳ- маджон немиснинг ўттиз икки отар тўппончасига «ўз- бекнинг бир қоқар болғаси» — мушти билан жавоб қай- тарди, офицер йиқилди ва ётган ерида қўлини кўтарди. Бу орада жанг босилди. Аҳмаджон офицерни олиб кет- ди. (A. Қ.)*

Бу шакл ўтмишда реаллашмаган, нутқ пайтида сўз- ловчининг тушунчасида бўлган ҳаракатни, яъни келаси замон маъносини ифодалайди. Бу эса кўпинча воқеа- ҳодисаларни бир-бирига ўхшатиш, фикрни ифодали қи- лишда учрайди: *Юринг, бу ердан кетдик. (Мирм.) (Ре- аллашмаган, фақат исталган ҳаракат). Қор ёғди — дон ёғди. (Реаллашмаган ҳодиса). Сизни кўрдим, гўё отамни кўрдим.— Э-э. ... салом... мени олиб кетгани келдингиз- ми? Раҳмат... Қани кетдик. (A. Қ.)*

196- §. Узоқ ўтган замон шакли. Бу шаклнинг турла- ри икки йўл билан ҳосил қилинади:

1. *-ган* аффикси орқали ясалган сифатдошларга те- гишли шахс-сон аффиксларини қўшиш билан ясалади:

Бирлик

Кўплик

I ш. *кел-ган-ман**кел-ган-миз*II ш. *кел-ган-сан**кел-ган-сиз*III ш. *кел-ган**кел-ган-лар*

Бу шакл ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча илгари аниқ бажарилганлигини билдиради. Аниқ ўтган замон шаклида ҳаракатнинг бажарилиш жараёнига диққат қилинса, узоқ ўтган замон шаклининг бу турида ҳаракатнинг натижасига эътибор берилади. Бу шаклда ҳаракатнинг бажарувчиси ўзининг илгари бажарган ҳаракати билан тасвирланади. Шунинг учун у тасвирий характердаги нутқда кўпроқ учрайди. Масалан: *Мир-ҳайдар отанинг фойдасини кўп кўрганмиз. (О.) Йигит-қизларнинг қўшиғи, машиналарнинг садоси ҳамма ёқни тўлдирган. («С. Узб.»)*

Сўзловчининг кўз олдида юз бермаган, ҳар хил фактлар асосида ёки турли манбалар воситасида аниқланган воқеа-ҳодисалар кўпинча шу шакл билан ифодаланади. Бу ҳолда сўзловчи ўзи хабар бераётган ҳодисаларнинг бевосита гувоҳи бўлмайди: *Сиз яхши на-зандасиз, таърифингизни эшитганман. (О.) Меҳнат тақ-дирлаган бобонинг умрин. (А. Мух.)*

Бу шакл баъзан умуман ўтмишда бажарилган, ҳозир ҳам узлуксиз давом қилиб турган ҳаракатни билдиради: *Пахтачиликда халқимиз ўз уқувини, тажрибасини, уста-лигини бутун дунёга кўрсатган. (О.) Феълли кенг, са-ховатли, меҳмондўст халқимизнинг донғи оламга кет-ган. (М. Исм.)*

Бу феълнинг учинчи шахси баъзан -дир аффиксини олиб келади. Бу вақтда икки хил маъно ифодаланади:

а) ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча илгари бажарилганлиги таъкидланади, сўзловчининг қатъий ишончи ифодаланади: *Киндик қони шунда тўкилгандир; бизнинг суягимиз қотган шу ерда. (Ҳ. О.)*

б) Гумон, ноаниқлик маъноси ифодаланади. Бу вақтда гумон билдирувчи эҳтимол, балки каби сўз ҳам келиши мумкин: *Балки у ерларда кўп дилбар Манзаралар жилва қилгандир. Овламоқчи бўлиб кўнглини, балки қушлар қанот қоққандир... (У.) Сизнинг фикрингизни, эҳтимол, ходимларингиз сўзсиз тушунишга ўрганиб қолгандир, лекин мен тушунмадим. (В. Ажаев.)*

Эски ўзбек тилида, баъзан ҳозирги бадий асарларда бу шакли билан параллел равишда -миш аффиксли си-

фатдошдан ясалган феъл шакли ҳам ишлатилади: *Қуёш ва юлдуздан яралган олам Зеҳним, ҳаёлимни этмишдир мафтун.* (Ҳ. О.)

2. -ган шаклидаги сифатдош ва тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шаклни шахс-сон аффикси билан туслаш орқали ҳосил қилинади. Бунда тусловчи тўлиқсиз феълнинг шаклига қараб қўшилади:

Бирлик		Қўплик	
I ш.	<i>кел-ган эди-м</i>	<i>кел-ган э-ди-к</i>	
II ш.	<i>кел-ган эди-нг</i>	<i>кел-ган эди-нғиз</i>	
III ш.	<i>кел-ган эди</i>	<i>кел-ган эди-лар</i>	
I ш.	<i>кел-ган экан-ман</i>	<i>кел-ган экан-миз</i>	
II ш.	<i>кел-ган экан-сан</i>	<i>кел-ган экан-сиз</i>	
III ш.	<i>кел-ган экан</i>	<i>кел-ган экан-лар</i>	

Бу форма нутқ пайтига нисбатан анча илгари бажарилган ҳаракатни билдиради. Ҳаракат бажарилган пайт билан нутқ пайти чегарадош бўлмайди, бу иккала пайт ўртасида иккинчи бир ҳаракат бажарилган бўлиши ҳам мумкин (бу ҳол қўшма гапларда учрайди). *Тоғадан, ўртоқларидан яширин бир-икки марта у билан кинога ҳам борган эдим. Уша вақтларда яхшигина рўзғор тузиб, қўр-қут орттирган эканмиз, бари халқнинг корига яради* (О.)

Узоқ ўтган замон феълнинг бу тури, одатда, ҳаракатнинг аниқ ўтган замон феъли англатган пайтдан анча илгари бажарилганлигини билдиради. Шу феъл шакллари чўғиштирганда бу хусусият яна ойдинлашади: *Сизни севган эдим, қалбдаги олов Сўниб битмагандир, ҳали, эҳтимол,* (Ҳ. О.) *Эзгу ният билан экан экансан, Муқаддас кунларда кўтарди бошин.* (А. Мух.)

Бу форма тўлиқсиз феълнинг қайси кўриниши билан келишига қараб хилма-хил маъноларни билдиради. Тўлиқсиз феъл сифатида *эди* қатнашса, ўтмишда ҳаракатнинг аниқ бўлганлиги қайд қилинади: *Собирнинг Анорга кўнғил қўйгани звено қизларига маълум бўлган эди.* (Ҳ. О.) *Халқ қурилишларида ўн мингларча халқнинг баланд руҳини, фидокорлигини... Сайрамов кўп марта кўрган эди.* (О.)

Тўлиқсиз феъл сифатида *экан* қатнашса, ҳаракатнинг ўтмишда воқе бўлганлиги сўзловчига кейинчалик маълум бўлгани ифодаланади, сўзловчининг диққати нутқ пайтида мавжуд бўлган ҳаракатнинг натижасига қаратилади: *Унинг ... оқ оралаган сочлари энди тамом оқар-*

ганини Уктам тўй суронида яхши пайқаман экан. Қўллар милтиқ ва автомат туттишга ... роса ўрганиб қолган экан. (О.) Ҳуринисо она ўқиган, кўп вақтлар туппа-тупку ўқитувчилик ҳам қилган эканлар. (А. Қ.)

Тўлиқсиз феъл сифатида эмиш келса, эшитилганлик маъноси, ҳаракатнинг ўтмишда бўлган-бўлмаганлиги ноаниқ, гумон эканлиги ифодаланади: Уканг аэропландан ўзини ташлайдиган бўлган эмиш (О.) Бурун замон бир тул кампир бўлган эмиш. Қалби буткул ғазаб билан тўлган эмиш. (А. Мух.)

197-§. Утган замон ҳикоя шакли. Утган замоннинг бу тури **-б(-иб)** аффикс орқали ясалган равишдош ва тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шаклни туслаш билан ҳосил қилинади:

Б и р л и к	Қ ў п л и к
I ш. кел-иб эди-м	кел-иб эди-к
II ш. кел-иб эди-нг	кел-иб эди-нгиз
III ш. кел-иб эди	кел-иб эди-лар

Бу шакллар нутқ пайтидан анча илгари бажарилган ҳаракатни ҳикоя қилиш йўли билан билдиради. Шогирдимни Бешсеркага юбориб эдим. (А. Қ.) Биласизми, Комила ва Зайнаб оналар келиб эди. (О.) Қўзим изингга, қулоғим товушингга зор бўлиб ўтириб эдим, хайрият, келиб қолдинг. (О.)

Утган замон ҳикоя феъли билан узоқ ўтган замон феъли параллел ҳолда ишлатилиши мумкин: келиб эдим, келиб эдинг; келган эдинг, келган эдим каби. Бунда тўлиқсиз феълнинг фақат эди шакли қатнашади, тўлиқсиз феълнинг бошқа шакллари билан келмайди.

198-§. Утган замон давом шакли. Шу шакл **-р(-ар)** шаклларидаги сифатдош ва тўлиқсиз феълдан тузилган аналитик шаклни туслаш билан ҳосил қилинади. Бунда ҳам тусловчи аффикслар, одатда, тўлиқсиз феъл шаклига қараб қўшилади:

Б и р л и к	
I ш. кел-ар эди-м (экан-ман)	I ш. ўқи-р эди-м (экан-ман)
II ш. кел-ар эди-нг (экан-сан)	II ш. ўқи-р эди-нг (экан-сан)
III ш. кел-ар эди (экан)	III ш. ўқи-р эди (экан)

Қ ў п л и к

I ш. кел-ар эди-к (экан-миз) ўқи-р эди-к (экан-миз)

у вақтларда юрагимдаги ғазаб ўтини қаерга сочишни билмас эканман. (А. Қ.) Тўлиқсиз феълнинг эмиш шакли қатнашса, ҳаракатнинг ўтмишда бўлган-бўлмаганлиги ноаниқ, гумон экани ифодаланади: *Битта ўзингиз ўттиз иккита машинага қарар эмишсиз.* (А. Қ.).

Ўтган замон давом феълнинг ... р экан, ... р эмиш шакллари келаси замон маъносини англатиш учун ҳам қўлланади. Бунда ҳам гумон, ноаниқлик маънолари ифодаланади: *У Москвага ўқишга борар экан. Эрта-индин қор ёғармиш, қаттиқ совуқ бўлармиш.* (У.)

199-§. Ўтган замон эшитилганлик шакли. Бу шакл -б (-иб) аффикси билан ясалган равишдошларга тегишли шахс-сон аффиксларини қўшиш билан тузилади:

Бирлик	Кўплик
I ш. <i>кел-иб-ман, ўқи-б-ман</i>	<i>кел-иб-миз, ўқи-б-миз</i>
II ш. <i>кел-иб-сан, ўқи-б-сан</i>	<i>кел-иб-сиз, ўқи-б-сиз</i>
III ш. <i>кел-иб-ди, ўқи-б-ди</i>	<i>кел-иб-ди-лар, ўқи-б-ди-лар</i>

Ўтган замон эшитилганлик феъли сўзловчининг кўз олдига юз берган ҳаракатни эмас, балки ўтмишда бажарилиб, бошқалардан эшитилган ёки бошқа манбалар воситасида маълум бўлган ҳаракатни ифодалайди, Масалан: *«Бунга омад дейдилар, ҳам иш ундирибсан, ҳам томоша қилибсан»,— деди Мирҳайдар. Бултур кузда тўй-томоша билан ўғлингни уйлантирибсан, келин кўрибсан.* (О.)

Бу шакл айрим ҳолларда ўтмишда бажарилган аниқ ҳаракатни англатиши жиҳатидан ўтган замон аниқ феълга яқин туради. Бу вақтда нутқ пайтида мавжуд бўлган ҳаракат натижасига қараб ҳукм чиқарилади. Сўзловчи ҳаракат жараёнининг эмас, ҳаракат натижасининг гувоҳи сифатида хабар беради. *Шоҳи кўйлак ва ғижим рўмол юборибди унга пойтахт.* (Ҳ. О.) *Ҳар бир шимимиздан эртанинг шабадаси келиб турибди.* (О.)

Ўтган замон эшитилганлик феълнинг биринчи шахс бирлик ва кўплиги ҳаракат бажарувчининг ихтиёридан ташқари, унинг иродасига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз берганини билдиради: *Далада пошнасиз, кенг этикка ўрганиб қолибман. Сизни қариндошим, яқиним деган эдим, хато қилибман.* (О.)

-моқда ва тўлиқсиз феъл шаклидан ҳамда -ётган сифатдош шакли ва тўлиқсиз феъл шаклидан тузилган аналитик шакллар ҳам ўтган замон маъносини билдиради. Бу шакллар нутқ пайтидан илгари бажарилиб, иккинчи бир ҳаракат юз берган пайтда ҳам давом қилиб турган ҳаракатни ифодалайди. Сўзловчи ўтмишдаги ҳаракат ҳақида ўзи кўргандек хабар беради: *Муаттар борганда Анвар узун шланг билан машина юваётган экан. (А. Қ.)—... ёш бир қизнинг олдида бу гаплар уни хижолатга қўймоқда эди. (А. Қ.)*

Феълнинг ҳозирги замон шакллари

200- §. Феълнинг ҳозирги замон шакли ҳаракатнинг нутқ сўзланиб турган пайтда бажарилаётганини билдиради. Бу феълларда ҳаракатнинг бажарилиши билан нутқ сўзланиши бир вақтда бўлади. Бу — унинг асосий хусусияти. Аммо ҳозирги замон шаклининг маъноси нутқ бошланиши ва тамом бўлиши билан чекланмайди, балки бошқа замон чегарасига ҳам ўтади. Жумладан, ҳозирги-келаси замон шакли, ҳозирги замон маъносидан ташқари, ҳаракатнинг нутқ пайтидан анча илгари бошланиб, нутқ сўзланиб бўлгандан кейин ҳам бир оз давом қилишини англатади, яъни уч замон доирасидаги ҳаракатни билдиради. Ҳозирги замон шакли, умуман, бир замон билан чегараланмайдиган, нутқ пайтидан олдин ҳам, кейин ҳам бўлиб турадиган ҳаракатни ифодалайди.

Ўз хусусиятига қараб феълнинг ҳозирги замон шакллари иккига бўлинади: а) аниқ ҳозирги замон шакллари; б) ҳозирги-келаси замон шакллари.

201- §. Аниқ ҳозирги замон шакллари. Булар тўрт йўл билан ясалади:

1. *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошларга *-ётир* шакли ва тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади (*-й* аффикси билан *-ётир* аффикси бошидаги *й* товушлари сингишиб кетади ва ёзувда бир товуш сифатида акс эттирилади):

Бирлик	Қўплик
I ш. <i>кел-а-ётир-ман,</i> <i>ўқи-й-ётир-ман</i>	<i>кел-а-ётир-миз, ўқи-й-ётир-миз</i>
II ш. <i>кел-а-ётир-сан,</i> <i>ўқи-й-ётир-сан</i>	<i>кел-а-ётир-сиз, ўқи-й-ётир-сиз</i>
III ш. <i>кел-а-ётир, ўқи-й-ётир</i> каби.	<i>кел-а-ётир-лар, ўқи-й-ётир-лар</i>

Аниқ ҳозирги замоннинг бу шакли ҳаракатнинг нутқ пайтида бажарилаётганлигини билдириш билан бирга, унинг нутқ сўзланишидан олдинроқ бошланиб, нутқ пайтидан кейин ҳам озми-кўпми давом қилишини англатади. *Қўм-кўк водийларда пўлат излардан Кечаётир қора поезд учиб, қарсиллаб* (Ҳ. О.)

Рашишонга *-ётиб* аффиксини ва шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳам аниқ ҳозирги замон маъноси ифодаланади:

Бирлик	Қўплик
I ш. <i>ёз-а-ётиб-ман</i>	<i>ёз-а-ётиб-миз</i>
II ш. <i>ёз-а-ётиб-сан</i>	<i>ёз-а-ётиб-сиз</i>
III ш. <i>ёз-а-ётиб-ди</i>	<i>ёз-а-ётиб-ди(лар)</i>

Бу шакл ҳозирги замон давом маъносини ҳам ифодалайди: *Саида дафтарига бир нима ёзаётибди, ёзган нарсаси қизиқ бўлса керак. дамда-дам илжайиб қўяётибди.* (А. Қ.) *Вагонларни тўлдириб жўнаётган одамлар орасида Розия гоҳ кўришиб, гоҳ кўринмай бораётибди.* (П. Қод.)

2. *-а, -й* аффикси билан ясалган рашишонга *-яп* аффиксини ҳамда тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади (*бунда ҳам й + й = й* бўлади):

Бирлик	Қўплик
I ш. <i>кел-а-яп-ман — кел-кел-а-яп-миз — келяпмиз япман</i>	
II ш. <i>кел-а-яп-сан — кел-кел-а-яп-сиз — келяпсиз япсан</i>	
III ш. <i>кел-а-яп-ти — кел-кел-а-яп-тилар — келяпти-япти лар</i>	
I ш. <i>ўқи-й-яп-ман — ўқи-й-яп-миз — ўқияпмиз ўқияпман</i>	
II ш. <i>ўқи-й-яп-сан — ўқи-й-яп-сиз — ўқияпсиз ўқияпсан</i>	
III ш. <i>ўқи-й-яп-ти — ўқи-й-яп-ти — ўқияпти ўқияпти</i>	

Бораяпман, келяпман шаклидаги феълларни адабиётларда рашишон ясовчи аффиксиз ёзиш учрапти: *боряпти, келяпти, куляпсиз, кетяпмиз* каби.

Бу шакл нутқ пайтидаги ҳаракатни таъкидлаш, шу пайтда бўлаётган ҳаракатни билдиришга хизмат қилади: «*Саксон*» отанинг *кўзлари алланечук пириллаб кет-*

япти. (О.) Манзурахон балерина бўлгани ўқияпти. (А. Қ.)

Бу шакл ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин давом қилишини ҳам билдиради: *Инженерлар мукамал терим машинаси яратиш учун қаттиқ ишляпти. «Мана, ёз ҳам ўтляпти»,— деди Сайрамов. (О.)*

3. Феъл асосига *-моқда* ва тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади.

Б и р л и к	Қ ў п л и к
I ш. <i>кел-моқда-ман</i>	<i>кел-моқда-миз</i>
II ш. <i>кел-моқда-сан</i>	<i>кел-моқда-сиз</i>
III ш. <i>кел-моқда</i>	<i>кел-моқда(лар)</i>

Бу шакл нутқ пайтида бажарилаётиб, ундан кейин ҳам бирмунча давом қиладиган ҳаракатни билдиради. Бунда ҳам ҳаракатнинг бошланиши нутқ пайтидан олдин бўлади.

4. *Юрмоқ, ўтирмоқ, турмоқ, ётмоқ* ёрдамчи феълларидан бирини *-(у)б* равишдоши шаклида туслаб ва мустақил феълнинг *-(у)б* равишдош шакли билан қўшиб ишлатиш ҳам ҳозирги замон маъносини ифодалайди. Бунда ҳам ҳаракатнинг нутқ пайтида, ундан илгари ё кейин давом қилиб турганлиги маъноси ифодаланади: *Ҳар бир ишимиздан эртанинг шабадаси келиб турибди. (О.) Дераза ёнидаги катта тувакда самбит гули кўмкўк бўлиб яшнаб турибди. (С. З.)*

Юқоридаги тўрт феъл *-(у)б* равишдош шаклида туслаиб, ҳозирги замон маъносини ифодалаши буларнинг мустақил феъл ҳолатидаёқ мавжуд: *юрибман, ўтирибман, турибман, ётибман* каби.

202-§. Ҳозирги-келаси замон шакли. Бу шакл *-а, -й* аффикслари билан ясалган равишдошларга тегишли шах-сон аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади:

Б и р л и к	Қ ў п л и к
I ш. <i>кел-а-ман, ўқи-й-ман</i>	<i>кел-а-миз, ўқи-й-миз</i>
II ш. <i>кел-а-сан, ўқи-й-сан</i>	<i>кел-а-сиз, ўқи-й-сиз</i>
III ш. <i>кел-а-ди, ўқи-й-ди</i>	<i>кел-а-дилар, ўқи-й-дилар</i>

Ҳозирги-келаси замон шакли бир неча маънода қўлланади:

1. Нутқ пайтида бажарилаётган ва нутқ пайтидан кейин ҳам давом қилинадиган ҳаракатни билдиради.

Дарахтларнинг қубба-қубба меваларига... қизиқиб қарайди, ҳаяжонли хурсанд кишиларга тикилади, танишибилишларни бирма-бир суриштиради. Уктамнинг елкасини саратон қиздиради. Томоғи қақрайди. Уқтин-ўқтин пишқириб бош силкиб йўрғалаган от кўпикка беланади. (О.)

2. Нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни — келаси замонни билдиради: *У келади албат қошимга, Элга шодлик олиб келади. (Ҳ. О.) — Дам олинглар, эртага кечқурун қирга, буғдой ўроғига борасизлар. (О.)*

3. Замонда умумийлик маъносини билдиради: *Бир парча ўт бўлиб бунда кун Пахтасига ишлайди ҳар кун (Ҳ. О.) Самимий айтилган сўз содда бўлади. Чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади.*

4. Нутқ пайтидан илгари бажарилган ҳаракатни — ўтган замонни билдиради. Бу вақтда ўтмишдаги воқеалар ҳозир рўй бераётгандек ҳикоя қилинади: *Пахта терими бошланди: юракларда меҳнат шавқи қайнайди, пахтазор узра қий-чув, кулги, қўшиқ янграйди. (О.)*

Феълнинг келаси замон шакллари

203- §. Феълнинг келаси замон шакллари нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни билдиради.

Келаси замон шакллари кўпинча ҳозирги замон шакллари билан боғланган бўлади. Чунки ҳозирги замон феъл шакллари орқали ифодаланган ҳаракат асосан нутқ пайтида тугалланиб қолмай, ундан кейин, яъни келаси замонда давом қилиши мумкин бўлган ҳаракатни билдиради.

Келаси замон шакллари тўртга бўлинади: а) аниқ келаси замон шакли; б) келаси замон мақсад шакли; в) келаси замон гумон шакли; г) келаси замон лозим шакли.

204- §. Аниқ келаси замон шакли. Келаси замоннинг бу шакли феъл негизига *-ажак (-яжак)* аффикснини ҳамда тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳосил қилинади:

Бирлик

Кўплик

І ш. *кел-ажак-ман,*
ўқи-яжак-ман

кел-ажак-миз, ўқи-яжак-
миз

II ш. кел-ажак-сан, ўқи-яжак-сан	кел-ажак-сиз, ўқи-яжак- сиз
III ш. кел-ажак, ўқи-яжак	кел-ажак-лар, ўқи-яжак- лар

Бу шакл ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин аниқ бажарилишини билдиради. Ҳаракат ҳозирги замон билан боғлиқ бўлмай, нутқ пайтидан сўнг амалга ошади: *Ботирлар халқнинг хотирасида ҳамиша яшаяжаклар. (О.) Барча халқ ҳам ўз она юрт боғида дилшод Хирмон-хирмон кўтаражак умид донасин. (F. F.)*

Аниқ келаси замон феъли ҳаракатнинг бажарилиш пайти нуқтаи назаридан қуйидаги оттенкаларни билдиради: а) замонда давомлиликни, яъни нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатнинг бирмунча давом қилганлигини билдиради: *Кураш давом этмоқда ва давом этажак (О.);* б) қатъийлик маъносини, яъни ҳаракатнинг нутқ пайтидан кейин қатъий бажарилишини таъкидлайди: *«Уруш бўлмаяжак»,— деркан оналар. Бу овоз кўрсатар ҳаётини кучин. (З.)*

2. Феъл асосига *-гу (-ғу, -ку, -қу)* ва тегишли шахсон аффиксларини қўшиш билан ясалади; нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни таъкидлаш учун *-дир* аффикси ҳам қўшилади.

Бирлик

Кўплик

I ш. кел-гу-м(дир)	кел-гу-миз
II ш. кел-гу-нг(дир)	кел-гу-нғиз
III ш. кел-гу-си(дир)	кел-гу-си

Бу шакл кўпроқ эски ўзбек тилида ишлатилган. Шунинг учун тарихий келаси замон шакли ҳам дейилади. Ҳозирги адабий тилда эса оз учрайди: *Бўйлари барваста, қошлари қундуз, Нима қилсам сени айлағумдир шод. (У.)*

Феъл асосига *-гай* ва тегишли шахс аффиксларини қўшиш орқали ясалган шакл ҳам нутқ пайтидан кейин аниқ бажариладиган ҳаракатни билдиради. Бунда қатъийлик, ишонч, орзу маънолари таъкидланади. Бу ҳам тарихий шаклга айланаётир: *Бир халқнинг азиз умрин, авлодин, истиқболин Ҳечга чиқаролмагай ҳеч-қандай қонли шамшир. (F. F.) Қонга тўлгай, жангга ботир кирса, сўлу-соғлар. (Ҳ. О.)*

205-§. Келаси замон мақсад феъли. Бу шакл феъл негизига *-моқчи* ва тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади:

	Бирлик	Кўплик
I ш.	<i>кел-моқчи-ман</i>	<i>кел-моқчи-миз</i>
II ш.	<i>кел-моқчи-сан</i>	<i>кел-моқчи-сиз</i>
III ш.	<i>кел-моқчи</i>	<i>кел-моқчи(лар)</i>

Бу шакл ҳаракатни нутқ пайтидан кейин бажариш мақсад қилиб қўйилганини билдиради: *Мен кўздан бошлаб ўқишни давом эттирмақчиман. Биз отам билан дарё бўйига бормоқчимиз.*

-моқчи шакли билан эди тўлиқсиз феълнинг бириктиши орқали ясалган шакли ҳам келаси замон мақсад маъносини билдиради: *У саданинг тагига ўтирди, бир чойнак чой чақириб, Саидани сўрамоқчи эди. Звено қизлари ишдан кейин Тансиқни кўриб ўтмоқчи эдилар, ўзи келиб қолди. (О.)*

206-§. Келаси замон гумон феъли. Бу шакл *-р, -ар* аффикси билан ясалган сифатдошга тегишли шахс-сон аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади:

Бўлишли шакл

	Бирлик	Кўплик
I ш.	<i>ўқи-р-ман, кел-ар-ман</i>	<i>ўқи-р-миз, кел-ар-миз</i>
II ш.	<i>ўқи-р-сан, кел-ар-сан</i>	<i>ўқи-р-сиз, кел-ар-сиз</i>
III ш.	<i>ўқи-р, кел-ар</i>	<i>ўқи-р-(лар), кел-ар-(лар)</i>

Бўлишсиз шакл

	Бирлик	Кўплик
I ш.	<i>кел-ма-с-ман</i>	<i>кел-ма-с-миз</i>
II ш.	<i>кел-ма-с-сан</i>	<i>кел-ма-с-сиз</i>
III ш.	<i>кел-ма-с</i>	<i>кел-ма-с(лар)</i>

Бу шаклнинг асосий хусусияти ҳаракатнинг бажарилиши ҳақида гумон, тахмин билдиришдан иборат: *Минг машаққат билан тўплаган қоғозларингизни сақлаб қолай, эсдалик бўлиб қолар. (В. Ажаев.) Мана энди у намунали ферма тузиш тилагига ҳам эришар. (О.)*

Баъзан бу шакл замон билан чегараланмаган, донм бўлиб турадиган ҳаракатни англатади: *Қорли тоғлар турар бошида, Гул водийлар яшнар қошида. (Ҳ. О.) Дарё сувин баҳор тоширар, Одам қадрин меҳнат оширар. (Мақол.)*

Эски ўзбек тилида, баъзан ҳозирги бадий адабиётда ҳам **-ар** аффикси **-ур** тарзида қўлланади: *Уйимизни ёритур ҳар кимнинг ўз меҳнати. (Ғ. Ғ.) Қиз деган кўнгилнинг қонидан бўлур, Бўй етиб, бошқа уй эгаси — бека. (Ғ. Ғ.)*

207- §. Келаси замон лозим феъли. Келаси замон лозим феъли **-а, -й** аффикслари билан ясалган равишдошга сифатдош ясовчи **-диган** аффиксини ва тегишли шахс-сон аффиксларини қўшиш билан ҳосил қилинади, ҳаракатни бажарувчи ҳолатида бўлишни, шундай ҳаракатни бажариши лозимлигини билдиради:

Бирлик

Қўплик

I ш. <i>кел-а-диган-ман</i>	<i>кел-а-диган-миз</i>
II ш. <i>кел-а-диган-сан</i>	<i>кел-а-диган-сиз</i>
III ш. <i>кел-а-диган</i>	<i>кел-а-диган</i>
I ш. <i>ишла-й-диган-ман</i>	<i>ишла-й-диган-миз</i>
II ш. <i>ишла-й-диган-сан</i>	<i>ишла-й-диган-сиз</i>
III ш. <i>ишла-й-диган</i>	<i>ишла-й-диган</i>

Келаси замон феълининг бу шакли нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни бажарувчининг белгиси сифатида кўрсатади, шунинг учун замон билан чегараланмаганлик, умумзамон маъноси англашилади: *Марғуба уйни кўрсатиб қўядиган, Анвар эртага тушдан кейин кўчиб келадиган бўлди. (А. Қ.) Кампир пулни кўпроқ кузда топадиган бўлиб қолган.*

Келаси замон лозим феъли, бундан ташқари, келаси замонни, нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни ҳам билдиради. Бу вақтда бажарувчи шахснинг мақсади, ҳаракатни бажаришдаги нияти каби модал отенкалар ифодаланади: *«Озгина ойлик тарқатадиганман», — гапга аралашди аёл. (У. У.) Бир ҳафтадан кейин отпускага чиқадиганман.*

208- §. Юқорида кўрсатилганлардан ташқари, нутқ пайтидан кейин бажариладиган ҳаракатни, келаси замон маъносини турли бирикмалар орқали, жумладан, ҳаракат номи билан модал сўзлардан ташкил топган бирикмалар орқали ифодалаш ҳам мумкин. *Мумкин, керак, лозим, зарур, шарт* каби модал сўзлар ҳаракат

номи билан бирикиб, келгусида аниқ бажариладиган ёки бажарилиши шарт, зарур бўлган ҳаракатни билдиради. Ҳаракат номи *зарур, шарт* модал сўзлари билан бирикқанда, қатъийлик, зарурият каби маъно оттенкалари ифодаланади: *Асарларимиз ҳаётимиз томонидан адабиётга қўйилаётган талабларга мос ҳолда бориши зарур.* (Я.) Ҳаракат номи мумкин, керак, лозим каби модал сўзлар билан бирикқанда эса имконият, мумкинлик, маслаҳат, илтимос каби оттенкалар ифодаланади: ... *Бу гапни мавриди билан айтиб, Носировни хабардор қилиб қўйиш лозим.* (А. Қ.) *Бутун кучни, ғайратни, бутун имкониятни ишга солмоқ керак.* (О.) Бу бирикмаларда бўлишсизлик -маслик шакли ва эмас ёрдамчиси орқали берилади: *Халқ маблағларини тежаб-тергайдиган ходимлар бу маблағларни исроф қилишлари мумкин эмас. Биз бу масалада ҳаётдан, замондан йўл қўйиб бўлма с даражада орқада қолмаслигимиз шарт.* (Я.)

ШАХС-СОН КАТЕГОРИЯСИ

209- §. Шахс-сон категорияси феъл англатган ҳаракат-ҳолатнинг бажарувчига бўлган муносабатини ифодалайди. Ҳаракатнинг бажарувчиси сўзловчи, тингловчи ва нутқ жараёнида қатнашмаган ўзга шахс бўлиши мумкин. Шахс маънолари махсус аффикслар орқали ифодаланади, бунда айтиб бир аффикс бажарувчининг сонини ҳам англатади. Шунинг учун бундай аффикс *шахс-сон аффикси* дейилади. Феълнинг шахс-сонда ўзгариши *тусланиш* дейилади. Шунинг учун шахс-сон аффикслари *тусловчилар* деб ҳам юритилади: I шахс бирлик — *бораман*, II шахс бирлик — *борасан*, III шахс бирлик — *боради*; I шахс кўплик — *борамиз*, II шахс кўплик — *борасиз*, III шахс кўплик — *боради(лар)*.

Бажарувчи шахс билан ҳаракат орасидаги муносабат *предикативлик* муносабатининг ифодаланиши ҳисобланади. Эга ва кесим муносабатини шахс-сон аффикси кўрсатади. Бу эса фақат феъл шакллариининггина эмас, шу билан бирга, бошқа сўз туркумларининг ҳам шахс-сон аффиксини олиб келишини таъминлайди: *Мен элимнинг жорагида яшайман, Эрк деганнинг тилагида яшайман.* (Ҳ. О.) *Мен Мирзачўлга бориб, чўлни ўзлаштиришга ўз ҳиссамни қўйиш орзусидаман.* (Р. Ф.)

Биринчи шахс тусловчиси ҳаракатнинг бажарувчиси сўзловчининг ўзи эканлигини, унинг кўплиги эса сўз-

ловчи ҳам қатнашган шахсларни билдиради: *келдим — келдик, ёзаман — ёзамиз, ўқиётирман — ўқитирмиз* каби. Иккинчи шахс сўзловчининг нутқи қаратилган шахсни ёки шахсларни — суҳбатдошни билдиради: *келдинг — келдингиз, ёзасан — ёзасиз, ўқиётирсан — ўқиётирсиз* каби. Учинчи шахс тусловчиси эса умуман нутқда қатнашмаган, лекин нутқ ўзи тўғрисида бўлган шахс ёки шахсларни билдиради: *келди — келдилар, ёзади — ёзадилар; Қуёш чиқди, Дарахтлар гуллади, Баҳор келди* каби.

Феълнинг биринчи ва иккинчи шахс шакли фақат кишига нисбатан қўлланади (бадий восита — жонлан-тириш бунга кирмайди). Шунинг учун феъллар биринчи ва иккинчи шахс шаклида келганда, гапнинг эгаси, одатда, шу шахсларни кўрсатувчи кишилик олмоши билан ифодаланади. Феълдаги шахс-сон аффикси тегишли шахсдаги эгани аниқ кўрсатгани сабабли бу шаклларда гапнинг эгаси яшириниши ҳам мумкин: *Журналист бўлсам, қўлимда блокнот, дала-тошни кезаман, завод-фабрикаларга бораман, тоғларга чиқаман, ер остига тушаман, мактабларга, оилаларга, одамларнинг қалбига кираман. (А. Қ.) Дарёлардан куйлаб ўтардим, Эртакларга қулоқ тутардим. (Х. О.)*

Бадий асарларда иккинчи шахснинг бирлик ва кўплиги жонлантириш йўли билан предметларга нисбатан ишлатилиши мумкин: *Украина еллари, юрагимга ола-олам илҳом солдингиз. (У.)*

Феълнинг учинчи шахс шакли кишилар учун ҳам, умуман предметлар учун ҳам қўллангани тўғрисида гапда эганинг келиши шарт бўлиб қолади. *У йрнидан туриб Жўрақулов билан илиқ саломлашди. (Мирт.) Қизим бир кун мактабдан жуда қувонч билан келди. (F. F.)*

210-§. Тусланишнинг қўйидаги уч система си бор:

Биринчи тусланиш

Бирлик	Кўплик
I шахс -ман	-миз
II шахс -сан	-сиз
III шахс -ди ёки ноль	-ди(лар) ёки ноль(-лар)

Иккинчи тусланиш

Бирлик	Кўплик
I шахс -м	-к
II шахс -нг	-нгиз
III шахс -ноль	-ноль (-лар)

Учинчи тусланиш

Бирлик	Кўплик
I шахс -(а)й, -(а)йин	-(а)йлик
II шахс гин ёки ноль	-(и)нг, -(и)нг(из)лар
III шахс -син	-син(лар)

Тарихий жиҳатдан биринчи тусланиш энг қадимги бўлиб, иккинчи тусланиш шундан келиб чиққан.

Биринчи тусланиш аффикслари қуйидаги феъл шаклларини тушлашга хизмат қилади:

а) феълнинг ҳозирги замон шаклларини тушлашда қўлланади: *келаётир-ман, келаётир-сан, келаётир-миз, келаётир-сиз, келяпман, келяп-сан, келяп-миз, келяп-сиз; кела-ман, кела-сан, кела-миз, кела-сиз;*

б) сифатдош ва равишдошларга қўшилиб, ўтган замон, келаси замон гумон ҳамда келаси замон мақсад шаклларини туслаб келади: *борган-ман, борган-сан, борган-миз, борган-сиз; бориб-ман, бориб-сан, бориб-миз, бориб-ди; борар-ман, борар-сан, борар-миз, борар-сиз; бормоқчи-ман, бормоқчи-сан, бормоқчи-миз, бормоқчи-сиз; боражак-ман, боражак-сан, боражак-миз, боражак-сиз;*

в) *экан, эмиш* билан тузилган аналитик шаклларни ва кесим вазифасида келган бошқа туркум сўзларини туслаб келади: *борар экан-ман, борар экан-сан, борар экан-миз, борар экан-сиз; борган экан-ман, борган экан-сан, борган экан-миз, борган экан-сиз; студент-ман, студент-сан, студент-миз, студент-сиз; бахтли-ман, бахтли-сан, бахтли-миз, бахтли-сиз.*

Баъзи замон шаклларида учинчи шахс учун *-ди* аффикси қўлланади, кўп ҳолларда эса бу шахснинг махсус аффикси бўлмайди: *келибди, келаётир, келар, келмоқчи* каби.

Иккинчи тусланиш аффикслари қуйидаги ўринларда ишлатилади:

а) феълнинг аниқ ўтган замон шаклини туслаб келади: *борди-м, борди-нг, борди-к, борди-нгиз, борди-лар*);

б) тўлиқсиз феълли ўтган замон шакллари туслаб келади: *борган эди-м, борган эди-нг, борган эди, борган эди-к, борган эди-нгиз, борган эди(лар)*; *борар эди-м, борар эди-нг, борар эди-к, борар эди-нгиз, борар эди; бориб эди-м, бориб эди-нг, бериб эди-к, бориб эди-нгиз, бориб эди(лар)*; *бораётган эди-м, бораётган эди-нг, бормоқчи эди-м, бормоқда эди-нг*;

в) шарт майли шакллари туслаб келади: *борса-м, борса-нг, борса, борса-к, борса-нгиз, борса(лар)*.

Иккинчи тусланиш аффикслари шаклан эгалик аффиксларига ўхшайди: *олдим, олдинг; болам, боланг* каби. Лекин буларнинг бири феълга қўшилиб, бажарувчи шахсга муносабатни билдирса, иккинчиси отга қўшилиб, бирор нарсага қарашли, тегишли эканликни билдиради.

Учинчи тусланиш аффикслари буйруқ-истак майлидаги феълларни туслашга хизмат қилади: *борай, борайин, боргин, бор, борсин, борайлик, боринг, борингиз-лар, борсинлар* каби.

211-§. Феълнинг шахс-сон шакллари ўз маъноларидагина қўлланиб қолмай, балки бири иккинчиси ўрнида, бошқа маъноларда ҳам қўллана олади. Масалан, биринчи шахснинг кўплик шакли, сўзловчининг бошқа шахслар билан биргаликдаги ҳаракатини билдиришдан ташқари, биринчи шахснинг бирлиги учун ҳам қўлланади. Бу вақтда сўзловчининг камтарлиги ёки мағрурланиши маъноси ифодаланади: *«Олдинги ютуқ билан қутлаيمиз»,— деди йигитга яқинлашиб қиз.— «Ёзиб, ўқиб берасизми?»— «Бир оз ёзамиз, чаласини оғзаки қўшамиз».* (А. Қ.)

Иккинчи шахснинг кўплик шакли, бир неча шахсга мурожаат маъносини билдириш билан бирга, иккинчи шахснинг бирлиги учун қўлланиб, бирор шахсга нисбатан ҳурмат ёки пичинг маъносини ифодалайди. Масалан: *Кечирасиз, сизни биринчи кўришим, колхозга*

яқинда келдингизми? (О.) Илтимос, шу ишларнинг самарадорлигини мисоллар билан айтсангиз. (У. Усм.)

Айрим ҳолларда иккинчи шахснинг бирлик шакли учинчи шахснинг бирлиги учун қўлланиши ҳам мумкин. Бунда маълум стилистик мақсад кўзда тутилади: «Бу мамлакат бағрида қанча-қанча юрганинг билан, унинг ҳусн-жамолига минг марта тикилганинг билан тўймайсан киши. («С. Узб.»)

Учинчи шахснинг кўплик шакли ҳам ҳурмат ёки кесатиш маъносини шу шахснинг бирлиги учун қўлланиши мумкин: *Кунтуғмиш акам ҳар кунни келиб турибдилар.* (Мирм.) «У киши бугун йўқлар». — *Қаерга кетганлар?* — «*Айтмадилар. Эртага бўладилар.*» (У. Усм.)

Учинчи шахснинг кўплик шакли иккинчи шахснинг бирлиги учун қўлланиб, кўпинча ҳурмат, баъзан кесатиш маъносини ифодалайди: *Қани, тўрга ўтсинлар.* (А. Қод.) *Хўп, орзулари ушалди — ўқидилар, битирдилар, ишга ҳам кирдилар, ишлаб қанча ойлик оладилар?* (А. Қ.)

ФЕЪЛЛАРДА ШАКЛ ЯСАЛИШИ

212-§. Феъл туркуми бир қанча нокатегориал шаклларга эга бўлиб, улар ҳаракат ва ҳолатнинг турлича белги-хусусиятларини билдиради, феълга хос грамматик шаклларнинг бир группаси маълум вазифани бажаришга мослашган бўлса, уларнинг иккинчи тури хилма-хил модал маъноларини, ҳаракатнинг миқдорий белгисини, унинг бажарилиш йўсинини кўрсатишга хизмат қилади. Шу хусусиятига кўра феъл шакллари икки турга бўлинади:

1. Феълнинг функционал шакллари.
2. Феълнинг модал шакллари.

ФЕЪЛНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ШАКЛЛАРИ

213-§. Феълнинг гапда маълум бир вазифани бажаришга мослашган шакллари функционал шакллар ҳисобланади. Феъллар уч хил функционал шаклга эга: 1) ҳаракат номи; 2) сифатдош; 3) равишдош. Булардан ташқари, адабиётларда «соф феъл» номи билан аталувчи яна битта, тўртинчи функционал шакл ҳам қайд этилади. «Соф феъл»ни тушунишда бир хиллик йўқ.

Баъзи адабиётларда шахс кўрсатувчи феъл шакллари-нинг барчаси шу ном остига бирлаштирилади. Айрим адабиётларда эса тўртинчи функционал шаклга юқоридаги уч шаклнинг ясовчилари қатнашмаган феъл шакллари (буйруқ-истак, шарт майлининг шакллари, аниқ ўтган замон шакли) киритилади.

«Соф феъл»да тақлиди аффикслар функционал шакл олмаган асосга қўшилади: *Сочи ўсди, чўзилди бўйи, Пайдо бўлди кўзларда фусун. (У.) Сафлар олдида бўл, мард бўл, ботир бўл. (F. F.)* Бошқа функционал шаклларда эса сўз ўзгартувчи аффикслар шу функционал шакл аффиксидан кейин қўшилади: *Майдоннинг ўрнини тозалаш учун чангага ботиб роса ишлаганмиз. (П. Қод.)*

214- §. Ҳаракат номи. Ҳаракат номи феълнинг функционал шаклларида бири бўлиб, ҳаракат ва ҳолатнинг номини билдиради, гапда отга хос вазифаларда келади. Ҳаракат номи феъл ва отга хос грамматик белгиларга эга, яъни бир томондан феъл каби: а) мазмунан ҳаракат билдиради; б) ўтимли-ўтимсизлик хусусиятини кўрсатишга эга; в) нисбат категориясига эга; г) бошқа феъл шакллари каби келишикларни бошқариб келади ва равишдошлар орқали аниқланади: *Тинчликда яшамоқ чинакам ҳаёт. (F. F.) Машинага ўтириш олдидан дўстлар яна ҳаяжон билан кўришдилар. (О.) Олимжон ҳовлидан чиқиши билан қаттиқ изғиринга дуч келди.*

Иккинчи томондан эса от каби: а) келишник ва эгалик аффиксини олиб турланади; б) гапда от бажарган вазифада — эга, тўлдирувчи, қаратувчи ва кесим вазифасида келади: *Ўктам икки қўли билан илдам ва саралаб теришга тиришар эди. (О.) Гапни ўйлаб гапир, катталарнинг насиҳатини сабр-тоқат билан тинглашга одатлан. (Мирм.)*

Одатда, феъл ҳаракатни бажарувчи шахс билан боғлиқ ҳолда ифодалайди. Ҳаракат номи эса ҳаракатни шахс ва нарсага муносабати орқали эмас, балки жараён ҳолида унинг номини билдиради. Феъл асосидан ясалиб, мазмунан ҳаракат билдирган отлар билан (*йиғин, ёнғин, ямоқ, йиғим, терим, ўрим* каби) ҳаракат номи бир-биридан кескин фарқ қилади. Мазмунан ҳаракат билдирган отда предметлик маъноси бўлади, улар ҳаракатни предмет сифатида билдиради: *Пахта терими бошланди. Бу ерда ўрим-йиғим ишлари суст бораётгани уни безовта қиларди. (О.)* Ҳаракат номи эса асосан ҳаракат маъносига эга, ҳаракатнинг номини жараён ҳо-

лида билдиради, улар қисман замон оттенкасига ҳам эга: *Шу вақтда пахта териш — олтин териш билан баравар эди (О.) Қирга чиқиши билан олдинда бошқа қир кўринди. (О. Ё.)*

215- §. Ҳаракат номи қуйидагича ясалади:

1. Феъл асосига **-(и)ш** аффиксини қўшиш билан: *келиш, ёзиш, бориш, чиқиш, ишлаш* каби. Ҳозирги ўзбек тилида **-(и)ш** аффикси билан ясалган ҳаракат номи жуда кўп ишлатилади. Қадимги ўзбек тилида эса анча кам қўлланган. Масалан: *Кузда тонналаб олинадиган ҳосилни граммлаб-граммлаб ундириш палласи ҳозир. (О.) Кутидор меҳмонларни жўнатиб, ётиш учун ечинар экан, Офтобойим сўради...* (А. Қод.)

2. Феъл асосига **-(у)в** аффиксини қўшиш билан: *борув, келув, чиқув, ишлов* каби. **-(у)в** билан ясалган ҳаракат номи ҳозирги ўзбек тилида жуда кам ишлатилади: *Нури ўз режасининг бундай қулай амалга оширидан ҳадсиз севинди. (О.) Сайёра кеча болалар билан бўлган учрашувини гапириб берди. (О. Ё.)*

3. Феъл асосига **-моқ** аффиксини қўшиш билан: *келмоқ, бормоқ, ишламоқ, айтмоқ, кулмоқ* каби. Бу ҳаракат номи бўлишсиз шаклга эга эмас: *Дамлар мазмунини қамраб олмоққа Дунёдай каттакон китоб керакдир. (F. F.)* **-моқ** аффикси билан ясалган ҳаракат номи эски ўзбек тилида актив қўлланган. Ҳозирги ўзбек тилида эса нисбатан камроқ ишлатилади. **-моқ** аффикси қадимги ёдгорликларда ва эски ўзбек тилида **-мак** формасида ҳам ишлатилган. Бу шакл баъзан ҳозирги адабий асарларда ҳам учрайди: *Минг йил нари-бери ўтган ақллар яшамак сирини билдирар, холос. (F. F.)*

216- §. **-(и)ш, -(у)в** аффикслари билан ясалган ҳаракат номлари отга жуда яқин туради. Шунинг учун булар орқали ясалган сўзларнинг баъзилари ҳам ҳаракат номига, ҳам отга тенг келади: *уйланиш (уйланмоқ ва женицьба маъносида), учрашув (учрашмоқ ва встреча маъносида), ёзув (ёзмоқ ва письмо), сайлов (сайламоқ ва выборы маъносида)* каби. **-моқ** аффикси билан ясалган ҳаракат номи эса кўпроқ феълга яқин туради. Шунга кўра у шартли равишда **феълнинг ноаниқ шакли, инфинитив** деб ҳам юритилади.

Ҳаракат номининг эгалик билан турланиши отлардан фарқ қилади. Жумладан, ҳаракат номи эгалик аффиксини олганда, кўпинча ҳаракатнинг бажарувчисини билдиради: *Саид кабинетдан чиқиши билан бу гап-*

ларни унутди. (А. Қ.) Хизматдан қайтишида Шукур Каримович таклифи билан Умид унинг машинасига чиқди. (Мирм.)

Ҳаракат номи шаклидаги феъл гапда эга, тўлдирувчи, қаратувчи, кесим вазифасида келади: Эшикнинг қўққисдан очилиши хотинларни чўчитиб юборди. (А. Қод.) У меҳрибон она билан ҳазиллашишни, унинг жиғига тегишни яхши кўради. (О.) Ҳар бир ота-она ўз фарзандини жон-дили билан севади ва унинг жамиятга фойдали киши бўлиб етишувини истайди. («С. Ўзб.».)

217- §. Сифатдош. Сифатдош феълнинг функционал шакллари билан бири бўлиб, нарсанинг ҳаракат ва ҳолат белгисини кўрсатади, одатда, сифатловчи вазифасида келади.

Сифатдошнинг белгилари:

а) ҳаракат тушунчасини англатади: У доимо изланадиган, доимо ҳаракатда бўлган, парвозга чоғланган илғор кишиларимиздан бири. (И. Р.) Ҳаётда тутган нарсасини қўймайдиган нозик, аммо забардаст қўллар ҳам бўлади (С. З.);

б) нисбат, ўтимли-ўтимсизлик, бўлишли-бўлишсизлик маъноларини ифодалайди: Тирқишдан қараб турган Ҳаёт ўзини четга олди. (М. Исм.) Сиз жуда ҳадиксирайдиган одам экансиз-ку! Кийинган бола (ўзлик), ўқилган китоб (мажхул), чақирилмаган меҳмон каби;

в) бошқа сўзларни бошқариб келади: Анорхон ўз Ватанини чин юракдан севган, ўз ишига кўнгиш қўйган қиз. (И. Р.);

г) шахс ва нарсанинг ҳаракат билан боғлиқ белгисини билдириб, гапда сифатловчи вазифасида келади, шаклан ўзгармайди: Дўстлик бўлмаган жойда ишнинг ривожини ҳам бўлмайди. (С. З.)

д) отлашиб кела олади. Бу вақтда от сингари келишк, эгалик аффиксларини қабул қилади ва шунга мос вазифада келади: Мақтанганинг уйини, керилганинг тўйини кўр. (Мақол.) Виждоним буюрганин Шу шеърда ёза олсам, Виждондек дуруст бўлур (Ғ. Ғ.);

е) шахс-сон аффикси билан тусланиб, феълнинг аниқлик майлига хос замон шакллари ҳосил қилади: Тоғни гоҳ-гоҳ мана шундай узоқдан томоша қиламан, яқиндан сира кўрмаганман. (О.) Нариги ёқдаги гўзал фавворалар қурилиши энди бошланган. (П. Қод.)

218- §. Сифатдош, асосан, қўйидаги аффикслар билан ясалади:

1. **-ган (-кан, -қан).** Бу аффикс энг маҳсулдор аффиксдир: *келган, ўқиган, кулган, ёзилган, эккан, чиққан* каби.

2. **-диган, -ётган.** Бу аффикслар **-ган** аффикси билан боғланган бўлиб, сифатдошнинг турли замон формаларини ясайди: *келадиган, келаётган, ўқийдиган, ўқиётган, ёзиладиган, ёзаётган* каби.

3. **-р(-ар): оқар (сув), кўрар (кўз), учар (қуш), еяр (оғиз)** каби. Бўлишсиз шаклда аффиксдаги **р** товуши с га айланади: *келар-келмас, билар-билмас* каби. Она севмас фарзанд топилмас, Фарзанд йўқдир онани севмас. (Ҳ. О.) Бу шаклдаги сифатдошнинг бўлишли ва бўлишсиз шакллари биргаликда феълга, баъзан отга боғланиб, ҳаракат қилаётган нарсанинг белгисини билдиради ва ҳол, сифатловчи бўлиб келади: *У истар-истамас сўз бошлади. Уни кўрар-кўрмас гапириб кетди. Арслонбек ака, бўлар-бўлмас гапларга қулоқ солмай, маслаҳатлашиб ишласак бўлмайдимиз?* (А. Қ.)

4. **-ажак: боражак (ер), бўлажак (ҳосил), келажак (замон), ёзилажак (шеър)** каби.

5. **-гуси, -ғуси; келгуси (авлод), бўлғуси (иш)** каби.
-(а)жак, -гуси, -ғуси билан ясалган сифатдошлар ҳозирги ўзбек тилида архаик ҳисобланади.

6. **-(у)вчи: келувчи, кутувчи, бошловчи** каби. Бу сифатдош нарсанинг доимий ҳаракат белгисини билдиради: *Пишқирувчи ваҳший дарёга кўрсатилар тамом янги йўл.* (Ҳ. О.) **-(у)вчи** аффикси билан ясалган сифатдошларнинг бир қисми отга кўчган: *ўқувчи, ўқитувчи, ёзувчи, қурувчи, кузатувчи* каби.

219-§. Сифатдошга хос белгилар унинг **предикатив** (кесим), **атрибутив** (сифатловчи) ва **субстантив** позицияларда қўлланиши билан боғланган. Сифатдош предикатив позициясида келганда, шахс-сон аффикси билан тусланиб, турлича замон шаклларини ҳосил қилади ва ҳаракатнинг нутқ пайтига бўлган муносабатини бевосита кўрсатади. Феълнинг узоқ ўтган замон, келаси замон гумон, аниқ келаси ва келаси замон лозим шакллари асосан предикатив позициясидаги сифатдошнинг тусланиши орқали ясалади: *Фан даргоҳининг поклиги менга эзгу бир ҳайрат, улғуворлик, инсонга меҳр, ишонч, олижаноб ғурур бағишлаб келган.* (А. Мух.)

Сифатдош атрибутив ҳолатда келганда, ҳаракатни предметнинг белгиси қилиб кўрсатади ва гапда сифат-

ловчи вазифасини бажаради: *Тўғонда ишлаётган бригада аъзолари тўпланди.* (А. Қ.)

Ўтган замон сифатдоши феъл ифодалаган ҳаракатдан илгари бажарилган ҳаракатни белги сифатида ифодалайди ва **-ган** аффикси билан ясалади: *Қуёшда пишган кўксини, кулимсираган юзларини оқ шоҳи дастрўмол билан артди.* (О.) *Ижодий куч билан тўлиб-тошган, янги ғалабаларга ишонган халқ тантанали суръатда ўтади.* (О.)

Ҳозирги замон сифатдоши гапнинг феъл кесимидан англашилган ҳаракат билан бир вақтда бажарилган ҳаракатни белги сифатида билдиради. Бу сифатдош **-ётган** аффикси билан ясалади: *ишлаётган, келаётган, ўқиётган* каби: *Қуёш ботиб бораётган пайтда Урда тоғининг орқасидан булут кўтарилди.* (М. Аvezов.) *Қаҳратон қишингда баланд осмонда учиб бораётган қуш ҳам музлайди.* (Ҳ. О.)

Келаси замон сифатдоши феъл кесим ифодалаган ҳаракатдан кейин унинг натижасида содир бўладиган ёки кўпинча замонда умумийликни билдирган ҳаракат билан боғлиқ белгини билдиради. Келаси замон сифатдоши **-диган, -р, -ар, -ажак, -гуси** аффикслари билан ясалади: *Битар ишининг бошига ботир келар қошига,* (Мақол.) *Зиё шоҳичи Қутидор тарафидан ўзига бериладиган шу саволни кутиб турган эди.* (А. Қод.)

Сифатдош субстантив позицияда келишик ва эгалик аффиксини олиб, гўё отлашади, маъно жиҳатдан ҳаракат номига яқинлашади: *Нусрат хола депо олдига келганида, қаерга борарини, кимга учрашини ўйлаб тўхтаб қолди.* (Ойдин.) *Чинорнинг гапирганини эшитган одамнинг умри боқий бўлармиш.* (А. Мух.) *Раҳбархон бу хонадондан ўз бахтини топганига энди уч ой бўлди.* (Ҳ. Н.)

Сифатланмиши тушиб қолганида ҳам сифатдош отлашади. Бу вақтда сифатдош келишик, эгалик ва грамматик сон аффиксини олиб, эга, тўлдирувчи ва қаратувчи вазифасида келади: *Ҳаётни севганлар, бахтни севганлар Дўстлик қўшиғин куйлаши керак.* (У.) *Кўпчиликнинг юзига оёқ босганнинг жазоси шу.* (У.)

220-§. Равишдош. Равишдош, асосан, бошқа бир феъл англатган ҳаракатдан олдин бўлган ёки у билан бир вақтда бажариладиган ҳаракатни кўрсатади, асосий ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини билдиради, эр-

гаш гапнинг кесими вазифасида ва ҳол вазифасида келади.

Равишдошнинг белгилари:

а) ҳаракат тушунчасини англатади: *Ғуломжон таниши товушни эшитиб хушига келди (М. Исм.);*

б) ўтимли-ўтимсизлик, нисбат, бўлишли-бўлишсизлик ва замон маъноларини ифодалайди: *Мастура лабини буриб, ниманидир пичирлаб тескари қаради. (О.) Ғуломжон отаси ёнида туриб атрофга қаради (М. Исм.);*

в) бошқа сўзларни бошқариб келади: *Боғдаги мевалар қуёш меҳрига тўйиб, серэт, серсув ва ширин бўлди. (И. Р.) Уктам маънодор илжайиб, унинг ҳаракат ва қилиқларини кузатиб турди (О.);*

г) баъзан қиёсий даража аффикси (-роқ)ни қабул қилади: *Унинг баъзи қилиқлари сеникига ўхшаброқ кетади. (О.) Мулла Обид иккиланиброқ яна бояги жойига борди. (А. Қод.)*

д) феълга боғланиб, ҳаракатни иккинчи бир ҳаракат белгиси сифатида англатади ва гапда ҳол бўлиб келади, бу вақтда шахс-сон билан тусланмайди: *Кўм-кўк водийларда пўлат излардан Кетаётир қора поезд учиб, қарсиллаб (Ҳ. О.);*

е) қўшма феъл, аналитик шакл таркибида биринчи компонент бўлиб келади: *Тилини тишлаб олган одам тишини суғуриб ташламайди. (А. Қ.) Агар бир-биримизни ҳурмат қила билсак, қадрдон ҳам бўлиб қоламиз. (О.) Мулла Обид парвосизгина илжайиб қўйди. (А. Қод.);*

ж) қўшма гап таркибидаги гапнинг шахс кўрсатмайдиган кесими бўлиб келади; *Шамол қўзғалиб, да-рахтларнинг учи силкина бошлади.*

221-§. Ўз хусусиятига қараб равишдош икки хил бўлади: 1) тусланадиган равишдошлар; 2) тусланмайдиган равишдошлар. Тусланадиган равишдошларга шахс-сон аффикси қўшилади: *бориб — борибман, борибсан, борибди; кула — куламиз, куласиз, куладилар* каби. Тусланган вақтда равишдош гапда кесим вазифасини бажаради: *Эғнида одми чит қўйлак, чийдухоба нимча белини сиқиб турибди. Биз уларни ўзи яратган шаҳарда кутиб оламиз. (А. Мух.)* Бу равишдошлар тусланмаган ҳолда гапда ҳол ва эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *У соатига қараб, шошиб ўрнидан турди. (О.) Юлдузлар бирин-сирин ўчиб, тонг ота бошлади. (О.)*

222- §. Тусланадиган равишдошлар қўйидаги аффикслар билан ясалади:

1. Феъл асосига **-б(-иб)** аффиксини қўшиш билан. Бу равишдош шахс-сон аффикси билан тусланиб, феълнинг келаси замон эшитилганлик шаклини ҳосил қилади: *Икки мартадан одам юборганимда хотини унамабди, ҳали дармонга киргани йўқ, дебди.* (А. Қ.)

Бу шакл тусланмаганида бошқа бир ҳаракатдан олдин ёки у билан бир вақтда бажариладиган ҳаракатни англатади. Бунда у ҳол вазифасида келади: *Саида Қаландаровнинг кабинетидан вақти чоғ бўлиб чиқди, шошилмай мажлисни ўтказиш режасини тузди.* (А. Қ.) *Зайнаб ювошгина кулиб, қизариб чамадончасини кўча ўртасига қўйди.* (О.) Бу равишдош тусланмаганида эргаш гапнинг кесими бўлиб ҳам келади: *Тонг отди: баҳорнинг шамоли келиб, бинафша байрами бошланиб кетди.* (F. F.)

Бу равишдош такрорланган ҳолда ишлатилиб, ҳаракатнинг давомли эканлиги, такрорланиб турганлигини билдиради: *Илк қор ўйнаб-ўйнаб ёғар эди.* (А. Мух.) *Қизғиш тутун буралиб-буралиб осмонга кўтарила бошлади.* (А. Қ.)

Аналитик феъл шаклларининг етакчи қисми кўпинча **-б** равишдоши шаклида келади: *Фуломжон отасининг овозини эшитиб бир сесканиб тушди.* (М. Исм.)

Бу равишдошнинг бўлишсиз шакли тусланган ҳолатига учрайди: *гапирмабман* каби. Тусланмаган ҳолатида бу равишдошнинг бўлишсиз формаси **-й** равишдошининг бўлишсиз шаклига мос келади: *хайрлашиб-хайрлашмай* каби. *Раис Олимжоннинг саволига жавоб топа олмай жим қолди. Қомила кўзларини маънодор қисиб, секин, товуш чиқармай юришни сўради.* (О.)

2. Феъл негизига **-а, -й** аффиксини қўшиш билан.

Бу равишдош шахс-сон аффикси билан тусланиб, феълнинг ҳозирги-келаси замон шаклини ҳосил қилади: *Бир-биримизни жуда дўст тутамиз, чунки бирга ўсганмиз.* (А. Қ.) *Гарчи конкурс катта бўлса ҳам, мен яхши тайёрланганман, ўзимга ишонаман.* (Мирм.)

Шунингдек, турли замон ясовчиларидан олдин асосга қўшилиб келади: *кел-а-ётирман, кел-а-ётирсан, ёз-а-ётибман, ёз-а-ётибсан, кел-а-диган, ишла-й-диган* каби.

Бу шакл тусланмаган ҳолатда ҳозирги ўзбек тилида яқка ҳолда қўлланмайди, такрорланиб келиб, асосий ҳаракатнинг қайтарилиб, давом қилиб туришини билди-

ради: *Бугун журналдаги расмингга тикила-тикила беихтиёр хўрсиниб қўйди. (О.)* Натижа, сабаб маъноларини ҳам билдириб келади: *Гулнорнинг эғнида калтагина лалис камзул ювила-ювила юпқаланган. (О.)*

Бу равишдош тусланганида якка ҳолатда келади: *хайрлашаман, бошлайсан* каби.

Бу равишдошнинг бўлишсиз шакли **-ма** аффикси билан ясалади (*келмай, олмай, ўқимай*) ва **-б(-иб)** равишдошининг бўлишсиз шаклига мос келади: *Бизга меҳмон бўлмай жўнаб қолсангиз, қаттиқ хафа бўлман. (О.)*

«Феъл — феъл» тузилишига эга баъзи аналитик шаклларда биринчи компонент шу равишдош шаклида келади: *айта қол, ўқий бошлади* каби.

223-§. Тусланмайдиган равишдошлар шахс-сон ва замон аффиксларини олмайди. Бу равишдошлар асосан тусланган феълларга боғланиб келади, у ифодалаган ҳаракатнинг ҳолатини, пайт, сабаб, мақсад кабиларни билдиради. Гапда ҳол эргаш гапнинг кесими вазифасида келади: *Улар бу ерда комбинат, шаҳар, ҳаёт яратгани келишган. (А. Мух.) Паркдан чиққач, қаёққа боришимни ўйлаб, бир зум туриб қолдим. (О. Ё.)*

Тусланмайдиган равишдошлар қўйидаги аффикслар билан ясалади:

1. Феъл негизига **-гани (-кани, -қани)** аффиксини қўшиш билан. Бу равишдошлар ҳаракатнинг бажарилиш мақсадини билдиради: *Улуғ мукофот олганингизни эшитиб, сизни табриклагани келдик. (О.) Мен бугун юрагимни очиб гапиргани келдим. (У.)*

Бадий асарда бу аффикс **-гали** шаклида ҳам учрайди: *Яна икки кўз ҳам бердим Ёв келганда кўргали. (Ҳ. О.) Мен сизни ичкарига таклиф қилгали чиқмадим, нима ош қилишни сўрагали чиқдим. (А. Қод.)*

2. Феъл негизига **-гач (-кач, -қач)** аффиксини қўшиш билан. Бу равишдош асосий ҳаракатнинг равишдош ифодалаган ҳаракат тугаши билан бошланишини билдиради: *Раъно кўчага чиққач, қадамини тезлатди. (О.Ё.) Саида ҳужрасига киргач, ўзини каравотга ташлаганича, икки соатча ухлади. (А. Қ.)*

3. Феъл негизига **-гунча (-кунча, -қунча)** аффиксини қўшиш билан. Бу равишдош ҳаракатнинг қай вақтгача давом этишини билдиради: *Орадаги сўзсизлик бир пилладан чой ичгунча бузилмади. (А. Қ.) Комила келгунча, тоқчадаги китоблардан бирини олиб ўқишга киришди.*

Тусланмайдиган равишдош, одатда, феъл англатган асосий ҳаракатдан олдин ёки у билан бир вақтда бажарилган ҳаракатни белги сифатида кўрсатади: *Энди-ги кўргазмага томоша қилгани эмас, хунаримни кўрсатгани бораман. (А. Қ.) Йўл айрилиққа етгунча, у Ўктам билан суҳбатлашиб кетди. (О.) Ҳафиза автобусдан туш-гач, юраги пўкиллаб, институт биносига кирди. (Мирм.)*

ФЕЪЛНИНГ МОДАЛ ШАКЛЛАРИ

224- §. Феълнинг бу шакллари ҳаракатнинг миқдорий белгиси, унинг бажарилиш тусини, ҳаракатнинг бажарувчи томонидан турлича баҳоланиши сингари модал маъноларни англатади. Феълнинг модал шакллари тузилиш жиҳатидан синтетик шакл ва аналитик шаклга бўлинади.

Синтетик шакллар

225- §. Синтетик шакллар ҳаракатнинг миқдорий тавсифини билдиради, унинг давомлилиги, такрорийлиги ва кучсизлиги каби модал маъноларни ифодалайди. Бу шакллар қуйидаги аффикслар билан ясалади:

1) **-ла**. Бу аффикс феъл асосига қўшилиб, такрор маъносини билдиради: *ишқа — ишқа-ла; қув — қув-ла; сава — сава-ла; чўқи — чўқи-ла* каби. *Яна ёнма-ён кета бошладик. Қисқариб қолган кўланкаларимизни қувлай-миз. (С. Ан.)*

2) **-ғила (-кила, -қила)** аффикси ҳам ҳаракатнинг давомлилиги, такрор маъноларини билдиради: *эз — эз-ғила; турт — турт-кила; теп — теп-кила, торт — торт-қила* каби. *Сочларимдан тортқилар шамол. (Қўшиқдан.)*

3) **-(и)мсира, -(и)нқира** аффикслари ҳаракатнинг кучсизлигини, унинг одатдаги ҳолатга етмаганлигини билдиради: *йиғла — йиғла-мсира; кул — кул-имсира, оқар — оқар-инқира* каби: *Мулла Обид илжайинқираб бош ирғитади. (А. Қод.) Давлатбеков ўзини камтар ту-тиб бир четда кулимсираб турар эди. (П. Қод.)*

4) **-(и)ш** аффикси ҳам одатда ҳаракатнинг кучсиз даражада эканини билдиради: *оқар — оқар-иш; тўл — тўл-иш* каби: *Дарёларнинг ул юзида уйларингиз, оқар-ришиб кўринади бўйларингиз. (Қўшиқдан.) Машираб қандайдир ўзгарган, тўлишган, вазминлашган, чехраси-да маъюс бир ўйчанлик пайдо бўлганди. (О. Ё.)*

Аналитик шакллар

226- §. Аналитик шаклар ҳам ҳаракатнинг *бажарилиш, йўсини, такрорийлик, давомлилик, бошланиш* каби турлича маъноларни ифодалашга хизмат қилади. Бу хил модал маънолар асосий (етакчи) феълга бирикиб келган ёрдамчи феъл билан ифодаланади. Бундай аналитик шакллар икки турга бўлинади: 1) кўмакчи феълли аналитик шакл; 2) тўлиқсиз феълли аналитик шакл.

227- §. Кўмакчи феълли аналитик шакллар. Кўмакчи феълли аналитик шакллар икки феълнинг бирикувидан ҳосил бўлади. Бундай феълларнинг биринчиси мустақил феъл билан, иккинчиси эса кўмакчи феъл билан ифодаланади. Аналитик шаклнинг асосий қисми — мустақил феъл, одатда, **-(и)б, -а(й)** аффикслари билан ясалган равишдош бўлади. Аналитик шаклнинг кўмакчи қисми эса ўз мустақил маъносини йўқотиб, етакчи феъл билан бирикади, асосий қисм маъносига ҳар хил қўшимча (тугаллик, бошланиш, тўсатданлик, тезлик, такрорийлик, давомлилик каби) маънолар ифодалайди: *Қуруқ тараша чарс-чурс қилиб ёна бошлади. (М. Исм.)*

Аналитик шаклларнинг иккинчи қисми бўлиб келадиган кўмакчи феълларнинг равишдош билан бирикиб аналитик шакл ясаш даражаси бир хил эмас. Улардан баъзилари (*тур, ёт, юр, бошла, чиқ, ол, юбор* кабилар) жуда кўп миқдорда аналитик шакл ясашга хизмат қилса, айримларининг (*сол, ўт, бўл, ёт, кўр* каби) аналитик шакл ясаши чекланган бўлади. Шунингдек, кўмакчи феълларнинг кўпи (*бер, қол, ол, бор, кел, кет, тур, кўр* каби) равишдошларнинг ҳар иккала формаси (**-а(-й)** ва **-(и)б** формаси) билан бирикиб келса, баъзилари (*ташла, бошла, бўл, чиқ, қўй, ўтир, юр* каби) равишдошнинг фақат бир шакли билан (**ё -а(-й)** шакли билан, ёки **-(и)б** шакли билан) бирика олади. Ҳар бир кўмакчи феълнинг маъноси қайси равишдош шаклидаги етакчи феъл билан бирикишига қараб ифодаланади.

228- §. Аналитик шаклнинг кўмакчи қисми бўлиб келадиган феъллар ва улар англатган маънолар қуйидагича:

1. *Юр, ўтир, тур, ёт* кўмакчи феъллари равишдош билан бирикиб, етакчи қисмдан англашилган ҳаракат-ҳолатнинг изчиллик билан узоқ давом этишини, такрор-

ланишини билдиради. Кўпинча **- (и)б** аффиксли равишдошлар билан келади: *Мажнун толларнинг кокиллари осилиб, йўлни тўсиб турарди. Турғуной пешанасини икки билаги устига қўйиб, йиғлаб ўтирарди. (А. Қ.) Малоҳат эрининг бу юриш-туришидан уялиб юрарди.*

2. *Қол, қўй, кет, юбор кўмакчи феъллари равишдош билан бирикиб, етакчи феълдан англашилган ҳаракат ва ҳолатнинг кутилмаганда, тўсатдан бўлишини, тўсатдан тез бошланишини, тугаллик, давом, илтимос, таъкид каби маъноларни ифодалайди. Равишдошнинг ҳар иккала шакли билан ҳам кела олади: Шу билан бешинчи марта кечираман, билиб қўй, полковник. (Я.) Уктам беихтиёр кулиб юборди... Ҳазил-кулги билан бичокорлик бошланиб кетди. (О.) Машраб негадир қизариб, дудуқланиб қолди. (О. Ё.)*

3. *Туш, ўт, чиқ кўмакчи феъллари асосий қисм билан бирикиб, ҳаракатнинг тугалланганлигини таъкидлаш, давомлилик каби маъноларни билдиради: Қишда Москвада студентларнинг илмий конференцияси бўлиб ўтди. (О.) Анорхон пишқирган отларга қараб аста тебраниб борар экан, ногоҳ чўчиб тушди. (О.) Мен ёзаман, эрталаб сен тузатиб чиқасан. (О.)*

4. *Бер, бор кўмакчи феъллари -а(-й) равишдош шаклидаги етакчи феъл билан бирикиб, ҳаракатнинг такрорийлиги, давомли бўлишини англатса, - (и)б равишдош шаклидаги етакчи феъллар билан бирикиб, кимнингдир манфаатини кўзлаб иш қилишни, асосий ҳаракат билан биргаликда бажарилган қўшимча ҳаракатни билдиради; Бу йўлдан зинҳор тойма, йилдан-йилга пахтани кўпайтиравер. Шундай қилсанг, донғинг ошаверади. (О.) Суҳбат давомида Мاستоннинг салмоғи тобора ортиб борди. (А. Қ.)*

5. *Ташла кўмакчи феъли ҳаракатнинг тез бажарилганлиги, тугалланганлиги, қайд этиш каби маъноларни бидиради: Уй дим эди. Комила ҳар иккала деразани очиб ташлади. Яллиғланган юзидан бир бармоғи тўмтоқ қўли билан терини сидириб ташлади. (О.)*

6. *Кўр, қара, боқ кўмакчи феъллари ҳаракатни бажаришга уриниш, синаб кўриш, қисташ, буйруқ каби маъноларни ифодалайди. Кўпинча - (и)б равишдош шакли билан келади: «Раҳмат, мен татиб кўрдим, жуда хуштаъм бўлибди»,— деди Комила. (О.)*

7. *Бошла кўмакчи феъли етакчи феъл билан бирикиб, ҳаракатни бажаришга киришилганликни, унинг*

бошланишини билдиради: *Комилжон қабулхонага кириши билан ҳар тарафдан уни табриклай бошладилар. (И. Р.) Чойхонада дутор, чанг, шахмат, девор соати пайдо бўлди, комсомолларнинг ташаббуси билан деворий газета чиқа бошлади. (А. Қ.)*

8. *Ол, бил кўмакчи феъллари асосий қисм билан бирикиб, ҳаракатни бажариш мумкинлиги, уни ижро этиш имконияти борлиги, тугалланганлик, маънони кучайтириш кабиларни ифодалайди: Усталар унча қийналмай залга ҳам ўрин чиқара билдилар. (О.) Пахта майдонини шу йилнинг ўзидаёқ камайтириш тўғрисида келишиб олдик.*

9. *Ёз кўмакчи феъли етакчи феъл билан бирикиб, ҳаракатнинг рўй беришига яқин қолганлиги маъносини билдиради: ... асов от нимагадир ҳуркиб, бир кўтариб ташлади, жарга йиқилаёзим. (О.) Сиддиқжон Ўрмонжонни товушидан таниди, бир лаҳза гангиб қолди, қўлидаги чойнакларни тушираёзди. (А. Қ.)*

10. *Кел кўмакчи феъли ҳаракат ва ҳолатнинг кўп давом қилишини, такрорланишини билдиради: Бир кун кечаси репутация айни авжига чиққанда, залга Комил кириб келди. (О. Ё.)*

229- §. Тўлиқсиз феълли аналитик шакл. Тўлиқсиз феъл ўзаги э якка ҳолда қўлланмайди, мустақил лексик маънога эга эмас, *эди(ди), экан(кан), эмиш(миш), эса, эмас* ва архаиклашган *эрур* каби шаклларда келади.

Тўлиқсиз феъл сифатдош, равишдош ва ҳаракат номларига бирикиб, феъл замонларининг аналитик усул билан ясалган шаклларини ҳосил қилади. Шунингдек, бошқа сўз туркумлари билан келиб, боғлама вазифасини бажаради. Бунда тўлиқсиз феълнинг шаклларига қараб турлича маънолар ифодаланади. Жумладан, *эди* ёрдамчиси **-(а)р (-мас), -ган, -ётган** аффиксли сифатдош билан бирикиб, ўтмишда маълум бир вақт ичида тугалланмасдан, давом этиб турган ёки нутқ пайтидан жуда илгари бажарилган ҳаракатни билдиради: *Каналда бояги олтига машъаладан бошқа яна сон-саноксиз кичик машъалалар, чироқлар оқиб келар эди (А. Қ.) Ҳовлида ток ҳам, дарахтлар ҳам, гуллар ҳам дид ва уқув билан ўтқазилиб, гўзал букет — даста ясаган эди. (О.)*

Эди тўлиқсиз феъли **-(и)б, -моқда** шакллари билан бирикиб, ўтмишдаги ҳаракат, воқеа-ҳодисаларни эслатиш, ҳикоя қилиш йўли билан ёки унинг давомли эканлигини англатади: *Орзиқул амаки эшагидан ирғиб*

тушди, икки тавақали эшикни секин тақиллатиб эди, «ҳозир» деган овоз эшитилди. (Н. С.) Райком секретари... хонанинг тўрида қўлида трубка, кўзлари ярим юмуқ, ким биландир секин гаплашмоқда эди. (О. Ё.)

Эди шакли феълдан бошқа туркум сўзлари билан келса, тусловчи аффикс олиб, от кесимнинг боғлама қисми вазифасида келади: *Комила ва Уктамнинг юраклари баҳор ва умрбод севгининг бахти ва нашъаси билан тўлиқ эди.* (О.) *Харитонов ашулани ҳам, гапни ҳам қойил қилар, умуман, жуда ёқимтой йигит эди.* (О. Ё.)

Экан формаси сифатдош билан бирикиб, воқеа-ҳодисанинг кейинча маълум бўлганлиги, ҳолат, пайт, сабаб маъноларини ифодалайди: *Урмонжон, ука, «Колхозга кирмайман»,— деб мен хато қилган эканман, «Товуқдай қийқиллатиб олиб кираман»,— деб сен хато қилган экансан.* (А. Қ.)

Экан тўлиқсиз феъли **-(и)б, -моқда** шакллари билан бирикиб, эслатиш, давомлилик, такрорийлик, мақсад маъноларини билдиради: *Раис отхонага кирди. Отлар пишқириб хуштаъм ҳўл бедани иштаҳа билан чайнамоқда экан.* (О.) *Оиласида саккиз жон бўлганмиш ... битта ўзи қолибди экан.* (А. Мух.)

Экан формаси боғлама вазифасида келса ҳам, юқорида кўрсатилган маъноларни ифодалайди: *Ўзи доктор экан. Доктор бўлганда ҳам чаққонгина доктор экан.* (А. Қ.) *Ўйлаб қараса, Эртөөв унга қаттиқ гапирадиган ҳолатда эмас, тили қисик экан.* (О. Ё.)

Эмиш тўлиқсиз феъли кўпинча сифатдош билан бирикиб, эшитилганлик, гумон, ноаниқлик маъноларини билдиради: *Бу киши синфга кирганда, бир муаллим ҳисоб дарси ўрнига ўз таржимаи ҳолини эртақдай сўзлаб бераётган эмиш.* (О.) *Иродаси қаттиқ одамлар севгига қаршилиқ кўрсатишга уринар эмиш-у, лекин бу уларнинг севгисини яна мустаҳкамлар экан.* (А. Мух.)

Эмиш шакли боғлама вазифасида келганда ҳам шундай маъноларни ифодалайди: *Гап кўп, дўстим, ... у Қамбар билан иноқ эмиш.* (У.) *Шу ерда бир муддат дам олишимиз керак, борадиган қишлоғимиз ҳали анча олис эмиш.* (А. Мух.)

Эмас ёрдамчиси ҳам аслида тўлиқсиз феълнинг бўлишсиз шакли бўлиб, ҳозирги ўзбек тилида, асосан, бўлишсизлик, инкор маъноларини ифодалашга хизмат қилади: *Яхшиликни унутиш одамга муносиб иш эмас.*

(М. Ибр.) Деҳқонбой мени эмас, мен Деҳқонбойни хафа қилган эканман. (А. Қ.) Тўсатдан ҳаво айниди-ю, ... катталиги ёнғоқдай, тухумдай дўл ёға кетди. Бундай даҳшатли манзарани ҳеч ким кўрган эмас. (О.)

230- §. Жуфт ва такрорий шакллар. Феълнинг жуфт шаклларида биринчи компонент лексик маъно англатади, иккинчи компонент эса шу маънога тугалланганлик, тез бажарилганлик, жадаллик, кутилмаганлик каби маъноларни билдиради: *Қанотли-қуйруқли махлуқ, учади-кетади.* (О.) *Юмшоқ гапирсанг, хамирдек бўшади-кетади.* (А. Қ.) *Шунча уриниб унутолмаганим энди бирданига ўзидан-ўзи кўнғилдан чиқди-кетди.* (А. Мух.)

Жуфт шакллар таркибидаги ҳар икки компонентнинг бир хил морфологик кўрсаткичга эга бўлиши билан характерланади.

Такрорий шакллар эса айни бир феълнинг такроридан ҳосил бўлади. Бу вақтда биринчи компонент шарт майли шаклида, иккинчи қисм эса буйруқ-истак майли шаклида келади: *айтсам-айтай, ёзсанг-ёз, келса-келсин* каби. Бу шакл сўзловчининг ҳаракатни бажаришга бўлган турлича муносабатини билдиради: *борсам-борай, ишласа-ишласин, келсанг-кел* каби.

Сифатдош ҳам такрорий шакл ҳосил қилади. Бундай шакл давомлилик, такрорийлик маъноларини билдиради. *Икки йил бурун шаҳардан қариндошлариникига кўчиб келди, колхозга кирди. Ҳар вақт югургани-югурган.* (О.) *«Ҳозирги ёшлар қарияларни куйдургани-куйдурган»,—деб оҳ чекди.* (А. Қ.)

Равишдошнинг такрорий шакллари орқали такрорийлик, давомлилик, кучайтириш, таъкид маънолари ифодаланади: *Қиз нозиккина бурилиб, қўллари билан гулларни сийпаб-сийпаб, айвонга томон кетди.* (О.) *Бир оз тинчиганимдан кейин дадам: «Темирчи деган куйиб-куйиб темирчи бўлади-да!»—деди.* (А. Қ.)

РАВИШ

РАВИШНИНГ МАЪНОСИ ВА ГРАММАТИК БЕЛГИЛАРИ

231- §. Равиш мустақил сўзлардан бўлиб, ҳаракат ва ҳолатнинг белгисини, шунингдек, белгининг белгисини билдиради. Равиш морфологик жиҳатдан ўзгармас бўлиб, кўпинча феълларга боғланиб келади. Масалан, *Кундузи ёнингда туриб, шакаргуфторлик қилувчи, ке-*

часи муюлишдан чиқиб, елкангдан пичоқ урувчи маккор душманни Эргаш ҳали етарли билмас эди. (А. Мух.) Кароматхон югурганича ичкари кириб кетди. Мирзаев шу куни жуда зерикди. (А. Қ.)

Равиш айрим ҳолларда сифат ва отга, шунингдек, равишнинг ўзига ҳам боғланиб келиши мумкин: *Кўп молдан оз ақл яхши. (Мақол.) Эрта кузакда тоғ чўққиларига биринчи қор тушди. (П. Қод.) Саида бу суҳбатни жуда диққат билан кузатди. (А. Қ.) Уша куни Усмонов уйига жуда кеч қайтди. (У. Усм.)*

Равишнинг турланиш ва тусланиш хусусиятига эга эмаслиги, кўпинча феълга боғланиб, ҳол вазифасида келиши унинг асосий грамматик белгилари ҳисобланади: *Фуломжон бу кекса дунёда жуда кам яшаган бўлса ҳам, бошидан жуда кўп уқубатлар кечирди. (М. Исм.) Саида орқасига қайтди, жўрттага сада остидан юрди. (А. Қ.)*

Махсус сўз ясовчи аффиксларга эга бўлиши (-ча, -она, -ларча, -лаб каби) ва шакл ясовчи аффиксларни олиб келиши ҳам равишларнинг грамматик белгиларига кирadi.

Белги билдирувчи сўз бўлганлигидан равишлар сифатга яқин туради. Равишлар ҳаракат ва белгининг белгисини сифат каби даражалаб, бошқаларига чоғиштириб кўрсатиш хусусиятига эга: *Зайнаб илгарироқ, Кумуш кейинроқ ичкарига киришди. (А. Қод.) Аваз сурувнинг кетини тезроқ бехатар жойга чиқаришга шошилар эди. (П. Қод.)*

Айрим равишлар отга боғланиб, предметнинг белгисини билдириши мумкин: *Оз сўз — соз сўз. (Мақол.) Аширмат меҳрибон, жонкуяр қариндошнинг уйида узоқ вақт меҳмон бўлиб қолди. (О.)* Аммо белги маъносини англатиш хусусияти, вазифаси ва бошқа-бошқа сўзларга боғланиши жиҳатидан равишлар сифатдан фарқ қилади. Сифат, асосан, отга боғланиб, предметга хос турғун белгини билдиради ва сифатловчи вазифасида келади: *Она тим қора сочларига узун, нозик бармоқларини тикди. (М. Исм.)* Равишлар эса асосан феълга боғланиб, ҳаракатнинг жараён билан боғлиқ бўлган белгисини англатади ва ҳол бўлиб келади: *Муҳиддин билан Салимжон руҳсат сўраб ичкари киришди. (А. Мух.) Ермат шаҳардан пиёда қайтиб, ўлгудек чарчагани учун отларга Йўлчи қаради. (О.)*

Ўзбек тилида бир туркумдаги сўзнинг бошқа туркумдаги сўз ўрнида қўлланиши кенг тарқалган ҳодиса-

дир. Бундай ҳолат сифат билан равишнинг ишлатилишига ҳам хосдир. Баъзи сифатлар феълга боғланиб, иш-ҳаракатнинг белгисини билдиради, равиш ўрнида келиб, ҳол вазифасини бажаради: *Аҳмаджон жуда қаттиқ сўкинди. (А. Қ.) Одамни яхшироқ билиб, ўрганмай туриб, унинг тўғрисида ёмон гапириш мумкин эмас. (В. Ажаев.)*

Отга боғланиб келган равишлар гапда сифатловчи вазифасини бажаради: *У анча жўякларни оралади, анча қовунларни ушлаб, қай бирини узишни билмади. (О.)* Аммо феълга боғланиб, ҳаракатнинг белгисини билдирган сифатлар бутунлай равиш туркумига ўтиб кетмагани каби, отга боғланиб келган равишлар ҳам сифат туркумига ўтмайди.

Отга боғланиб, предметнинг белгисини билдирган равишлар баъзан отлашиб келиши ҳам мумкин. Бундай вақтда равишлар отга хос келишник, эгалик ва кўплик аффиксларини қабул қилиб, гапда эга, тўлдирувчи, қаратувчи вазифаларида келади: *Ҳар бир ишимиздан эртанинг шабадаси келиб турибди, ўғлим. (О.) Кўпни кўрган қари дунёда Бахт ахтариб кўплар ўтдилар. (Ҳ. О.) Ҳозирнинг ўзида шуғулланмасак ҳам, келажак режаларига киргизиб қўйиш мумкин. (П. Қод.)*

РАВИШЛАРНИНГ МАЪНО ТУРЛАРИ

232- §. Равишлар маъно жиҳатидан тўрт гуруҳга бўлинади: 1) ҳолат равиши, 2) миқдор-даража равиши, 3) ўрин равиши, 4) пайт равиши.

233- §. **Ҳолат равиши.** Ҳолат (тарз) равишлари иш-ҳаракатнинг қай тарзда бажарилишини, юз бериш ҳолатини билдиради, қандай?, қандай қилиб?, қай тарзда? каби сўроқларга жавоб бўлади: *тез, секин, пиёда, яёв, бекорга, тўсатдан, қўққисдан, астойдил, дўстона, қаҳрамонларча, очикдан-очик, юзма-юз, зўрға* кабилар: *Водийларни яёв кезганда, Бир ажиб ҳис бор эди менда... (Ҳ. О.) Комила полизда аста-секин юриб ... қай бирини узишни билмади. (О.)*

Ҳолат равиши гапда:

1. Равиш ҳоли вазифасида келади: *Алексей мудроқдан зўрға кўзини очар экан, секин товуш чиқариб боладан сўради. (Б. П.)*

2. Отга боғланиб, сифатловчи вазифасида келади: *Иигитнинг кўнгли тинчиди ва айбдорларча табассум билан қизга қаради. (О.) Бу вақт эшик очилиб, ўрта*

бўйли, солдатча гимнастёрка кийган, гавдаси ихчамгина бир қиз кириб келди. (А. Мух.)

3. Кесим вазифасида келади: *Бригада ерларида культивация ҳам, кетмон чопиқ ҳам, суғориш ҳам жадал. (О.)*

234- §. Миқдор-даража равиши. Миқдор-даража равиши ҳаракат ва ҳолатнинг миқдори белгисини ёки белгининг ортиқлигини билдиради ва қ а н ч а?, қ а н д а й? каби сўроқларга жавоб бўлади: *Мирҳайдар отанинг яхшилигини, фойдасини кўп кўрганмиз. (О.) Уктамнинг қовуни қизга жуда ёқди, икки тилимни мақтай-мақтай еди. (О.)*

Миқдор-даража равишлари англатган маъносига қараб ҳаракатнинг миқдор жиҳатидан белгисини кўрсатувчи ва ҳаракат ёки белгининг ортиқлигини кўрсатувчи равишларга бўлинади.

1. Ҳаракат ва ҳолатнинг миқдор белгисини билдирувчи равишлар: *кўп, мўл, анча, кам, бир оз, пича, хийла, сал* кабилар. *Озгина тупроқни тил учи билан ялаб кўрди-да, тупурди. (О.) Баҳорда пахтакор учун вақт оз, меҳнат эса чексиз мўл. (О.) Бир жиҳатдан келганинг ҳам маъқул бўлган: машинанинг хушторлари беҳад кўп. (О.)*

2. Ҳаракат ва белгининг ортиқлигини кўрсатувчи равишлар: *жууда, энг, ғоят, ниҳоят, ўта* кабилар. Масалан: *Ерни обдон пишитиш керак. (О.) Аваз изтироб билан олдинга қаради, ёмғир бениҳоя кучайган эди. (П. Қод.)*

Миқдор-даража равиши гапда:

а) кўпинча равиш ҳоли вазифасида келади: *Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. (П. Қод.)*

б) кесим вазифасида келади: *«Қари кўнгилда ёш орзулар кўп, Уктамжон»,— деди мамнун илжайиб Мирҳайдар. (О.)*

в) баъзан отларга боғланиб, сифатловчи вазифасида ҳам келади: *Улар анча ергача аста бориб, гаплашиб кетдилар. (О.)*

235- §. Урин равиши. Урин равиши ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш ўрнини ва ҳаракат йўналган томонни билдиради. Урин равишлари қ а е р г а?, қ а е р д а н?, қ а е р д а? каби сўроқларга жавоб бўлади: *узоқда, настда, тубанда, олдинда, унда-бунда, юқоридан, қуйидан, яқиндан, орқадан, тўғрига, тўғридан, юқорига, илгарига, олға* кабилар. Масалан, *Олисдан тунги смена-*

даги экскаватор ва ўзга машиналарнинг қудратли наъраси баралла эшитилар эди. (О.) Фуломжон орқадан қараб қолди, аммо қиз узоққа кетмади. (М. Исм.) Қанча кунлар орқада қолди, Кетда қолди қанча манзиллар. (Ҳ. О.)

Ўрин равишлари, асосан, ўрин ҳоли вазифасида келади: *Ҳар ёндан ариқларнинг жонли найи оқар, нозик ниҳол дарахтларнинг кўк қаторлари узоқлардан тева-ракни қуршаган эди.* (О.)

Баъзан кесим вазифасида келади: *Ободончилик соҳасидаги катта ишлар ҳали олдинда.* (О.) *Ойкўлда дам олиш уйи қуриб бўлмади, чунки у арчазорлардан анча узоқда.* (П. Қод.)

236- §. Пайт равиши. Пайт равиши ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш пайтини билдиришга хизмат қилади ва қачон?, қанчадан бери? каби сўроқларга жавоб бўлади: *ҳозир, боя, бугун, кеча, аввал, олдин, энди, эрта, индин, саҳарлаб, эрталаб, доим, ҳали-бери* каби: *У эрта-кеч ўзини ўзи койиди, ўзининг соддалиги, ишонувчанлигидан аччиқланди.* (О.) *Ешлар унинг юзида оналарча меҳрибонлик, нуруний жилмайишни энди кўришди.* (А. Мух.) *Сўраб кўринг аввал сиз, мен ҳозирча панада тура-турай.* (У.)

Пайт равишлари гапда кўпинча ҳол, баъзан кесим вазифасида келади: *Бугун сенинг туғилган кунинг, Бугун уйинг тўлади гулга.* (Ҳ. О.) *Пахта далаларида меҳнатни, мусобақани қизитиш палласи — ҳозир.* (О.)

РАВИШЛАРДА ШАКЛ ЯСАЛИШИ

237- §. Бошқа сўз туркумларида бўлганидек, равишларда ҳам турли шакллар ясалади, бу шаклларда ҳаракат ва ҳолат белгиси турлича тавсифланади, сўзловчи томонидан турлича баҳоланади. Бу шакллар қуйидагилардан иборат:

1. Равиш қиёсий даража шаклини ҳосил қилувчи **-роқ** аффиксини олиб ёки *энг, жуда, ғоят, ниҳоят* каби сўзлар билан бирикиб, белгининг даражасини ифодалайди. Равишга **-роқ** аффикси қўшилганда, асосан, ҳаракат ва белгига хос белгининг камлиги, кучсизлиги, баъзан эса кучайтириш, белгининг нисбий кўплиги маъноси, *энг* сўзи билан келганда эса белгининг ортиқлиги маъноси ифодаланади. Масалан: *Биз нарироқ боргач,*

Умид кўйлагини тўғрилаб, шими ичига тиқиб олди. (Мирм.) Баҳорда энг олдин бодом гуллайди.

Жуда, ғоят, ниҳоят каби сўзлар равишларга бирикиб, ҳаракат белгисининг кучайтирилганлигини кўрсатади: Ун учта колхозчи ўзларининг яп-янги мотоциклларида ғоят тез суръатлар билан қурилишга жўнади. (О.) Қамбар ота жуда секин тўпдан чиқиб кетди. (П. Қод.)

2. **-гина (-кина, -қина)** аффикси орқали ясалган равиш шакллари ҳаракат ва ҳолат белгисининг кучсизланганлигини ёки таъкидланганлигини англатади, асосий диққат шу белгининг ўзига қаратилади: *Комила қошларини чимириб, ўртоғининг билагини секингина чимчилади. (О.) У гўё кечагина отасининг доно, ақлли сўзларини эшитгандай бўлди. (О.)*

3. Равишларда жуфт ва такрорий шакллар ҳам кенг ишлатилади. Жуфт шакллар икки равишнинг жуфт ҳолда келишидан ҳосил бўлади: *олдин-кейин (олдин-кетин), аста-секин, нари-бери, бугун-эрта, эрта-кеч, эрта-индин* каби. Жуфт шаклларда икки равишнинг маъноси умумлаштирилади: *Комилахон, халқ ичида мени изза қилаверманг, эрта-индин гумбурлама кўприк ясаймиз! (О.) Хотиржам ишлайверинглар, мен ўзим аста-секин етиб бораман. (О. Ё.)*

Равишларнинг такрорий шакли эса битта равишнинг такроридан ҳосил бўлади: *аста-аста, секин-секин, зўрғазўрға, тез-тез, кўп-кўп* каби. Одатда, такрорий шакллар *давомлилиқ, такрорийлик, таъкидлаш, кучайтириш* каби маъноларни ифодалайди: *Отлар пишқириб қаттиқ елдилар, секин-секин пахта далалари орқада қолди. (О.) Поччаев шартта бурилиб, тез-тез юриб кетди. (А. Мух.)*

МОДАЛ СЎЗ

МОДАЛЛИК ВА МОДАЛ СЎЗ ҲАҚИДА ТУШУНЧА

238- §. Гапда ифодаланган фикрнинг воқеликка муносабатини кўрсатувчи модаллик категорияси ҳар бир гапнинг муҳим конструктив белгиларидан бири ҳисобланади. Ўзбек тилида модал маънолар бир қанча йўллар билан — от, феъл ва равишларнинг айрим шакллари, шунингдек, юклама ва модал сўзлар билан ифодланади. Айрим боғловчи ва боғловчилашган сўзлар ҳам гапнинг баъзи турларига модаллик тусини беради.

Феълнинг майл шакллари ифодалайдиган маслаҳат,

сўраш, истак, огоҳлантириш, буйруқ, қисташ, тақиқлаш, шарт каби маънолар модал маънолардир.

Айрим от ва равиш шакллари орқали хоҳиш, истак, зарурият, имконият, мумкинлик каби маънолар, юкла, малар орқали эса гумон, тахмин, фараз каби модал маънолар ифодаланади ва бошқалар.

239- §. Ўзбек тилида фикрнинг воқеликка муносабатини ифодалаш учун хизмат қилувчи алоҳида сўзлар борки, улар *модал сўзлар* номи билан юритилади.

Модал сўзлар (лотинча *modus* — «усул», «ўлчов») сўзловчининг гапда англатилган фикрига, воқеа-ҳодисаларга муносабатини ифодалайди. Модал сўзлар гапда англатилган фикрнинг сўзловчи учун қанчалик аниқлигини, бу хабарни сўзловчи қандай баҳолашини билдиради. Модал сўзлар, одатда, умуман гапга тегишли бўлиб, гап бўлаклари билан грамматик алоқага киришмайди. Шунинг учун улар гап бўлаги ҳам бўлиб келмайди. Масалан: *Меҳнат ҳамда турмуш тажрибаси, ҳунари бўлмаган одам ишдаги кишининг йўлини, туйғусини англамайди* гапига албатта, *шубҳасиз, эҳтимол* каби сўзлар киритилса, бу гапнинг мазмуни ўзгариб қолмайди; бу сўзлар фикр сўзловчи томонидан қандай баҳолашини билдиради.

Модал сўзлар бир бутун лексик birlik сифатида қаралади, уларнинг таркиби морфологик элементларга ажратилмайди. Масалан, *шубҳасиз, сўзсиз* сўзлари келиб чиқиш жиҳатидан сифат. Бу модал сўзлар аниқлик, қатъийлик, реаллик каби маъноларни ифодалайди. Аммо уларни айрим морфологик қисмларга ажратиб бўлмайди (уларда сифат ясовчи *-сиз* аффикси ажратилмайди).

Баъзан эса айрим мустақил сўзлар гапда модал сўз ўрнида қўлланиб, модаллик маъносини билдиришга хизмат қилади. Бундай сўзлар ҳозирги тилимизда бутунлай модал сўзлар категориясига ўтмаган бўлиб, маълум ўринларда тасдиқ, таъкид, айириш каби оттенкаларни ифодалашга хизмат қилади: *Тўғри, энди ҳар қандай бўлганда ҳам, сабр, қаноат, жиддият, сабот керак эди.* (F. F.)

240- §. Бошқа сўз группалари каби, модал сўзлар ҳам ўзларининг морфологик, синтактик ва семантик белгиларига эга. Модал сўзларнинг ўзгармаслиги унинг морфологик белгисига киради. Гапнинг бирор бўлагига ёки бутун гапга тааллуқли бўлиб, кириш сўз вазифасида келиши эса унинг синтактик белгисидир. Модал

сўзларнинг аниқлик ёки тахмин каби модал маъноларни англатиши, мустақил сўзларга нисбатан камроқ номинативликка, ёрдамчи сўзларга қараганда кўпроқ мустақилликка эга бўлиши унинг семантик белгисидир.

Демак, фикрнинг воқеликка муносабатини аниқлаб, уни тасдиқ ва тахмин йўли билан ифодалаб, гапда кириш сўз вазифасида келувчи сўзлар *модал сўзлар* дейилади. Модал сўзларнинг доираси қатъий ва тўлиқ аниқланган эмас. Нутқимизда фикрнинг шакллари ранг-баранг бўлганлиги сабабли модал сўзлар группаси ҳам кенгайиб бормоқда.

МОДАЛ СЎЗЛАРНИНГ МАЪНО ТУРЛАРИ

241-§. Модал сўзлар ўз маънолари жиҳатидан хилма-хил бўлиб, қуйидаги тўдаларга бўлинади:

1. Гапда ифодаланган фикрнинг аниқлиги, реаллигини тасдиқловчи модал сўзлар: *албатта, шубҳасиз, сўзсиз, шаксиз, ҳақиқатан, дарҳақиқат* кабилар: *Чўлни робод қилиш савоб, албатта, қани,қуда, болаларга фотиҳа берайлик. (А. Қ.) Ҳақиқатан ҳам, юрагининг гурсиллаб ураётгани ва оёқ-қўлларининг титрагани сезилиб турарди. (Ойдин.)*

Сўзсиз, шубҳасиз, шаксиз каби модал сўзлар бошқаларнинг эътироз, фаразига ўрин қолдирмайдиган қатъий шаклдаги тасдиқни, заруратни билдиради: *«Зокир ота, шубҳасиз, жуда тажрибали пахтакор, қўли гул одам. (А. Қ.)*

2. Гапда ифодаланган фикр тахминий, гумон, ноаниқ эканини билдирувчи модал сўзлар: *эҳтимол, чамаси, шекилли, афтидан, ҳайтовур, чоғи* кабилар. *Бу саёҳат жуда маъқул келди, шекилли, Умарали бортга ёнбошлаб, аллақандай бир куйни хиргойи қила бошлади. (А. Қ.) Хотин ятакни олиб ёнига қўйдди, афтидан, ҳозир тикмоқчи эмас эди. (А. Қ.) Ҳайтовур, ишимиз чакки эмасга ўхшайди. (О.)*

2. Бирор воқеа-ҳодисадан афсусланиш, ажабланиш кабиларни билдирувчи модал сўзлар: *афсуски, аттанг, ажабо* каби. Масалан, *Аттанг... шундай долзарб вақтда энг яхши бригадиримиз ётиб қолди-да. (А. Қ.) Ажабо, шу ўзимизнинг Саодатми!? (Ф. Ф.)*

4. Фикрнинг ўзаро муносабатини ва тартибини билдирувчи модал сўзлар: *демак, хусусан, аксинча, масалан, жумладан, чунончи, бинобарин, хуллас, аввало* каби.

Демак, хуллас, масалан, жумладан, умуман, чунончи каби модал сўзлар фикрни умумлаштириш, унинг хулосасини билдириш, яна далиллар келтириш сингари маъноларни билдиради: *Хуллас, унинг уйида аллақандай янги гаплар кўпаймоқда эди. (А. Қ.) Мақташга лойиқ кишилар ҳам оз эмас бизда, масалан, Тансиқ Аҳмедов, ... Собир Эрматов звеноларини кўрсанг, юрагинг қувончга тўлади. (О.)*

Бинобарин, хусусан, аксинча модал сўзлари фикр оқимини, бирор фикрни таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш, бирини рад этиб, иккинчисини тасдиқлаш кабиларни билдиради: Киши ичи Фарҳод қурилишига бориб, иш кўрсатсам, дейман. Бинобарин, кўкламгача жавоб беришингизни сўрайман. (F. F.) Нафисахоннинг назарида қизи энгилтак эмас, аксинча, бамаъни бўлган, гаплари ҳам ўринли ва қисқа. (Мирм.)

Авалло, дастлаб кабилар модал сўз ўрнида келиб, фикрнинг тартибини билдиради: «Қизиқ экансиз, ойи,— дейди Аваз.— Аввало, Тошкентда ким кўп, соч қўйган кўп, сўнгра, уларнинг ҳаммасини чиқараверса, телевизорга одам сиғадими?» (П. Қод.)

Юқорида кўрсатилганлардан ташқари, *лозим, мумкин, шарт, зарур, керак* сўзлари ҳам модалликни ифода далашга хизмат қилади. Гарчи бу сўзларда модал сўзлик хусусияти кам бўлса-да, булар хилма-хил модал муносабатларни (зарурият, имконият, мумкинлик, қатъийлик каби) билдиради: *Чол — ақлли одам, унга ўргатиш ҳам мумкин, ундан кўп нарсани ўрганши ҳам мумкин. (О.) «Жуда ҳам бу ишга берилмаслик керак,— ўз ўзига хитоб қилди Умид,— мен ишлашим, иш қилишим зарур».* (Мирм.)

242-§. Модал сўзлар асосан қуйидаги синтактик функцияни бажаради:

1. Диалогларда аввал айтилган фикрга муносабатни ифодалаб, сўз-гап вазифасида келади: *«Учувчилик бизнинг ишимиздан ҳам оғир, шундай эмасми?»—«Албатта».* (Ойдин.)

2. Кириш сўз вазифасида келади: *Шарофат... ерга қараганча ўтирар, афтидан, бу саволга жавоб бермоқчи эмас эди. (А. Қ.)*

Кириш сўз вазифасида келган модал сўзлар баъзан оҳанг билан, ёзувда ҳам алоҳида белгилар билан ажратилмайди: *Урмонжон, бу соатнинг тўғрилигига шубҳаланди шекилли, ўз соатига қаради. (А. Қ.)*

243- §. Модал сўз билан кириш сўз ўзаро тенг эмас. Чунки модал сўз морфологиянинг, кириш сўз эса синтаксиснинг текшириш объектидир. Кириш сўз вазифасида турли сўз туркумлари, шу жумладан, модал сўзлар ҳам кела олади. Шунингдек, кириш сўз вазифасида қўлланадиган сўзлар қайси сўз туркумидан бўлса, ўша сўз туркумига хос маъно ва грамматик белгиларни сақлайди. Демак, модал сўз кириш сўз вазифасида кела олади, лекин ҳар қандай кириш сўз модал сўз бўлавермайди. Фақат кириш сўз сифатида қўлланиб, ўзи тегишли сўз туркуми билан боғланишини, муносабатини йўқотган айрим сўзларгина модал сўз ҳисобланади. Бу сўзларнинг маъно ва грамматик функциясидаги жиддий ўзгаришлар уларни ўзи тегишли бўлган сўз туркумидан ажратиб туради. Шунга кўра гапда кириш сўз вазифасида келиб, фикрнинг умумий оқимини, нутқ услубини билдирувчи (*шундай экан, шундай қилиб, тўғриси айтганда, қисқача айтганда, бошқача айтганда* каби), турли муносабатларни билдирувчи (*бахтга қарши, менинг бахтимга, иқрорман, айтгандай, айтмоқчи* каби), фикр манбаини билдириш, уни изоҳлаш, аниқлаш, чегаралаш учун хизмат қилувчи (*менимча, айтишича, сизнингча, йўлашимча, сизнинг фикрингизча, унинг айтишича* каби) сўз ва сўз бирикмалари модал сўзлар группасига кирмайди.

244- §. Сўзларнинг алоҳида лексик-грамматик гуруҳини ташкил қилган модал сўзлар асли қуйидаги сўз туркумлари билан боғланган, шулардан ўсиб чиққан:

- а) от билан: *ҳақиқатан, дарҳақиқат, чамаси, афтидан, афсус* каби;
- б) сифат билан: *шубҳасиз, сўзсиз, шекилли* каби;
- в) феъл билан: *демак, демоқчи* каби;
- г) равиш билан: *албатта, аввало, айниқса* каби;
- д) ёрдамчи сўзлар билан: *балки, кошки, ҳатто, ҳайтовур* каби.

ЁРДАМЧИ СЎЗЛАР

КЎМАҚЧИ

КЎМАҚЧИ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

245- §. Кўмақчи ўзи боғланиб келган сўздан кейин келиб, сўзлар орасидаги биргалик, пайт, сабаб, мақсад

каби турли-туман муносабатларни ифодалашга хизмат қилади.

Кўмакчилар маъно ва вазифа жиҳатидан келишик аффиксларига яқин туради. Шунинг учун баъзан келишик шакллари билан англатилган маъно кўмакчи билан ҳам ифодаланади (*Машинада келдим — Машина билан келдим; Укамга олдим — Укам учун олдим* каби). Лекин булар келишик аффиксларига қараганда маънони аниқ, конкрет ифодалайди.

246-§. Кўмакчилар маъно жиҳатдан бир хил эмас. Улардан айримлари (*билан, учун, каби, қадар, сари* кабилар) мустақил маъно англатмайди, вазифа жиҳатидан келишик аффиксларига яқин туради; баъзилари эса (*олд, ора, ич, тўғри, орқа*) маълум даражада ўз лексик маъноларини сақлайди ва ўрин келишиклари билан турланиб, кўмакчи ўрнида қўлланади. Шунга кўра кўмакчи дастлаб иккига бўлинади:

1. Соф кўмакчи.
2. Функционал кўмакчи.

СОФ КУМАКЧИ

247-§. Соф кўмакчи гап ичида бошқа сўзлар билан бирга келганидагина ўзига хос қўшимча маъноларни англатади.

Соф кўмакчилар қайси сўз туркумидан келиб чиққанлигига қараб учга бўлинади:

1. Асл кўмакчилар: *билан, учун, қадар, сари, сайин* каби. Булар ўз лексик маъноларини йўқотган бўлиб, бошқа сўзларга бириккан ҳолда турли муносабатларни англатади.

2. От кўмакчилар: *бурун, илгари, кейин, бошқа, ташқари* кабилар. Булар от, равиш каби сўз туркумларидан кўмакчига ўтган сўзлардир.

3. Феъл кўмакчилар: *қараб, кўра, қараганда, яраша, бошлаб* каби. Булар феълнинг равишдош ва сифатдош шаклларидан кўмакчига ўтган сўзлардир.

Соф кўмакчиларнинг бир қисми бош келишикдаги сўз билан ишлатилса, иккинчи қисми воситали келишикдаги сўз билан ишлатилади.

248-§. Бош келишикдаги сўз билан ишлатиладиган кўмакчилар қуйидагилардан иборат:

1. **Билан.** Бу кўмакчи қуйидаги маъноларни билдиради:

а) бирор ҳаракатнинг бажарилишида шахс, предметларнинг биргалигини билдиради: *Аъзамжон билан Тош-*

кентда кўришган эдим, ўша гапириб берди. (А. Қ.) Кўпчилик билан одам ўзини кучли сезади («С. Ўзб.»);

б) ҳаракатни бажаришда восита маъносини билдиради: *Шу гапнинг устида Исмаи бобо ҳассаси билан эшикни очиб кириб келди.* (П. Қод.) *Комилжон бинокль билан қаради;*

в) пайт билдирувчи сўз ёки ҳаракат номи билан бирикиб, ҳаракатнинг бажарилиш вақтини билдиради: *Кечаси билан ором олмаган тоғ шабадаси ҳали ҳам ором олгани йўқ.* (И. Р.) *Дарча очилиши билан ҳужрага совуқ ёпирилиб кирди* (М. Исм.);

г) сабаб маъносини билдиради: *Ғуломжон отасининг сўзи билан ҳушига келди* (М. Исм.);

д) ҳаракатнинг бажарилиш ҳолатини, тарзини билдиради: *Дўстининг ҳолатини диққат билан кузатиб турган Ҳотам секин кулди.* (Мирм.) *Муҳайё бу содда, беғубор, ичи-таши бир болага ҳавас билан қаради* (А. Қ.);

е) бирор ҳолатнинг нима билан мавжудлигини билдиради: *Юрагим қандайдир яхши, ёруғ бир ҳис билан тўла эди.* (О. Ё.) *Қаландаров бошқа юмушлар билан районда бир-икки соат айланиб қолди.* (А. Қ.) *Бу кунларда ҳар ким ўз дард-алами, ўз ғам-ҳасрати билан эди. Азиз пойтахтдан кўтаринки руҳ, катта бир маънавий куч билан қайтди.* (Ҳ. Усм.);

ж) билан кўмакчиси бириктирув боғловчиси ўрнида ҳам қўлланади, уюшиқ бўлакларни боғлаб келади: *Жамолнинг овозини эшитиб, Ёқуб билан Каромат ўзларини панага оладилар.* (У.) *Деҳқон билан ишчининг меҳнати баравар эмас.* (А. Қ.)

Ўзбек тилида **билан** кўмакчиси бирлан, бирла, била, ила, -ла, шеваларда эса минан, ман каби кўринишлари тарзида ҳам ишлатилади.

2. **Учун.** Бу кўмакчи қўидаги маъноларни билдиради:

а) аталганликни: *Йўлчи учун келтирган тугунчак ёдига тушди.* (О.) *«Ҳозир мен фақат сиз учун айтаман»,— деди Жаннатхон ва янги бир кўини бошлади* (П. Қод.);

б) мақсадни билдиради: *Саида кулиб юбормаслик учун билагини қаттиқ чимчилаб, лабини тишлади.* (А. Қ.) *Анвар юзидаги кулгини яшириш учун четга қаради* (А. Қод.);

в) сабабни билдиради: *Бу звенонинг ғўзаси анча эрта экилганлиги учун анча бўлимли, бошқа звенолар-*

ниқидан ўсиқ ва тетик эди. (О.) Сайёра кечаси билан ухламай ҳаяжонда юриб чиққани учун, қанча уринмасин, иши юришмади (У. У.);

г) хосликни билдиради: Ҳалигача мажлис учун клубимиз йўқ.

3. Каби, сингари. Бу кўмакчилар бир нарсани бошқа нарсага ўхшатиш, чоғиштириш маъносини англатади: Биламанки, севган ёринг ўзинг каби жуда оқ кўнгил. (У.) Хилма-хил ранглар билан мавжланган майда гуллар орасида кўркам юксалган духоба гуллар олов нарчаси каби ёнади. (О. Ё.)

4. Орқали. Бу кўмакчи ҳаракатнинг бирор восита билан бажарилишини билдиради. Чўпонлик айниқса... қишида оғир эканини Хулкар энди Аваз орқали билар эди. (П. Қод.) Анвар ўз истиқболини ёлғиз муҳаббат орқали кўрар эди. (А. Қод.)

5. Сайин. Вақт жиҳатидан такрор, давом маъноларини билдиради: Унақа талтайманг, индамаганим сайин қуюшқондан чиқиб кетяпсиз. (О.) Чорбоғнинг кун сайин ўзгариб бораётганини кўрган чол ўзида йўқ хурсанд эди. (Ҳ. Н.)

6. Узра. Ҳаракат предметнинг устки қисмига йўналганлигини, бирор нарса воситасида бажарилишини билдиради: Борлиқ узра тушганда оқшом, Зайнаб қўйди далага қадам. (Ҳ. О.)

7. Сари. Предмет томон йўналганликни, сифатдош билан бирикканда пайт, давомни билдиради: Одамлар шошиб-пишиб шаҳар сари йўл олдилар. (Ё. Хаимов, М. Раҳмон) Автобус шаҳар марказига кириб борган сари йўловчи кўпаяр эди. (П. Қод.)

8. Сабабли. Бу кўмакчи сабаб маъносини билдиради: Ота хат келмай қўйгани сабабли шунақа қилиб юрган экан. (А. Қ.) Бўёқ, ип етишмагани сабабли Санам хола гиламни ҳеч битиролмаяпти. (П. Қод.)

9. Бўйи. Давомлилик маъносини билдиради: Йил бўйи қилинган меҳнат маҳсулин Халқим хирмон-хирмон қилмоқда якун. (Ғ. Ғ.) Деҳқон умр бўйи табиат билан беллашиб келади. (С. Аҳм.)

10. Ҳақда, тўғрида, хусусда (ҳақида, тўғрисида, хусусида). Бу кўмакчилар фикр ким ёки нима ҳақида эканини билдиради: Меҳнат, китоб, дўстлик ҳақида суҳбат қизғин давом этади. (У.) Насиба ўз бахтини ўзи ўз қўли билан яратади. Бахт хусусида уни адаштирманг. (А. Қ.)

249- §. Жўналиш келишигидаги сўз билан ишлатиладиган кўмакчиларга қуйидагилар киради:

1. **Қадар, довур.** Бу кўмакчи ҳаракатнинг бирор томонга йўналиши жиҳатдан ва пайт жиҳатдан чегарасини билдиради: *Уйга қадар ой ёритди унинг йўлини. (Ҳ. О.) Тантанали йиғилиш бошлангунга қадар аския, ййин-кулги давом этди. (О.)*

2. **Қарши.** Бу кўмакчи зидлаш, қарама-қарши қўйишни билдиради: *Салобат босганидан унинг овози истагига қарши баланд жарангламади. (О.) Асқар отанинг кутганига қарши Собирахон сўзида давом қилмади. (А. Қ.)*

3. **Қараб.** Бу кўмакчи ҳаракатнинг предмет томон йўналганлигини билдиради: *Комила тўппа-тўғри идорага қараб кетди. (О.)*

4. **Яраша.** Бу кўмакчи мослик, тенглик каби маъноларни билдиради: *Ҳозир Қаландаровнинг бу сўзларига яраша сўз айтиш бефойда. (А. Қ.) Бўйга яраша (бўйга қараб) тўн бич. (Мақол.)*

5. **Қараганда.** Бу кўмакчи чоғиштиришни билдиради: *Чунки урушдан кейин аввалги қишлоққа қараганда мизга чандон яхши қишлоқ қуриб олишимизга кўзим етади. (У.)*

6. **Мувофиқ, биноан.** Бу кўмакчилар асосланиш манбаи, асос бўлган предмет маъноларини билдиради: *Программага мувофиқ, ҳар кимга тайинли бир вазифа топширилди. (А. Қ.) Эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл қўйилмасин, ҳамма иш қонунга биноан олиб борилсин. (П. Қод.)*

250- §. Чиқиш келишигидаги сўз билан ишлатиладиган кўмакчилар қуйидагилардан иборат:

1. **Илгари, бурун, олдин, аввал.** Бу кўмакчилар пайт маъносини билдириб, ҳаракатнинг олдин бўлганлигини ифодалайди: *Карим ҳаммадан аввал имтиҳон топшириб чиқди. Бундан икки соат илгари ҳаво тиниқ эди. (О.) У ҳаммадан бурун отланиб, йўлга чиқиб турди. (А. Қ.)*

2. **Кейин, сўнг.** Бу кўмакчилар ҳам пайт маъносини билдириб, ҳаракатнинг кейин бўлганлигини ифодалайди: *Сиддиқжон овқатдан кейин қўлига газета олган эди, бир мақолани яримлатмасдан кўзи сузилди. (А. Қ.) Ташиштиришдан сўнг Отабек билан Қутидорнинг кўзлари тез-тез учраша бошлади. (А. Қод.)*

3. **Бери, буён.** Бу кўмакчилар ҳаракатнинг бошланишидан маълум вақтгача чўзилганини, давомини бил-

диради: *У эсини танигандан бери бошидан кечирганлари хаёлида яна такрорланяпти. (П. Қод.) Кечадан буён ўйга ботаман-у, таажжуб қиламан. (О.) Отабек бир неча кунлардан бери Ҳасаналининг кўзига бошқача кўринар эди. (А. Қод.)*

4. **Бошқа.** Бир нарсани бошқа нарсалардан ажратишни билдиради: *Турсуналидан бошқа ҳамма ишга чиқди. (У.) Ёш Ҳакимадан бошқа ҳамма қизлар Анорхонга тегажаклик қилишди. (О.)*

Ташқари, бўлак кўмакчиларни ҳам шу маънода қўлланади: Йиғилишга правление аъзоларидан ташқари, активлар ҳам таклиф қилинди. (А. Қ.) Энди менинг сизлардан бўлак фарзандим йўқ. (П. Қод.)

5. **Кўра.** Бу кўмакчи сабаб, ўхшатишни билдиради, асосан, чиқиш келишигидаги сўз билан келади: *Лекин тил билишга келганда Софья Борисовнадан кўра Башорат уйдабурон чиқди, Башорат билган русча сўзлар Софья описи билган ўзбекча сўзлардан кўра, ҳар ҳолда, кўпроқ эди. (А. Мух.)*

ФУНКЦИОНАЛ КУМАКЧИ

251-§. Функционал кўмакчилар аслида ўз лексик маъносини сақлаган мустақил сўзлар ҳисобланади. Улар гапда кўмакчи ўрнида келиб, ҳаракат билан предмет орасидаги турлича муносабатларни ифодалайди. Функционал кўмакчи, одатда, жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги шаклларида келиб, ўздан олдин келган сўзга нисбатан қаралмиш ҳолатида бўлади, шунга кўра келишик аффиксидан олдин эгалик аффикси келади. *Олд, ўрта, ён, орқа (кет), ич, уст, ост (таг), ора* кабилар функционал кўмакчиларга киради.

1. **Олд.** Бу сўз жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги шаклларида келиб, ҳаракат нарсанинг олд томонига йўналганлигини, ўша ерда бўлаётганини, ўша ерда бошланганлигини билдиради: *Кун ботар олдида виғдасига мувофиқ Қозимбек келди. (А. Қ.) Азиз котиба қизни кўз олдига келтириб кулимсиради. (Ў. Усм.)*

Олд кўмакчиси турли феъл шакллари билан бирикиб, пайтни билдиради: Синглиси билан далага кетиш олдида беқасам тўнга орден ва медалларини тақиб қўйган эди. (О.) Автобус кунботар олдидан кириб борди ва ёрдамчилар штабининг олдида тўхтади. (А. Қ.)

2. **Ўрта.** Ўрин келишикларида келиб, ҳаракат нарсанинг ўртасига йўналганлигини ёки шу ердан бошланган-

лигини билдиради: *Мирзо Улуғбек қалбини чулғаб олган аламли дуддан бўғилиб хонанинг ўртасида тўхтади. (О. Е.) У кино залига кириб, бир неча қизлар ўртасига келиб ўтирди. («С. Ўзб.»)*

3. **Ён.** Бу сўз ҳам ўрин келишикларида келиб, ҳаракат нарсанинг ён томонида бўлаётганлиги, ўша ерга йўналганлигини билдиради: *Ғуломжон отаси ёнида туриб атрофга қаради. (М. Исм.) Нусрат хола депо ёнидан ўтиб борар эди. (Ойдин.)*

4. **Орқа, кет.** Жўналиш, чиқиш ва ўрин-пайт келишиги формаларида келиб, ҳаракат нарсанинг орқа қисмига йўналганлиги, ўша ерда бўлаётганлигини, ўша ердан бошланганлигини билдиради: *Олча дарахти орқасида бир нарса шитир этгандай бўлди. («С. Ўзб.») Али Қушчи Қаландар орқасидан қоронғи туйнукка кирди. (О. Е.) Улар машинадан тушиб, йўл четидаги дарахтлар орқасига ўтиб туришди. (О.)*

5. **Ич.** Ўрин келишикларида келиб, ҳаракат нарсанинг ички қисмида бўлаётганлиги, ўша ерга йўналганлигини, баъзан пайт маъноларини билдиради: *Собир кетмонни ерга қўйиб, ғўза ичидан қичқирди. (О.) Бу уй ичида Отабекнинг саодатли кунларининг ширин хотиралари сақланар... (А. Қод.) Мана бир ҳафта ичида икки марта маориф бўлимига бориб келдим. (А. Қ.)*

6. **Уст, тепа.** Ҳаракат нарсанинг устки қисмида содир бўлишини, баъзан пайт маъносини билдиради: *Майдон устида юзларча кабутарлар айланиб-айланиб учарди. (О.) Негадир дераза тепасига кўз тикиб, осмонга қаради. (У. Усм.) Чой устида суҳбат қизиди... (У.)*

7. **Ост, таг.** Ҳаракат нарсанинг остки қисмида содир бўлганини, пастки қисмига йўналганлигини, шу ерда бошланганлигини билдиради: *Катта қозон тагидан тутун кўтарилди. Тепалик остида кўм-кўк майсалар ҳозир унга яшнаган водийни эслатди. (О.) Котиба қиз дераза тагида патиллатиб машинкада нимадир ёзарди. (У. Усм.)*

8. **Ора.** Бу сўз ҳам ўрин келишикларида келиб, ўринни, баъзан пайтни билдиради: *Эрназаров ака орқасига қаради, тутунлар орасида Комилжон билан Ғуломов кўринди. (И. Р.) Қий-чув, ййин-кулги орасида дарров қош қорайди. (О.) Офтобойим донхонанинг эшигидан туриб, хотинлар орасидан кимнидир ўз ёнига чақирди. (А. Қод.)*

9. **Томон.** Урин, йўналиш маъноларини билдиради: ... *Уктам ўз колхозига томон отини аста ҳайдади. (О.) Нур томон тил чўзар бунда ҳар гиёҳ. (Ҳ. О.)*

Томон кўмакчиси воситали келишиқларга боғланиб келганидек, ўзи ҳам келишиқ аффиксини олиб ҳам ишлатилади, (*мактабга томон — мактаб томонга*): *Эшон беихтиёр боққа томон юрди, дарвозадан кириб, Саиданинг ҳужраси томонга қаради. (А. Қ.)*

Томон кўмакчиси баъзан ҳаракат йўналган пайтни билдиради: *Кифоятхон келгани ҳам яхши бўлган экан, кечга томон келди-кетди кўпайди. (А. Қ.)*

10. **Бош, қош, ўрин, ёқа** каби сўзлар ҳам кўмакчи ўрнида қўлланади: *Оломон чинакам қурол ўрнига таёқ ва чўқмор кўтарган. (О. Ё.) Беихтиёр уларни Азизнинг тажриба участкаси бошига олиб келди. (У. Усм.) Одамлар ариқ ёқасида чуғурлашиб, сув билан бирга пастга қараб боришди. (М. Исм.)*

БОҒЛОВЧИ

БОҒЛОВЧИЛАР ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

252-§. Гап бўлақларини ёки қўшма гапнинг қисмларини боғлаш учун хизмат қиладиган ёрдамчи сўзлар *боғловчи* дейилади. Боғловчилар гап бўлақлари ва қўшма гапнинг содда гапга тенг қисмлари орасидаги турлича алоқаларни, грамматик муносабатни кўрсатади.

Гап бўлақлари ва гаплар орасидаги грамматик муносабат боғловчилар ёрдамида ифодаланса ҳам, боғловчиларнинг ўзи бу сўзларнинг грамматик формасига тўғридан-тўғри таъсир кўрсатмайди, улар билан бирлашмайди.

Боғловчилар тузилиши жиҳатидан содда ва қўшма бўлади. Содда боғловчилар морфологик жиҳатдан бўлинмайди: *ва, ҳам, лекин, аммо, бироқ, балки, ё, ёки* агар каби. Қўшма боғловчилар жуда оз бўлиб, морфологик жиҳатдан бўлинади: *Ҳолбуки, шунинг учун* каби.

Боғловчилар қўлланишига қараб *якка боғловчилар* ва *такрорий боғловчиларга* бўлинади.

Якка боғловчилар: ва, ҳамда, лекин, аммо, бироқ, -ки (-ким), чунки, агар, токи, балки, гўё, башарти каби.

Такрорий боғловчилар гап бўлақларини ва гапларни ўзаро боғлашда такрорланиб келади: Ё..., ё..., ёки...,

ёки...; дам..., дам...; гоҳ..., гоҳ...; баъзан..., баъзан...; бир..., бир... каби (ё, ёки, ёхуд якка ҳолда ҳам ишлатилади.)

Гап бўлақларини боғлаб келган боғловчиларга нисбатан гаплар орасидаги муносабатни кўрсатган боғловчиларнинг вазифаси кенг ва турли-тумандир. Чунки гап бўлақларига қараганда гаплар орасидаги муносабатлар хилма-хил.

Боғловчилар вазифаси жиҳатидан икки турга бўлинади: 1) тенг боғловчилар; 2) эргаштирувчи боғловчилар.

ТЕНГ БОҒЛОВЧИЛАР

253- §. Тенг боғловчилар грамматик жиҳатдан тенг ҳуқуқли гап бўлақларини ва гапларни ўзаро боғлашга хизмат қилади. Тенг боғловчилар ўзларининг маъносига, грамматик алоқаларни кўрсатишига қараб бириктирув, зидлов ва айирув боғловчиларига бўлинади.

254- §. Бириктирув боғловчилари: *ва, ҳам, ҳамда* каби. Булардан *ва* бириктирув боғловчиси энг кўп қўлланади. Бу боғловчи:

1) гапнинг уюшиқ бўлақларини бириктиради: *Навоий ва Мирмумтоз кекса шоирнинг фикрини тасдиқладилар. (О.) Меҳнат ва муҳаббат, шонч ва ҳаёт Наслимиз иқболи учун пояндоз. (Ғ. Ғ.) Димоққа ҳандалак ва райҳон ҳиди урарди. (О. Ё.);*

2) қўшма гап таркибидаги гапларни боғлашга хизмат қилади ва қўйидаги маъно муносабатлари ифодаланади:

а) бир пайтлилик муносабати, воқеа-ҳодисаларнинг бир вақтда бўлганлиги ифодаланади: *Паға-паға майин қор осмондан қуйилиб туради ва шамолнинг секин, бўйиқ гувиллаши эшитилади (О.);*

б) кетма-кетлик муносабатини билдиради: *Ярим кечада эшик ғийқ этиб очилди ва чол бошига оқ авра тўн ёпиниб кириб келди (А.Қ.);*

в) натижани билдиради: *Сен ўргатган илм билан қўшилди катта ният Ва шунчалик камолотга ета олди тафаккур. (Ғ. Ғ.) Неча кундир йўқолди тинчим Ва уйқуга этдим алвидо (Ҳ. О.);*

г) зидлик, қарама-қарши қўйиш муносабатини билдиради: *Опасида ғазаб оташи Ва Зайнабда андиша ғашш. (Ҳ. О.)*

Ҳам, ҳамда боғловчилари, ва боғловчиси сингари, гапнинг уюшиқ бўлақларини ва қўшма гап қисмларини боғлашда қўлланади. Лекин ҳам боғловчиси кейинги бўлақни изоҳлаш, таъкидлаш маъноларини ҳам билдиради: *Султонмурод ҳам дўсти Зайниддин чексиз қувондилар. Бунни қариялар ҳам тажрибали пахтакорлар жуда яхши биладилар. (О.) Республика олдида пахта, дон ва бошқа деҳқончилик ҳамда чорвачилик маҳсулотлари етиштиришни янада кўпайтириш соҳасида катта ва масъулиятли вазифалар турибди. («С. Ўзб.»)*

Бўлақларнинг мустақиллигини, айрмиллигини чизиб кўрсатиш, таъкидлаш учун ҳам боғловчиси ҳар бир бўлақдан сўнг ёки аввал такрорланиб келади: *Биз иш учун ҳам, одамлар учун ҳам, бир-биримиз учун ҳам жавобгармиз. (А. Мух.) Унинг юраги ҳам шод, ҳам қандайдир нотинчроқ эди. (О.)*

Ҳам сўзи боғловчи бўлиб эмас, балки гап маъносини ёки айрим гап бўлақларини таъкидлаш, кучайтириш учун кўп ишлатилади: *Ҳаммаси ҳам хурсанд, бахтиёр. (Ҳ. О.) Бир лаҳзадан кейин укаси ҳам келиб, Умидга тикилди. (Мирм.) Фақат хазина бойлик эмас, меҳр ҳам бойлик, одам кўзининг қувонгани ҳам бойлик. (А. Мух.)*

Бириктирувчи боғловчи ўрнида билан кўмакчиси, -да, -у (-ю) юкламалари ҳам келади.

Билан кўмакчиси боғловчи ўрнида келганда ҳам биргалик маъносини сақлайди: *Қаландар билан Али Қушчи оёқларини ерга тираб, кифтлари билан тошни итаришди. (О. Е.) ... улар сен билан менга ўхшаш ўз одамларимиз. (А. Мух.)*

-да, -у, -ю юкламалари бириктирувчи бўлиб келганда бир пайтлилик, кетма-кетлик, сабаб, натижа каби маъно муносабатлари ифодаланади: *Мадрасада айтган гапларим учун қасос оляпти деб ўйлади-ю, мингбошига бориб арз қилди. (М. Исм.) Шу пайт ўғилчаси эшикдан югуриб келди-да, دادасининг қучоғига отилди. (О.)*

255- §. Зидлов боғловчилари: *бирок, аммо, лекин, балки* кабилар бўлиб, булар мазмунан бир-бирига қарама-қарши қўйилган бўлақларни ёки гапларни боғлаш учун хизмат қилади. *Бирок, аммо, лекин* боғловчилари боғлаб келган гапларнинг кейинги қисмида аввалги қисмда айтилган фикрга қарама-қарши, зид фактлар ифодаланади. Шунинг учун бу фактлар, воқеа-ҳодисалардан фақат биттасининг бўлаётганлиги, иккинчисининг инкор этилганлиги маъноси англашилади: *Ўйза су-*

ғоришни жуда яхши биладилар, лекин амал қилмайдилар. (О.) Бақириб, қичқирди, аммо унинг қичқирishi овозини ҳеч ким эшитмас эди. (С. А.) Уктам меваларни саралайди, ҳидлайди, бироқ егиси келмайди. (О.)

Бу боғловчилар гап бўлақларини боғлаб келганда ҳам зидлик англашилади, шу билан бирга, гап мазмунини тўлдириш, изоҳлаш, қиёслаш учун ҳам хизмат қилади: *Бутун кучимни икки кўзимга йиғдим-да, унинг бевафо, бироқ ғамгин, шўх, лекин маънос кўзларига тикилдим.* (F. F.)

Зидлов боғловчилари гап бошида келиб, аввал айтилган фикрга зид бўлган янги фикрли гапни олдинги гапга боғлайди: *У содда, уятчан, камтарин йигит эди... Лекин бир лаҳзада аллақандай куч уни итаргандай бўлди.* (О.)

Балки зидловчиси гапнинг мазмунан бир-бирига қарама-қарши уюшиқ бўлақларини боғлаб келади. Бунда зидлик маъноси анча кучли бўлади: *Олег ўзининг энди Олег эмас, балки Кашуклигини кўрсатди.* (А. Фадеев.). *Тинчликни кутиб турмайдилар, балки уни курашиб қўлга киритадилар.* («С. Ўзб.»)

Баъзан қўшма гап таркибидаги мазмунан зид бўлиб, бири инкор этилган, иккинчиси тасдиқланган гапларни боғлашда қўлланади: *Уларга унинг айтган гапи кор қилмади, балки овозининг оҳанги таъсир қилиб кетди.* (А. Мух.)

Балки боғловчиси баъзан бирор бўлак олдидан келиб, шу бўлакни ёки гап мазмунини кучайтириш, изоҳлашга хизмат қилади: *Улар пахта масаласини ичиб, балки кийиб юборганлар. У икки, балки уч йилдан буён ўз тўйини кутар эди. Бу содиқ қул, балки ундан баттар одам эди.* (О.)

Балки боғловчисини балки модал сўзидан фарқлаш лозим. Балки модал сўз сифатида фикрга гумон, эслатиш, ажабланиш оттенкаларини бериш учун хизмат қилади: *Лабларинг шивирлар, изламоқдадир... Балки бир эркалаш, бир она бўйса.* (F. F.) *Мана у Ҳиротда, ўз уйида. Балки энди бутун бир умр бу суюкли шаҳарда муқим бўлиб қолар.* (О.)

Мазмунан бир-бирига қарама-қарши гап бўлақлари ва гапларни боғлаб, зидлик, сабаб, номувофиқлик, натижа каби маъно муносабатларини англатишда -да, -у(-ю) юкламалари ҳам ишлатилади: *Бир нима демоқчи бўлди-ю, тили оғзига тиқилиб қолди.* (О.) *Танқидлари тўғри-ю, тиллари аччиқ.* (У.) *Биз жанг кўрмадиг-у, жанг-*

дан мушкулроқ Дамларни кечирдик тинчлик онлари.
(Э. В.)

256-§. Айирув боғловчилари. ё, ёки, ё..., ё...; дам..., дам...; гоҳ..., гоҳ..., хоҳ..., хоҳ...; баъзан..., баъзан...; бир..., бир... кабилардир.

Бу боғловчилар нарса, воқеа-ҳодисаларни бошқаларидан ажратиш ёки уларнинг галма-гал бўлишини кўрсатиш учун хизмат қилади. Булардан ё, ёки; ё..., ё... кабилар асл маънолари билан айирувчи боғловчилар бўлиб, айтилаётган нарса, белги, ҳаракатлардан бирини ажратиб кўрсатишга хизмат қилади: *Кўпинча секретарь областдан ё марказдан келган бирор ходимни бошлаб келар эди. (О.) «Ё подшоҳ бирон ерга чиқади, ёки элчи келиши кутилади»,— деди Зайниддин. (О.)*

*Баъзан..., баъзан...; дам..., дам...; гоҳ..., гоҳ... каби боғловчилар эса галма-галликни, навбат билан алмаши-ниб, такрорланиб туришни ифодалашга хизмат қилади: *Йўлчи дам у экинда, дам бу экинда... ишлайди. (О.) Навоий гоҳ отда, гоҳ пиёда пайдо бўлар эди. (О.) Дам жаҳлим чиқади, дам кулгим қистайди. Гоҳ севиниб, шириң хаёлларга ботиб сабрсизланади, гоҳ бутун-бутун вужудини қўрқув босади. (О.)**

ЭРГАШТИРУВЧИ БОҒЛОВЧИЛАР

257-§. Эргаштирувчи боғловчилар *-ки (-ким)*, *чунки, шунинг учун, гўё, гўёки, токи, агар, гарчи, башарти* кабилар бўлиб, қўшма гап таркибидаги содда гапларни бир-бири билан боғлаш учун хизмат қилади.

Эргаштирувчи боғловчилар грамматик алоқаларни ифодалаш ва маъноларига қараб: а) *аниқлов боғловчиси*; б) *сабаб боғловчилари*; в) *чоғиштирув боғловчилари*; г) *мақсад боғловчиси*; д) *шарт ва тўсиқсизлик боғловчиларига бўлинади.*

258-§. Аниқлов боғловчиси *-ки (-ким)* жуда кўп грамматик алоқаларни кўрсатади. Қўшма гап таркибида бу боғловчи орқали муносабатга киришган гапларнинг бири иккинчисига тобе бўлиб, мустақил гапнинг бирор бўлагини изоҳлаб келади: *Тилагимиз шуки, яхши ишлаб, обрў орттурсин, одамларнинг ҳурматига сазовор бўлсин.*

Аниқлов боғловчиси деярли эргаш гапнинг ҳамма турларини (эга, кесим, тўлдирувчи, аниқловчи, сабаб, натижа, равиш ва ўхшатиш эргаш гапларни) бош гап билан боғлаш учун хизмат қилади. Аниқлов боғловчиси шу вазифага қараб бош гапдаги бирор сўзга қўшилиб

келади. Масалан: а) эга эргаш гапни боғлайди: *Қимки бировга чуқур қазиса, унга ўзи йиқилади*; б) кесим эргаш гапни боғлайди: *Бизнинг шахримизнинг хусусиятларидан бири шуки, бу ерда бир кунда тўрт фаслнинг ҳавосини кўриш мумкин (О.)*; в) тўлдирувчи эргаш гапни боғлайди: *Билсинларким, йўлдошим бўлмас Кўзда ёши билан кулганлар. (Ҳ. О.)*; г) сабаб эргаш гапни боғлайди: *Тўрт қаватли бино кўзимга шундай иссиқ кўриндики, йиғлаб юборай дедим (О.)*; д) пайт эргаш гапни боғлайди: *Мирзо Улуғбек жойига ўтирмаган ҳам эдики, саройбон кириб, иккинчи номани тутди. (О. Ё.)*

259- §. Сабаб боғловчилари *чунки, шунинг учун, негаки, зероки, наинки* кабилардир. Бу боғловчилар алоқага киритган гапларнинг бирида бош гапдаги асосий фикрнинг юзага чиқиши учун, амалга оширилиши учун сабаб, восита бўлган воқеа-ҳодисалар ифодаланани. *Самимий айтилган сўз содда бўлади, чунки дилнинг ҳукмронлиги тилдан устун бўлади. (Ғ. Ғ.)* *Бизнинг колхозчи йигитлардан уста ўйинчилар чиқса керак, негаки чарчашни писанд қилмайди. (О.)* *Ҳаёт гўзал, ҳаёт мароқли, Шунинг учун эрка кўнғил шод. (У.)*

Баъзан қўшма гап таркибидаги биринчи гап тугалланган оҳанг билан айтилганда, у гапдан кейин нуқта қўйилиб, боғловчи кейинги гапнинг бошида келади. Лекин бу гапларнинг мазмунидан уларнинг бири иккинчисига тобе эканлиги англашилиб туради: *Бу сўз Йўлчини жуда қувонтирди. Чунки у синглим камбағал оилага боқим бўлиб қолди, деб ўйлар эди. (О.)* *Ҳар бир ишимиздан эртанинг шабадаси келиб турибди. Шунинг учун дилим бақувват, қўлим юмуш қидиради. (О.)*

260- §. Чоғиштирув боғловчилари *гўё, гўёки* кабилардир. Булар воқеа-ҳодиса ва нарсаларни ўзаро ўхшатиш, чоғиштириш йўли билан турли грамматик алоқаларни билдиради: *«Чирилдоқларнинг майин муסיқаси ҳамма ёқни тўлдирган, гўё кечанинг ўзи куйлайди. Баъзи қушларнинг қанотлари ёзилган, гўё улар учиб тушмоқчидай. (О.)* *Анор дарахтларида анор шиғил, ҳар бири гўё чойнакдай-чойнакдай бўлиб осилиб ётибди. (А. Қ.)*

Чоғиртирув боғловчилари содда гапда гумон, тахмин, ишончсизлик каби қўшимча маъноларни ҳам билдиради: *... Сизнинг таклифларингиз гўё ҳамманинг номидан бўлди. (О.)* *Тиллар гўё сўзлашдан ожиз эди (О.)*

261- §. Мақсад боғловчиси *токи* қўшма гап таркибидаги мақсад маъноси ифодаланган эргаш гапни бош

гап билан боғлайди. Мақсадни билдирган эргаш гапнинг кесими, одатда, феълнинг буйруқ-истак майлида бўлади: *Қўшиқни баҳузур айтиб ишлай бер, токи ҳамма баҳраманд бўлсин.* (О.)

262- §. Шарт ва тўсиқсизлик боғловчилари: *агар, модомики, башарти, гарчи, гарчанд* кабилардир. Булар бирор воқеа-ҳодисанинг юзага чиқиши учун зарур шарт, восита бўлган иккинчи воқеа-ҳодиса ифодаланган эргаш гапни ёки асосий фикрга зид бўлиб, унинг бажарилишига тўсиқ бўла олмайдиган эргаш гапни бош гап билан боғлайди. Эргаш гапда шарт ёки тўсиқсизлик, бош гапда эса шарт бажарилгандан кейин ёки у тўсиқ бўлмагач юзага келадиган натижа ифодаланади: *Агар кишининг ҳаёти бирор мақсад, бирор ғоя учун кураш билан ўтса, бундай ҳаётга ҳеч афсус қилмаслик керак.* (М. Ибр.) *Коинот буюкдир, еримиз гарчанд Узилган кичкина юлдуз поради.* (Ғ. Ғ.) *Аниқ, тож гарчи ёқут, гарчи зардир, Халойиқ бошига битган зарардир.* (У.)

263- §. Грамматик алоқаларни ифодалаш учун баъзан бошқа туркум сўзлари ҳам боғловчи ўрнида қўлланади. Масалан, *деб, деган, ким, нима, қайси, қанча, қаерда* каби сўзлар боғловчи ўрнида келиши билан бирга, уларнинг ўзи бирор гап бўлаги вазифасини бажаради, мақсад, сабаб, изоҳ, кетма-кетлик, зидлик, аниқлов каби маъно муносабатларини ифодалайди: *Ёзилди бу шеър баҳор тонгида Азиз фарзандларга совға бўлсин деб.* (Ғ. Ғ.) *Ўзи сўз очар деган умид билан сукут қилди. Қаерда ижодий ташаббус барқ урса, жонкуярлик кўрсатилса, ўша ерда янгидан-янги фикрлар туғилади.*

ЮКЛАМА

ЮКЛАМАЛАР ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

264- §. Юклама ҳар хил қўшимча маъно ифодалаш учун хизмат қилади. Юкламалар бутун бир гапга тегишли бўлиб, унинг маъносини таъкидлаб, кучайтириб, чегаралаб келиши, сўроқ маъноларини билдириб келиши ҳам, алоҳида сўзларга боғлиқ ҳолда шу сўзнинг қўшимча маъноларини, оттенкаларини билдириб келиши ҳам мумкин.

Юкламалар ўз тузилиши жиҳатидан икки хил: а) аффикс ҳолатидаги юкламалар: *-ми, -чи, -а(-я), -да, -у(-ю), -оқ (-ёқ), -гина (-кина, -қина)* кабилар; б) сўз

ҳолатидаги юкламалар: *ахир, фақат, худди, наҳотки, ҳатто, ҳаттоки* кабилар.

Аффикс ҳолатидаги юкламалар шаклан аффиксларга ўхшайди. Булар орасидаги асосий фарқ шундаки, аффикслар асосга қўшилиб, янги сўз ва шакл ясайди, турлаш, тушлаш учун хизмат қилади; юкламалар эса ўзи тааллуқли гап ва сўзларга қўшимча маъно киритади.

Бир-бирига шаклан ўхшаш юклама ва аффикс ай-тилишда ҳам, ёзувда ҳам фарқланиб туради. Масалан: а) *-чи: тракторчи, кетмончи, колхозчи* — от ясовчи аффикс; *трактор-чи? кетмон-чи? колхоз-чи?* юклама; б) *-да: заводда, уйда, шидда* — келишик аффикси; *келди-да, борда* — юклама: *Ҳафизахон, тоғанғизга ҳавасим келади. Хўп тоғанғиз бор-да. Мен ҳам сизни жуда дўст тутаман-да* каби.

ЮКЛАМАЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

265- §. Юкламалар ўз хусусиятларига қараб қуйидаги турларга бўлинади:

1. Кучайтирув ва таъкид юкламалари: *-да, -у(-ю), -ку, -оқ (-ёқ), ҳатто, ҳаттоки, ахир.*

2. Сўроқ ва таажжуб юкламалари: *-ми, -чи, -а(-я), наҳотки.*

3. Айирув ва чегаралов юкламалари: *фақат, фақат-гина, -гина (-кина, -қина).*

4. Аниқлов юкламаси: *худди.*

5. Гумон юкламаси: *-дир.*

6. Инкор юкламаси: *на..., на...*

266.- §. Кучайтирув ва таъкид юкламалари. Гап мазмунини кучайтириш, таъсирчанлигини ошириш ёки гапда ифодаланган бирор воқеани таъкидлаш учун қўлланади.

-да юкламаси кўпинча таъкид оттенкасини беради: *Чатоқ бўлаётибди-да! Бориб-бориб менга гап тегмаса эди дейман-да...* (А. Қ.) *Марасул акам касалимни айтгандирлар-да.* (А. Қ.)

-у(-ю) юкламаси маънони кучайтириш, таъкидлаш, бир ҳаракатдан кейин иккинчисининг тезлик билан бошланганлигини билдириш учун хизмат қилади: *Бизнинг Марғилонда ҳам шундай келинимиз бор экан-у, билмай юрган эканмиз-да...* (А. Қод.)

-да, -у(-ю) юкламалари бириктирувчи ва зидловчи боғловчи бўлиб ҳам қўлланади: *Немисга ета олмадим-*

да, ака. Келишда қадамлаб келди-ю, қочишда ёмон ҳам шаталоқ отиб қочди-е! (А. Қ.) Қиз унга бир табассум ҳадя қилди-ю, хирмондан тез чиқиб кетди. (М. Исм.)

-ку юкламаси гапда ифодаланган воқеа-ҳодисанинг тўғрилигини тасдиқлаб, фикрни кучайтириб, айрим сўзларни таъкидлаб келади: *Бу она-ку, бу зўр инсон-ку! Ҳурмат, муҳаббатнинг тимсоли. (У.) Нима деярсиз ўзингиз? Зирак Муниснинг ўзиники-ку! Эсингиздан чиқдим, ўзингиз олиб бергансиз-ку? (У. У.)*

-оқ (-ёқ) юкламаси ҳаракатнинг бирин-кетин тезлик билан давом қилишини, бошланиш пайтини, таъкидлашни кўрсатади: *Ҳусайн ёшлигиданоқ билим манбаи — китобга муҳаббат қўйди. («С. Ўзб.») Она шидан қандай ўй, қандай ташвиш билан қайтмасин, шу қизчаларини кўрибоқ кўнгли ёзилар, яъни чиройли кунлари туғилган ётганини ҳис қиларди. (А. Мух.) Офтобойим эридаги майлни бошидаёқ пайқаган эди. (А. Қод.) Мирзо Улуғбек мактубни ўқиб тугатмасданоқ ўрнидан туриб кетди. (О. Ё.)*

Ахир, ҳатто, ҳаттоки юкламалари ҳам фикрни кучли таъкидлаш, аввалги воқеани эслатиш, ифодани кучайтириш учун қўлланади: *Музаффар ака, ёрдам беринг, дадам ҳалок бўлмасин. Ахир сиз дўстсиз-ку! Ахир турмушининг бутун аччиқ-чучугини бирга тотгансизлар-ку! (О. Ё.) Мирзачўлда бир вақтлар ҳамма, ҳатто Мавлон аканинг ўзи ҳам янги эди. (А. Қ.) Унинг бундай дейиши Шарофатга жуда қаттиқ тегди, ҳатто ғашини келтирди. (А. Қ.)*

267- §. Сўроқ ва таажжуб юкламалари -ми, -чи, -а (-я), наҳот, наҳотки кабилардир.

-ми юкламаси турли туркум сўзларига қўшилиб, сўроқ маъносини билдиради: —*Ая, аяжон, шу ҳам гапми? ... Уялмайсизми... Ким айтади сизни тушунган хотин деб? (А. Қ.) «Раҳимжон ака, тинчликми?»— «Тинчлик».—«Олдингизда одамлар борми?» (У. У.)*

-чи юкламаси сўроқ маъносини, кучайтирув, ҳаракатга ундаш маъноларини билдиради: *Оқилага-я? Оқилага раҳмингиз келадими? Насибага-чи? Насибага раҳмингиз келмайдими? (А. Қ.) Хотининг-чи? У ҳам ҳеч нарса демаганмиди? (У. У.)*

-а(-я) юкламаси сўроқ, таажжубланиш, ҳайратланишни, тўлқинланишни билдиради: *Эрталаб соқол олган эдилар, ҳали ўсгани йўқ, яна қиртишляптилар. Нега бунақа қиладилар-а, Ҳафизахон опа? (А. Қ.) Уй-*

ламаганда ўртоғим кириб келди. Қўришганимизга ҳам анча бўлди-я! (О.) Менинг бригадамда қирқ уч кило пахта терса-я!.. (А. Қ.) А? Очиқроқ айт, бир гап борми? (У.)

Наҳотки, наҳот юкламалари сўроқ билан боғлиқ бўлган таажжубни билдиради: *Вой, домласи, наҳотки шунга ишонган бўлсангиз? Сизни отаси ўрнида кўрсак-у, наҳотки сиздан бесўроқ иш тутсак...* (А. Қ.) *Наҳотки севгига шудир таманно? Наҳот гўзал учун фақат, фақат дод!* (Ҳ. О.)

Баъзан наҳотки юкламаси риторик сўроқ бериш асосида гап мазмунидан сўзловчи кутган хулосани чиқариш учун қўлланади: *Наҳотки еримиз чапна айланиб, Наҳотки дарёлар оқар тескари?! (F. F.)*

268- §. Айирув ва чегаралов юкламалари: *фақат, фақатгина, -гина (-кина, -қина)* кабилардир. Бу юкламалар айрим нарса ва ҳодисаларни бошқаларидан ажратиш, ҳаракатни чегаралаш учун қўлланади: *Тўй фақат шунга қараб турган бўлса, уларни гаплаштирганим бўлсин.* (О. Ё.) *Уктам индамади, фақат юрагида тўлқинланган меҳр билан онага узоқ тикилди.* (О.) *Ўйқлаш одатини қилмагил канда, Шугина, шугина илтимос сендан.* (У.) *Онахон тонготарга яқингина уйқуга кетган эди.* (А. Мух.)

Айириб кўрсатишни яна кучайтириш учун *фақат* ва *-гина* юкламалари бирга келиши ҳам мумкин: *Фақат отасигина шундай деб ўйлаб ётибди.* (У.) *Фақат бугина эмас, кейин уйдан мана бу дур чиқди.* (У. У.)

-гина юкламасини сифатларга, баъзан отларга қўшилиб, суйиш маъносини билдирувчи *-гина* аффикси билан аралаштирмаслик керак: *Уктам армияга кетганда сингелиси ўн бир яшар, сочлари майда ўрилган инжиққина, ориққина қизча эди.* (О.) *Кўчанинг нариги юзида тўхтаб қолган Жўрахонгина ундан кўзини олмасди.* (А. Мух.) Биринчи гапда аффикс ишлатилган, иккинчи гапда эса юклама қатнашган.

Асли ҳам сўзи юклама бўлиб, маънони таъкидлаш, кучайтиришга хизмат қилади: *Онахон рўйхат ҳақидагина эмас, артелнинг ўзи ҳақида ҳам... ўйлаши керак* (А. Мух.)

269- §. Аниқлов юкламаси *худди* ҳаракат ва предметларни аниқлаш, бошқасига ўхшатиш маъносини билдиради: *Худди Неъматжоннинг ўзгинаси-я!* (О. Ё.) *Унинг ... ҳамма ерини чўлнинг иссиқ шамоли ялаган,*

худди чармдай қотириб юборган эди. (А. Мух.) «Қўлинг худди йигитнинг қўлига ўхшайди-я, Мастон»,— деди Турғуной. (А. Қ.)

270- §. Гумон юкламаси -дир турли туркум сўзларига қўшилиб, гумон маъносини беради: *Омон кимдир, борми Ватани, Ким ҳам қизга танитар уни. (Ҳ. О.) Балки бу ерларда кўп дилбар Манзаралар жилва қилгандир... Балки у ерларда соз чалиб, Базм қуриб нозли булбуллар Қалбига севинчлар солгандир. (У.)*

271- §. Инкор юкламаси на... на... уюшиқ бўлақлар ва қўшма гап таркибидаги айрим гаплар олдидан келиб, уларнинг мазмунини инкор этади, бўлишсизга айлантиради. Инкор шаклли гап бўлақлари ва гаплар олдидан келганда, бўлишсизлик кучайтирилади, таъкидланади: *На муаттар чаманзор, на муҳташам кўшклар, на кумушланган ҳовузлар, на чиройли қафаслардаги қушлар — ҳеч нима уни қизиқтирмайди. (О.) На уфқ йрамай ёқут-зар, На булут силкитмай олтин пар, Тонг кулмасдан бурун Жонтемир Қуюқ бир завқ билан туради. (У.)*

УНДОВ

УНДОВ ҲАҚИДА УМУМИЙ ТУШУНЧА

272- §. Ундов ҳис-ҳаяжонни, хитобни билдиришга хизмат қилади. Ундовлар бошқа сўз туркумлари сингари лексик маънога эга эмас, у туйғу ва ҳис-ҳаяжонни бевосита ифодалайди.

Ундов гап бўлаги вазифасида қўлланмайди ва гап бўлақлари билан грамматик жиҳатдан боғланмайди. Ундовда оҳанг муҳим ўрин тутати. Чунки ундов маълум оҳанг билан айтилмаса, у ҳис-туйғуни ифодалай олмайди. Оҳангнинг турлича бўлишига қараб ундовлар хилма-хил ҳис-туйғуни англатади. Жумладан, оҳ ундови қуйидагиларни билдиради: 1) шодликни: *Оҳ, қандай сўлим кеча-я (О.);* 2) афсусланишни: *«Оҳ, умр ўтди-кетди оқар сувдай!..»— шикоятли овоз билан деди кампир (О.);* 3) ажабланиш, афсусланишни: *«Оҳ, гўё ўзинг билмайсан»,— деди кўзларини йўнатиб Тансиқ. (О.)*

Ундовлар фонетик шаклланиши, морфологик бутунлиги, экспрессивлиги ва маҳсус оҳанги билан, келишик, эгалик, шахс, замон каби грамматик маъноларни англатмаслиги билан бошқа сўз туркумларидан фарқ қилади.

УНДОВЛАРНИНГ ТУРЛАРИ

273- §. Ундовлар тузилиши жиҳатидан содда ва таркибли бўлади.

Содда ундовлар фонетик жиҳатдан қуйидагича:

а) бир унли товушдан иборат бўлади: *а, о, э, ў* каби;

б) унли + ундош ёки ундош + унлидан иборат бўлади: *оҳ, уҳ, эй, эҳ, ҳо, фу* каби;

в) икки унли ва бир ундошдан ёки икки ундош ва бир унлидан иборат бўлади: *эҳе, оҳо, ие, ҳай, дод, туф, ҳим (ҳм), ҳув, ҳов, ҳей, беҳ* каби.

Таркибли ундовлар қўшма ва такрор келиш асосида тузилади: *ўҳў, эвоҳ, воей, бай-бай, вой-вой, ҳой-ҳой, ҳай-ҳай* каби.

Ундовлар маъноларига қараб иккига бўлинади:

1. *Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундовлар.* 2. *Буйруқ-хитоб ундовлари.*

Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундовлар

274- §. Эмоция билдирувчи ундовлар сўзловчининг туйғуларни, кечинмаларини, турли ҳис-ҳаяжонини билдиради: *оҳ, эҳ, уҳ, э, бе, вой, ўҳў, эҳе, оҳҳо, ҳаҳ, ҳе, а, о* кабилар.

Бу хил ундовларда оҳанг муҳим ҳисобланади. Бир хил оҳанг билан айтилган турлича ундовлар, асосан, бир хил туйғуни ифодалаши, аксинча, турли хил оҳанг билан айтилган бир ундов хилма-хил туйғуни, кайфиятни ифодалаши мумкин. Масалан: *оҳ, эҳ, воҳ, ах* каби ундовлар бир хил оҳанг билан айтилса, асосан, бир хил туйғуни ифодалайди. Шулардан *эҳ* ёки *вой* ундови ҳар хил оҳанг билан айтилса, турлича туйғуларни билдиради.

275- §. Ҳис-ҳаяжон билдирувчи ундовлар, асосан, қуйидаги маъноларни ифодалайди:

1. Шодлик, севинч, кўтаринки руҳий ҳолат, кайфиятни ифодалайди: *О, қуёш жарчиси, бериб хушхабар, Ҳаёт рубобини сайратувчисан! (А. Умарий.) Оҳ, лагерь қандай яхши, келгуси йил ҳам бориб дам оламан. (У.) «Аҳ, пахтакордан айланай»,— деди Шарофатбиби қизғинлик билан. (О.)*

2. Хафаликни, оғир руҳий ҳолатни ифодалайди. Бунда ундов ва у қатнашган гап шунга мос оҳанг билан

айтилади, қайғу, хафалик, хавфсираш, пичинг, нафрат, ғазаб, ачиниш сингари туйғуларни ифодалашга хизмат қилади: *Оҳо, оҳо, қалай экансиз? Пичоқни аввал ўзингга ур, оғримаса бировга ур. (Ҳ. Ҳ.) Э-воҳ, осмон йироқ, ер қаттиқ! Чархинг бузилсин, фалак! (П. Т.) Ҳай, аттанг. Қани, ўртоқ Одилов, сиз айтинг, шу гаплар ростми? (А. Қ.) Оҳ, Мунис, Мунис... нима қилиб кетдинг?! (У. У.)*

3. Таажжубланиш, кутилмаганлик, шубҳа, иккиланиш, тараддудланиш, эътироз кабиларни билдиради ва оҳанг жиҳатидан бошқа хил маънодагилардан фарқ қилади. Бунда воқеа-ҳодисанинг сўзловчи кутганидан ортиқ бўлганлиги, суҳбатдошнинг фикрига эътироз билдириш, бирор воқеани тез эслаёлмаслик каби ҳар хил эмоционал ҳолат ифодаланади. Масалан: *Бай-бай-бай... Менинг ҳасратим сизникига урвоқ ҳам бўлмай қолдику, биродар. (П. Т.)*

Буйруқ-хитоб ундовлари

276- §. Буйруқ-хитоб ундовлари огоҳлантириш, хитоб қилиш, таклиф, чақириқ, буйруқ, ман қилиш, дўқ қилиш, ҳайдаш каби маъноларни билдиради. Буйруқ-хитоб ундовлари қуйидагилар:

1. *Чақириқ ундовлари.* Булар икки хил бўлади:

а) номини айтмай чақириш, мурожаат қилиш кабиларни ифодаловчи ундовлар: *ҳей, ҳой, ҳай, эй* каби: *Ҳей, менга қаранг ... нима, қочмоқчимисиз дейман. (Н. Ҳикмат.) Ҳой, болалар, менинг тилим аччиқ бўлса ҳам, дилим тоза. (У.)*

б) Турли ҳайвон ва паррандаларни чақириш, ҳайдаш учун ишлатиладиган ундовлар: *қурей-қурей; чу (от учун); баҳ-баҳ (ит учун); хўш-хўш (сигир учун); ту-ту-ту, кишт (товуқ учун)* кабилар. Масалан: *Гулсум ... те-варак-атрофга қараб: «Ҳайбар-Ҳайбар, баҳ-баҳ...»—деб чақири бошлади. (С. А.) «Беҳ-беҳ...» деб товуқларни донга чақирар ва унинг олдида бир талай товуқ қутқутлашиб дон талашар эди. (П. Т.)*

2. *Буйруқ ундовлари.* Бу ундовлар ҳаракатни бошлаш ё тўхтатиш учун берилган буйруқ ёки шартли сигналларни билдиради: *тс (тсс, сс, тисс, тиши, ши)* кабилар, *«Ш-ш-ш...»—пичирлади Чибаров. Зинапоядан оёқ товушлари эшитилди. (Н. Каз.)*

3. Табрик, ташаккур, хайрлашув ундовлари: *Хайр, салом, раҳмат, марҳамат, ҳорманг, балли, офарин*, кабилар. Масалан: *Раҳмат, ўртоқ Мавлонов, аҳволим кўнгилдагидан ҳам зиёда.* (П. Т.) «Балли»,— *деди Ҳожи Зокир Муродни ҳалиги гапи учун мақтагандан кейин...* (С. А.) *Офарин, қизим. Эшитдингми, бойвачча, ишинг чатоқ.* (М. Г.)

ТАҚЛИДИЙ СЎЗЛАР

277- §. Тақлидий сўзлар шахс, предмет ва турли жониворлар товушига, уларнинг ҳаракат ва ҳолатига тақлидни билдирувчи сўзлардир. Тақлидий сўзлар турли хилдаги ихтиёрий, ихтиёрсиз товуш ва қичқириқларни, ҳаракат ё ҳолатни билдиради. Улар фикрни равшан ва образли қилиб ифодалашда муҳим ўрин тутади. Тақлидий сўзлар иккига бўлинади: товушга тақлидий сўзлар, ҳаракат ва ҳолатга тақлидий сўзлар.

278- §. Товушга тақлидий сўзлар борлиқдаги турли хил товушга тақлид қилиш, уларни қайта такрорлаш асосида ҳосил қилинади: *тарс, турс, тарс-турс, чарс, қарс, қарс-қурс, гумбур-гумбур, чий-чий* каби.

Товушга тақлидий сўзлар қуйидагича ҳосил қилинади:

а) одамларнинг ихтиёрий-ихтиёрсиз чиқарган товушларига тақлид қилиш билан: *Мунча курт-кurt қилиб чайнайсиз?! (А. Қ.) Бегимхон пиқир-пиқир қилиб, ер остидан Адолатга қараб қўйди (И. Р.);*

б) ҳар хил жонсиз нарса ва предметларнинг товушига тақлид қилиш билан: *Бу товушининг эгасидан аввал тўғ этиб ҳасса кирди. (А. Қ.) Бу иккиси гап-сўзсиз савағич қаламни қирр-қирр қоғоз устида юришиб турар эди. (А. Қод.) Тўсатдан тарс-турс милтиқ отила бошлади. (И. Р.);*

в) турли парранда, ҳайвон ва жониворларнинг товушига тақлид қилишдан: *Сиддиқжон шундай кулдими, бурчакда кулча бўлиб ётган мушук шошиб ўрнидан турди ва Сиддиқжонга қараб «миёв» деди. (А. Қ.) Онда-сонда беданаларнинг битбилдиғи эшитилади. (И. Р.)*

279- §. Образга тақлидий сўзлар шахс ва нарсанинг шуъла, ҳаракат, ҳолат ёки миқдорини тасвирлаш, уларга тақлид қилиш асосида ҳосил қилинади: *ялт, ярқ, ялт-юлт, милт-милт, лапанг-лапанг, билқ* каби.

Образга тақлидий сўзлар маъно жиҳатидан қуйидагича:

а) бир лаҳзали ёки кутилмаган шуъла, ҳаракат ва ҳолатни билдиради: *Сиддиқжон ялт этиб хотинига қаради. Бир оздан кейин оқиш йўлнинг уфқида бир нима йилт этди. (А. Қ.) Қутидор билан бек ялт этиб Кумушга қарадилар (А. Қод.);*

б) ҳаракатдаги нарсаларнинг ташқи қиёфасини, ҳолатини билдиради: *Урта деҳқон эшикдан кириши билан дир-дир титради. Сиддиқжон катта йўлдан анча четда милт-милт этаётган чироққа томон бурилди. (А. Қ.)*

280-§. Тақлидий сўзлар тузилиш жиҳатидан якка, такрорий ва жуфт бўлади.

Якка тақлидий сўзлар биргина сўздан иборат бўлади: *пиқ, пақ, пиқир, ғийт, тақ, тарс, чарс, гумбур* каби.

Такрорий тақлидий сўзлар шу сўзларнинг такрорланиши асосида тузилади, бунда фонетик ўзгариш бўлиши, сўз бир неча марта такрорланиши мумкин: *Пиқир-пиқир, ҳир-ҳир, ғир-ғир, дув-дув, ширт-ширт, қилт-қилт, дукур-дукур, пақ-пуқ, тақ-туқ, тарс-турс, шов-шув* каби.

Жуфт тақлидий сўзларда бир неча тақлидий сўз жуфтлашади: *Тўғоннинг икки томонида тўрттадан саккизта чилдирма «така-тум-так», «така-тум-так» қилиб, бараварига мақом бошлади. (А. Қ.) Унинг хурраги ҳам ... адабийроқ эди: «плуқ-қум-пrr ... плуқ-қум-пrr». (А. Қ.)*

Тақлидий сўзлар товушнинг атамаси эмаслиги ва номинативлик хусусиятига эга эмаслиги билан ундовларга яқин турса ҳам, маъно ва грамматик хусусияти билан ундан фарқ қилади. Ундовлар сўзловчининг ҳис-ҳаяжонини, буйруқ-хитобини билдирса, тақлидий сўзлар ихтиёрий ва ихтиёрсиз юз берган ҳайқириқлар, жонли ва жонсиз нарсалар товушига, ҳар хил ҳаракат, шуъла, ҳолатга тақлидни билдиради.

281-§. Тақлидий сўзларнинг синтактик вазифаси ундовларга нисбатан анча кенгдир. Шунингдек, тақлидий сўзлардан от, феъл ва бошқа туркум сўзлари ясалиши ундовлардан ясалишга қараганда анча маҳсулдор. Масалан, *ҳуштак, хуррак, ғуррак, ғижжак, чапак, қарсак қўнғироқ, бодроқ, ҳиқилдоқ, шақилдоқ, тақа, қаҳқаҳа, дағдаға* каби отлар; *пичирла, шитирла, жарангла, чиқилла, ғижирла, тиқирла, тақилла, гуркира, ярқира, пишқир, бўкир, ўкир, ҳайқир, ҳурнай* каби феъллар тақ-

лидий сўзлардан ясалган; *ярқирама, шалдирама, ялтироқ, йилтироқ, милтироқ* каби сифатлар эса тақлидий сўзлардан ҳосил қилинган феъллардан ясалган.

Шунингдек, кўпгина тақлидий сўзлар қўшма феълнинг асосий компоненти бўлиб кела олади: *жиз этмоқ, шип этмоқ, фиқ этмаслик, йилт этмоқ, вағ-вағ этмоқ* каби. *Ҳарорат зарбидан ҳамма ёқ лип-лип этади. Чумчуқ пир этса, юрагинг дир этар. (А. Қ.) Трактор ҳам керосини тамом бўлиб қолса, нақ-пуқ қилади-ю, тўхтайдди. (А. Қ.)*

282-§. Тақлидий сўзлар гапда қуйидаги вазифаларда келади:

а) эга вазифасида: *Шаҳар подаси қайтиб, теваракдан сигир ва бузоқларнинг «ма-а-а, му-у-у»лари, қўзичоқ ва қўйларнинг «ба-а-а, бу-у-у»лари эшитилиб турар эди (А. Қод.);*

б) сифатловчи вазифасида: *Йўлакка қулоқ солиб, ғўнғир-ғўнғир товушни эшитди (А. Қод.);*

в) тўлдирувчи вазифасида: *Ўз ғув-ғуви билан гузарни тўлдирган одамларнинг гурунги бир зумда тинди (М. Исм.);*

г) ҳол вазифасида: *Онаси пиш-пиш ухлар эди. Турсуной юзини қўллари билан тўсиб олиб, дағ-дағ титрар, пиқ-пиқ йиғлар эди. (М. Исм.) Оға-ини ўз юракларининг гуп-гуп урганини эшитардилар. (О.)*

МУНДАРИЖА

Кириш	3
ФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ	12
Фонетика ва унинг вазифаси	12
Нутқ аъзолари	13
Нутқ аъзоларининг тузилиши	14
Ўзбек адабий тилининг товуш тузуми	15
Унли товушлар таснифи	17
Унли товушлар тавсифи	21
Ундош товушлар таснифи	23
Сўзнинг фонетик тузилиши	25
Сўз таркибидаги фонетик ўзгаришлар	28
Фонема ҳақида тушунча	31
Орфоэпия	35
Графика ва орфография	41
Графика ҳақида тушунча	41
Ўзбек ёзуви ҳақида	44
Орфография ҳақида	45
Ўзбек орфографиясининг принциплари	47
ЛЕКСИКОЛОГИЯ БИЛАН ФРАЗЕОЛОГИЯ	49
Кириш	49
Лексема — тил бирлиги сифатида	53
Лексеманинг ифода плани	53
Фразема-тил бирлиги сифатида	55
Фраземанинг ифода плани	56
Луғавий birlikнинг мазмун плани	61
Лексеманинг мазмун плани	61
Фраземанинг мазмун плани	74
Луғавий полисемемия	79
Лексик полисемемия	80
Фразеологик полисемемия	101
Луғавий синонимия	107
Луғавий антонимия	120
Луғавий омонимия	126
Луғавий паронимия	141
Луғавий birlikларнинг ишлатилиш доираси	143
Луғавий birlikларнинг замонийлиги	151

Луғавий бирликларнинг нутқ кўринишларига хосланган- лиги	165
Луғат бойлигидаги ўз қатлам ва ўзлашган қатлам . . .	173
Лексикография	183
МОРФЕМИКА	187
Сўзнинг морфем тузилиши	187
Аффиксал морфемаларнинг хусусиятлари	188
Аффиксларда шакл ва маъно муносабати	192
Сўзнинг морфема таркибидаги ўзгаришлар	195
СЎЗ ЯСАЛИШИ	198
Сўз ясалиши структураси	198
Сўз яшаш асослари	200
Сўз ҳосил қилиш усуллари	202
Сўз туркумларида сўз ясалиши	205
От ясалиши	206
Сифат ясалиши	219
Феъл ясалиши	226
МОРФОЛОГИЯ	235
Грамматика ва унинг вазифаси	235
Морфология ва синтаксис, уларнинг ўзаро муносабати . .	237
Грамматик маъно	239
Грамматик шакл	240
Грамматик категория	245
Сўзнинг морфологик структураси	245
Сўз туркуми	247
МУСТАҚИЛ СЎЗ ТУРҚУМЛАРИ	250
От	250
Отнинг маъноси ва грамматик белгилари	250
Отларнинг маъно турлари	251
Отнинг грамматик категориялари	254
Сон категорияси	254
Эғалик категорияси	258
Келишик категорияси	259
Отларда шакл ясалиши	274
Аналитик шакл	279
Жуфт шакл	279
Сифат	280
Сифатнинг маъноси ва грамматик белгилари	280
Даража категорияси	283
Эркалаш шакли	285
Жуфт ва такрорий шакл	286
Сифатнинг отга кўчиши ва отлашуви	287
Сон	287
Соннинг маъноси ва грамматик белгилари	287
Соннинг маъно жиҳатидан турлари	290

Миқдор сонлар	290
Саноқ сон	291
Олмош	301
Олмошнинг маъноси ва грамматик белгилари	301
Олмошнинг турлари	303
Феъл	315
Феълнинг маъноси ва грамматик белгилари	315
Феълнинг грамматик категориялари	316
Феълда бўлишли ва бўлишсиз шакллар	317
Ўтимли ва ўтимсиз феъллар	319
Нисбат категорияси	320
Майл категорияси	327
Замон категорияси	332
Шахс-сон категорияси	347
Феълларда шакл ясалиши	351
Феълнинг функционал шакллари	351
Феълнинг модал шакллари	360
Равиш	365
Равишнинг маъноси ва грамматик белгилари	365
Равишларнинг маъно турлари	367
Равишларда шакл ясалиши	369
Модал сўз	370
Модаллик ва модал сўз ҳақида тушунча	370
Модал сўзларнинг маъно турлари	372
ЕРДАМЧИ СЎЗЛАР	374
Кўмакчи	374
Кўмакчи ҳақида умумий тушунча	374
Соф кўмакчи	375
Функционал кўмакчи	379
Боғловчи	381
Боғловчи ҳақида умумий тушунча	381
Тенг боғловчилар	382
Эргаштирувчи боғловчилар	385
Юклама	387
Юкламалар ҳақида умумий тушунча	387
Юкламаларнинг турлари	388
Ундов	391
Ундов ҳақида умумий тушунча	391
Ундовларнинг турлари	392
Тақлидий сўзлар	394

Т 91 **Турсунов У.** ва бошқ.
Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт.
филология фак. талабалари учун дарслик.
/У. Турсунов, А. Мухторов, Ш. Раҳматуллаев;
[Масъул муҳаррир Ш. Раҳматуллаев].—3—
Қайта ишланган ва тўлдирилган нашри.—Т.:
Ўзбекистон, 1992.—399 б.
ISBN 5-640-01266-8

И. И. 2 Автордош.

Турсунов У. и др. Современный узбекский
литературный язык.

ББК 81.2Ў3я73

№ 519—92
Навий номли ЎзР
Давлат кутубхонаси.

Т 46020400—88 12—92
М 351 (04) 92

*Улуғ Турсунов, Абдужаббор Мухтаров,
Шавкат Раҳматуллаев*

СОВРЕМЕННЫЙ УЗБЕКСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК

Учебник для студентов филологических факультетов вузов.

Издание третье, переработанное, дополненное

На узбекском языке

Издательство «Ўзбекистон» — 1992, 700129, Ташкент, Навои, 30.

Тех. муҳаррир *А. Бахтиёр*
Бадний муҳаррир *А. Деҳқонхўжаев*
Мусаҳҳиҳ *Ш. Мақсудова*

ИБ 5789

Теришга берилди 15.04.92. Босишга рухсат этилди 7.09.91. Формати 84×108^{1/32} №2 босма қоғозига «Литературная» гарнитурда юқори босма усулида босилди. Шартли бос. л. 21.0. Шартли кр. отт. 21,21. Нашр л. 21,97. Тиражи 5000. Заказ № 396. Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат Матбуот қўмитаси Тошкент матбаа комбинатининг ижарадаги корхонасида босилди. 700129, Тошкент, Навий кўчаси, 36.